

Branko Tošović, Arno Wonisch (ur.)

**Bošnjački pogledi na odnose
između bosanskog,
hrvatskog i srpskog jezika**

**Die bosniakische Sichtweise
der Unterschiede zwischen
dem Bosnischen, Kroatischen
und Serbischen**

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Institut za jezik Sarajevo
2009

Branko Tošović – Arno Wonisch (ur.)

**BOŠNJAČKI POGLEDI
NA ODNOS
IZMEĐU BOSANSKOG,
HRVATSKOG I SRPSKOG
JEZIKA**

**Die bosniakische Sichtweise
der Unterschiede zwischen
dem Bosnischen, Kroatischen
und Serbischen**

Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz
Institut za jezik Sarajevo
2009

Gedruckt mit Förderung des Bundesministeriums für Wissenschaft und Forschung in Wien

Publikacija je finansirana od strane Ministarstva za nauku i istraživanje u Beču

Für die Herausgeber / Za izdavače

Ibrahim Čedić

Lektorat / Lektorisanje

Emira Mešanović-Meša

Unos i obrada teksta / Textaufbereitung und -verarbeitung

Minka Musić

Verlag / Izdavač

Institut für Slawistik der

Karl-Franzens-Universität Graz

Merangasse 70

8010 Graz

Österreich/Austria

Tel.: ++43 316/380 25 22

Institut za jezik

Hasana Kikića 7

71000 Sarajevo

insjezik@bih.net.ba

Bosna i Hercegovina

Tel. +387 33/200 117

Druck / Štampa

Štamparija Fojnica

Gornjevakufska bb

Auflage

71270 Fojnica

stam.foj@bih.net.ba

Tiraž

300

Tošović, Branko; Wonisch Arno (ur.). Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. – Graz – Sarajevo: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Institut za jezik: 2009. – 481 s.

© Branko Tošović, Arno Wonisch, Graz 2009
Alle Rechte vorbehalten. Sva prava zadržana.

Sadržaj

<i>Predgovor</i>	9
I. Opšti/Opći aspekti	13
Alija Isaković (Sarajevo). BOSANSKI JEZIK	15
Dževad Jahić (Sarajevo). FRAGMENTI O JEZIČKIM ODNOSIMA IZMEĐU BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA	19
Ibrahim Čedić (Sarajevo). BOSANSKOHERCEGOVAČKI STANDARDNOJEZIČKI IZRAZ – BOSANSKI JEZIK	41
Ibrahim Čedić (Sarajevo). ZAJEDNIČKI STANDARDNI JEZIK BOŠNJAKA, CRNOGORACA, HRVATA I SRBA	51
Ibrahim Čedić (Sarajevo). BOSANSKOHERCEGOVAČKI JEZIČKI STANDARD U XX VIJEKU	55
Mevlida Karadža (Sarajevo). SOCIOLINGVISTIČKI ASPEKTI JEZIČKE SITUACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI	67
Ismail Palić (Sarajevo). MOGUĆNOSTI FUNKCIONIRANJA TRIJU STANDARDNIH JEZIKA (BOSANSKOGA, HRVATSKOGA I SRPSKOGA) U BOSNI I HERCEGOVINI	77
Midhat Ridanović (Sarajevo). O SPECIFIČNOSTIMA BOSANSKOG U ODNOSU NA SRPSKI, HRVATSKI I CRNOGORSKI JEZIK	93
Muhamed Šator (Sarajevo). OD KALLAYEVOG MONOCENTRIZMA DO POLICENTRIČNIH JEZIČKIH STANDARDARDA	111
Hanka Vajzović (Sarajevo). SAVREMENA JEZIČKA SITUACIJA – KOMUNIKATIVNA I SIMBOLIČKA FUNKCIJA JEZIKA	125
Hanka Vajzović (Sarajevo). JEZIK I POLITIKA: KROATIZACIJA JEZIKA NA PROSTORU BOSNE I HERCEGOVINE – AGRESIJA ILI USTAVNO PRAVO?	143
II. Pravopis	157
Ibrahim Čedić (Sarajevo). NEKE PRAVOPISNE I FONOLOŠKE RAZLIKE NORMI BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA	159
Senahid Halilović (Sarajevo). OSOBENOSTI PRAVOPISNE NORME BOSANSKOGA, HRVATSKOG, CRNOGORSKOG I SRPSKOG JEZIKA	169

Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo). PARALELA AKTUELNIH PRAVOPISA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA	181
III. Leksika. Tvorba riječi	199
Rašid Durić (Bohum). STILEMATIKA BOŠNJAČKE PROZNE KNJIŽEVNOSTI NA IZABRANOM MODELU	201
Nedad Memić (Beč). LEKSIČKI TRANSFER IZ AUSTRIJSKOG NJEMAČKOG U BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK	225
Nedad Memić (Beč). O PRENOŠENJU AUSTRIJSKIH I NJEMAČKIH TOPONIMA U BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK: O PROBLEMU EGZONIMA U SAVREMENOM JEZIKU	239
Maja Midžić (Graz). LEKSIČKE RAZLIKE U BOSANSKOJ, HRVATSKOJ I SRPSKOJ VERZIJI DEJTONSKOG SPORAZUMA	253
Maja Midžić (Graz). NAJFREKVENTNIJI LEKSEMI U DEJTONSKOM SPORAZUMU	263
Amela Šehović (Sarajevo). MOCIONI SUFIKSI U BOSANSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU (U NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS)	273
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). ENGLSKI U TROUGLU BOSANSKOG/HRVATSKOG/SRPSKOG JEZIKA	293
IV. Fonetika. Fonologija. Prozodija	305
Naila Valjevac (Sarajevo). AKCENATSKE SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA S POSEBNIM OSVRTOM NA JEZIK U BIH	307
Naila Valjevac (Sarajevo). BOSANSKI STANDARDNI JEZIK I NJEGOVA PROZODIJSKA NORMA	351
Alen Kalajdžija (Sarajevo). NEDOSLJEDNOST PRENOŠENJA SILAZNIH NAGLASAKA NA PROKLITIKE U MORFOLOŠKIM I LEKSIČKIM KATEGORIJAMA	373
Naila Valjevac (Sarajevo). FONOLOŠKA FUNKCIJA PROZODEMA U BOSANSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM STANDARDNOM JEZIKU	385
Maja Midžić (Graz). FONETSKE RAZLIKE U BOSANSKOJ, HRVATSKOJ I SRPSKOJ VERZIJI DEJTONSKOG SPORAZUMA	407

<i>V. Morfologija</i>	417
Senahid Halilović (Sarajevo). MORFOLOŠKA NORMA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA	419
<i>VI. Sintaksa</i>	431
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). BOSNIAN OR CROATIAN? SINTAKSIČKE RAZLIKE U KURSEVIMA BOSANSKOG I HRVATSKOG JEZIKA ZA STRANCE	433
<i>Izvori</i>	449
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). DIE BOSNIAKISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSES ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	453
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). THE BOSNIAK VIEW OF THE INTERRELATIONSHIP OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	459
Бранко Тошович – Арно Вониш (Грац). БОШНЯЦКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ	465
<i>Inhalt</i>	471
<i>Content</i>	475
<i>Содержание</i>	479

Predgovor

Ova publikacija predstavlja rezultat četvrte faze naučno-istraživačkog projekta „Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika“ (Grac 2006–2010), koji finansira austrijski Fond za podršku naučno-istraživačkog rada (P-19158-G03). U ovom zborniku objedinjeni su svi radovi bošnjačkih autora koji su izašli u publikacijama štampanim tokom prve, druge i treće faze Projekta (2006–2009) i dodati prilozi autora koji su izrazili zainteresovanost da na ovu temu objave stare ili nove (za ovu priliku pripremljene) tekstove u cjelini ili u fragmentima. U pripremi zbornika urednici su uputili pozive na saradnju najpoznatijim lingvistima bošnjačke nacionalnosti dostupnim putem elektronske pošte, od kojih se većina odazvala. Od živih autora je tražena i dobijena saglasnost za objavljivanje njihovih radova.

Zbornik je tematski podijeljen u šest cjelina. Prvi dio sadrži analizu opštih aspekata odnosa između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. U drugom se razmatraju pitanja pravopisne problematike. Treći blok je posvećen leksici i tvorbi riječi. Četvrti dio obuhvata fonetiku, fonologiju i prozodiju. U petom dijelu govori se o morfološkim pitanjima, a u šestom o sintaksičkim.

Autori radova dolaze iz različitih univerzitetskih centara. Najviše ih ima iz Bosne i Hercegovine (Sarajeva i Mostara). Nekoliko radova je nastalo u Gracu, Beču i Bohumu.

Posebna vrijednost zbornika je u tome što se u njemu prvi put cjelovito i sveobuhvatno prezentiraju pogledi bošnjačkih stručnjaka na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika pa će zbog toga biti od koristi svima onima koji se bave ovom problematikom kako na sistemskolingvističkom, tako i na sociolingvističkom planu.

Radovi su unificirani prema standardu koji je korišten za zbornik iz prve, druge i treće faze istraživanja. Izuzetak predstavlja prilog Midhata Riđanovića, koji je insistirao da se ništa ne mijenja u njegovom tekstu.

Zahvaljujemo se Ani Brajtkopf (Anna Breitkopf) i Henriju Briskoju (Henry Briscoe) na prevodima sažetaka i sadržaja na kraju zbornika.

Branko Tošović

Arno Wonisch

Vorwort

Diese Publikation stellt das Ergebnis der vierten Phase des Forschungsprojektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz, 2006–2010) dar, das vom österreichischen Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (FWF) unter der Projektnummer P19158-G03 gefördert wird. In vorliegendem Sammelband trifft man auf sämtliche Arbeiten bosniakischer Autorinnen und Autoren, welche in im Verlaufe der ersten, zweiten und dritten Projektphase (2006–2009) veröffentlichten Publikationen abgedruckt wurden, und darüber hinaus auch auf zusätzliche Beiträge von Linguistinnen und Linguisten, die Interesse an der Veröffentlichung alter und neuer (für dieses Buch verfasster) Texte in ihrer Gesamtheit oder in Fragmenten bekundet haben. Im Zuge der Vorbereitungsarbeiten an diesem Buch erging seitens der Herausgeber eine Einladung an die bekanntesten, mittels E-Mail erreichbaren Sprachwissenschaftlerinnen und Sprachwissenschaftler bosniakischer Volkszugehörigkeit, die auf das Ansuchen mehrheitlich positiv aufnahmen. Sodann wurde von den lebenden Autorinnen und Autoren eine Einverständniserklärung für die Veröffentlichung erbeten und auch erhalten.

Thematisch gliedert sich der Sammelband in sechs Kapitel. Das erste beinhaltet eine Analyse allgemeiner Aspekte des Verhältnisses zwischen der bosnischen, kroatischen und serbischen Sprache. Im zweiten werden orthographische Fragen erörtert; der dritte Teil ist den Themen Lexik und Wortbildung gewidmet; im vierten Kapitel erfolgt eine Behandlung phonetischer, phonologischer und prosodischer Aspekte; das fünfte betrifft morphologische Fragestellungen, während das sechste und letzte Kapitel die Syntax zum Inhalt hat.

Die Autorinnen und Autoren sind in unterschiedlichen universitären Zentren tätig, wobei die meisten aus Bosnien und Herzegowina (Sarajevo und Mostar) stammen. Einige Arbeiten entstanden in Graz, Wien und Bochum.

Ein besonderer Wert dieses Sammelbandes liegt darin, dass in ihm erstmals in umfassendem Kontext die Sichtweisen bosniakischer Expertinnen und Experten auf das Verhältnis der Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch dargelegt werden, weshalb er für all jene Personen von Nutzen sein wird, die sich mit diesem Thema sowohl in systemlinguistischer als auch in soziolinguistischer Hinsicht befassen.

Die Beiträge wurden gemäß demjenigen Standard vereinheitlicht, der auch für die Sammelbände aus der ersten, zweiten und dritten Forschungsphase zur Anwendung gekommen war. Eine Ausnahme davon bildet die Arbeit von Midhat Ridanović, der darauf bestand, in seinem Text keinerlei Änderungen vorzunehmen.

Abschließend möchten wir uns bei Frau Anna Breitkopf und Herrn Henry Briscoe herzlich für die Übersetzung der Resümees und Inhaltsverzeichnisse am Ende des Sammelbandes bedanken.

Branko Tošović

Arno Wonisch

I.

Opšti/Opći aspekti
Allgemeine Aspekte

Alija Isaković (Sarajevo)

Bosanski jezik (Fragment)

Jezik je živa snaga sa kojom je vezana ne samo kultura nego i samo postojanje jednog naroda.

Ivo Andrić

U ovome fragmentu ukazuje se na odnose između varijanata srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog jezika, razlike između srpskog i hrvatskog te o odnosu bosanskog prema tim jezicima.

Bosanski jezik postoji u narodu i u literaturi koliko hrvatski i srpski jezik. Ako je to manje poznato širokoj javnosti, razlozi su političke, a ne lingvističke naravi. S obzirom da je na ovim balkanskim prostorima politika mjera stvari, u svim oblicima fizičkog i duhovnog života, to je neimenovanje i (ne)priznavanje bosanskog jezika bilo u korelaciji s političkim (ne)imenovanjem bosanske nacije, posebno bosanskih Muslimana (Bošnjaka).

Nesumnjivo je da su hrvatska varijanta i srpska varijanta današnjeg zajedničkog jezika, stvarno i nominalno, dva sistema u funkciji posebnih jezika te bosansku varijantu također smatram bosanskim jezikom, s istom razložnošću. Ovo sve se može odnositi i na crnogorski jezik. Bez obzira što je naš zajednički jezik, u osnovi, jedan jezik, on nije jedinstven jezik, što se razumije. Neće biti čudno ako se uskoro pojave međusobni (međujezički) rječnici razlika i, svakako, različiti pravopisi. S nevjerovatnim odaljavanjima. Sličnih nakan već je bilo ispoljeno u Rečniku suvremenog srpskohrvatskog književnog jeziku s jezičnim smrtnikom dr. M. Moskovljevića. 1966. godine i u Hrvatskom pravopisu iz 1971. gdje na prvoj str. uvida stoji: „Riječi i oblici koje je zbog pravopisnih razloga bilo potrebno navesti, a ne idu u sustav hrvatskog književnog jezika označeni su zvjezdicom, a uz njih su, iza znaka, dodane razmaknutim slovima normalne hrvatske riječi.“ [potcrtao A. I.].

Hoću reći, ne može stajati tvrdnja da na ukupnost tzv. srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika Srbi i Hrvati imaju veća prava nego bosanski Muslimani (Bošnjaci) i Crnogorci. Ostane li tako, ispada da smo mi baštinici tuđeg jezika. Upravo je bliže istom ako bismo rekli obratno.

Prvi tursko-bosanski rječnik (drugi naš rječnik po starini uopće) sačinio je Hevajja iz Donje Tuzle 1631. godine (Bosanski da vam besidim, bratani [...]). a posljedni Ahmed Kulenfer Mali tursko-bosanski rječnik 1912. godine. Muslimanski narod, bez obzira kako se nazivao u različitim historijskim okolnostima, uvijek je svoj jezik imenovao bosanskim, kako u narodnom govoru, tako i u književnom i u brojnim lingvističkim djelima. Termin „bosanski jezik“ upotrebljavali su i drugi koji su se smatrali Bošnjacima (Bosancima), bez obzira u kom smislu se to (tada) podrazumijevalo, u kojoj mjeri i do kada. Bosanski jezik i danas imenuju svojim jezikom znatne skupine Bošnjaka iz-

van Bosne i Hercegovine (Sandžak, Crna Gora, Kosovo, Makedonija), te u iseljeništvu u Turskoj i drugdje. Tako je bosanski jezik konstitutivna komponenta bosansko-muslimanskog nacionalnog bića, a našu jezičku politiku određujemo našom novom društvenom zbiljom. Jezički pluralizam je društvena stvarnost i njena uzajamnost.

Sam sistem razlika između srpskog i hrvatskog jezika, koji će, bez sumnje, još biti razrađen, dovoljan je da utvrdi razlike između ova dva i bosanskog jezika. Naime, bosanski jezik, kao poseban varijantski sistem zajedničkog jezika, nije identičan ni s hrvatskom ni srpskom varijantom, a u nekim slučajevima: u čuvanju glasa **h** u domaćim riječima i turcizmima, u udvojenim suglasnicima nekih turcizama, u nekim morfološkim oblicima, razlikuje se i od srpskog i od hrvatskog u mjeri u kojoj se ti jezici razlikuju među sobom. Bosanski Muslimani (ili Bošnjaci) danas su ijekavci u književnom jeziku, kao i Hrvati, s Hrvatima imaju pretežnu leksiku.

Bosanski jezik, prema književnom hrvatskom i srpskom jeziku, ima najmanje razlika između narodnog i književnog jezika, između dijalekatskog i književnog i ima za južnoslovenske prilike izvanredan kontinuitet, jezičku ustaljenost i homogenost na cijelom prostoru, bez diskontinuiteta koji su imali srpski i hrvatski književni jezik do početka Vukovih i Gajevih reformi sredinom prošlog vijeka. To što u okviru bosanskog jezika, nije bilo jezičkih i pravopisnih reformi i nije teško razumjeti. Pisali su bosančicom i arabicom uglavnom, kako su i govorili. Piši kao što i govoriš nije ničija deviza, to je inicijalni poriv pismenog čovjeka.

Ove duboko ukorijenjene razlike, uticale su u svakodnevnom jezičkom prožimanju na značenjsko razlučivanje sinonima i pridonijele bogaćenju bosanskog jezika koji je lako došao u povoljan, tzv. meduvarijantski položaj, kako je bilo u prošlosti. (S. 68–69).

Alija Isaković (Sarajevo)

Intervju WDR–Köln, 29. 10. 1994. u 22,10

Pitanje: **Šta je suštinska razlika između srpskohrvatskog i bosanskog jezika?**

Između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika nema suštinske razlike. U pitanju je samo pravo naroda da imenuje jezik onako kako ga je tradicionalno imenovao. Pošto je bosanski jezik aktom austrougarske okupacijske vlasti zabranjen 1907, mi smo jednostavno tu zabranu otklonili a taj rječnik je omogućio da se u obrazovnom sistemu i javnim medijima naprosto vrata neki tradicijski pojmovi. Nije u pitanju nikakav jezik gdje bi preovladavali turcizmi, jer ja mislim da u Srbiji ima turcizama možda više nego u Bosni ako bi(smo) isključili religiju. U pitanju su riječi bilo naše domaće, bilo turcizmi u kojima je vraćen oblik glasom s glasom **h**, jer je zanimljivo da su poslije Vuka svi pravopisi jednostavno normirali riječi tako da se taj glas **h** gubio. Mi smo ga sada vratili i vratili ime koje je 1907. zabranjeno. Praktično dakle nema nikakve suštinske izmjene. U narodu se bosanski jezik zove bosanski, Hrvati hrvatski, Srbi srpski. Jasno je da struktura jezika ostala ista i jasno je da nam bar za sada ne treba prevodilac, mada je pitanje, ako se bude taj društveni i kulturni život odvijao u zatvorenim krugovima, pitanje je dakle budućnosti tog jezika. Šta sada tu može dogoditi? Mogu biti leksičke razlike, ali to nije ono na čemu se gradi poseban jezik i prirodno bi bilo da se ne insistira po svaku cijenu u tim leksičkim razlikama, da ne pravimo dakle vještački neke nove jezike, a u isto vrijeme moramo, dakle, biti tolerantni, bar leksički tolerantni, prema svemu onome što svaka sredina pruža. Na primjer, u mom rječniku riječi koje su bile zaboravljene ili pravopisno autirane, da se tako grubo izrazim, sve one postoje u starijih srpskih i hrvatskih pisaca pa i nekih savremenih. Praktično dakle osim riječi s glasom **h** nema ništa novo. Ali postoji pravo na imenovanje jezika. To je tako i primljeno u javnosti i moje predavanje na Katedri za slavistiku u Beču počelo je time da pođemo od toga da nema apsolutno nikakvih razlika, i tada ostaje, je li, pravo da se taj jezik zove. U historijskom slijedu bosanski jezik ima jedan savršen kontinuitet. Zna se da je Vuk tek u drugom izdanju zapravo i primio taj glas **h** i time napravio jedan rječnik koji se mogao zvati i tada srpsko-hrvatski-bosanski, no on ga je po inerciji svoga vremena nazvao srpskim. Mi danas znamo sve njegove komponente. Za razliku, dakle, od njegovog prvog izdanja iz 1818, gdje nema glasa **h**. Prema tome ostavimo da taj bosanski jezik pokaže svoju vitalnost i da nas zajednički pomalo bogati kao što se i mi bogatimo ostalim.

Alija Isaković (Sarajevo)

**Die bosnische Sprache
(Fragmente)**

In diesen beiden Fragmenten werden die Verhältnisse zwischen den Varianten des Serbokroatischen und Kroatoserbischen, die Unterschiede zwischen dem Serbischen und Kroatischen sowie die Beziehung des Bosnischen zu diesen Sprachen aufgezeigt.

Alija Isaković (1932–1997)

Dževad Jahić (Sarajevo)

Bosanski jezik u 100 pitanja i odgovora (fragmenti)

Autor daje viđenje odnosa između bosanskog, hrvatskog i srpskog, ukazuje na neke razlike između njih, govori o purizmu i jezičkom separatizmu, bošnjaštvu, varijantama bosanskog jezika te srbizmima i kroatizmima u njemu.

Tumačilo se godinama da se riječi iz istočne i zapadne varijante u bosanskohercegovačkom standardnojezičkom izrazu „ukrščaju“, što je praktično bila naučna improvizacija. Dugo se u to „ukrštanje“ vjerovalo, a sve to na štetu stvarnoga kulturnog identiteta Bosne i Hercegovine. Teza o ukrštanju varijanata u Bosni i Hercegovini ide u stvari od naše znanstvene lijenosti i od ispolitiziranosti naučne misli uopće, nespremnosti da dublje zaronimo u problem. Unatoč tim površnim gledanjima i našoj polunaučnosti (ili čak nenaučnosti), Bosna ostaje što jeste. Ne može naš intelekt da se oslobodi tih nekih skrama u nama, te balkanske sedre razmišljanja, da se napokon shvati o čemu se radi. Radi se o jednom iskonskom razvoju, pri čemu nikako ne znači da se taj razvoj odvijao van historijske cjeline kojoj je vazda pripadao. Jezik kojim se govorilo i pisalo na tome prostoru ne može biti ništa drugo do bosanski. Taj jezik, kao ni sama Bosna, nije rezultat nikakvog ukrštanja, jer ukrštanje je vještačka (kvantitativna), a ne organska (kvalitativna) pojava. Taj jezik je autentična lingvističko-historijska tvorevina, koja je kroz svoju lingvističku historiju imala padove i uspone. To, međutim, ne znači da je ta tvorevina sama po sebi krhka, već znači da je jezik u suštini političko i nacionalno pitanje, neodvojivo od onog što se oko njega zbiva i što se događa sa njegovim govornicima. U bosanskom jeziku riječi iz srpskog i hrvatskog nisu primane. One su tu oduvijek bile. To su riječi iz bosanskog jezika, koje postoje i u srpskom i u hrvatskom, jer ta tri jezika vezuje zajednička dijalekatska baza. Oni su jedinstven slučaj u svijetu po tome što imaju jednu govornu osnovicu. Stoga se najčešće i postavlja pitanje mogu li se oni smatrati odvojenim jezicima. Ako lingvistički i ne mogu, a ono mogu vanlingvistički: pravo svakog naroda na svoje nacionalno ime u nazivu jezika neprikosnoveno je i izraz je elementarnih nacionalnih i ljudskih sloboda (Jahić 1999: 68–69).

U bosanskom jeziku, međutim, masovno su primane riječi iz orijentalnih jezika, ali su se i one vidno mijenjale odjevene u bosansko ruho („pobosanjene“); postale su zbilja bosanske. Sve ono za što bismo na prvi pogled i mogli reći da se „ukršta“, u Bosni je „bosanski kršteno“, a to znači sraslo organski sa bićem te zemlje. Tu osnovnu zakonomjernost razvoja Bosne treba shvatiti, jer bez toga Bosna ostaje neshvaćena i površno viđena, gledana izvana, a ne iznutra. Sve to mogli bismo reći i za njezin bosanski jezik (Jahić 1999: 69).

Pitanje: Šta je to purizam u bosanskom jeziku?

Odgovor: Jezički purizam (čistunstvo) poznata je tendencija u odnosu na svoj književni, tj. standardni jezik. To je čistunski odnos prema jeziku; svjesno i organizirano nastojanje da se on „očisti“ od raznih njemu tuđih natruha (prije svega od riječi iz drugih jezika, od „tuđica“). Ma koliko jezički purizam bio stalna vjerovatnoća u jeziku, ta tendencija nikad nije uspijevala da zaustavi prirodan razvoj jezika i neminovnu pojavu tzv. stranih riječi (koje se mogu samo nasilno izbacivati). Sami gramatičari, istina, često pokazuju osjećaj mjere u svojim nastojanjima da jezik očuvaju od „kvarenja“ pa u tom smislu neke aktivnosti organizirane brige za jezik ipak su opravdane. I samo gramatičko tumačenje u izvjesnom smislu je jezički purizam, jer ono jezik ograničava, stavljajući ga u određene okvire (pravila) mimo kojih se ne smije ići, ili nije preporučljivo da se ide. Jezički purizam ovdje uzimamo kao pojam koji označava pretjerano čistunstvo u jeziku, tj. nastojanje da se protjeraju riječi, oblici ili glasovne forme primljene iz stranog jezika (Jahić 1999: 89–90).

Otkuda uopće pojava jezičkog čišćenja, gdje su njezini najdublji korijeni? Jesu li oni u raširenoj kvazistručnoj zabludi da se jezik mora i može sačuvati od uticaja drugih jezika, ili se njima izražava netolerantnost prema drugima (u ovom slučaju prema drugim jezicima)? Ili je to u suštini ispolitizirana težnja u jeziku? Pitanje je više u tome zašto se ono što je zakonomjernim putem sa strane stiglo i odomaćilo se smatra stranim tijelom u jeziku-primaocu. U čemu se ogleda čistoća jezika; u njegovoj zaštiti od stranih riječi, ili u nečem drugom, u sigurnijem njegovom normiranju i postavljanju na naučne osnove, kako bi mu se omogućilo da funkcionira kao sredstvo šire komunikacije? „Čistota“ jezika više je u ovom drugom nego onom prvom. Ona se ne ogleda u „policijskom“ protjerivanju riječi koje su došle sa strane već u tom da se prema njima postupa znano i elastično, sa osjećajem za jezik i njegovu narav. Karakteristična crta jezika je da prima riječi iz drugih jezika (bez obzira kojih i čijih jezika), jer svako društvo prima uticaje drugih kultura kako bi i samo opstalo, pa tako prima i riječi iz drugih jezika (Jahić 1999: 90).

Za bosanski jezik purizam nije karakterističan, jer je taj jezik nastao i razvijao se širom otvoren prema drugima. Unutar bivšeg srpskohrvatskog jezika (u njegovoj „istočnoj“ i „zapadnoj“ varijanti) kroz historiju su se javljale težnje jezičkoga purizma. U zapadnoj varijanti to je bilo čišćenje od tzv. srbizama, u istočnoj od kroatizama. To je purizam koji se ispoljava u odnosu na vrlo bliske jezike, odnosno varijante istog jezika. U srpskohrvatskom se javljao purizam u odnosu na riječi iz stranih, neslavenskih jezika. Tako npr. u zapadnoj varijanti u odnosu na germanizme ili mađarizme, u istočnoj na turcizme, a u bosanskoj varijanti u odnosu na germanizme, što je bilo karakteristično za doba austrougarske vladavine (Jahić 1999: 90).

Prve poznate tendencije purizma u razvoju bosanskog jezika ispoljavale su se u odnosu na germanizme, što je npr. bilo karakteristično za jezičko uređivanje bošnjačkih listova i časopisa s kraja XIX i početka XX vijeka (lista Bošnjak npr, a potom i Behara, Gajreta, Bisera). U bosanskom se vazda ispoljavala tolerancija spram riječi orijentalnoga porijekla. Uvijek je bila visoka svijest vezanosti za orijentalnu kulturu i jezike, tako da se te riječi nisu ni doživljavale kao strane, već, naprotiv, kao domaće. Ali i tu je bilo izvjesnih težnji da se u upotrebi turcizama ne treba pretjerivati, tj. da se za neke turcizme mogu naći odgovarajuće (izvornije) riječi slavenskoga porijekla, primjereno i samom bosanskom jeziku. Dakle, sasvim blagi jezički purizam u bosanskom se ispoljavao i u odnosu na turski jezik, odnosno turcizme. Kallayeva politika bosanskog jezika bila je u izvjesnom smislu nosilac purizma u odnosu na srbizme, tj. purizma koji je zatvarao vrata riječima i oblicima iz ćiriličke sredine, a otvarao ih onima iz zapadne, latiničke. Insistiralo se i na domaćim, autohtonim crtama, kojima se davala prednost u odnosu na istočne i zapadne jezičke osobine (Jahić 1999: 90–91).

U čemu se ogleda purizam savremenog bosanskog jezika? Purizam se inače usmjerava u zavisnosti od političkih prilika, te se on u današnje vrijeme usredsređuje na srpski jezik, tj. javlja se osjetljivost na srbizme. Naročit vid purizma u bosanskoj sredini je u odnosu na ekavizme, koji se doživljavaju kao strano tijelo u tkivu bosanskog jezika. Ima u bosanskom još jedna vrsta purizma posve specifična, prava bosanska. To je purizam u odnosu na riječi slavenskoga porijekla i njihovo moguće zamjenjivanje turcizmima. Ako se ranije u drugoj vrsti purizma (karakterističnog za srpskohrvatski jezik) riječ *pendžer* zamjenjivala riječju *prozor*, danas je situacija obrnuta; *prozor* se zamjenjuje riječju *pendžer*, što ne predstavlja purizam u odnosu na strane riječi već suprotno, u odnosu na riječi slavenskoga porijekla. Naime, riječi orijentalnoga porijekla doživljavaju se kao domaće, autohtone riječi, koje vjernije odražavaju tradiciju. Tu se radi o nekoj vrsti „retrogradnoga purizma“, karakterističnog upravo za bosanski jezik (Jahić 1999: 91).

Jezički separatizam

Jezička tradicija Bosne ima svoje nesumnjive posebnosti. Bosanski jezik je njihov rezultat. Ali taj jezik je također dio šireg štokavskog razvoja i njegova dijalekatska osnovica zajednička je sa hrvatskim i srpskim jezikom. Svi lingvistički argumenti koji daju za pravo hrvatskom i srpskom da se smatraju zasebnim postoje i za bosanski jezik. Razlika je jedino što se bosanski u hronologiji zbivanja vazda javlja kao treća po redu jezička „reakcija“. On se rehabilitira tek onda kad postane jasno da nema više zajedničkog srpskohrvatskog jezika, tj. da postoje srpski i hrvatski. Bosanski jezik tada „nema drugog izlaza“ već da se „vratí samome sebi“, da više ne pripada nikom. Da ne bude više stožer ravnoteže, stabilizator među istočnom i zapadnom varijantom srpskohrvatskog jezika, odnosno među srpskim i hrvatskim jezikom (Jahić 1999: 92).

U čemu se mogu ogledati (ili se već ogledaju) separatističke težnje unutar bosanskog jezika? Prije svega mogu se ogledati u nastojanju za što je moguće većim brojem razlika, a te razlike se stvaraju u odnosu na srpski i na hrvatski jezik. One se prije svega mogu postići pretjeranom upotrebom turcizama, pokušajima vraćanja u život turcizama koji su svoje preživjeli i čiju je jezičku vitalnost nemoguće vratiti. Osim toga, može se insistirati i na drugim bosanskim regionalnim osobinama, tipičnim za neke bosanske govore, a koje se ne javljaju (ili su rijetke) u srpskom, odnosno hrvatskom jeziku. U principu, bosanski nema mnogo osobina koje bi bile samo bosanske, ako se izuzme orijentalni jezički sloj, koji mu daje posebnost. Ipak, našle bi se i još neke arhaične, zapadnoštokavske odlike koje su znak očuvanoga kontinuiteta razvoja sa srednjim vijekom. To je (pored arhaičnih riječi) i osobena frazeologija. Ima nešto u ritmu govorenja tog jezika, u njegovoj sintaksi i stilskim potencijalima što do danas nije objašnjeno. Ali to su već jezičke osobine koje same po sebi imaju pravo na postojanje i priznavanje, naučno objašnjenje i gramatičko uobličavanje (Jahić 1999: 92–93).

Bošnjaštvo i bosanski jezik

Bošnjaštvo kao pojam katkad se upotrebljava i sa užim značenjem, značenjem pokreta vezanog samo za Bošnjake kao narod, tj. za bosanske muslimane. U tom značenju bošnjaštvo je autonomna nacionalna težnja, a ne teritorijalno-državna, kakav je slučaj sa širim značenjem toga pojma (Jahić 1999: 98).

Kakav odnos bošnjaštvo u širem i bošnjaštvo u užem smislu imadu prema bosanskom, odnosno „bošnjačkom“ jeziku? Koliko taj jezik (ili njegova „ideja“) služe ideji bošnjaštva (odnosno „bosanstva“)? Koliko se ta dva pojma među sobom podržavaju i je li bosanski jezik kulturnohistorijski argument za utemeljenost ideje bošnjaštva u širem i užem značenju? (Jahić 1999: 98).

Bošnjaštvo u širem smislu zastupa, dakle, koncepciju jedinstvene Bosne i Hercegovine i cjelovitog i jedinstvenoga bosanskog, odnosno bošnjačkog naroda, izdiferenciranoga po religijskoj pripadnosti. U tom slučaju religija ne služi kao temeljni nosilac nacionalne svijesti i razlike prema drugim narodima kao pripadnicima drugih religija. Tu je od presudnog značaja teritorijalno-historijski faktor razvoja, tj. pripadnost Bosni kao državnoj matici. Ideja bošnjaštva u širem smislu zastupa tezu da se u Bosni i Hercegovini govori i piše bosanskim, odnosno „bošnjačkim“ jezikom, koji je maternji jezik svih Bosanaca, odnosno Bošnjaka (dakle i bosanskih muslimana, i bosanskih pravoslavaca, i bosanskih katolika). Na taj način bosanski jezik dobija svoje nadnacionalno (tačnije nadreligijsko) obilježje, kao jezik „bosanskog naroda“, bez obzira na vjersku pripadnost. Postoje, međutim, mnogi ozbiljni protuargumenti tezi o bosanskom jeziku kao jeziku svih Bosanaca. Među nji-

ma je najozbiljniji protuargument postojanje unekoliko različitih tradicija unutar takvoga „bosanskog jezika“ (Jahić 1999: 98).

Upravo religiozne razlike u Bosni uvjetuju tri nijanse jezičkog razvoja, a te „nijanse“ tijesno su vezane sa pitanjem nacionalne svijesti, odnosno svijesti o nacionalnoj pripadnosti (Jahić 1999: 98).

U cjelini se ipak može reći da je ideja bosanskog kao zajedničkog jezika svih Bosanaca ostala samo ideja. Kako je historijski ideja bošnjaštva u širem smislu gubila pozicije (i nikad nije dala svoje prave rezultate), tako ni teza o bosanskom kao jeziku svih Bosanaca nije bila šire prihvaćena. Prije bi se moglo reći da je uglavnom odbačena, ne samo kao nenaučna, već se (u vezi sa konkretnim nacionalno-političkim težnjama) pokazala kao neprimjenjiva. Prije svega zato što to snažne nacionalne propagande iz Srbije i Hrvatske nisu dopuštale, a što su i unutar bošnjačkog naroda bile dovoljno jake tendencije nacionalnog osvješćivanja, tj. procesi u kojima je svijest o bosanskom jeziku kao svom vlastitom igrala važnu ulogu. Bosanskim Srbima nikad nije bila bliska ideja bosanskog jezika; bila im je, zapravo, vrlo daleka. Oni ne samo da su odbacivali svaku pomisao na to da govore bosanskim, već su taj jezik praktički vazda negirali, u njegovom postojanju sluteći neku „opasnost“ po sebe. Njihovo nedvosmisleno izjašnjavanje za srpski jezik kao maternji svojevrsan je vid otpora prema samom bosanskom jeziku. Takav je slučaj i sa bosanskim Hrvatima, koji u jezičkom smislu pokazuju veću osjetljivost nego i sami bosanski Srbi; za njih je hrvatski jezik nacionalna svetinja (Jahić 1999: 98–99).

I tako se bosanski jezik sužava na bošnjaštvo u užem smislu, tj. onu koncepciju bošnjaštva koja insistira na bošnjaštvu kao nacionalnom pokretu ne svih naroda u Bosni i Hercegovini, već samo jednog, bošnjačkog. U tom pogledu bosanski jezik se sužava na svoje stvarne (lingvistički i historijski zasnovane) granice upotrebe. I bez bošnjaštva kao nacionalnoga pokreta (koji insistira na bosanskim odnosno bogomilskim korijenima bošnjačkog naroda) bosanski jezik, međutim, predstavlja tekovinu koja nije politička tvorevina već je rezultat dugog i autentičnoga kulturnog razvoja bošnjačkog etnosa u granicama srednjovjekovne Bosne, Bosanskoga pašaluka i Bosne i Hercegovine kao države. Ta država nije samo matica bošnjačkog naroda već i bosanskog jezika, koji se razvijao u tijesnoj vezi sa bosanskom historijom i historijom bošnjačkog naroda, pa i u vezi sa razvojem ostala dva naroda u Bosni i Hercegovini. Suština je u tome što je to jezik koji jedino Bošnjaci doživljavaju kao iskonski svoj i njime se nacionalno identificiraju i razlikuju u odnosu na govornike (bosanskog) srpskog i (bosanskog) hrvatskog jezika (Jahić 1999: 99).

Bosanska i sandžačka varijanta bosanskog jezika

Bošnjake kao narod objedinjuje njihov zajednički jezik, koji oni nazivaju *bosanskim*, a tako ga nazivaju i sandžački Muslimani, mada oni u principu sebe ne smatraju „Bosancima“. Dakle, to je jezik jednog naroda, bez obzira kakve sve teritorijalno-etničke razlike postoje unutar samog tog naroda. Bošnjaci se (školski rečeno) dijele na dva dijela: na „bosanske Bošnjake“ i „sandžačke Bošnjake“, među kojima postoje razlike, ali koji ipak pripadaju jednom te istom narodu. Kako su se među ta dva dijela bošnjačkog naroda formirale razlike, shodno tome idu i razlike u jeziku, koje su čitav taj razvoj pratile. Na taj način, unutar bosanskog jezika formirale su se dvije varijante, bosanska i sandžačka, odnosno zapadna i istočna, mada one do danas nisu dovoljno istražene niti su pouzdanije naučno obrazložene i definirane (Jahić 1999: 103).

U čemu se ogledaju glavne razlike između zapadne i istočne varijante bosanskog jezika? Zapadna varijanta je u lingvističkom smislu (u smislu konkretnih njezinih osobina) stabilnija, tj. ona se formirala i razvijala u samoj matici bošnjačkog naroda. Nju odlikuju sve one osobine koje i inače karakteriziraju bosanski jezik kao cjelinu, pa bi se za nju moglo reći da je i centralna, u smislu glavnih, matičnih razvojnih tokova bosanskog jezika, a osim toga njome govori glavnina Bošnjaka. Ta zapadna varijanta dugo vremena se smatrala samim bosanskim jezikom, tj. jezička tradicija sandžačkih Muslimana nije se ni uzimala u obzir (ona je smatrana sastavnim dijelom nekih drugih varijanata, odnosno jezika). Sve najbitnije osobine bosanskog jezika odnosno osobine njegove zapadne varijante, u principu se javljaju i u istočnoj varijanti (turcizmi, suglasnik **h**, geminacija, pojave nerazlikovanja afrikatskih parova **č**, **ć**, **dž** i **đ**). Osnovna razlika između dvije varijante bosanskog jezika ogleda se na akcenatskom nivou. U zapadnoj varijanti akcentat je novoštokavski (sa četiri akcenta), dok je u istočnoj uglavnom staroštokavski (dva akcenta), bliži crnogorskim nego bosanskim govorima. Sandžačku varijantu karakteriziraju dosljednija jekavska jotovanja (tip *đevojka*, *poćerati*), zatim ijekavizam sa svojim sandžačkim (tačnije novopazarsko-sjeničkim) posebnostima (ekavizmi), česta upotreba imperfekta u razgovornom jeziku (*mogaše*, *imadahu* i sl.), turcizmi sa specifičnim sandžačkim značenjima, zatim osobenosti u antroponimiji, tj. u imenima orijentalnoga porijekla koja imaju posebne sandžačke tvorbene i morfološke modele (naročito kada je riječ o hipokoristicima, „skraćenicim“ imenima). Osim toga ovu varijantu odlikuje i izvjesno „ukrštanje“ osobina sa sjevernijeg ekavskog i južnijeg ijekavskog (crnogorskoga) terena, mada još nije naučno utvrđeno o kakvim osobinama se radi; primljenim, ili pak autohtonim, sandžačkim jezičkim crtama. Sjeverniji sandžački govori novopazarsko-sjeničke zone imadu čestu upotrebu ekavizama, mada se tu dobrim dijelom radi o izvornim, dijalekatskim ekavizmima. Južniji govori, bjelopoljsko-plavskogusinski, imadu i veći broj crnogorskih obilježja, kao što su oblici *nijesam*, *sjutra*, suprotni veznik *no* i sl., što sve na svoj način utiče na

stabiliziranje osobina u samoj književnojezičkoj tradiciji Bošnjaka u Sandžaku, govornika istočne varijante bosanskog jezika. Sandžačku varijantu bosanskog jezika inače karakterizira neka vrsta spoja između starijih crnogorskih govornih osobina i nekih istočnohercegovačkih novoštokavskih (s jedne strane) i osobina koje se smatraju širim bosanskim u književnojezičkom smislu (turcizmi, suglasnik **h** i sl.), s druge strane. U pojavi nerazlikovanja parova **č**, **ć**, **dž**, **đ** sandžačka tradicija nije jednoobrazna, kao što nije ni bosanska, odnosno zapadna varijanta bosanskog jezika. Kad se radi o refleksima jata, dijalekatsku bazu sandžačke varijante bosanskog jezika odlikuju neki prijelazni govorni tipovi, kakvi su novopazarsko-sjenički govori, ili govori plavskogusinjski, u kojima se kombiniraju ekavizmi i ijekavizmi, čak i ikavizmi (u zavisnosti od dužine sloga na mjestu refleksa jata). Sva ta dijalekatska starina uveliko utiče na pojave i tendencije u razvoju samoga književnog jezika, odnosno istočne varijante bosanskoga književnog jezika. Istočna, odnosno sandžačka varijanta bosanskog jezika do sada je slabo istražena. Tek nakon provedenih istraživanja ukazat će se i neke druge njezine crte, naročito one koje su posljedica kontakata sa kosovskim dijalektima srpskog i albanskog jezika. Moguće je da će se ukazati i neke dosad nepoznate crte kao rezultat osobenoga unutarnjeg razvoja samih dijalekata i književnojezičke tradicije toga prostora kao dijela šire bošnjačke kulture, na kojemu se upotrebljava bosanski jezik, odnosno njegova sandžačka, tj. istočna varijanta (Jahić 1999: 103–104).

Razlika između hrvatskog i bosanskog jezila

U pravopisu postoje neke tendencije približavanja bosanskog jezika hrvatskom, kakav je npr. slučaj sa pisanjem tačke iza rimskih brojeva (koja se u srpskom ne piše, a nije se pisala ni u srpskohrvatskom), zatim pisanje, također sa tačkom, nekih skraćenica (*dr.* = doktor). U bosanskom su sve snažnije pojave odstupanja od vukovskog fonološkoga pravopisa (npr. piše *se pričat ću*, a izgovara *pričaću*, ili izvorno pisanje geografskih naziva, te imena i prezimena iz drugih jezika). To odstupanje ne mora da bude neposredan uticaj hrvatskog jezika, u kojem se te riječi pišu izvorno, onako kako se pišu u jeziku iz kojeg se prenose, npr. *Njujork* = *New York*, *Minhen* = *München* i sl. (Jahić 1999: 108).

Kada se radi o leksici, bosanski i hrvatski se među sobom u ponečem razlikuju, mada te razlike nisu takve kakve su u odnosu između hrvatskog i srpskog, odnosno među bivšim varijantama srpskohrvatskog jezika. Bosanski se u većem broju slučajeva više primiče srpskom nego hrvatskom, mada je to „primicanje“ u stvari prividno; ne radi se ni o kakvom primicanju već o autohtonom rječničkom naslijeđu samoga bosanskog jezika. Mada je npr., u bosanskom uobičajeno *hiljada*, *januar*, *pozorište*, a u hrvatskom *tisuća*, *siječanj*, *kazalište*, to ne znači da se u tim riječima bosanski primiče srpskom, a dalji se od hrvatskog. Stvar je u tome što se riječi tog značenja u bosanskom „slučajno“ podudaraju sa odgovarajućim riječima u srpskom, a razlikuju od

odgovarajućih riječi u hrvatskom, mada međusobni uticaji nisu isključeni (Jahić 1999: 108).

Ima još jedna krupna razlika između bosanskog i hrvatskog, a tiče se također leksike. Turcizmi su, naime, relativno rijetki u hrvatskom, dok u srpskom to nije slučaj, tako da je u tom pogledu veća bliskost između bosanskog i srpskog, odnosno veća udaljenost između bosanskog i hrvatskog jezika. Hrvatski jezik ima velik broj germanizama (sjeverna njegova jezička tradicija-kajkavska) i romanizama (južna tradicija – čakavska), dok se ti germanizmi i romanizmi ne javljaju u bosanskom i srpskom, ili se rijetko javljaju (Jahić 1999: 108).

Pitanje: Govore li bosanski Srbi bosanskim ili srpskim jezikom?

Odgovor: Ako se pođe od nacionalnoga kriterija u jeziku (tj. od nacionalnoga kriterija jezičke pripadnosti), onda se u našem slučaju obično smatra da srpskim jezikom govore Srbi, hrvatskim Hrvati, a bosanskim Bošnjaci; dakle, jezička pripadnost opredjeljuje se samom nacionalnom pripadnošću. U tom slučaju princip jezička pripadnost = nacionalna pripadnost primjenjuje se ne samo na prostore nacionalnih matica, nego i na područja gdje žive izmiješani pripadnici različitih naroda, kakav je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom (Jahić 1999: 109).

Postoje, međutim, i drukčija gledanja na jezičku pripadnost takvih miješanih prostora, gledanja koja ne polaze od nacionalnog već od teritorijalnoga kriterija. To su mišljenja da se na čitavom području Bosne i Hercegovine govori bosanskim kao jezikom države, da je to nadnacionalan jezik, tačnije međunacionalan, dakle jezik Bosne, odnosno svih njezinih naroda: bošnjačkog, srpskog i hrvatskog. Smatra se da bosanski Srbi ne govore srpskim, jer npr. nisu ekavci, da bosanski Hrvati ne govore hrvatskim jer imaju mnogo više osobina bosanskog jezika, a da Bošnjaci govore i pišu tim istim zajedničkim bosanskim jezikom. Teza o nadnacionalnom (međunacionalnom) karakteru bosanskog jezika (gdje je u prvom planu njegova teritorijalna, a ne nacionalna odlika) naučno je teško održiva, a nju je još teže braniti političkim argumentima, jer se bosanski narod kao više etnička cjelina nikad nije uspio formirati. On je ostao samo na nivou ideje, ili političkoga programa, kakav je npr. bio slučaj sa politikom Benjamina Kallaya. Da se formirala bosanska nacija, zasigurno bi bosanski jezik bio njezino osnovno obilježje. On bi objedinjavao tri vjerske tradicije i također bi se nazivao *bosanski*. Pošto se to nije desilo, bosanski je samo u nazivu ostao sa svojim prvobitnim teritorijalnim značenjem, a u stvari je dobio nacionalno značenje. To je značenje nacionalnog jezika, jezika Bosanskih Muslimana odnosno Bošnjaka. Na taj način tradicija bosanskih Srba i bosanskih Hrvata nije obuhvaćena nazivom *bosanski jezik*, kao što se npr. još uvijek upotrebljava teritorijalno-državni naziv *Bosnana* (za onoga koji živi u Bosni, ili je iz nje porijeklom, bez obzira na nacionalnu pripadnost) – Jahić 1999: 109.

Za jezičku pripadnost bosanskih Srba, odnosno Hrvata primjenjiv je, prema tome, nacionalni, a ne teritorijalni kriterij jezika, što znači da bosanski Srbi govore srpskim, a bosanski Hrvati hrvatskim jezikom. U principu, tu ne bi bilo ničeg nelogičnog, ni nenaučnog čak, kad se takvoj općeprihvaćenoj tvrdnji ne bi suprotstavljala neka fakta u samom jeziku bosanskih Srba i Hrvata (Jahić 1999: 109).

Srpski jezik bosanskih Srba nije, dakle, onaj srpski kojim se govori i piše u Srbiji. Tačnije bi bilo reći da postoje „dva srpska jezika“; jedan je srbijanski srpski (ekavski), a drugi je bosanski srpski (ijekavski), ako ostavimo po strani nedefinirano pitanje „crnogorskog srpskog jezika“, također ijekavskog. Nama je vrlo bliska teza da srpski jezik (kao uostalom i bosanski) ima dvije varijante: istočnu (srbijansko-ekavsku) i zapadnu (bosansko-ijekavsku) – Jahić 1999: 110.

Jezik bosanskih Hrvata

Kasnija zbivanja, međutim, idu u pravcu sve čvršćega povezivanja sa hrvatskom maticom, tako da kod bosanskih Hrvata jača svijest o pripadnosti širem nacionalnom korpusu, u vezi s čim naziv *bosanski jezik* gubi na značaju (hrvatsko ime i u nazivu za jezik prevladava). Bosanski Hrvati danas govore hrvatskim jezikom, koji poprima sve više osobina izvornog hrvatskog. Pitanje stepena jezičkih razlika između bosanskih Hrvata i Hrvata u Hrvatskoj naučno do danas nije razjašnjeno, ali je i bez toga jasno da su se neke razlike očuvale. Da li se i ovdje može raditi o varijanti, o nekoj vrsti istočne (bosanske) varijante hrvatskog jezika? Brojnost hrvatskog stanovništva u Bosni i Hercegovini nije takva da bi se sa sigurnošću moglo tvrditi kako tu zaista postoje neophodni kvantitativno-jezički uslovi za varijantu (dovoljan broj njezinih govornika). Osim toga, snažne težnje izjednačavanja sa hrvatskim jezikom (koje su u posljednje vrijeme išle brzim tempom u zapadnoj Hercegovini) dovode u pitanje postojanje i uopće opstanak te eventualne bosansko-hercegovačke „poluvarijante“ hrvatskog jezika. Oazna tradicija centralne Bosne je izolirana, kvantitativno i prostorno slabašna da bi mogla poslužiti jačim argumentom za postojanje varijante (odnosno „poluvarijante“) hrvatskog jezika. U svakom slučaju, izgubljena je nekadanja svijest bosanskih Hrvata o pripadnosti Bosni kao svojoj etničko-jezičkoj matici. Bosanski Hrvati govore hrvatskim jezikom, a ne bosanskim, ma koliko njihov jezik ni do dana današnjeg ne bio „pravi hrvatski“, jer ipak odstupa od matičnog hrvatskog. Ta odstupanja uslovljena su bosanskom jezičkom tradicijom, koja do izvjesne mjere još uvijek dovodi u pitanje dosljednu pripadnost bosanskih Hrvata hrvatskoj nacionalnoj kulturi i hrvatskom jeziku (Jahić 1999: 113).

Pitanje: Ima li srbizama i kroatizama u bosanskom jeziku?

Odgovor: U lingvističkoj terminologiji srpskohrvatskog jezika upotrebljavala su se dva pojma: srbizam i kroatizam. Pod srbizmom se podrazumijeva neka karakteristična riječ (u širem smislu čak i glasovna ili morfološka

pojava) iz istočne varijante kad se javi na „tuđem“ terenu, u zapadnoj varijanti, a kroatizam kao analogna pojava oblikovana u zapadnoj varijanti srpskohrvatskog jezika. Ti termini nisu čisto lingvistički, nemaju težinu pravog naučnog termina već su nastali „vanlingvistički“, u sklopu jedne opće i u lingvističkom smislu problematične teze da postoje „srpske“ riječi i „hrvatske“ riječi. Stoga se (u takvom „nacionaliziranom“ gledanju na problem) prema tim riječima treba odnositi čistunski, izbacivati ih iz svoga jezika jer su one u njemu „tuđe“. Takav pristup obavezno podrazumijeva društveni stav prema jezičkoj pojavi, tačnije, politiziranje jezičkih osobina njihovim svrstavanjem u „svoje“ i „tuđe“. Lingvistički se samo donekle mogu obrazložiti srbizmi i kroatizmi. Mora se priznati da u jeziku postoje njegove karakteristične riječi ili oblici, koji nisu tipični za druge susjedne, odnosno srodne jezike, pa se one doživljavaju kao tipične ili atipične za jednu ili drugu sredinu. Druga strana te pojave dovodi ozbiljno u pitanje opravdanost takvoga pristupa, jer mu se suprotstavlja jedna od osnovnih jezičkih zakonitosti, da riječ kao nosilac značenja, odnosno komunikacije ne trpi zatvaranje u stroge nacionalne okvire. Ona stremlji van tih okvira, jer se potreba za komunikacijom nikad ne zadovoljava dostignutim granicama. Čišćenje srpskog od kroatizama i hrvatskog od srbizama poznate su pojave u historiji jedne i druge tradicije, a sve se to dešavalo u ovisnosti od političkih zbivanja unutar društvenih grupa koje se jezikom služe za ostvarivanje svojih „društvenih vizija“, ne samo političkih. Danas su takve tendencije u porastu, jer su srpski i hrvatski ozvaničeni kao državni jezici i teži se njihovom punom osamostaljivanju, odnosno odvajanju jednog od drugog. Jer upravo u tom odvajanju (povećavanju razlika) kao da se krije obavezan uslov da bi ti jezici bili zaista samostalni, da bi se razvijali u nacionalnim okvirima komunikacije. Unatoč takvim težnjama zatvaranja, srbizmi i kroatizmi i dalje pokazuju svojstvo da se zalijeću u „tuđe bašče“ i preskaču „preko plota u drugu avliju“, u kojoj ih s metlama u rukama čekaju dežurni čistunci iliti čistači jezika. Jezik bi, međutim, u toj svojoj imaginarnoj sterilnosti umirao (umjesto da oživljava, da se obnavlja) kad bi ta jezička sanitarna služba zaista uspijevala da ga „oplijevi“. Jer jedna od osnovnih zakonitosti „jezičke prirode i jezičkog razvitka“ (Belić) upravo je u tim nanosima, koji jeziku udahnuju obnavljajuću snagu, omogućavajući mu da preživi, da ne bude udavljen svojim vlastitim gajtanom (Jahić 1999: 115–116).

Kad je riječ o bosanskom jeziku, kako stoji sa srbizmima, odnosno kroatizima u njemu? Pošto je taj jezik nastao na govornim osnovama središnjeg štokavskoga terena (u historijskom smislu zapadnog štokavskoga, koji još nije bio preplavljen migracionim govorima), u njemu su srbizmi i kroatizmi još manje prihvatljive lingvističke kategorije. Osobito zato što je bosanskohercegovački teren kroz svoj razvoj zakonomjerno primao „istočne“ i „zapadne“ osobine. Tačnije, nije ih primao već ih je, kao južnoslavenski jezik, na poseban način razvijao, dajući im u spletu svojih osobina autentično obilježje. Prema tome, srbizmi i kroatizmi su lingvistički ugrađeni u bosanski jezik. Oni u njemu nisu bukvalno srbizmi i kroatizmi, sa onim značenjem kakvo se

javlja kad je riječ o odnosu između srpskog i hrvatskog jezika (Jahić 1999: 116).

Ipak, sa aspekta savremenoga bosanskog jezika i aktuelnih nacionalno-političkih odnosa koji se javljaju u vezi s njim, može se govoriti o srbizmima i kroatizmima sa unekoliko drukčijim značenjem. Naime, koliko god se npr. riječ *bre* (tačnije, uzrječica, prema bosanskom *bolan*), ili ekavizam *lepo, pesma* i sl. može smatrati srbizmom u bosanskom, ili riječi *sućut*, ili kroatizmom, one nisu u tolikoj mjeri srbizmi, odnosno kroatizmi *kolodvor* koliko bi to bile u hrvatskom, odnosno srpskom, zato što nema toliko suprotstavljenosti između tih riječi u bosanskom. U principu je veća vjerovatnoća pojavljivanja tih riječi na središnjem terenu nego „zapadnih“ riječi na istoku i obratno, „istočnih“ na zapadu. Stoga su oni u bosanskom relativni srbizmi ili kroatizmi. I još zbog nečeg su relativni; zbog toga što će se te riječi u Bosni i Hercegovini sa više vjerovatnoće javljati u govoru ili jeziku bosanskih Srba, odnosno Hrvata, gdje one i ne moraju biti izravno primljene iz srpskog ili hrvatskog. One će se u jezičkoj tradiciji javljati kao posljedica kontakata sa sunarodnicima iz Hrvatske i Srbije, ili su čak u toj tradiciji i bez tih kontakata naslijeđene, kao vlastite, iskonske osobine. Zato je (i ne samo zato) bosanski u principu tolerantan jezik, otvoren i prema tim srbizmima i kroatizmima (mada će se u njemu javiti puristički i separatistički otpori, recimo prema fonetskim srbizmima, kakvi su npr. ekavizmi). Sto se tiče kroatizama, bosanski je u odnosu na njih popustljiviji (ili nam se to samo čini), jer su u pitanju neke stare veze zapadne štokavštine sa hrvatskim jezičkim naslijeđem. Ali, to ne znači da bosanski uopće nema kroatizama. Tako npr. u bosanskom će se jasno prepoznati da su riječi *točka, ocean, udruga, odvjetnik, urar* i sl. kroatizmi, bez obzira što bi neke od tih riječi mogle biti karakteristične i za samu tradiciju bosanskih Hrvata, ne samo matičnog hrvatskog jezika. Upotreba kroatizama u bosanskom književnom jeziku posredstvom Bošnjaka školovanih u Hrvatskoj (ili onih koji tamo žive) ima svoju podugu tradiciju. To se naročito može pratiti kroz jezik bošnjačke književnosti, koji katkad naginje kroatizmima, mada je veliko pitanje da li su to kroatizmi, ili se radi o nekim dubljim, naslijeđenim vezama i uticajima organske prirode. Jer ako će se oblik upitno-odnosne zamjenice tko javljati npr. kod Alije Nametka (čiji se jezik može nazvati „čistim bosanskim“), tada je pitanje porijekla toga tko u njegovom jeziku složenije nego što na prvi pogled izgleda. To znači da se kroatizmi (a ni srbizmi) u bosanskom ne mogu tako olahko odrediti kao takvi. Zapravo, veliko je pitanje jesu li oni to ili nisu i šta uopće u tom jeziku znači kroatizam (odnosno srbizam), ako se i složimo s tim da on kao lingvistički pojam postoji, makar i u svojstvu „polunaučnog“ termina (Jahić 1999: 116–117).

Pitanje: Šta su to bosnizmi i u čemu bi se oni ogledali?

Odgovor: Adekvatno pojmovima srbizam i kroatizam izveo bi se i pojam bosnizam, koji nema svoju širu upotrebu i za koji je vrlo vjerovatno da se u ovoj knjizi prvi put sa takvim značenjem upotrebljava. Bosnizam bi, dakle, označavao neku riječ ili jezičku formu tipičnu za bosanski, a koja se kao takva upotrijebi u nekom drugom jeziku (u našem slučaju u jednom od susjednih srodnih jezika, kakvi su srpski, odnosno hrvatski). Mada su bosnizmi (skupa sa bosnistikom kao filološkom granom izučavanja) vrlo mladi pojmovi i o njima se tek odnedavno počinje govoriti, oni ipak nisu sasvim nova jezička kategorija, tačnije vanjezička, onako kako su opredijeljeni srbizmi i kroatizmi kao „polunaučni“ termini. Bosnizmi za sada više predstavljaju lingvističku vjerovatnoću da će se javiti, prvenstveno u srpskom i hrvatskom; u tim jezicima se samo uslovno mogu odrediti kao *bosnizmi*, izvedeno analogno prema pojmovima srbizmi i kroatizmi (Jahić 1999: 118).

Šta bi u stvarnosti predstavljao bosnizam, tj. koje jezičke jedinice bi se mogle javljati u njegovom svojstvu? To su najčešće turcizmi, oni koji su tipični za bosansku, odnosno bošnjačku sredinu i na drugim stranama južnoslavenskoga prostora se ne javljaju. Bilo bi suvišno navoditi primjere, jer masa turcizama upotrebljava se samo u bosanskom jeziku. To su riječi što se pod određenim uslovima kontakata mogu javiti i u srpskom i u hrvatskom, primljene iz bosanskog, koje u jezicima-primaocima nisu iskonske, doživljavaju se kao „strane“, kao „tuđice“, odnosno „pozajmice“. (Jahić 1999: 118).

Osim turcizama, bosnizmi mogu biti i neke druge jezičke forme, kakve su npr. forme sa dosljednom upotrebom suglasnika **h**: *promaha, proha, mahrama, lahak, mehak, mahana, aždaha, hamajlija*, čak i neovisno što su neke od njih također turcizmi. Tako npr. riječ *amajlija* u srpskom jeziku nije bosnizam, ali je bosnizam kad se upotrijebi sa suglasnikom **h**: *hamajlija*. Bosnizmi bi bile i riječi sa nerazlikovanjem glasova **č, ć, dž, đ**: *đamija, četiri*, kao i geminatne forme izgovora turcizama *džennet, džehennem, Muhammed*, zatim neke specifične forme iz izvornog arapskog jezika, kao npr. *Kur'an*, sa izgovorom i pisanjem odgovarajuće pauze između **r** i **a** itd. Bosnizmima se mogu smatrati i glagolske forme *more: ne more*, zatim riječca *bolan*, različna glagolska forma *ubilo, pozvalo* (kao u primjerima: *ubilo ga u šumi* ili *pozvalo ga u vojsku*), priloške forme na **-li** koje ne moraju u cijelosti biti turcizmi (*troškali, zorli*), arhaizmi slavenskoga porijekla (*muči, pohiti* i sl.), riječca *hem* (*hem je donio, hem je dao*) – Jahić 1999: 118–119.

Bosnizmi kao uvjetan pojam (i termin za taj pojam) javit će se i u jednom specifičnom smislu, isključivo vezano za razgovorni jezik, za govornu upotrebu bosanskog u nebosanskom okruženju. To su bosnizmi koje sa sobom donose tzv. južnjaci, većim dijelom nisko kvalificirana radna snaga zaposlena u Hrvatskoj i Sloveniji, ljudi koji donose „južne riječi“, u našem slučaju „bosanske“, dakle bosnizme. Stav tih sredina prema takvim govornim (najčeš-

će u stvari dijalekatskim) bosnizmima ovisi od položaja bosanske ekonomske migracije u takvim razvijenijim sredinama. Tu se bosnizmi doživljavaju kao znak južnjačkog mentaliteta („primitivnoga“ balkanskoga), kulturno inferiornog u odnosu na hrvatsku ili slovenačku sredinu. Na tome našem zapadu bosnizmi se doživljavaju kao balkanski jezički manir koji se, idući ka Evropi, rasipa i razvodnjava, da bi završavao u bošnjačkoj dijaspori po Njemačkoj ili Švedskoj, gdje praktično bosnizmi to i prestaju biti (jer im nedostaje odgovarajuće slavensko, odnosno slovenačko-hrvatsko okruženje da bi to zaista bili) – Jahić 1999: 119.

Bosnizmi u srpskom jeziku javljaju se na drukčiji način (a i doživljavaju se drukčije), ne na onaj „ekonomski“ način kakav je slučaj sa hrvatskim i slovenačkim bosnizmima. U srpskom jeziku oni se doživljavaju više „nacionalno“, kao riječi iz turskog, a ne iz bosanskog jezika, dakle, kao tuđe, neslavenske riječi. A kad nisu u pitanju turcizmi (što je za bosnizme daleko rjeđi slučaj), onda se primaju kao jezičke forme prema kojima se u srpskom treba odnositi rezervirano i shvatati ih kao provincijalizme. Samo se u rijetkim slučajevima bosnizmi doživljavaju kao znaci viših sfera jezičke kulture, naprednijeg razvoja uopće. Takav je slučaj sa turcizmima u nekim dijelovima Sandžaka, tamo gdje je brojnije i ekonomski jače muslimansko stanovništvo, pa se turcizmi doživljavaju kao prestižne jezičke odlike. Takvo shvatanje bosnizama javit će se npr. ne samo u novopazarsko-sjeničkoj zoni u granicama srpskog jezika već i u dijelovima crnogorskog Sandžaka, tamo gdje je srpski jezik samo uslovno srpski i gdje se nikad nije prekidao kontinuitet razvoja crnogorskog jezičkog naslijeđa. Ovo drugo naslijeđe tolerantnije je prema bosnizmima nego je to slučaj sa srbijanskom tradicijom, mada ni ova nije odveć kruta prema njima. Naslijeđe turcizama na tim prostorima uslovljava izvjesnu tolerantnost prema bosnizmima, mada se oni i dalje doživljavaju kao „turske“ riječi, odnosno „tuđice“. (Jahić 1999: 119).

Šta je sa bosnizmima u jezičkom naslijeđu bosanskih Srba, odnosno Hrvata? Mogu li se oni u tim sredinama uopće i smatrati bosnizmima kad se radi o pripadnosti jednoj teritoriji, gdje nema prostorne distance (kao prvog uslova) da bi se nešto primalo kao „tuđe“? Dobrim dijelom to je u ovom slučaju zaista relativno, ali ipak u jeziku bosanskih Srba i Hrvata ima dosta pojava koje se primaju kao bosnizmi, tačnije kao „muslimanizmi“, ili „islamizmi“. Sve se to u bosanskim prilikama prepliće na osebujan način, odražavajući historijski splet unekoliko različitih kultura, time i jezičkih odlika. Bosnizmi se, dakle, u samoj bosanskoj sredini ne doživljavaju kao jezičke osobine svih Bosanaca već samo Bošnjaka, odnosno kao osobine bosanskog jezika ne u širem teritorijalno-državnom smislu već u nacionalnom, tj. nacionalnojezičkom. Korijeni bosnizama su, dakle, u bosanskom jeziku, potiču iz kulturne tradicije Bošnjaka. U odnosu na njih bosanski Srbi i Hrvati imadu distancu, jer ih ne doživljavaju kao svoje, premda su to u principu njihove

„komšijske“ riječi. Njima su poznate i dosta bliske, iako ih proglašavaju „tuđim“ riječima (Jahić 1999: 119–120).

Pitanje: Jesu li turcizmi zaista glavna odlika bosanskog jezika; da li bi taj jezik bez njih postojao?

Odgovor: Turcizmi jesu najznačajnija osobina bosanskog jezika i on se ne može ni zamisliti bez tog svoga orijentalnog leksičkog sloja. U odnosu na turcizme često se ispoljavaju nerazumijevanja, jednostrano njihovo poimanje, površno tumačenje. U osnovi toga je nedovoljna proučenost njihove stvarne prilagodljivosti, tj. sraslosti u tkivo bosanskog jezika. Turcizmi se uglavnom posmatraju iz dva, među sobom odveć razdvojena, suprotstavljena ugla: prvi je orijentalistički, koji se najviše drži tumačenja etimologije, izvornosti značenja i oblika riječi u matičnim (orijentalnim) jezicima, baveći se više time kako ta riječ zvuči i šta znači u izvornom jeziku nego u samom jeziku-primaocu. Na tom aspektu posmatranja insistiraju naši orijentalisti, koji uslijed svoje česte orijentalističke isključivosti te slabih predznanja o slavenskim jezicima a i samom bosanskom, ne znaju suštinu problematike turcizama. Oni ne vladaju neopohodnim slavističkim predznanjima da bi se turcizmima bavili sa naučnog aspekta, tj. sa aspekta njihove stvarne funkcionalnosti u bosanskom jeziku. Drugi ugao promatranja je slavistički, gdje se turcizmi smatraju stranim, neslavenskim jezičkim osobinama. Turcizmi se sa takvog aspekta (bez dovoljno orijentalističke predspreme) tumače površno. Dakle, naši orijentalisti nemaju slavističke predspreme, a slavisti orijentalističke. Žrtvama takve neusklađenosti javljaju se upravo turcizmi. Rijetki su još uvijek oni pristupi turcizmima koji obavezno uzimaju u obzir i jedno i drugo poimanje i koji se naučno utemeljeno njima bave. Tu se traže odgovori na suštinsko pitanje koliko su turcizmi organski srasli u tkivo jezika-primaoca i u čemu ga čine osobenim jezikom. Kad se radi o tom suštinskom pitanju turcizama u bosanskom, istraživanja su praktično tek pokremita (Jahić 1999: 126–127).

Kad se radi o turcizmima, posebnost bosanskog jezika nije u tome što turcizama u njemu ima mnogo, ni što su oni uglavnom sačuvali značenja iz turskog, arapskog ili perzijskog, već što oni jednom osobenom jezičkom gipkošću pokazuju visok stepen adaptiranosti u jeziku-primaocu. Oni, dakle, u tom jeziku dobijaju novo ruho, prilagođeni slavenskom unutarjezičkom okruženju, pa se više smatraju domaćim nego stranim riječima. A baš taj stepen adaptiranosti tih riječi bosanski jezik i čini bosanskim, prepoznatljivim i originalnim u porodici slavenskih jezika. Za primjer bismo uzeli dva fragmenta iz knjige *Sarajevski nekrologij* Alije Nametka (za koju se s pravom može reći da je po jeziku „najbosanskija“ od svih nama poznatih „bosanskih knjiga“) – Jahić 1999: 127. Iz ova dva odlomka, uzeta „hakle“ (jer ovakvih primjera kod Nametka je bezbroj) nameće nam se zaključak (ma koliko zvučao banalno i ličio na „otkrivanje Amerike“): bosanski jezik postoji kao nesumnjiv lingvistički fakt. Jedino je pitanje „gdje“ se on i „kada“ se upotrebljava i „ko“ ga i

„kako“ upotrebljava. Alija Nametak npr. piše književnim jezikom svoje sredine i bošnjačkoga kulturnoga kruga, a ni zehre u tom jeziku nema vještačkog, isforsiranog; sve je u punom skladu sa ambijentom o kojem se piše, sa mislima koje se iznose, to je jezik koji postoji kao kultivirani književni model. Samo je pitanje koliko se taj bosanski književni jezik u vrijeme postojanja srpskohrvatskog jezika „neutralizirao“, razvodnjavao, potiskivao u stranu sa argumentacijom o tobožnjoj njegovoj regionalnosti (mnoge njegove historijski naslijeđene odlike proglašavane su provincijalnim, a kad je o turcizmima riječ i „tuđicama“). Sami turcizmi u bosanskom su toliko autentični i u svoje izvorno bosansko ruho odjeveni, da se tom jeziku moraju priznati svi kvaliteti izgrađenoga književnog jezika, sposobnog da iskaže i najtananije značenjske finese (Jahić 1999: 128).

Šta bi taj jezik bio (ako bi bio), da li bi uopće bosanskog jezika bilo bez turcizama, veliko je pitanje, mada laički postavljeno. Zato smo slobodni da na njega u laičkom duhu i odgovorimo: bosanskog jezika nema bez turcizama. To su u stvari aktivni turcizmi, adaptirani turcizmi, koji na svoj način djeluju i na okolne jezičke osobine. Oni do izvjesne mjere i te osobine sebi prilagođavaju. Ne samo da se adaptiraju jeziku-primaocu već na njega i djeluju; on se i sam u ponečem tim turcizmima prilagođava. Dokaz tome su brojne frazeologije u bosanskom, pri čemu su turcizmi uporišni dijelovi na kojima se one grade (frazeologije tipa *zatvarati u itiĉaf*, *davati zeĉat*, *prouĉiti hutbu*, *klanjati dŹumu* itd.) – Jahić 1999: 128.

Mada bosanskog jezika nema bez turcizama, to je ipak metaforička tvrdnja. I da nema turcizama (zanemarujući čak i sve historijske okolnosti čija su posljedica i sami turcizmi), bosanskog jezika bi i tada „bilo“. Jer bošnjačka jezička tradicija od ranog srednjeg vijeka naovamo, to je ipak tradicija i ona ima pravo na svoj naziv i nacionalno određenje, jednako kao što pravo na to imaju srpska i hrvatska, pa i crnogorska tradicija (Jahić 1999: 128).

Pitanje: Postoji li mogućnost uspostavljanja „bosansko-hrvatske jezičke federacije“?

Odgovor: Teorija lingvističke geografije nas uči da administrativno-političke granice do izvjesne mjere utiču na formiranje jezičkih granica. To se obično dešava na dijalekatskom nivou; ukoliko jedan konkretan prostor duže vremena (ne manje od 50 godina) predstavlja neku administrativno-državnu cjelinu, unutar njega se formiraju zajedničke dijalekatske, odnosno govorne crte, zato što se u njemu intenzivno i neprekidno komunicira. Ukoliko se u historijskom slijedu taj prostor počne dijeliti na manje cjeline, ako ga presijeku neke unutarnje administrativne i mikropolitike granice, tada to predstavlja preduslov za veću vjerovatnoću pojave i nekih jezičkih razlika među pripadnicima govorne grupe s jedne i s druge strane te granice (Jahić 1999: 195).

Dijalekt predstavlja jednu teritorijalnu cjelinu, po kojoj se prostiru jezičke osobine, srazmjerno etnosu koji tim dijalektom govori. Ako kod etno-

sa postoji svijest o zajedničkoj pripadnosti (čak i usprkos nekim unutarnjim podjelama i granicama), on ipak čuva dijalekatsku kompaktnost. Na bosanskohercegovačkom tlu kroz historiju taj dijalekatski razvoj odvija se u vrlo složenim uslovima trovjerske (odnosno tronacionalne) pripadnosti jednog etnosa (etnosa južnoslavenskoga porijekla). U nastojanju da se taj razvoj što uprošćenije objasni, obično se kaže kako su se na tome tlu vremenom formirale tri govorne cjeline, među sobom podijeljene srazmjerno prisustvu ili odsustvu kontakata među grupama različite vjerske pripadnosti, a istoga etničko-jezičkoga porijekla. Sve ovo, međutim, na bosanskohercegovačkom tlu nije išlo takvim očekivanim slijedom već se dešavalo drukčije. Mada su se među pripadnicima triju religija formirale jezičke razlike srazmjerne vjerskim razlikama, te razlike nisu određivale dijalekatsku pripadnost. To znači da su se dijalekti u Bosni i Hercegovini formirali prvenstveno po teritorijalno-etničkom, a ne po religiozno-nacionalnom principu (Jahić 1999: 195).

Nema, dakle, u Bosni i Hercegovini ni čisto muslimanskih, ni čisto pravoslavnih, ni čisto katoličkih dijalekata; ne postoje zasebni ni bošnjački, ni srpski, ni hrvatski dijalekti na tome prostoru. Ne samo da toga nema već ima dijalekata koji objedinjuju pripadnike sve tri religije (odnosno nacije). U Bosni je česta situacija da se među sobom više razlikuju govori Bošnjaka koji pripadaju dvama različitim dijalektima nego govori Bošnjaka i npr. govori Srba, koji pripadaju jednom dijalektu. To je ta alfa i omega Bosne, njezina historijski narisana slika; ono što je formirano jače je od svih mogućih i nemogućih političko-nacionalnih podjela i tobožnjih neminovnih razmirica. Ali to ne znači da svaka od konfesija u Bosni i Hercegovini nije imala i svoj jezički razvojni tok. Imala ga je, ali prije svega u smislu razvoja književnoga, pisanog jezika, a manje govornoga, dijalekatskog. Dijalekti se razvijaju po svojim etničkim zakonomjernostima, ne hajući mnogo (ili nimalo ne hajući) za prateće političke prilike u kojima se javlja narod što tim dijalektima govori (Jahić 1999: 195–196).

Unatoč svemu rečenom, postoje jezički naslijeđene pojave u kojima ne razaznajemo samo rezultate dijalekatskog razvoja već se tu ubacuju i neki prateći nacionalno-politički faktori. Tako npr. (u jednom više impresionističkom nego li u realnom lingvističkom vidu) čini nam se da govori Bošnjaka imadu neke jezičke osobine po svom zvučanju zapadne, koje su bliže hrvatskom jeziku i hrvatskim dijalektima nego li srpskom i njegovim dijalektima. U ovoj knjizi smo već ukazivali na tu pojavu, pa i na neke lingvističke momente koji je ne čine samo impresionističkom. Ima tu i nekih lingvističkih osnova za takve tvrdnje. Te osobine su pretežno zapadnoštokavskoga porijekla, a zapadni štokavski dijalekt mnogo je bliži dijalekatskoj osnovici hrvatskog nego li srpskog jezika, čija je osnova (u teritorijalno-historijskom smislu) istočna štokavština. Ima tu, međutim, i nekih drugih kontakata koji uslovljavaju „jezičke saveze“, što je do sada ostajalo van domašaja naučnih interesovanja. Tako dolazimo do pitanja eventualnoga postojanja „bosansko-hrvat-

ske jezičke federacije“. Da li će se unutar „dejtonske Bosne“ razvoj kretati baš u pravcu neke vrste takve „federacije“, srazmjerne bošnjačko-hrvatskoj federaciji u političkom smislu, unutar Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države? (Jahić 1999: 197).

Prvo pitanje je da li će se zaista tim političkim savezom Bošnjaci i bosanski Hrvati naći u tješnijim vezama nego što su dosle bili. Da li će te veze biti intenzivirane na čisto dijalekatskom, ili i na širem razgovornom nivou? Ili će se razlike još više produbiti u rezultatu političke promašenosti toga saveza? Sve to će zavisiti od političke budućnosti Bosne, od hirova (da ne kažemo zakonomjernosti) unutar političke borbe među „entitetima“ (ne možemo izbjeći tu ružnu riječ), a da ne govorimo o toj borbi unutar „entiteta“. Veća vjerovatnoća je da će se u bosanskom književnom jeziku javiti tendencije ka nekim „zapadnijim“ crtama, u kojima se neće odražavati samo bosansko-hercegovačka, odnosno bošnjačka usmjerenost ka zapadu (a ta usmjerenost obavezno ide preko Hrvatske) već i težnja kulturnoga zbližavanja sa bosanskim Hrvatima pa i Hrvatima u samoj Hrvatskoj. U prošlosti hrvatskog i bošnjačkog naroda takve tendencije nisu nepoznate, one se na cikličan način ponavljaju. Okolnosti savremenog intenziviranja latiničke tradicije u bosanskom jeziku, tj. njegovog dosljednog „latiniziranja“ (a isto tako dosljednog odvajanja od ćirilice tradicije) same po sebi će također uticati na neke razvojne pravce, koje strogo uslovno možemo nazvati tendencijama ka „bosansko-hrvatskoj jezičkoj federaciji“. Kako god da bude, bosanskom jeziku ni lingvistički ni politički ne odgovara nikakvo zatvaranje, ni prema jednome jeziku s kojim dolazi u bilo kakav kontakt. Najmanje mu odgovara zatvaranje unutar same Bosne i Hercegovine. Znači ne odgovara mu zatvaranje ni prema bosanskim Hrvatima i hrvatskom jeziku, jer hrvatski je ipak „tranzitni“ jezik, na putu prema latiničkoj Evropi. Politički savezi, odnosno federacije sklapaju se i „rasklapaju“, ali „jezički savezi“ kad se „sklope“, duže traju i teže se „rasklapaju“ nego politički. U tom smislu bosansko-hrvatska jezička bliskost nije nepoznata pojava, ali čisto lingvistički ona još nije definirana (Jahić 1999: 197–198).

Pitanje: Šta bi se podrazumijevalo pod „islamizacijom“ bosanskog jezika?

Odgovor: Mada je bosanski već po svojoj prirodi ne samo „evropeiziran“ već i „islamiziran“ (dakle čisto historijski odlikuju ga takve crte u njegovom razvoju), njegova „islamizacija“ mogla bi se shvatiti i na jedan drukčiji način. Taj donekle metaforičan pojam (analogan pojmu „evropeizacija“) podložan je različitim tumačenjima. U procesu utvrđivanja pravila savremenoga bosanskog jezika neminovna je i neka vrsta njegove „islamizacije“, ali ne u smislu vještačkih intervencija u njemu, već u smislu priznavanja onoga što je po prirodi svojaj islamsko. To je ona dobro poznata arhaična, ali ne samo arhaična crta tog jezika, njegova tijesna vezanost za islam i islamski način mišljenja i razmišljanja. Pod „islamizacijom“ bosanskog jezika ne pod-

razumijevamo samo historijsko naslijeđe već i jednu drugu stranu toga procesa, koja se svodi na principsko pitanje: prijeti li tom jeziku realna opasnost od pretjerane njegove „islamizacije“, lingvističkog zatvaranja za ljubav otvaranja prema islamu, koji je i sam po sebi otvoren i tolerantan (bar takav je, koliko znademo, izvorni islam). Ili se možda radi o vještačkom pripisivanju bošnjačkoj kulturi, da ona tobož kroz bosanski jezik forsira islam, da ne kažemo „islamski fundamentalizam“? Ima li opasnosti tog „fundamentalizma“ u samom bosanskom jeziku? I u čemu bi se on u njemu ogledao? To su pitanja na koja se odgovori zasad ne mogu dati, jer se taj jezik nalazi u prijelomnoj etapi savremenog razvoja. Prijeti li mu opasnost pretjerane „fundamentalne islamizacije“, tj. pretjeranog arhaiziranja i vraćanja u stare turskozemanske okvire, od kidanja nekih organskih veza sa srodnim južnoslavenskim jezicima i sa zapadnom kulturom uopće? Prijeti, stoga što je ovdje ključno pitanje odnos bošnjačke kulture prema islamu. S druge strane, postoji opasnost „deislamiziranja“ bosanskog jezika, što većeg odvajanja od orijentalne kulture i raskidanja sa njezinim historijskim korijenima, u ime tobožnje modernizacije i „evropeizacije“. I baš u takvom procijepu među tim suprotnim tendencijama, treba iznaći znana rješenja, koja je i sam bosanski jezik u svom spontanom razvoju nalazio. Naučnom metodologijom treba prodrijeti do zakonomjernosti tih procesa, lingvistički ih osmisлити (Jahić 1999: 237).

Pitanje: Zbog čega se bosanski jezik smatra otvorenim jezikom?

Odgovor: Za svaki jezik u principu se može reći da je otvoren, ali isto tako da je i zatvoren jezik. Otvoren je zato što ni jedan od jezika na svijetu nije pao s neba (čak ni kad bismo imali u vidu tezu o božanskom porijeklu jezika, odnosno jezičke raznoobraznosti); svaki od njih je formiran i razvijao se u konkretnim etničkim uslovima, na određenom terenu, kroz vrijeme i u određenim historijskim prilikama, ali vazda povezan sa drugim terenima, s drugim vremenima, nikad sasama odvojeno i od drugih (drukčijih) prilika razvoja. Međutim, svaki jezik je na svoj način i zatvoren. Jer da to nije, ne bi se kao takav ni formirao, ne bi ga odlikovale osobine po kojima se razlikuje od drugih jezika, forme kojima se služe njegovi govornici pri komunikaciji unutar govorne grupe. Prema tome i bosanski jezik, samim tim što postoji, on je tim svojim postojanjem zatvoren. To nikako ne isključuje njegovu (za nas ovom prilikom interesantniju) osobinu otvorenosti, koja je u slučaju bosanskog jezika i inače bitnija, za sam taj jezik tipičnija (Jahić 1999: 238).

Šta je to u bosanskom što ga čini otvorenim i što je uslovljavalo i produbljivalo tu njegovu otvorenost? Prije svega, njegov teritorijalni položaj, središnji, u odnosu na zapadne i istočne susjedne južnoslavenske dijalekte, odnosno jezike, koji su svojedobno egzistirali u sastavu jednog jezika. To njegovo središnje mjesto predstavlja predispoziciju za otvorenost. On je za cijelo vrijeme postojanja bio otvoren prema uticajima i sa istoka i sa zapada. Svi ti uticaji, međutim, nisu bili uticaji iz centara na „lingvističku koloniju“ (mada je i takvih nastojanja i teza u vezi s tim uticajima bilo), već su se odvijali u

osobenom spletu razvoja unutar bivšeg srpskohrvatskog jezika (u čijem se centru vazda nalazio bosanskohercegovački teren, tj. prostor današnjega bosanskog jezika) – Jahić 1999: 238.

U vezi sa otvorenošću bosanskog jezika i dominacijom osobina zajedničkih sa srpskim i hrvatskim, u nauci se postavlja pitanje koliko je islam na Balkanu djelovao u pravcu uvećavanja razlika i da li se u tom pogledu bosanski jezik ipak zatvara. Obično se misli da je islam djelovao razdvajajuće, da je bošnjačku kulturu zatvarao, što je veoma problematična i naučno vrlo slabo argumentirana teza. Zapravo, ta tvrdnja je karakteristična za srpsku nacionalromantičarsku historiografiju. Islam jeste djelovao u smislu razdvajanja uobličavanjem treće etničko-nacionalne grupacije na zapadnom balkanskom prostoru, grupacije koja većim dijelom vodi porijeklo od bogomila (dakle, začete i prije islama na Balkanu). Ali je zato islam na jedan svoj način djelovao i otvarajuće, kao izrazito internacionalna (da ne kažemo, nadnacionalna) religija. On se ugrađivao u balkansku kulturu, koju je (samu po sebi otvorenu) još više otvarao prema svijetu. Ne može se poreći da je ta otvorenost prema istoku (jugoistoku) značila i izvjesno zatvaranje prema zapadu. Ali je pitanje koliko je to (i u čemu) zaista bilo zatvaranje i kakve rezultate je dalo. Kad se radi o rezultatima u samome bosanskom jeziku, to zatvaranje ne ostavlja neke naročite posljedice. Bošnjačka kultura i bosanski jezik islamom nikad nisu bili istrgnuti iz svoje slavenske pripadnosti, ali je ta pripadnost dobila neke svoje originalne, „treće crte“, nastale u rezultatu simbioze između slavenskog i orijentalnog. To novo što je bosanski u se ugrađivao, veliko je pitanje da li se može smatrati zatvaranjem, ili naprotiv, otvaranjem. Možda se radilo o jednoj otvorenosti posebnoga tipa, koja je bila otvorenost ne prema susjednim kulturama i jezicima već prema onim „malo daljim“, čiji uticaji su bili snažni i dugotrajni, u vremenu od četiri i po vijeka turske vladavine, a primani naročito posredstvom islama, po svojim izvornim unutarnjim odrednicama, otvorene, nadnacionalne religije? (Jahić 1999: 238–239).

Savremenom bosanskom jeziku također nije u interesu da se zatvara, mada to „zatvaranje“ treba preciznije definirati, lingvistički ga objasniti. Ako se autentične osobine jednog jezika proglase gramatički pravilnim, to ne znači da se taj jezik zatvara u odnosu na druge srodne ili nesrodne jezike. Potiranje tih njegovih naslijeđenih osobina isto tako ne znači da se time jezik otvara prema drugim jezicima. On će se otvarati prema drugim jezicima ukoliko je sam od sebe otvoren (a to bosanski jezik jeste). Bosanski spada u kategoriju otvorenih, reklo bi se, širom otvorenih jezika. Ali to ne znači da ga ta njegova otvorenost razvodnjava i kao jezik dovodi u pitanje, njegovu historiju i njegovo postojanje. Bosanski jezik postoji, on je sam sobom „izmišljen“, a naš je zadatak da tu „historijsku izmišljenost“ istražimo, objasnimo prije svega sebi, pa onda i drugima. Da o njemu razmišljamo (kad već njime razmišljamo) i da iznađemo prava, naučno zasnovana rješenja za upotrebu tako važnoga kultur-

nog i komunikacionoga fenomena kakav je(bosanski) jezik po svojoj prirodi (Jahić 1999: 239).

Pitanje: Kakva je budućnost bosanskog jezika?

Odgovor: Filologija se ne bavi budućnošću, ona nije futuristička nauka. Nije sklona da predviđa šta će biti i kako će se jezici razvijati u budućnosti jer nije u stanju da predvidi političku budućnost jezika, država i naroda, a to nije ni pozvana da čini. Ona više teži da pronikne u to kako su se jezici dosle razvijali. Filologija je sama po sebi nauka prošlosti (Jahić 1999: 268).

Jedino što se sa izvjesnom sigurnošću može reći za budućnost bosanskog jezika to je da od te njegove budućnosti uveliko zavisi budućnost i opstanak bošnjačkog naroda. I da se mogu izvući neke pouke za budućnost, iz svega što se s tim jezikom u prošlosti politički dešavalo, ne bi li se izbjeglo ponavljanje istih grješaka. Te pouke tiču se veza sa drugim srodnim jezicima, naših znanja o tim vezama i svijesti o tom da budućnost tog jezika također zavisi i od razvoja tih veza u budućnosti. Bosanski jezik neće opstati raskidajući veze sa tim jezicima, jer one se i ne mogu raskinuti, a da se ti jezici praktički ne unište. U interesu je Bosne i bošnjačkog naroda da se kulturno i jezički povezuju, ali da se pri tome čuva svoj identitet, autentična kultura i svoj jezik, ma koliko ta kultura bila srodna s drugim i ma koliko taj jezik bio sličan drugima, „starijim“ jezicima (Jahić 1999: 268).

Naše predstave o međusobnim vezama i međuuticajima više su političke, a manje naučno potkrijepljene; one nisu naučno aspraktne već su politički apstraktne. Zato je kod nas duboko uvriježen strah da baveći se nacionalnom tradicijom ne budemo označeni kao nacionalisti. Politika etiketira, a ne nauka, u političkoj je metodologiji da traži i nalazi neprijatelje. A ako ih ne nađe, dužna je da ih izmisli, jer oni su joj naprosto neophodni (Jahić 1999: 268).

Bliži smo jedni drugima kad se zasebno, odjelito proučavamo i kad se smatramo nacionalno autonomnim i autentičnim. Jer kad se takvi ma ne smatramo i kad na sve te naše međusobne razlike gledamo sa podozrenjem i omalovažavanjem, tada smo u stvari puno dalji jedni od drugih. Jer tada nam se u suprotnoj reakciji čini da nas ta jednoobraznost davi i potire, te se javljaju frustracije i nacionalne neiživljenosti. A kad se nacionalno i jezički oslobodimo i počnemo se baviti tobož samo sobom, tad neminovno dolazimo do jednog te istoga zaključka: da sebe ne možemo (ni sebi ni drugima) objasniti bez onih drugih ili trećih, bez znanja o njima i naših veza sa njima. Kad proučavamo svoju tradiciju, mi se u stvari bavimo našim međusobnim organskim vezama, jer naše kulture (osobito naši jezici), to su sijamski blizanci južnoslavenskoga balkanskoga tipa (Jahić 1999: 268).

Bolje je i **naučnije baviti se našim „zasebnim“ nacionalnim kulturama** (jer tad smo bliži jedni drugima i svjesniji naše nerazdvoljivosti) nego da uporno forsiramo zajedništvo kao političku parolu i koncepciju, umjesto da

stremimo zajedništvu u razlikama kao naučnoj tezi, trajnoj i nepodložnoj političkim hirovima (Jahić 1999: 268).

Pitanje: Zašto bošnjački narod ne može opstati bez svoga bosanskog jezika?

Odgovor: **Bošnjački narod ne može opstati bez svoga bosanskog jezika** jer to je njegov jezik, koji je najvjerniji pokazatelj historijske ukorijenjenosti tog istog naroda. Jedno bez drugog ne ide; ako je narod – narod, on ima svoj jezik i ima puno pravo da ga naziva svojim nacionalnim imenom. A Bosna je za bošnjački narod njegovo „nacionalno ime“, kao državna i etničko-teritorijalna matica i samog njegovog jezika, te se ona i u nazivu toga jezika neposredno iskazuje (Jahić 1999: 268).

Dževad Jahić (Sarajevo)

**Fragmente über die sprachlichen Beziehungen zwischen dem Bosnischen
Kroatischen und Serbischen**

Bei diesem Beitrag handelt es sich um fragmentarische Auszüge aus dem im Jahre 1999 erschienen Buch „Bosanski jezik u 100 pitanja i odgovora“ [Die bosnische Sprache in 100 Fragen und Antworten]. Darin legt der Autor seine Sichtweise über das Verhältnis zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen dar, zeigt einige Unterschiede zwischen diesen Sprachen auf, setzt sich mit Purismus und sprachlichem Separatismus, dem Bosniakentum, Varianten der bosnischen Sprache sowie mit dieser innewohnenden Serbismen und Kroatismen auseinander.

Dževad Jahić
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik

U radu se govori o tome kako je bosanski jezik u suštini podudaran s bosanskohercegovačkim jezičkim izrazom koji je egzistirao u okviru zajedničkog sh./hs. standardnog jezika. Upoređivanjem osobina ovih dvaju idioma pokazuje se da bosanski jezik nastavak razvoja bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza.

1. Do 1990. kao zajednički hs./sh. standardni jezik funkcionirao je idiom koji prihvata razlike u jezičkoj nadgradnji uslovljene različitim tradicijama i uticajem pojedinih sociokulturnih sredina. S obzirom na to da su se konstituisale četiri sociokulturne sredine, svaka od njih je u zajednički standard unosila vlastite specifičnosti zasnovane na jezičkom nasljeđu i na specifičnim civilizacijskim, književnojezičkim i političkim osobenostima. Do 1990. se govorilo o jednom jeziku koji ima dvije varijante – istočnu i zapadnu – i dva izraza – bosanskohercegovački i crnogorski standardnojezički izraz. Danas se nakon procesa demokratizacije zapadna varijanta zove hrvatski jezik, istočna srpski, bh. standardnojezički izraz bosanski jezik¹ i za crnogorski standardnojezički izraz naziv crnogorski jezik. U osnovici ovih triju standardnih jezika je isti organski idiom, a na komunikativnom planu korisnici ovih standarda i dalje se mogu međusobno sporazumijevati bez prevodioca², što znači da su razlike između ovih standarda minimalne. Ipak, u multinacionalnoj državi kakva je Bosna i Hercegovina u kojoj su zvanični jezici bosanski, hrvatski i srpski te minimalne razlike se uzimaju kao osnovna smetnja oko izrade zajedničkih programa za nastavu jezika iako sva tri standarda imaju podudarnu gramatičku strukturu, ono što je oduvijek centralno u nastavnim planovima i programima, pa je naglašavanje ovih smetnji političke a ne lingvističke prirode.

¹ Ima prigovora da naziv *bosanski jezik* nije adekvatan jer nije usklađen sa imenom naroda koji se njime koristi. Kriterij imenovanja jezika prema imenu naroda stoji u koliziji s pravom da svako svoj jezik naziva kako hoće. Konkretno, za bosanski jezik kao zvaničan je ustvari proglašen naziv koji je oduvijek postojao u narodu, dok se naziv *bošnjački jezik* nikad nije upotrebljavao i korisnici jezika ga ni sada ne prihvataju. Naziv *bosanski jezik* se potpuno ustalio u svakodnevnoj upotrebi, ozvaničen je u zakonskim dokumentima, tačno se zna na šta se odnosi i primjedbe o njegovoj neadekvatnosti ispadaju neumjesne bez obzira na to kako bile obrazlagane, pogotovo što tako svoj jezik u Bosni i Hercegovini ne nazivaju samo Bošnjaci nego i drugi stanovnici ove države.

² O raslojaanju zajedničkog standarda na posebne standarde v. J. Baotić, „Standardni jezici štokavskog narječja“, Bihać, Simpozij o bosanskom jeziku, 1998: 89–95.

2. Jedan od standardnih jezika u Bosni i Hercegovini je i bosanski jezik koji je nastavak razvoja bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza. Taj izraz se u okviru zajedničkog standardnog jezika distancirao i od istočne i od zapadne varijante po specifičnoj selektivnosti jezičkih sredstava u svojoj autentičnoj upotrebi i služio potrebama jedne multietničke zajednice. Ova činjenica je potvrđivana i zaključcima niza naučnih skupova kao i principima posebne književnojezičke politike u Bosni i Hercegovini, koja je, između ostalog bila zasnovana na njegovanju autohtonih književnojezičkih i kulturnih vrijednosti i na slobodi izbora jezičkih sredstava bez obzira na njihovu varijantsku markiranost u drugim sredinama.³ Bosanskohercegovački standardnojezički izraz je odražavao većinu jezičkih navika u upotrebi jezika na bh. jezičkom prostoru a tu osobinu naslijedio je i bosanski jezik, što je vidljivo i u današnjoj jezičkoj praksi. U literaturi o bosanskom jeziku se ne pominje postojanje bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza iako je taj izraz osnovica današnjeg standarda.

3. Za bosanski jezik nema posebno definisane jezičke politike koja bi davala smjernice njegovog razvoja, pa su u nizu slučajeva još validni principi prethodne jezičke politike u Bosni i Hercegovini. Osnovna tendencija razvoja bosanskog jezika u zadnjih deset godina uglavnom se sastojala u uvođenju u standard jezičkih osobina iz govora i jezičkog izraza Bošnjaka, onih koje nisu bile karakteristika prethodnog standarda. Predlagano je potiskivanje posuđenica, dvostrukosti i višestrukosti na svim jezičkim nivoima i što veća afirmacija turcizama. Uz to, traženi su uzori za bosanski jezik u preživjelim jezičkim izrazima, što je trebalo od idioma koji je služio za potrebe multietničke zajednice razviti poseban nacionalni jezik. Danas je očito da je mnoge od tih prijedloga teško ostvariti jer su u sukobu sa stvarnom jezičkom praksom i već ustaljenim jezičkim navikama. Standardni su postali samo izrazito frekventni jezički elementi u izrazu Bošnjaka koje nije priznavala norma prethodnog standarda. Jezička praksa pokazuje da nije ostvarljiv ni prijedlog o traženju uzora za bosanski jezik u starijim književnojezičkim izrazima, a ni razni prijedlozi koji su vodili čišćenju jezika nisu naišli na plodno tlo. Primjetni su samo djelimični učinci.

4. Standardnojezička norma bosanskog jezika nije uspostavljena u svim segmentima. Njeni elementi su dati u Pravopisu bosanskoga jezika⁴ i zatim preneseni i u Gramatiku bosanskog jezika (Jahić, Halilović, Palić).⁵ Jezička praksa koja je mjerilo validnosti određene norme pokazuje da se nova norma samo djelimice poštuje. Norma i praksa bosanskog jezika se razilaze,

³ V. „Dokumenti književnojezičke politike u BiH“, Sarajevo 1980.

⁴ V. S. Halilović, „Pravopis bosanskoga jezika“, Sarajevo 1996.

⁵ V. Jahić i dr., „Gramatika bosanskoga jezika“, Sarajevo 2000.

jer su se u nizu slučajeva već bile ustalile navike upotrebe jezika, pa nova norma nije ni mogla doći do izražaja. Uz to, miješaju se elementi prethodne i nove norme, što oblikuje specifične osobine jezičke prakse.

5. Naravno, u ovakvom radu se i ne mogu iznijeti sve osobine bosanskog jezika, pa se ovdje govori o nekoliko karakterističnih leksičkih, fonoloških, morfoloških i sintaksičkih crta.

6. U standardnojezičkoj normi prethodnog standardnojezičkog izraza postojale su razne varijacije, a korisniku jezika je bila pružena sloboda izbora jezičkih sredstava. Tu osobinu je zadržao i bosanski jezik, pa je specifična distribucija oblika različitih po formi a istih po značenju. Razne alternacije, zavisno od nivoa na kojem ih analiziramo, nazivamo dubletima, sinonimima, sinonimnim tvorbenim modelima, padežnom sinonimijom [...]. U varijacije tako spadaju, npr. istoznačni parovi: *također* : *takođe*, *prijenos* : *prenos*, *hljeb* : *kruh*, *porodica* : *obitelj*, *nauka* : *znanost*, *tužilac* : *tužitelj*, *intervenirati* : *intervenirati*, *djevojka plavih očiju* : *djevojka sa plavim očima* i sl.

7. Fenomen varijacija često je i ranije analiziran, osvijetljavana upotreba alternativnih oblika i utvrđivana njihova frekvencija. Najčešće je zaključivano da se većina ovih riječi gotovo ravnomjerno upotrebljava u bh. standardnojezičkom izrazu i na osnovu toga ni jednom nije davana prednost.⁶

8. U momentu kad je uveden naziv bosanski jezik, naslijeđena je takva norma. Međutim, niz okolnosti u posljednjih deset godina su učinile da se i na planu varijacija jave određene promjene u njihovoj upotrebi, što je moguće utvrditi samo na osnovu poređenja stanja u prethodnom standardnojezičkom izrazu sa ovim današnjim.

9. Kakva je distribucija alternativnih oblika u sadašnjem trenutku, najbolje se vidi u pisanoj riječi. Kad uporedimo stanje u bosanskom jeziku s prethodnim bh. standardnojezičkim izrazom, dolazimo do zaključka da više promjena nudi jezička norma nego što se to potvrđuje u jezičkoj praksi.

10. U Pravopisu bosanskog jezika se kaže da su nova rješenja uvedena samo kad je to bilo nužno, da se nastojalo dvostruka rješenja svesti na što manji broj, a uz to je obećano da će dvostrukih rješenja bivati sve manje i da će razvojem bosanskog jezika iščezavati nepotrebne višestrukosti i kolebanja.⁷ Autor Pravopisa ipak nije dvostrukosti i višestrukosti sveo na što manji broj, što se vidi iz Pravopisnog rječnika gdje nalazimo, npr.: *autobuski/autobusni*, *autokratija/autokracija*, *studentkinja/studentica*, *million/milijun*, *bajonet/bajunet*, *bogomil/bogumil*, *teritorij/teritorija*, *tenisač/teniser*, *tvorni-*

⁶ V. I. Čedić, „Jedna karakteristična crta bosanskog jezika“, Bihać, Simpozij o bosanskom jeziku, 1998: 117–121.

⁷ V. Pravopis: 7.

calfabrika, sistem/sustav, suradnik/saradnik, hljeb/kruh itd. Preporuka za upotrebu samo jednog lika u Pravopisnom rječniku naznačava se sa v. (vidi), pa uz *uslov* stoji v. *uvjet*, uz *opšti* v. *opći*, uz *plata* v. *plaća* i sl. S obzirom na to da takvih uputa ipak nema mnogo, očito da je i nova norma u velikoj mjeri zadržala princip slobode izbora jezičkih sredstava koji je bio karakteristika ranijeg bh. standarda. Realizacija tog principa odslikava se i u Gramatici bosanskog jezika (Jahić, Halilović, Palić), pa su i tu naporedo mnoge dvostrukosti: *vokal – samoglasnik, duplja – šupljina, akcent – naglasak, grafem – grafema, morfem – morfema, leksem – leksema* itd., a parnjaka nemaju lekseme *opći* i *uvjet*.

11. Jezička praksa se još više podudara sa ranijim bh. standardom.⁸ Dvostrukosti se potvrđuju u jezika književnih djela, javnih medija, administrativnih glasila: *istražilac – istražitelj, nosilac – nositelj* (Dnevni avaz), *općina – opština, hiljada – tisuća, prijelaz – prelaz, komentirati – komentarisati, kontrolirati – kontrolisati* (Oslobođenje), *zadaca – zadatak, historija – povijest, saradnik – suradnik, uvjet – uslov* (Preporod), *reagovali – reagirali, unutrašnji – unutarnji* (Dani), *općina – opština, lice – osoba, pečat – štambilj* (Službeni list BiH), *pečat – štambilj – žig, regulirano – regulisanje* (Službeni glasnik BiH), *lice – osoba, plaća – plata, tužitelj – tužilac, preduzeće – poduzeće, medij – medijum* (Službene novine Federacije BiH) itd. U praksi se, dakle, potvrđuju i likovi kao što su: *opština, uslov, plata, medijum*...

12. Izbor leksike u praksi najbolje ilustruje rečenica: *Dragi slušaoci, nalazite se na valovima Radija Mir. Sada ćemo promovisati novi album Kristine A. Želimo da ovo prijepodne ugodno provedete uz naš program* (14. juni 2001.), u kojoj zapažamo lekseme *valovi, slušaoci, promovisati*. Mjesto tih mogu doći i lekseme *talasi, slušatelji, promovirati*. Ovo pokazuje ustaljenu naviku u izboru jezičkih sredstava i predstavlja bitnu karakteristiku bosanskog jezika.

13. Osnovni inventar iz kojeg se vrši izbor jezičkih sredstava u osnovi je ostao isti, ali treba ukazati na nešto drugačiju frekvencija određenih leksema u upotrebi. To se, npr. vidi kod upotrebe imenica na **-telj** i **-lac** i glagola na **-irati/ovati** i **-irati/isati**. Iako ih norma priznaje kao dubletne likove, u odnosu na ranije stanje danas pojačanu frekvenciju imaju lekseme na **-telj** i **-irati**. Što se tiče tvorbenih likova na **-telj** i **-lac**, naročito pojačanu frekvenciju u medijima imaju imenice *gledatelj, slušatelj*. Kod ostalih imenica sa formantom **-telj** također se primjećuje pojačana frekvencija, ali je to manje izraženo. Pomjerena je i frekvencija glagola na **-irati/ -ovati** i **-irati/-isati**, pa su prema stranom uzorku u infinitivu češći oblici na **-irati**: *organizirati, manifestirati, komentirati, reducirati* i sl. Karakteristično je, međutim, da se često uz infini-

⁸ Za praksu v. I. Čedić, „Jedna karakteristična crta...“: 117–121.

tiv na **-irati** u istom tekstu javi, npr. prezent: *organizuju, manifestuju, redukuju*, pored *organizira* itd. S druge strane, kod nekih glagola gdje je uduvijek bio uobičajen završetak **-irati** u infinitivu sad se javlja **-ovati, -isati**, pa pored češćeg: *prezentirati, telefonirati, instalirati*, mogu se zabilježiti i likovi: *prezentovati, telefonisati, instalisati* (TV Obn).

14. S druge strane, iako se još uvijek potvrđuje upotreba parova: *sigurnost/bezbjednost, osigurati/obezbijediti, sudionik/učesnik, sudjelovati/učestvovati, općina/opština, plaća/plata, osoba/llice, preduzeće/poduzeće, zaposleni/uposlen, radnik/djelatnik, grah/pasulj* itd., pojačanu frekvenciju u odnosu na onu raniju imaju riječi *sigurnost, osigurati, sudjelovati, općina, plaća, osoba, uposlen, djelatnik, grah* i sl. Svoju ulogu u tome ima norma po kojoj prednost imaju likovi *općina, plaća, grah, sigurnost* i sl. Po normi jednakog su ranga: *sudionik – učesnik, sudjelovati – učestvovati, preduzeće – poduzeće, zaposliti – uposliti* itd. Naravno, u svemu tome nije nedostajao uticaj izvanlingvističkih faktora u posljednjoj deceniji XX vijeka (promjena društveno-političkog sistema, razne politike, ratni uslovi života, itd.) zbog čega su riječi kao npr. *plata, bezbjednost, preduzeće, opština* i sl. bile skoro istisnute iz upotrebe.

15. U posljednjih deset godina konstruisana je teza da su u bosanskom jeziku riječi orijentalnog porijekla karakteristična leksika po kojoj se taj jezik prepoznaje.⁹ Tačno je da te leksike koja je došla posredstvom turskog jezika u bosanskom ima više nego u druga dva standarda i da ima nastojanja da se oni još više afirmišu. Ipak, distribucija ovih riječi u svakodnevnoj upotrebi je ista ili slična onoj koju je imao bh. standard, jer je tim riječima odavno definirana upotrebna vrijednost. Te riječi su uglavnom u funkciji samo tamo gdje su potrebne, a u nizu slučajeva samo su stilogeni elementi.

16. U svakodnevnoj upotrebi su orijentalizmi nezamjenljivi kad se odnose na predmete i pojave za koje bosanski jezik nema druge oznake, npr. *kirija, ortak, behar, deva, dud, patlidžan, šah, tambura, duhan, kantar, kusur, magazin, veresija, čekić, čekrk, ćuskija, đon, makaze, zanat, bedem, bunar, hambar, kanat, kreč, katran, horoz, odaja, odžak, admiral, bajrak, fišek, karaula, tane, top, kajmak, sirće, šećer, čarapa, čizma, džep, papuča, baglama, bešika, fitilj, jorgan, kanta, lula, sanduk* itd.

17. Standardni su i turcizmi kojima se imenuju pojmovi islamske vjere, vjerskog života i običaja: *abdest, ahiret, hodža, Bajram, bašluk, Ćaba, džemat, dženaža, dženet, džehenem, hadž, jacija, ćitab, kurban, medresa* itd., turcizmi za obilježavanje društvenih odnosa (*ahbab, ašik, ašikluk, babo, bećar, amidža, daidža, eglen, evlad, fitnija, fukara, hanuma, miraz, sadaka, se-*

⁹ O upotrebi turcizama v. H. Vajzović, „Orijentalizmi u književnom djelu“, Institut za jezik u Sarajevu 1999.

lam, musafir), pojmova u trgovini (*bakšiš, dućan, aščinica, bazar, tarifa, tefter*), u biljnom i životinjskom svijetu (*behar, dud, patlidžan, saransak, dorat*), u građevinarstvu (*basamak, bedem, bezistan, mahala, milć, mušebek, sahat-kula, sokak, šedrvan*), za odjeću i obuću (*čizme, kaloše, prsluk*), za kuću (*čilim, jorgan, sanduk, sećija*) itd.

18. U nizu slučajeva kad je turcizam sinonim nekoj drugoj riječi, on najčešće ima stilsku vrijednost dok je druga riječ frekventnija, up. *zid – duvar, prozor – pendžer, sedmica – hefta, trgovac – bakal, slavuj – bulbul, stepenik – basamak*.

19. Radi se, dakle, o jednom sloju ove leksike koja je frekventna zbog raznih razloga. Međutim, ima niz turcizama koji samo izuzetno imaju svoju funkciju, najčešće u književnoumjetničkim djelima čiji je sadržaj iz davno prošlih vremena. U vrijeme turske uprave u Bosni i Hercegovini u upotrebi je bilo znatno više turcizama. Mnogi su nestali, pa im je značenje danas nerazumljivo i može se odrediti samo uz pomoć rječnika. Najčešće je to administrativno-pravna leksika, koju danas susrećemo u književnim djelima čiji je sadržaj vezan za tu epohu. Svi ti turcizmi mogu poslužiti samo za dočaravanje davno prohujalih vremena, up. *dava (tužba, parnica), džinajet (zločin), đumruk (carina), haćimhakim (sudija, sudac), kavaz (pandur, policajac), meščema (sud, sudska zgrada), arzuhal (molba, predstavka), dragoman (službeni tumač), hazna (blagajna), haznadar (blagajnik), hućumet (režim, državna vlast), hudud (državna granica), itlak (naredba), mazbata (protokol, zapisnik), medžela (osmanski građanski zakonik), murtezik (vakufski službenik), mutesarif (okružni načelnik) itd.* Sličnu sudbinu imala je i leksika koja se odnosi na vojsku: *bimbaša (major), buljubaša (zapovjednik čete), jamak (zamjenik barjaktara), serhatlija (graničar)* itd.

20. Da su te riječi bile u upotrebi svjedoče imena i prezimena i neke druge imenice u čijem su sastavu: *buljubaša – Buljubašić, serhatlija – Serhatlić, subaša – Subašić, kavaz – Kavazović, kazaz – Kazaz – Kazazić, đumruk – Đumrukčić, haznadar – Haznadarević, saraj – Sarajevo – Sarajlić, lagumdžija – Lagumdžija, vezir – Vezira – Vezirka* itd.

21. U odnosu na bh. standard istovjetna je i upotreba posuđenica iz drugih jezika. Brojne su riječi grčkog i latinskog porijekla (*aristokratija/aristokracija, demokratija/demokracija, biblioteka, gimnazija, sistem; advokat, elemenat, fanatizam, formula, milion/milijun, ministar, okupacija, patriotizam, profesor, provincija* itd.). Ovaj sloj leksike najčešće je karakteristika stručnih i naučnih terminologija. U upotrebi su također germanizmi (*kasarna, ablaut, ablendovati, cimer, cinkvajs, cink*), romanizmi *fond, hotel, registar, šef, diplomat, kontrast...*, te, naročito u posljednje vrijeme, anglicizmi (*džins, šou, imidž, menadžment, audit, džez, džemper, džentlmen, džip, džungla, budžet...*) itd. Postoji preporuka da je uvijek dobro mjesto posuđenice upotri-

jebiti izvornu riječ ako je ima i tako potisnuti određeni broj ovih riječi, ali malo ko se toga pridržava.

22. Podudarnosti bh. standarda i bosanskog jezika na fonološkom, morfološkom i sintaksičkom nivou tek je neznatno narušena normiranjem jezika. Norma je uvela u standard oblike koji su u izrazu Bošnjaka a nije ih priznavala prethodna norma. Opravdano su uvedeni oblici koji su vrlo frekventni u upotrebi, ali su uvedeni i oni koji to nisu. Uz to, zbog naslonjenosti norme bosanskog jezika na jezički izraz Bošnjaka uklonjene su neke dvostrukosti, a pojavile su se druge kojih nije bilo u prethodnom standardu.

23. Npr. prema stvarnom jezičkom izrazu normirani su likovi *suh, kuhar, duhan, gluh, buha* i sl., kao i: *hrđa, hrvati se, hrzati, hrskavica, hambar, lahko, truhnuti, uvehnuti* i sl. U normi su i oblici sa protetskim h: *hlabav, hlu-pati, hurlik, lehemiti, ohlupina* itd.¹⁰ koji nisu naročito frekventni u jezičkoj praksi. Ove riječi su više stilsko sredstvo za karakterizaciju govora likova iz određenih sredina, pa bi svoje mjesto u normi trebali imati u praksi frekventniji i običniji oblici bez h: *lupati, labav, olupina* itd. o čemu bi se trebala odrediti buduća norma bosanskog jezika.

24. Što se tiče alternacija vezanih za zamjenu jata, normom je uvedena dvostrukost *grješnik/grešnik, grijehotal/grehota* koje nije bilo u ranijem standardu, a kao u ranijem standardu su ostali likovi: *bregovi, crepovi, ždrebeta, strelica*. Uvedeni su još kao standardni *prijesad, prijetop, prijepjev, prijeplet, prijesjek*, pored *presad, pretop* i sl., što je dodatna dvostrukost u bosanskom jeziku. Ipak, u jezičkoj praksi rijetko se potvrđuju oblici kao *prijesad, prijetop* i sl.

25. S obzirom na to da u nizu slučajeva jezičkom praksom nije ovjerenono što propisuje norma bosanskog jezika da se zaključiti da se norma mora usklađivati sa jezičkom praksom.

26. Na morfološkom nivou dvostrukost je i u promjeni hipokoristika tipa *Salko, Mujo, Mićo*. Iako se u praksi te riječi mijenjaju po prvoj i drugoj deklinaciji, dakle: *Salko – Salka* i *Salko – Salke*, gramatike bosanskog jezika ovo pitanje različito tretiraju, pa su po jednoj obje promjene kao i u bh. standardu,¹¹ a po drugoj standardna je samo promjena po drugoj vrsti (up. *Salko – Salke*).¹²

¹⁰ V. „Pravopis bosanskoga jezika“: 121–122.

¹¹ V. I. Čedić, „Osnovi gramatike bosanskog jezika“, Institut za jezik, Sarajevo 2001.

¹² V. Vajzović-Zvrko, „Gramatika bosanskog jezika“, Sarajevo 1996.

27. Nešto slično je i kod posuđenica *modernist*, *anarhist*, *oportunist* itd. koje pored oblika na suglasnik u nominativu jednine imaju i oblik na **-a**: *modernista*, *anarhista*, *oportunist* i sl. U nominativu množine takođe su dva oblika: *modernisti/moderniste*. Praksa potvrđuje da je dvostrukost samo u nominativima jednine i množine dok toga nema u zavisnim padežima. Oblik na suglasnik u nominativu jednine preteže u upotrebi u odnosu na oblika sa **-a**, a u zavisnim padežima susrećemo samo oblike druge deklinacije: *moderniste* (gen), *modernisti* (dat.), *modernistu* (akuz.)... Norma preporučuje u zavisnim padežima oblike koji bi gramatički odgovarali promjeni lika *moder-nist*, up. *modernista* (gen.), *modernistu* (dat.), *modernista* (akuz.),¹³ ali ti oblici nisu potvrđeni u jezičkoj praksi. U množini je obrnuta situacija: u zavisnim padežima su nastavci prve deklinacije: *modernisti* (nom), *modernista* (gen), *modernistima* (dat.) itd.

28. U bosanskom jeziku se mogu naći primjeri razbijanja enklitikom sintaksičkih spojeva: *Iz prethodne razvojne faze stanadardni je jezik naslijedio mnoga rješenja. Otac ga je Mujo puno korio zbog toga. Gostujući će profesor doći sljedećeg mjeseca. Košarkaš im je Avdić te večeri bio nerješiva enigma* itd. Iako to nije naročito ovjereno upotrebom u jezičkoj praksi, u Gramatici bosanskog jezika¹⁴ se navodi kako je to karakteristična osobina ovog standarda. Zbog takve gramatičke preporuke u jezičkoj praksi se i formalno unosi enklitika gdje joj nije mjesto, kao što je to slučaj u rečenici iz Dnevnika BHT od 6. juna 2001.: *Laburisti su Tonija Blera pobijedili na izborima*, čiji je sadržaj, naravno, dvosmislen za onoga ko nije previše upućen u političke prilike, jer se ne zna jesu li laburisti pobijedili Tonija Blera ili se radi o njegovoj stranci.

29. Ovo, naravno, upućuje na još jedan problem. U trci da se norma iskoristi u stvaranju razlika među standardnim jezicima kako bi oni bili prepoznatljiviji kao nacionalni jezici, potpuno je ostalo zapostavljeno njegovanje kulture izražavanja. Često se pažnja više poklanja formi. Svoj udjel u ovome imaju i procesi demokratizacije koji su, pravilno neprotumačeni, doveli do toga da se malo sluša riječ jezičkih znalaca. Svi su postali stručnjaci za jezik, pa se više niko ne obazire na očite jezičke nepravilnosti. Npr. odavno je skrenuta pažnja na konstrukcije *u vezi toga*, *u vezi stana*, *u vezi posla* karakteristične za razgovorni jezik i koje predstavljaju kvarenje jezika. Ta konstrukcija, u kojoj mjesto instrumentala sa prijedlogom *sa* dolazi bezprijedložki genitiv, postala je skoro standardna jer se može zabilježiti u svim tipovima teksta. Slično tome, sve se više *piše s olovkom*, *maše s rukom*, *putuje s vozom*, a mnogi bez imalo osjećaja za jezik i njegovu ljepotu govore *po pitanju*, *po predmetu*, *po tom problemu*... Jasno je da to nisu osobine kultiviranog izraza i

¹³ V. Pravopisni rječnik u „Pravopisu bosanskoga jezika“, Sarajevo 1996.

¹⁴ V. Jahić i dr., „Gramatika bosanskoga jezika“, Sarajevo 2000: 471.

da razaraju ustaljeni jezički sistem. Kvarenje jezika je upotreba imenica *mislioc*, *nosioc* (up. *nosioc* aktivnosti) u nom. jednine, umjesto *misililac*, *nosilac*, kao i glagola *zaprimiti*, *iznaći* (*Dokumente zaprimamo u vremenu od 9 do 11 sati*. – *Na kantonalnom nivou treba iznaći sredstva*), koji formalno imaju pravilnu tvorbu, ali su semantički potpuno neprihvatljive, jer se isto to može daleko ljepše reći glagolima *primiti*, *naći*, *pronaći*, koji su značenjski sasvim dovoljni. Ovakvo kvarenje jezika najčešće dolazi iz vrlo uticajnog administrativnog stila.¹⁵

30. Ova analiza karakterističnih crta bosanskog savremenog jezika nameće nekoliko zaključaka. Očito da je ovaj jezik naslonjen na prethodni bh. standard i uglavnom je s njim podudaran. Nova norma je u određenim slučajevima zadržala principe prethodne norme, ali ima i neke inovacije zbog čega se s njom ne podudara. Primjetno je da su određene inovacije prihvaćene samo u slučajevima gdje ostvarena podudarnost sa jezičkom praksom, a tamo gdje to nije slučaj, norma se ne poštuje. Ustvari, norma se poštuje samo djelimično, pa je to omogućilo da u jezičkoj praksi imamo još veću podudarnost bosanskog jezika i prethodnog bh. standarda. Dosadašnje iskustvo u normiranju pokazalo je da uzore za bosanski jezik ne treba više tražiti u jezičkim izrazima koji su već dijahronija. Norma se mora prilagođavati savremenoj jezičkoj situaciji i pri tome poštovati sve savremene specifičnosti bosanskog jezika i omogućavati slobodu izbora jezičkih sredstava. Svoju pravu funkciju norma će imati ako je usmjerena ka njegovanju jezičke kulture, ako se suprotstavlja kvarenju jezika i pomaže čuvanju ustaljenog jezičkog sistema.

Posebno valja istaknuti da je bosanski standardni jezik jedan od tri jezika u multietničkoj zajednici. Uzevši u obzir njegove ovdje iznesene karakteristike, pogotovo veliku podudarnost sa prethodnim zajedničkim bh. Standardom, jasno je da ovaj jezik ne dovodi u pitanje mogućnost komunikacije sa korisnicima druga dva standardna jezika.

¹⁵ O ovome v. I. Čedić, „Osnovi gramatike bosanskog jezika“, Sarajevo 2001.

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Bosnian-Herzegovinian linguistic standard – Bosnian language

The Bosnian standard language is the natural consequence of the development of the Bosnian-Herzegovinian linguistic standard, which is only one of the expressions of the common Croato-Serb/Serbo-Croat language. Given that the development of standard language in the last decade has been influenced by various extralinguistic factors, there are minimal differences between these idioms, as a result of different linguistic policies. Upon the introduction of the name Bosnian language, the principles of previous literary and linguistic policies ceased to be observed. The basic requirement of the new linguistic policy comprised the generation of differences towards the other two standards whose basis is also the štokavski dialect, in order to make the Bosnian language a distinct one. This introduced a number of novelties of which only few have taken root since they have been confirmed by „linguistic reality“ This is why the Bosnian language has an unstabilised linguistic norm and mainly corresponds to the Bosnian-Herzegovinian linguistic standard.

Ibrahim Čedić
Institut za jezik
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
insjezik@bih.net.ba

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Zajednički standardni jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba

Sadašnju upotrebu standardnih jezika u BiH teško je razumjeti bez znanja o jeziku i jezičkoj normi u bližoj i daljoj prošlosti. Do 1990. godine kao zajednički standardni jezik u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji funkcionirao je srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik čije osnove su ustanovljene u XIX vijeku.

Sve do XIX vijeka u okviru raznih tradicija bilo je više književnih jezika. U najstarijem periodu staroslavenski jezik (prvi književni jezik) imao je tri redakcije – bosansku, hrvatsku i srpsku, koje su se razvijale za potrebe crkve. Međutim, pismenost se razvijala i na narodnom jeziku. U Bosni i Hercegovini to je bila franjevačka književnost sa karakterističnim jezičkim crtama koje je u svom izrazu imao Matija Divković i franjevci pisci koji su došli poslije njega. Bošnjaci su razvijali pismenost na narodnom i na orijentalnim jezicima. Tu treba pomenuti Mehmeda Hevaji Uskufija iz XVII vijeka, sastavljača bosanskoturskog rječnika „Makbuli Arif“ i bogatu alhamijado književnost na narodnom jeziku. Književna djela koju su nastajala u Hrvatskoj u svom izrazu su imala osobine štokavskog, kajkavskog i čakavskog dijalekta. Kod Srba književni izraz je do XVIII v. bio na osnovama staroslavenskog jezika, ali je i tu bio neminovno prodiranje osobina narodnog jezika, osobito u djelima Dositeja Obradovića, Save Mrkalja i dr. (Čedić 2001: 20).

Prva polovina XIX vijeka obilježena je pokretima za narodno i kulturno oslobođenje, snažnim buđenjem nacionalne svijesti južnoslovenske orijentacije. Da bi došlo do ujedinjenja svih Južnih Slavena na polju kulture je trebalo riješiti i pitanje zajedničkog jezika koji do tada nije postojao. Rascjepkana i regionalna književnost nije mogla podsticati razvoj kulture kakvu je tražilo novo doba nacionalnog buđenja i osvješćivanja. Jedan od kulturnih podsticaja je bilo i proglašavanje narodnog jezika zajedničkim standardom – u čemu su sudjelovali mnogi, a najviše Vuk Karadžić i ilirci sa Ljudevitom Gajom na čelu.

Kao osnovica za zajednički jezik uzeto je ijekavsko narječje i ijekavski izgovor. To je kao karakteristiku zajedničkog standarda Vuk Karadžić predstavio u svojim djelima 1813. godine, a ilirci 1836. u „Danici“ i „Ilirskim novinama“.

Vuk Karadžić je znatno doprinio reformi jezika u čemu je bio pod utjecajem Slovenca Jerneja Kopitara. Dao je opis narodnog jezika u gramatici i rječniku, borio se za uvođenje fonološkog pravopisa i od mnogih protivnika branio ta shvatanja. Jezik narodnih umotvorina je suprotstavio vještačkom slavenoserbskom jeziku nastalom na osnovama staroslavenskog, ruskog i narodnog jezika.

Voda ilirskog pokreta Ljudevit Gaj objavljuje svoj program 1836. u časopisu „Danica ilirska“, koji podržavaju filolozi Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić. Iako se nalaze u kajkavskom Zagrebu, ilirci pišu na štokavskom narječju, čime je počela borba za novi zajednički jezik. Godine 1845. vlasti zabranjuju ilirsko ime, ali ilirci nastavljaju usavršavanje jezika, sada pod hrvatskim imenom.

Godine 1850. u Beču su se Stjepan Pejaković, Ivan Kukuljević, Dimitrije Demetar, Ivan Mažuranić, Vinko Pacel, Vuk Karadžić, Đuro Daničić i Franjo Miklošič dogovorili o zajedničkom književnom jeziku. Taj sastanak u historiji je poznat kao Bečki dogovor o književnom jeziku. Tada je rečeno da se ne može više gledati „kako je književnost raskomodana u jeziku i pravopisu, pa su se sastali kako bi se u književnosti složili i ujedinili“. Jednoglasno su priznali da ne valja „miješajući narječja graditi novo kojeg u narodu nema, nego je bolje od narodnih narječja uzeti jedno da bude književni bezik [...]“ Do-govoreno je da zajedničko narječje bude štokavsko ijekavskog izgovora, da se mjesto jata piše **je/ije**, da se **h** piše gdje mu je po etimologiji mjesto, da se uz vokalno **r** više ne piše **a** ili **e**, te da se iza genitiva plurala ne dodaje ne-eti-mološko **h**.

U suštini sama reforma jezika omogućavala je da jedan književni jezik pokriva niz teritorija i osigura precizniju komunikaciju. Time što je kao centralna osobina jezika izabrana ijekavica i druge jezičke osobine istočno-hercegovačkog govornog tipa, išlo se na ruku svima kojima je to bio maternji govor. Najvećim dijelom to je odgovalo ijekavcima iz Bosne i Hercegovine, dok su svi drugi morali učiti ako su željeli da im osobni izraz bude u skladu s novim vremenom. Iako se taj književni jezik najviše po osobinama slaže sa dijalekatskom osnovicom koja je u Bosni i Hercegovini, reformatori mu nisu dali naziv bosanski, nego srpski, ilirski i hrvatski. Ta pojedinost, kao i činjenica da su sve druge osobine dijalekatske baze potisnute u drugi plan, od samog početka su stvorile kod svih čiji izraz nije bio istočnohercegovački govorni tip osjećaj manje vrijednosti i protivljenje novom književnom jeziku. Ipak, takav književni jezik je bio podržan od mnogih, pa je sve do pred kraj XX vijeka služio kao zajednički standard, s tim što su pripadnici beogradske filološke škole nezadovoljni ijekavicom kao standard uveli i ekavicu krajem XIX stoljeća i određene urbane jezičke elemente (Okuka 2003: 164).

Sve je to pokazivalo da od samog početka neće biti jedinstvenog književnog jezika. Reformu ka književnom jeziku zasnovanom na narodnom izrazu izvršili su Srbi i Hrvati bez učešća drugih, ali ni oni nisu u XIX vijeku stvorili jedinstven književni jezik, pa su zbog raznih okolnosti u njihovim izrazima ostale mnoge različitosti. Drugačiji pristup jeziku od početka imale su i dvije filološke škole: zagrebačka i beogradska. Zbog ovih različitosti već tada se vidjelo da zajednički jezik ima dvije varijante: zapadnu (hrvatsku) i istočnu (srpsku). Sve je to posljedica činjenice da su reformu jedni shvatili kao jedino moguću, a drugi kao nešto što je nametnuto, pa je ovo drugo iza-

zivalo osjećaj nezadovoljstva, što će potkraj XX stoljeća dovesti do raslojavanja zajedničkog književnog jezika. Pošto je već u početku izabrana jedna dijalekatska osnovica i na osnovu toga formirana gramatička struktura koja se ustalila u zadnjih skoro dvjesto godina novi standardi, bosanski, hrvatski i srpski imaju nazive na početku dvadesetprvog vijeka kao najveću razliku.

Počeci razvoja zajedničkog standardnog jezika u BiH

Ideje jezičkih reformi koje su proveli Vuk i ilirci prihvaćene su Bosni i Hercegovini, što se potvrđuje i u tadašnjoj pisanoj riječi. Iako niko sa ovog područja nije sudjelovao u izgrađivanju novog pristupa jeziku, mnogi su ovu reformu prihvatili, jer su u novom književnom jeziku prepoznali osobine bosanskohercegovačkih ijekavskih govora. Sa gramatičkom strukturom novog književnog jezika slagalo se dosta osobina ikavskih govora, pa su korisnici jezika ikavci po rođenju najveće teškoće imali sa zamjenom jata. Veće probleme su, npr. imali korisnici jezika u Hrvatskoj zbog tamošnje kompleksnije dijalekatske situacije, jer pored štokavskog, egzistiraju još kajkavsko i čakavsko narječje, a još su bile razvijene kajkavska i čakavska književnost.

Dvije jake filološke škole u Zagrebu i Beogradu pošle su od istih pozicija u reformi, ali im se vremenom počeo razlikovati pristup jeziku, naročito u tretiranju riječi posuđenih iz drugih jezika. Zagrebačka filološka škola je, npr. razvijala uzus po kojem nije dobro prihvatati sve posuđenice ako se može u slavenskoj bazi naći riječ koja isto znači, dok takvog odnosa nije bilo u beogradskoj filološkoj školi, tj. na toj strani nije bilo protjerivanja tuđica. Osim u leksici vremenom su se stvarale razlike i na drugim jezičkim nivoima. To je imalo svoj uticaj i na bosanskohercegovačku jezičku situaciju. Zbog nepostojanja bh. filološke škole i vlastitog stava prema jeziku, korisnici jezika u BiH bili su upućeni na norme koje su njegovale pomenute filološke škole.

Pisana riječ XIX vijeka to potvrđuje, ali zbog nedosljednosti pisaca u primjeni dviju normi njihov pisani izraz je bio najbliži razgovornom jeziku. Ikavci svjesno upotrebljavaju ijekavicu mada često ne ispisuju pravi refleks jata. Svi u izrazu imaju mnogo dubleta, sinonima, internacionalizama, orijentalizama.... Već tada se u tome može prepoznati poseban književnojezički izraz u BiH.

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

**Eine gemeinsame Standardsprache von BosniakInnen,
MontenegrinerInnen, KroatInnen und Serbinnen**

Der gegenwärtige Gebrauch der Standardsprachen in Bosnien und Herzegowina ist ohne Kenntnis über die Sprache und die Sprachnorm in naher und fernerer Vergangenheit nur schwer zu verstehen. Bis zum Jahre 1990 fungierte in Bosnien und Herzegowina, Kroatien, Montenegro und Serbien als gemeinsame Standardsprache das Serbokroatische bzw. Kroatoserbische, dessen Grundlagen im 19. Jahrhundert geschaffen worden waren.

Ibrahim Čedić
Institut za jezik
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
insjezik@bih.net.ba

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Bosanskohercegovački jezički standard u XX vijeku

Bosanskohercegovački jezički standard je bio jedan od izraza u okviru zajedničkog sh./hs. jezika. Izrazi su nastajali zbog stvaranja posebnih jezičkih navika u određenim sociokulturnim sredinama. Ipak, zajednički standard se i pored toga razvijao kao idiom koji prihvata razlike u jezičkoj nadgradnji. Norma sh./hs. jezika je bila konjunktivna i dozvoljavala je postojanje naprednih oblika u jezičkoj upotrebi. Takva norma najviše je bila osobina bosanskohercegovačkog jezičkog izraza, dok se u hrvatskoj i srpskoj varijanti polako razvijala disjunktivna norma. U hrvatskom jezičkom izrazu takva norma je sasvim svjesno razvijana u okvirima zagrebačke filološke škole od samih početaka razvoja standardnog jezika, pa su se pojavile razlike u odnosu na srpski izraz koji je njegovala beogradska filološka škola. Vremenom su i tu određeni jezički fenomeni preteгли u odnosu na druge, pa je i taj izraz imao u praksi disjunktivnu normu iako su srpski lingvisti uvijek govorili o konjunktivnoj normi.

Vidjeli smo da su u bh. pisanoj riječi XIX vijeka glavna osnovica jeziku pisaca bili bosanskohercegovački ijekavski govori. Uz to, svoj uticaj su imali jezik usmene književnosti, tradicionalni izrazi i vladajuće norme, što je često dovodilo do mnogih nedosljednosti u pisanju. Vremenom su iz pisane riječi nestale mnoge nedosljednosti, dijalektizmi i neka rješenja karakteristična za norme u XIX vijeku.

Razvijanje varijanata, kasnije posebnih izraza, ukazivalo je na nejedinstvenost i moguću razgradnju zajedničkog standarda, pa su bila razumljiva nastojanja da se ti procesi ukoče i zadrži jedan standard.

Ta briga o zajedničkom standardnom jeziku potvrđena je i izdavanjem Pravopisa 1960. koji se u rješavanju mnogih pitanja orijentisao prema stanju u jezičkoj praksi, što je dovodilo do kompromisnih rješenja. U normi tog pravopisa je, između ostalog, nizom pravila u dosta slučajeva bio korisniku jezika omogućen izbor njemu najbližeg oblika. To je najviše dolazilo do izražaja u bosanskohercegovačkoj upotrebi jezika, što pokazuju mnoge ortografske, fonološke, morfološke i leksičke osobine ovog izraza. Kao prilog toj tvrdnji dovoljno je pomenuti samo neke od njih.

1. Jezička praksa XIX vijeka je naginjala ka primjeni fonološkog pravopisa koji se ustalio u bosanskohercegovačkom jezičkom izrazu u XX vijeku.

2. Ijekavska zamjena jata također se zadržala sa svim pravilima uz poštivanje dubletnih oblika.

3. Glas h se piše tamo gdje mu je po etimologiji mjesto, dubletni su oblici: *suh* : *suv*, *muha* : *muva*, *kuha* : *kuva*, bez **h** su: *rđa*, *rzati*, *trulo*, a u nekim slučajevim ovaj glas je zamjenjivan sa **j**: *aždaja*, *proja*, *čoja*...

4. Naporedna je upotreba likova: *opći, svećenik : opšti, sveštenik* i oblika riječi u kojim ima alternacija *št : šć: korišten i korišćen, ovlašten i ovlašćen, krštenje i kršćenje, išće i ište, popušta i popušća...*

5. Dvostrukost u promjeni imenica: *jaje, jaja i jaje, jajeta; Mujo, Muja i Mujo, Muje; Gavro, Gavra i Gavro, Gavre; publicist i publicista; instrumentalni jd.: počašću i počasti; nom. plurala: brci i brkovi, vuci, vukovi; gen.pl.: zuba:zubi; radnji:radnja, prijjetnji:prijetnja, bukvi:bukava, djevojki:djevojaka...*

6. Naporedni oblici pridjeva i zamjenica: upitna zamjenica *ko:tko, nitko:nitko*; akuz. sg. ž. roda: *ju: je* (vidio *ju je* : vidio *je*); gen sing. *našeg : naše-ga, mlađeg : mlađega*; dat. sg. *suhom : suhome : suhomu*; pl. genitivni oblici *svih : sviju* itd.

7. Dvostruke oblike nalazimo i kod upotrebe glagolskih oblika, prezenti *dam : dadem, susretne : susrete, rekne : reče, pošalje : pošlje*; aoristi *poginuh : pogiboh*, trpni pridjev *dan : dat, potreban : potrebit* itd.

8. U sintaksi dopuna infiniv i *da+prezent: treba ruku pružiti : treba ruku da pruži*; naporednost slavenskog genitiva i akuzativa: *ne pruža potpore : ne pruža potporu*; upotreba dativa s prijedlogom *k(a)* i bez tog prijedloga: *krenuli su ka kući : krenuli su kući...*

9. U leksici i tvorbi riječi također niz višestrukosti: česta sinonimija *osjećajlčuvstvo, kruh/hljeb, obitelj/porodicalfamilija, dvojiti: dvoumiti, narodnilpučki; sinonimni tvorbeni modeli: tužilacltužitelj, slušalac/slušatelj, djeljenjeldjelidba, udajaludadba, idealizirati/idealirati, organizovati/organizirati, bombardovati/bombardirati* itd.

Elementi zajedničkog standarda javljaju su i u novim normama. Hrvatska norma je, npr. u mnogim slučajevima samo potvrdila ono što je već bilo ozakonjeno u praksi, pa u slučajevima gdje je norma zajedničkog standarda dozvoljavala naporednost data je prednost samo jednom fenomenu a drugi se i ne pominju kao osobina tog jezika. Nešto slično se dogodilo i sa srpskim jezikom za koji srpski lingvisti kažu da ima sve, ali za upotrebu se preporučuju oblici na koje su se navikli korisnici jezika u toj sredini. Različite navike upotrebe jezika u Srbiji i Hrvatskoj stvarane su od početka razvoja standardnog jezika u XIX vijeku. Već kod Vuka nema otpora internacionalizmima i turcizmima, dok se na hrvatskoj strani oduvijek težilo ka izbacivanju tuđica i traženju riječi koje su im adekvatna zamjena. Bh. standard je već bio dovoljno prepoznatljiv i samo je trebalo još proglasiti standardnim neke osobine iz izraza Bošnjaka, kako bi on mogao funkcionisati kao jezik svih stanovnika Bosne i Hercegovine. Međutim, u konstituisanju norme bosanskog jezika se nije zaustavilo samo na tome, nego se vještački nastojala što više promijeniti jezička upotreba. U suštini sva tri standarda imaju isti jezički materijal, koji je najprije navikama a onda normom svjesno drugačije raspoređen,

pri čemu se donekle prati teritorijalna jezička upotreba, ali ima i namjernih preinaka koje nemaju veze sa jezikom i njegovim razvojem.

Standardnojezičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika na kraju XX vijeka

Treba obratiti pažnju na standardnojezičke norme koje su se formirale krajem dvadesetog vijeka: norma srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog zajedničkog standarda potisnuta je u drugi plan kad su predstavljeni uzusi normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u gramatikama i rječnicima:

1. Za bosanski jezik: Vajzović/Zvrko, „Gramatika bosanskog jezika“, Sarajevo, 1995; Jahić/Halilović/Palić, „Gramatika bosanskog jezika“, Zenica, 2000; Ibrahim Čedić, „Osnovi gramatike bosanskog jezika“, Sarajevo, 2001; S. Halilović, „Pravopis bosanskog jezika“, Sarajevo, 1996;

2. Za hrvatski jezik: E. Barić i dr., „Hrvatska gramatika“, Zagreb 1997; Težak/Babić, „Gramatika hrvatskoga jezika“, Zagreb, 1996; Babić/Finka/Moguš, „Hrvatski pravopis“, Zagreb, 1995;

3. Za srpski jezik: Stanojčić/Popović, „Gramatika srpskoga jezika“, Beograd 1997; Pešikan/Jerković/Pižurica, „Pravopis srpskog jezika“, 1993.

Norme predstavljene u pomenutim lingvističkim publikacijama u velikoj mjeri se podudaraju, ali ima i rješenja po kojima se razlikuju. Razlike se najčešće očituju u slučajevima gdje se trebalo odrediti prema dvostrukostima i višestrukostima u jeziku.

Pravopisna norma sh./hs. jezičkog standarda bila je zasnovana na fonološkom principu, što podrazumijeva pisanje riječi i oblika onako kao što je to u izgovoru. To je jedna od tekovina Vukovih jezičkih reformi iz XIX vijeka, tačnije primjena njegove devize: „Piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano“.

Iako je sve pokazivalo da će prevladati fonološki princip u pisanju u XIX vijeku, kao što smo vidjeli, dugo je primjenjivan i morfološki (etimološki) pravopis. Taj pravopis je iz zajedničkog standarda iščezao u XX vijeku, a principi fonološkog pravopisa zadržani i u današnja tri standarda – bosanskom, hrvatskom i srpskom. Međutim, u doba preimenovanja varijanata i izraza u standardne jezike iza 1990. bilo je prijedloga da se vrati etimološki pravopis u hrvatski jezik, ali to nije nikada doživjelo svoju realizaciju.

U zajedničkom Pravopisu hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga književnog jezika (1960) ispoštovan je fonološki princip pisanja riječi u svim slučajevima gdje nije moglo doći do dvosmislenog značenja. Tamo gdje bi moglo doći do određenih problema u semantici, pisci pravopisa su uzeli rješenja kakva je imao etimološki pravopis. Takvi slučajevi nazvani su: odstupanje od pravila. Evo nekoliko primjera!

Zbog težnje za čuvanjem osnove, npr. u dat. i lok. jednine ne mijenjaju se **k**, **g**, **h** ispred **i** u riječima odmila: *baka – baki, seka – seki, koka – koki*. U imenima: *Milka – Milki, Draga – Dragi*, pa i u deminutivima izvedenim od tih imena: *Dragica, Milikica*, također, nema te promjene (Pravopis 1960: 54, 55).

Kod jednačenja suglasnika po zvučnosti **d** se ne zamjenjuje sa **t** kad se nađe ispred **s** i **š**: *predstava, odstupiti, gradski, odšetati* i sl., a kod jednačenje po mjestu tvorbe **s** i **z** ispred prednjonepčanih suglasnika ne zamjenjuje se sa **š** i **ž**: *sljubiti, razljutiti, snježan, sljepilo, posljednji* itd. (Pravopis 1960: 64, 66).

Dva ista suglasnika se u izgovoru svode na jedan glas, pa se piše: *bezakonje* (>*bezzakonje*), ali se od toga odstupa ako bi ispuštanje jednog glasa dovelo do nejasnoća ili težeg razumijevanja dotične riječi: *najjači, najjednostavniji, predržavni, poddijalekt* i sl. (Pravopis 1960: 67).

Zbog istih razloga **t** se zadržava ispred afrikate na kraju prefiksa: *otčušnuti, otcijepiti, potcijeniti* itd. (Pravopis 1960: 68).

Slične principe pisanja zadržali su i pravopisi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika koji su nastajali iza 1990. godine (BP 1995, HP 2002, SP 1995). Fonološki princip nije samo u slučajevima u kojima bi moglo doći do nerazumijevanja određene riječi. Među pravopisima ovih triju standarda na tom planu nema razlika.

Međutim, norma standardnog jezika se može svjesno mijenjati i vještački stvoriti određene razlike među standardima. Pod devizom da tako treba pisati u pravopisu se sugerira kakav je pravilan glasovni sklop određene riječi ili oblika. Ako negdje u govorima ili u jezičkoj praksi riječ ima i drugačiji glasovni sklop od onoga koji je u drugim standardima, onda se to proglašava autentičnom osobinom tog standarda i naglašava razlika. Tako su u normu bosanskoga jezika ušle i riječi *lehemiti, hudovac, čehlibar* itd., koje rijetko nalazimo u jezičkoj praksi. Na sličan način u pravopisu i pravopisnom rječniku ovjereno je niz riječi i oblika, pa su tako stvorene razlike na fonološkom, morfološkom i leksičkom nivou u odnosu na srpski i hrvatski.

Z a m j e n a j a t a . Jedna od tekovina jezičkih reformi u XIX vijeku su pravila zamjene jata u ijekavskom standardu koja su se u skoro neizmijenjenom obliku zadržala do danas.

Poznato je da u bh. govorima ima ijekavska i ikavska zamjena jata, a norma novog književnog jezika u XIX v. preporučila je ijekavicu. Pravilo da u dugim slogovima treba pisati **ije**, a u kratkim **je** mjesto starog jata nastojali su primijeniti i pisci koji nisu bili po rođenju ijekavci. U tome su se najčešće oslanjali na stanje u razgovornom jeziku, pa ima niz potvrda iz njihovih tekstova u kojima je *je* mjesto duge zamjene jata.

U riječima sa sekvencom konsonant + **r** iza koje dolazi jat zamjena tog glasa mogu biti **je**, **ije** i **e**, pa imamo potvrđeno kod pisaca XIX v.: *pog-*

rješka, grjehota, srieća, briegovi, pored: *pogreška, grehota, bregovi, vremena, sreća* i sl. Kasnije, u XX v. norma zajedničkog standarda u toj poziciji ostavila je samo **e** kao refleks jata (v. Pravopis 1960). U normama novih standardnih jezika stanje je nejednako: u bosanskom i hrvatskom mjesto jata u izvedenicama od **greh-** pored **e** uvedena je i kratka zamjena jata: *grjehota, pogrješka*, a sa **e** su ostali: *bregovi, vremena, sreća, strelica* i sl. (Halilović 1996), dok srpski jezik ima samo **e** u svim tim riječima (SP 1995).

Također, izvedenice sa prefiksom **pre-** i **pred-** javljaju se sa ijekavskim i ekavskim refleksom, potvrđeno je i u pisanoj riječi XIX vijeka, a norma zajedničkog standarda ih smatrala dubletima, a u normama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika različit je pristup.

U hrvatskom standardu oduvijek su preferirani likovi sa dvosložnom zamjenom jata, dakle: *prijevod, prijenos, prijevara, prijeđe* i sl., ali nisu zaobiđeni ni oni sa **pre-**. U tvorbi imenica od glagola s predmetkom **pre-** u jednih se imenica to **pre-** dulji u *prije: prijekor : prekoriti, prijelaz : prelaziti, prijepis : prepisati...* u drugih se javlja i dugo **pre-**: *pregib, pregled, prekid, prelet...* Prema toj normi preporuka je da je bolje u kolebanju između likova **pre-** i **prije-** upotrijebiti likove sa **prije-** (HP 2002: 38, 39).

Norma srpskog jezika za sve glagolske imenice koje održavaju smislonu vezu s glagolom i motivisanost njegovim značenjem imaju prefiks u obliku **pre-**: *prevod, prevez, prevoz, prevoj, predlog* [...]. Varijante tipa *prijevod, prijevoz* na istoku nisu obične kao glagolske imenice, ali se normativno priznaju (SP 1995: 68).

Norma bosanskog jezika je ijekavska, što ide u prilog preferiranju ijekavskih oblika u svim slučajevima gdje je moguće. O tome u Gramatici bosanskog jezika autora Jahića, Halilovića i Palića stoji da se u kolebanju između oblika **prije-** i **pre-** unaprijed ne daje prednost ni jednima ni drugima. Naporedni su oblici *prijelaz/prelaz, prijelom/prelom, prijeklop/preklop...*, a samo sa **pre-** je: *pregib, pregled, preplet, premaz...* U upotrebi se preporučuje oslanjanje na vlastiti jezički osjećaj. (GBJ 2000: 162). Pravopis bosanskog jezika S. Halilovića se ne poklapa sa prijedlogom iz pomenute Gramatike, pošto se tu kao dubletni preporučuju i parovi: *presadl/prijesad, pretopl/prijetop, premaz/prijemaz, prečnik/priječnik, pregledl/prijegled, preklop/prijeklop*. Ta preporuka iz Pravopisa nema oslonac u jezičkoj praksi, jer su likovi sa **ije** sasvim neobični i ne bi ih trebalo smatrati standardnim (OGBJ 2001: 60, 61).

Očito da se tri norme u tom pogledu razilaze, srpska ima tu uglavnom **pre-**, hrvatska preporučuje **pre-** samo gdje drugačije ne može, a bosanska dozvoljava naporednost **prije-** i **pre-** gdje god je to moguće.

U p o t r e b a f o n e m e **h**. S obzirom na to da je frikativni zadnjonepčani konsonant **h** u izgovoru sklon slabljenju i gubljenju, jedan dio štokavskih govora za njega ne zna. Upotreba **h** u standardima povezana je sa govornom situacijom i sa važećim normama. Pravilo da se **h** upotrebljava tamo

gdje mu je po etimologiji mjesto nastalo je još u XIX vijeku. To pravilo važno je i u zajedničkom sh./hs. standardnom jeziku. Pošto se iza devedesetih taj standard podijelio na tri, uspostavljena su nova pravila u normama. Najviše razlika u odnosu na raniju situaciju pokazuje bosanska norma, koja je uvela **h** prema jezičkom osjećaju Bošnjaka i potvrdama iz njihove pisane riječi.

Za pisanu riječ XIX vijeka je karakteristično da se autori u tom pogledu više oslanjaju na svoj maternji govor nego na važeće norme. Zbog tog njihova pisana riječ odslikava postojanost ili nepostojanost ove foneme u maternjem govoru Bošnjaka, Hrvata i Srba.

U bh. pisanoj riječi XX vijeka upotreba foneme **h** je bila regulisana normom zajedničkog pravopisa. Po toj normi fonema **h** se bilježila tamo gdje joj je po etimologiji mjesto. Riječi *hrđa*, *hrzati*, *hrvati* se i sl. u kojima se **h** razvilo radi lakšeg izgovora valjalo je izgovarati i pisati bez **h**, a u riječima kao što *suh*, *duhan*, *kuhati* itd. mjesto **h** moglo se upotrebljavati i **v**: *suv*, *duvan*, *kuvati*..., pa su to bili dubleti. Fonemu **h** po toj normi nije trebalo pisati ni u riječima: *lahko*, *mehko*, *truhnuti* [...]. Iako su te riječi imale **h** u našim govorima, bile dio jezičke prakse, norma ih je zaobišla i formirala kompromisno pravilo, u kojem su svi mogli naći nešto svoje, ali ne do kraja (Pravopis, 1960).

Ovakav raspored upotrebe riječi u kojima ima **h** nije zadovoljavao korisnike bosanskog jezika, pošto je u prethodnoj normi ono iz upotrebe bilo eliminisano iz niza riječi. Iza 1990. norma bosanskog jezika sasvim opravdano akceptira upotrebu riječi *hrđa*, *hrvati*, *hrzati*; *lahko*, *mehko*, *truhnuti*; a samo sa **h** su: *kuhati*, *suh*, *muha*, *duhan*. Radilo se o riječima koje su takvom obliku vrlo frekventne kod Bošnjaka. Međutim, u pronalazaženju takvih riječi, norma je otišla još dalje pa su standardnim proglašene i riječi *hudovac*, *nahuditi*, *ohlupina*, *lehemiti* (BP 1995), koje nemaju jakog uporišta u jezičkoj praksi, pa je na to rješenje u normi bilo prigovora (OGBJ 36).

Donekle sličnu upotrebu foneme **h** ima hrvatski jezik, pošto likovi *hrđa*, *hrvati se*, *hrzati* imaju prednost pred oblicima *rđa*, *rvati se*. Također, sa **h** su i riječi: *muha*, *kuhati*, *suh*, *uho* i sl. Od bosanskog se razlikuje upotreba riječi *aždaha*, *buzdohan*, *proha*, pošto su za ovu normu uobičajeniji: *aždaja*, *buzdovan*, *proja*... Nema ni oblika *lahko*, *mehko*, preporučuju se samo oni bez **h**: *lako*, *meko*, *melem*, *nauditi*, *marama* i sl. (HP: 32)

Norma srpskog jezika u tom pogledu najbližnja je zajedničkom standardu. Tu se kaže da **h** treba pisati tamo gdje mu je po etimologiji mjesto. Međutim, mnoge riječi imaju **v** i **j**, koji su se razvili mjesto **h**. Dvostrukosti su: *muva/muha*, *suv/suh*, *gluh*, *pastuv/pastuh*; samo je *duvan*, *duvati*, *gruvati*; *aždaja*, *proja*, *čoja*; *lako*, *meko*, *trulo*; *rđa*, *rzati* i sl. (SP 72–74).

J o t o v a n j e . U upotrebi oblika koji su nastali od sekvenci **optj-** i **svetj-** odavno stoji oponiranje između **ć** (*opći*, *svećenik*) i **št** (*opšti*, *sveštenik*). pisci XIX vijeka upotrebljavaju i jedne i druge oblike. Zajednički sh./hs. stan-

dardni jezik akceptirao i jedne i druge likove, pa su korisnici jezika po svom izboru mogli upotrebljavati jedan ili drugi oblik (Pravopis 1960). Kad je riječ o likovima *opći: opšti*, u semantici nema razlike, što nije slučaj sa likovima *svećenik* i *sveštenik*. Prvi se odnosi na katoličko, a drugi na pravoslavno crkveno lice.

Bosanska, hrvatska i srpska norma prema tome danas imaju različit odnos. Bosanska norma preferira oblike sa *ć*: *opći, svećenik* (BP 1995). Isto je rješenje i u hrvatskoj normi, samo što se uz *svećenik* navodi i lik *sveštenik* kao srbizam (HP 2002). U srpskoj normi se upućuje da postoje oba lika, ali se naglašava da su „srpskom izrazu svojstveni oblici sa *št*, koji su preuzeti iz ćirilometodskog (staroslovenskog i srpskoslovenskog) nasleđa“ (SP 1995: 91).

Alternacija *ć* : *št* je danas osobina po kojoj se također prepoznaje razlika među standardima. Nešto je teže uočiti razliku koju čine norme kada je u pitanju odnos grupa *št* : *šč*.

Srpskohrvatska norma nije uzimala dijalektizme kao što su *skrovišće, utočišće*, ali su kao standardni bili prihvaćeni naporedni oblici trpnog pridjeva gdje je to bilo moguće: *ovlašten: ovlašćen, iskorišten: iskorišćen, upropašten: upropašćen*. Takvo rješenje nije moglo doći kod oblika *pušten, namješten*, pa je tu ostalo samo *št*. Taj refleks bi, međutim, zvučao arhaično u oblicima *čašćen, čišćen, ožalošćen, gošćen* ili u komparativima *češći (čest), gušći (gust), čvršći (čvrst)*, pa je jedino moguće lik sa *šč*. Glagoli sa završetkom na *-jati* imaju *št*: *puštati, opraštati, namještati...* Glagoli na *-ivati* i *-avati* imaju podnovljeno jotovanje: *ovlašćivati, pročišćivati, pročišćavati*, dok je kod nekih glagola na *-avati* staro jotovanje, u njihovom dubletnom paru na *-ivati* podnovljeno: *nagovještavati: nagovješčivati, obavještavati: obavješčivati*, a sve tri mogućnosti ima primjer: *iskorištavati: iskoriščavati: iskorišćivati*.

U današnjem bosanskom standardu zadržano je najviše dubletnih oblika: *omašćenog/omaštenog, ovlašćen/ovlašten, korišćenjelkorištenje* i sl. (BP 1995), u hrvatskom standardu prednost imaju likovi sa *št*: *korišten, ovlašten*, a u nekim slučajevima preporučuju se i dubleti: *omašten/omašćen*, ali je i tu na prvom mjestu u pravopisnom rječniku lik sa *št* (HP 2002), dok se za srpski standard kao prvi navode likovi sa *šč*, a oni sa *št* su u zagradi: *iskorišćen (iskorišten), zamašćen (zamašten), ovlašćen (ovlašten)* i sl. (SP: 1995). Tako stoji u normama, mada je u bh. jezičkoj upotrebi često potvrđena i drugačija praksa.

Morfologija

Kao što smo to već pokazali u morfologiji zajedničkog standarda bilo je niz dvostrukosti, koje su poslije njegovog raslojavanja pružale mogućnost stvaranja razlika među novim standardima. U suštini, kad su morfološki sistemi novih standarda u pitanju, razlike su marginalne a pretežu podudarno-

sti. U svim normama se tretiraju isti fonemeni, a norme su se u malom broju slučajeva prema nekim od njih imale drugačiji pristup.

Kod imenica izvjesne razlike se pokazuju u izboru padežnih nastavaka.

Hipokoristici u srpskom jeziku mijenjaju se dvojako: *Mičo – Mića – Miću* i: *Mičo – Miće – Mići*. Prednost se daje oblicima a-deklinacije.

U bosanskom također imaju obje deklinacije, ali je češća e-deklinacija: *Mujo – Muje – Muji, babo – babe – babi* i sl.

U hrvatskom jeziku prednost ima e-deklinacija: *Ivo – Ive – Ivi* i sl. Hrvatska gramatika uopće ne navodi obrazac promjene po a-deklinaciji, za razliku od školske gramatike hrvatskog jezika koja pominje i tu promjenu s napomenom da je ona regionalnog karaktera, tj. osobina dubrovačkog govora i okolice.

Dvosložna imena sa dva suglasnika na karaju osnove u hrvatskoj i srpskoj normi mijenjaju se po a-deklinaciji: *Zvonko – Zvonka, Jerko – Jerka; Slavko – Slavka*, a u bosanskoj normi imaju obje: *Asko – Aska* i *Asko – Aske*, mada je ova druga u praksi rijetka.

Dvojake obrasce promjene imaju i imenice tipa *teritorij(a), laboratorij(a), opservatorij(a)* i sl.

U bosanskoj normi u n. jd. akceptiraju se oba lika: *laboratorij(a)*, u g. jd. *laboratorija* i *laboratorije*, u dat. jd. *laboratoriju* i *laboratoriji*...

Srpska norma ima tri oblika: *laboratorija/laboratorij/laboratorijum*, s tim što se druga dva navode u zagradi. Prednost se daje oblicima ž. roda na **-a**: *laboratorija, teritorija, imperija* i sl.

Hrvatska norma prihvaća samo oblike muškog roda: *laboratorij, teritorij, imperij*..., a oblici sa **-a** smatraju osobinom razgovornog jezika.

Posuđenice na **-ist(a)** i **-t(a)**: *komunist/komunista, estet/esteta* i sl. stoje naporedo u bosanskom i srpskom standardu, dok je u hrvatskom samo lik bez **-a**: *komunist, lingvist, automobilist, diplomat, estet, aristokrat*, a prema tim oblicima je i promjena po a-deklinaciji.

U instr. jd. imenica muškog roda iza prednjonepčanog suglasnika obično je nastavak **-em** u svim normama. Nejednako je u pojedinim slučajevima iza **č, ž, š**, pa je u bosanskom samo *vozačem*, a u srpskom može i *vozačom*. U bosanskom i srpskom samo je *padežom*, a u hrvatskom može *padežom* i *padežem*.

Iza **c** i **z** je najčešće **-em**, ali može biti u pojedinim slučajevima i **-om**, kao u srpskom jeziku u dubletnom paru *stricem/stricom*, u hrvatskom i bosanskom samo: *stricem*.

Iza tvorbenog morfema **-telj** u bos. i hrv. jeziku samo je **-em**: *učiteljem, prijateljem*, dok srpski tu ima dublete: *prijateljom/prijateljem, učiteljom/učiteljem* i sl.

U n.pl. se ove norme razilaze kad se radi o imenicama sa umetkom **-ov/-ev-**. Bosanska norma u pojedinim imenicama ima oba morfa: *nosevi/nosovi, kneževilknezovi, mrazevimrazovi*; U hrvatskoj je samo **-ov-**: *nosovi, mrazovi*, dok je u srpskoj **-ev-**: *nosevi, mrazevi...*

Imenice *prst, nokat, gost* u g. množ. imaju tri nastavka: **-i, -iju, -a** u bosanskoj normi: *prsti – prstiju – prsta*, u hrvatskoj normi je *prstiju – prsti; gostiju – gosti, noktiju – nokata*, dok se u srpskoj normi kaže da su češći likovi na **-iju**: *prstiju, noktiju, gostiju*. Rjeđi su oni na **-a**: *prsta, gosta, nokata*, dok se likovi na **-i** ne pominju.

Imenice e-deklinacije u g. plurala imaju dva nastavka **-a** i **-i**.

Nastavak **-i** u bosanskoj normi posve je prevladao kod pojedinih imenica, najčešće kod onih koje nemaju nepostojano **-a**: *bombi, lopti, opaski, nošnji, mazgi* i sl. Taj je nastavak češći i kod imenica: *čežnji, čergi, konzervi*, a naporedo se može javiti i **-a**: *čežnja, konzerva...* Uz to, mnoge imenice imaju po dva ili tri oblika genitiva pl.: *bukava – bukvi, nepravda – nepravdi, smetnja – smetnji, kletava – kletvilkletva, optužaba – optužbiloptužba*. Nastavak **-a** imaju imenice čija se osnova završava konsonatskim grupama **st, zd, šć, žd**: *lasta, gazda, pošta, nužda, bošča*.

Hrvatska norma ima manje dvostrukosti, pošto se tamo daje prednost nastavku **-a**. Nastavak **-i** imaju imenice koje završavaju konsonatskom grupom i nemaju nepostojano **-a**: *molba – molbi, tajna – tajni*. Rijetki su izuzeci: *majka – majaka – majki, zipka – zipki – zibaka*.

Srpska norma ne ograničava upotrebu nastavaka **-i** kod ovih imenica: *radnji, lopti, čergi, petlji*. Prihvataju se i oblici sa **-a** kao nastavkom, pa su česti i dubleti: *kretnja – kretnji, smetnja – smetnji* itd.

Kod pridjeva određenog vida u dat. i lok. jed. mogu se upotrijebiti oblici: *velikom – velikome – velikomu*. Srpska norma ima likove: *velikom – velikome*, hrvatska norma prednost daje likovima sa pokretnim **-u**, ali ne potiskuje ni one sa **-e**, dok bosanska norma naznačava kao glavne likove na **-e** (*velikome*), iako su praksi jednako brojni i oni s nultim morfemom (*velikom*), a najmanju frekvenciju imaju likovi na **-u** (*velikomu*).

Upotreba oblika pridjeva neodređenog vida (djevojka *lijepa* stasa) najčešće je osobina hrvatskog jezika i ovim oblicima se daje prednost u odnosu na oblike određenog vida (djevojka *lijepog* stasa). Za tim se dosta povodi i bosanska norma, ipak, tu su ovi likovi naporedni, dok se u srpskom jeziku pretežno upotrebljavaju oblici određenog vida (djevojka *lijepog* stasa).

Sintaksa

Najuočljivija razlika među normama je u dopuni modalnih glagola infinitivom ili konstrukcijom *da* + prezent. Hrvatska norma daje prednost vezi modalni glagol + infinitiv: *može raditi, treba vježbati* i sl., dok u srpskoj normi na mjestu infinitiva dolazi veza *da* + prezent: *može da radi, treba da vježba*, ali se upotrebljava i infinitiv u toj poziciji. Bosanska norma ne daje prednost ni jednoj vezi, jer su naporedne: *može raditi – može da radi*.

U hrvatskom jeziku uočljiva je i upotreba veze *za* + infinitiv: ima li šta *za jesti*, spremio je prtljag *za poći*. Ta veza nije osobina bosanskog i srpskog jezika.

Osobina hrvatskog jezika je razbijanje enklitikom veza kao što su zavisne sintagme: *naša je škola* osvojila nagradu, *lijepo je vrijeme* neobično za ovo doba godine i sl., što se može susresti u bosanskoj i srpskoj jezičkoj praksi ali nije rašireno. Ipak, iako nema dovoljno pokrića u praksi, to se u Gramatici bosanskoga jezika Jahić/Halilović/Palić navodi kao bitna osobitost bosanskog jezika.

Leksika

Pored izvornih domaćih riječi u jeziku egzistira veliki broj posuđenica iz drugih jezika – iz grčkog, latinskog, njemačkog, engleskog, francuskog itd. Te riječi su primile niz osobina koje su karakteristične za izvornu leksiku. Posuđivane su riječi koje su označavale pojmove za koje nije postojala odgovarajuća domaća riječ, ali i one gdje to nije slučaj, pa je korisnik mogao birati koju će leksemu upotrijebiti – posuđenu ili izvornu. To je dovelo do različitog pristupa ovom sloju leksike, pa je bilo preporučeno u normi da je bolje upotrijebiti domaću leksemu od posuđene. Taj princip najbolje su provodili i provode korisnici hrvatskog jezika, što nije slučaj sa bosanskim i srpskim jezikom. Zbog toga u pisanoj riječi na bosanskom i srpskom jeziku češće susrećemo tuđice, nego u hrvatskom jeziku.

Pored ovih riječi jedan sloj predstavljaju i orijentalizmi – riječi koje su u naš jezik došle iz turskog, arapskog i persijskog. Tih riječi najviše ima u bosanskom jeziku, iza kojeg dolazi srpski, a namanje ih je u hrvatskom. Uglavnom, u svim ovim jezicima najviše tih riječi se upotrebljava zbog nepostojanja odgovarajuće domaće lekseme (up. *čekić, šećer* i sl.). Ako imaju druge riječi koje znače isto, onda se orijentalizam potiskuje (v. *hefta – sedmica – nedjelja – tjedan*), što važi za hrvatski u kojem prednost ima riječ *tjedan*, ali i za srpski, gdje će ostati *nedjelja, sedmica*, a u bosanskom su *sedmica, nedjelja*, a ponekad i *tjedan*, te stilski markirano *hefta*.

Poseban slučaj su leksičke dvostrukosti i višestrukosti tipa: *hljeb – kruh, mašina – stroj, sigurnost – bezbjednost, grah – pasulj, prisutan – nazočan, odsutan – izočan, vijeće – savjet, obitelj – porodica – familija, činilac/činitelj – faktor – čimbenik* itd. U upotrebi je razlika među jezicima, hrvatski

ima samo *kruh, stroj, sustav, sigurnost, grah, vijeće, obitelj, činitelj, čimbenik, srpski hljeb, mašina, bezbjednost, pasulj, savjet, prisutan, porodica, familija, činilac, faktor*, dok bosanski jezik najčešće ima sve ove riječi u upotrebi, osim riječi: *čimbenik, izočan, nazočan* i sl.

U Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi su, dakle, bosanski, hrvatski i srpski jezik. Svaki ima svoju normu i veliku međusobnu podudarnost. U međusobnoj komunikaciji Bošnjaci, Hrvati i Srbi nemaju nikakvih poteškoća što često nameće pitanje da li se zapravo radi o jednom jeziku sa tri naziva, ili su zaista tri jezika. Ako izuzmemo politiku koja je imala najviše udjela na stvaranje ove situacije, jer su je usloveli burni događaji oko disolucije SFRJ devedesetih godina kad su se u prvi plan počeli isticati nacionalni interesi koji su, između ostalog, podrazumijevali i postojanje vlastitog jezika, u lingvističkoj nauci se ovaj problem može posmatrati na dva načina. Ako se isključi sociolingvistički momenat kao što to čine srpski lingvisti, onda bi se to moglo smatrati jednim jezikom, jer sadržina mu je naslonjena na štokavsko narječje, tačnije na govore istočnohercegovačkog govornog tipa koji su daleke 1850. u Beču izabrani kao osnovica novog reformiranog književnog jezika. Međutim, sociolingvistički posmatrano na područjima gdje je nekad bio službeni zajednički sh./hs. standard, može se govoriti o četiri standarda: bosanski, hrvatski, srpski i crnogorski, pošto je svaki od njih normiran. Bosanskohercegovačka, hrvatska, srpska i crnogorska jezička sredina su tokom vremena razvijale specifične navike u upotrebi jezika, pa su sa stanovišta sociolingvistike po tim osobinama to već posebni standardi. I kao što to veoma dobro ocjenjuje M. Radovanović (2001) proces bi mogao ići još dalje, pa da se pored ovih standarda formiraju još neki. Izbor jednog narječja u XIX vijeku za osnovicu standardnog jezika bio je jedino moguće u vrijeme objedinjavanja južnoslavenskog prostora i jezički, ali da je to donijelo i mnogo nezadovoljstva, jer je ikavcima, čakavcima i kajkavcima nametnut jezik koji su morali učiti. To nezadovoljstvo se očigledno pokazalo na kraju XX vijeka i dobili smo tri standardna jezika (uskoro, vjerovatno, i četvrti crnogorski), pa zbog novonastale situacije velikih problema ima u školstvu u Bosni i Hercegovini, gdje se pod izgovorom da se radi o različitim jezicima nastoje razdvojiti nacije.

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Der bosnisch-herzegowinische Sprachstandard im 20. Jahrhundert

Der bosnisch-herzegowinische Sprachstandard stellte eine mehrerer Manifestationen im Rahmen der gemeinsamen serbokroatischen bzw. kroatoserbischen Sprache dar. Diese Manifestationen sind auf Grund des Entstehens besonderer Sprachgepflogenheiten in den einzelnen soziokulturellen Milieus mittlerweile verschwunden. Ungeachtet dessen hatte sich ein gemeinsamer Standard als Idiom herausgebildet, das Unterschiede im sprachlichen Überbau zuließ. Die Norm der serbokroatischen bzw. kroatoserbischen Sprache war konjunktiver Natur und erlaubte eine Koexistenz von Dubletten im Sprachgebrauch, wobei dies ein Charakteristikum des bosnisch-herzegowinischen standardsprachlichen Ausdrucks darstellte. Im Unterschied dazu bildete sich in der kroatischen und serbischen Variante allmählich eine disjunktive Norm heraus, die im Falle des Kroatischen von der Zagreber philologischen Schule bewusst entwickelt und gefördert wurde. Auf diese Weise entstanden Unterschiede zur von der Belgrader philologischen Schule gepflegten serbischen Variante.

Ibrahim Čedić
Institut za jezik
Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +38733200117
insjezik@bih.net.ba

Mevlida Karadža (Sarajevo)

Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini

Naučni skup pod nazivom „Simpozij o bosanskom jeziku“ predstavlja širok okvir u koji se mogu smjestiti raznoliki sadržaji. Sastav učesnika ovog cijenjenog skupa može biti različit, s obzirom na vrstu obrazovanja i specijalnost. To je potpuno razumljivo jer razmatranje ovako značajne tematike zahtijeva učešće stručnjaka različitih profila.

Uvažavajući ovu činjenicu, isto tako je neophodno ukazati na potrebu razgraničavanja kompetencija i nužnost da se izlaganja situiraju u određenu oblast, što će doprinijeti boljem sporazumijevanju i efikasnosti rada. Jer, svaka naučna disciplina, svaka struka posjeduje svojstven metodološki aparat, ima drugačije potrebe i ciljeve u razmatranju jezičke problematike.

Ovome treba dodati i potrebu razgraničavanja pojedinih segmenata jezičke problematike i utvrđivanja suštinskih pitanja koja treba i koja se mogu razrješavati na ovakvom skupu, čime ćemo izbjeći jalove razgovore i gubitak svima nam dragocjenog vremena i energije. Pritom mislim naročito na mnogobrojnost registara jezičke prakse, među kojima bi samo standardno-jezička upotreba trebala i mogla da bude predmet ovako zamišljenog naučnog skupa.

Predmet ovog izlaganja je aktuelna jezička situacija u jezičkoj zajednici koja funkcioniše u okvirima države Bosne i Hercegovine ili, preciznije rečeno, rad predstavlja pokušaj definiranja bosanskog jezika, sa sociolingvističkog stanovišta.

Među mnogobrojnim naučnim disciplinama čiji je predmet istraživanja jezik, sociolingvistika ima najšire polje interesovanja i najrazvijenije interdisciplinarne kontakte. Sociolingvistika jeste autonomna naučna disciplina sa izgrađenim vlastitim principima i metodologijom, ali se u određenim segmentima dotiče ili preklapa, između ostalih, sa etnolingvistikom, sociologijom jezika, lingvističkom geografijom i drugim, manje ili više srodnim naukama.

Sociolingvistika se bavi proučavanjem jezika i jezičkih činjenica, dovodeći ih u vezu sa društvenim kontekstom. Ova naučna disciplina je dosegla zavidan stepen zrelosti i spoznaja te izgradila efikasnu teoriju i metodologiju pa se u njenoj preciznoj i hijerarhijski strogo ustrojenoj terminologiji koja funkcioniše u složenom sistemu interdisciplinarnih odnosa, nalazi moćno sredstvo za proučavanje i identifikaciju najsloženijih jezičkih situacija. Ali, istovremeno, to nas ograničava i obavezuje na krajnju obrazovanost u određivanju pojmova i njima odgovarajućih terminoloških etiketa i njihovog mjesta u ukupnom sistemu. Tu međuzavisnost ćemo ilustrirati hijerarhijskim nizom kakav predstavljaju bazni termini – „opća politika“, „jezička politika“, „jezičko planiranje“, „jezička zajednica“. Ako slijedimo jednu od mogućih ravni njihovog odnosa, možemo zaključiti da principi opće politike diktiraju

principe jezičke politike, a kad se oni konkretizuju u određeni program koji sadrži tačno opisane i svjesno organizirane postupke koji će se preduzeti u konkretnoj jezičkoj zajednici, s ciljem razrješavanja konkretnih lingvističkih problema, tada je riječ o jezičkom planiranju.

Pošto je predmet našeg istraživanja bosanski jezik i bosansko-hercegovačka jezička zajednica, potrebno je najprije odgovoriti na pitanje – šta se može smatrati jezičkom zajednicom i koji su kriteriji za njeno definiranje. U pokušaju definiranja bh. jezičke zajednice uzimaćemo u obzir samo ono što je u nauci utvrđeno kao siguran kriterij, a na nerazriješena pitanja i pravce mogućih rješenja ćemo samo ukazati.

Ne postoji obavezna podudarnost između geografske teritorije i lingvističke prakse, što znači da se ne može, a p r i o r i utvrditi priroda osjećaja zajedništva na kojem se bazira jezička zajednica.¹

Jednostavan tip jezičke zajednice sa jednosmjernim odnosom jezik – narod – nacija – država postoji samo u svijesti teoretičara.² Realnost nudi raznovrsne modele jezičkih zajednica koje su nastale i funkcioniraju, svaka na svoj specifičan način, u skladu sa uslovima i potrebama njenih članova i principima jezičke politike ustanovljenim u toj jezičkoj zajednici.

Među najjednostavnijim oblicima jezičkih zajednica nalaze se oni koji su nastali na osnovi objedinjavanja srodnih dijalekata jednog jezika, a zajednički ili standardni jezik je ustanovljen kao izraz potreba političke zajednice. Takav je, na primjer, slučaj francuskog standardnog jezika čije je formiranje teklo paralelno sa formiranjem državnih okvira.

Sasvim je drugačiji slučaj upotrebe francuskog jezika u frankofonskom dijelu sadašnje Belgije, kojem nije prethodilo nikakvo političko prestrukturiranje u Francusku kao državu.

¹ Marie-Louise Moreau (ed.) „Sociolinguistique Concepts de base Mardaga“, 1997., str. 88.

² „La croyance naïve des non-spécialistes et l'hypothèse de la philosophie du langage avaient fait de la communauté linguistique un groupe humain uniforme et indépendant parlant une langue elle-même homogène et autonome. La recherche linguistique se donne, pour sa part, l'homogénéité des systèmes comme hypothèse de départ, mais elle admet qu'à la variété des usages puissent être liées des divergences dans les structures de la langue [...]

La communauté linguistique se définirait d'abord en fonction d'un système linguistique; on ne peut la définir qu'en fonction d'une seule variété d'un système; ce sont les caractéristiques du groupe social, les facteurs de la cohésion sociale du groupe qui font la communauté linguistique „Juliette Garmadi. La Sociolinguistique. Presses Universitaires de France, Paris 1981, str. 41/42“.

Obrnuto slučaju Francuske, različiti dijalekti, tj, varijante holandskog jezika nastale na bazi niskonjemačkih dijalekata pokrivaju danas samo mali dio nekadašnjeg dijalekatskog areala.

Ovakvi i slični primjeri nam potvrđuju da je u praksi teško održiv model jezičke zajednice tipa jedan entitet ili nacija kojem odgovara jedan jezik. U uslovima savremene komunikacije opstanak ovog modela je malo vjerovatan, jer se jezičke zajednice formiraju i održavaju prije svega na osnovama zajedničkih komunikacijskih matrica, što argumentovano dokazuju mnogi istraživači.³

Svaka jezička situacija i jezička zajednica predstavljaju specifičnost uzrokovanu socioetničkom strukturom i načinom kako ta struktura korespondira sa prisutnim jezicima i jezičkim varijetetima u datoj jezičkoj zajednici.

Drugi značajan kriterij koji moramo uzeti u obzir pri definiranju jezičke zajednice je postojanje zajedničke norme prema kojoj članovi jezičke zajednice mogu imati različit odnos, pri čemu je minimum za određivanje pripadnosti jednoj jezičkoj zajednici svijest o postojanju norme i njeno prihvatanje. Prihvatanje norme je različito, na primjer, kod onih članova jezičke zajednice kao što su lingvisti, akademici, novinari, spikeri, prosvjetni radnici i sl. tj. kod onih koji diktiraju normu ili se brine o njoj primjeni i ostalih članova jezičke zajednice.

Unutar tog širokog prostora koji stvara krug korisnika standardno-jezičkog varijeteta odvijaju se mnogobrojni, međusobno na različite načine uslovljeni procesi, sa različitim rezultatima, među kojima je za nas najinteresantniji proces jezičkih promjena.

Ustanovljavanje jezičkih promjena obavlja se na uzorcima govora pripadnika istraživane jezičke zajednice, i to prema strogo utvrđenoj metodologiji, a dobijeni rezultati treba da odgovore na pitanja: Kako se nove jezičke forme situiraju u lingvističku i socijalnu strukturu te kakvu ulogu u nastajanju i razvoju jezičkih promjena igraju izvanlingvistički faktori.⁴

Usvajajući sociolingvistička teorijska polazišta i metodologiju ukazaćemo na bitne karakteristike aktuelne jezičke situacije u bosansko-hercegovačkoj jezičkoj zajednici.

Prvo pitanje je, koje i kakve se posljedice ratnih zbivanja i disolucije Jugoslavije mogu ustanoviti u domenu jezika. Jugoslovenska jezička zajednica je

³ Vidi J-Fishman, *Sociology of language*, str. 492, 511.

⁴ Marie-Louise Moreau (ed.) *Sociolinguistique Concept de base* Mardaga, 1997, p. 66.

definirana kao višejezična i višenacionalna, a funkcionirala je u okvirima jedne države. Za nju je bio karakterističan nizak stupanj homogenosti, sa mogućnošću većeg broja realizacija jezičkih varijeteta unutar jednog organskog idioma.

Nelingvistički razlozi – ekonomski, politički, sociokulturni i drugi potiču promjene i oblikuju „zajednički jezik“ koji je iznad lokalnih, socijalnih i svih ostalih političkih varijeteta, a koji je najšire poznat pod imenom „standardni jezik“. U četiri republike bivše Jugoslavije funkcionirala su tri standardnojezička varijeteta nastala na bazi istog jezičkog sistema. Službeni naziv za ova tri standardnojezička varijeteta je: srpska ili istočna varijanta, hrvatska ili zapadna varijanta i bosanskohercegovački standardnojezički izraz, što predstavlja tri standardnojezičke realizacije srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika.

Prva i najlakše uočljiva posljedica napada političke zajednice je promjena naziva jezika, u skladu sa novonastalim državnim i jezičkim zajednicama i njihovom jezičkom politikom. Iako čin zamjene naziva jezika može izgledati jednostavan akt, on povlači za sobom mnogobrojne posljedice i iziskuje čitav niz promišljenih postupaka koji treba da identificiraju promjene u samom jeziku i u njegovom statusu.. Jer sama promjena naziva jezika nije dovoljna da se konstituiše i ustanovi standardni jezik nego je samo prvi korak u složenom procesu naučne identifikacije jezičkog idioma koji treba da zadovolji raznovrsne zahtjeve u raznim oblastima, kao što su, na primjer, školstvo, administracija, književnost, nauka, tehnika, umjetnost, masovni mediji, sport i sl.

Promjene koje se mogu konstatovati i bez posebnih istraživanja odnose se uglavnom na izmjene naziva jezika. Tako bi u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini trebalo da je bosanski jezik, u Srbiji i Cmoj Gori srpski jezik, u Hrvatskoj hrvatski jezik.

Pošto smo se ograničili na bosanski standardni jezik i opis stanja u bosanskohercegovačkoj jezičkoj zajednici, pokušaćemo da nađemo odgovore na sljedeća pitanja:

1. Da li je naziv bosanski jezik općeprihvaćen na teritoriji bosanskohercegovačke jezičke zajednice koja bi trebalo da odgovara priznatoj državnoj zajednici Bosni i Hercegovini?

2. Koje se i na kojem jezičkom nivou mogu ustanoviti jezičke promjene koje prate promjenu imena jezika?

Da bi se meritorno odgovorilo na postavljena pitanja neophodno je istražiti uzorke jezičke prakse koji bi pokrivali cjelokupni državni teritorij. No, i bez specijalnih istraživanja mogu se dati izvjesni odgovori i naznačiti pravci kretanja nekih procesa i ukazati na moguće rezultate.

U okviru prvog pitanja može se ustvrditi da naziv bosanski jezik nije našao pravo mjesto i da nije jedini naziv za službeni ili standardni jezik na

teritoriji bosanske države. U opticaju je pored termina bosanski i bošnjački jezik. Na teritoriji Republike Srpske koja je zvanično u sastavu države Bosne jedini službeni naziv je srpski jezik, a isti je slučaj sa upotrebom naziva hrvatski jezik, na znatnom dijelu Bosne i Hercegovine. Što se tiče preostalog dijela naše države u kojem susrećemo nazive bosanski i bošnjački jezik, zasigurno se može pretpostaviti još nekoliko naziva koji su u opticaju. Za potvrdu ove konstatacije navešćemo samo dva nasumice pronađena primjera u dnevnom listu „Oslobođenje“, jedan od 27. augusta a drugi od 28. augusta ove godine. Dozvolićemo sebi da ih citiramo jer predstavljaju vrlo ilustrativan primjer haosa i nebrige koja vlada u ovoj, za opstanak i status jedne države izuzetno značajnoj oblasti.

Pod naslovom „Nastava na bosanskom i srpskom jeziku“, u Oslobođenju od 27. augusta čitamo sljedeće: „Međunarodni supervizor za Brčko Robert Farrand objavio je kriterije po kojima će biti izvođena nastava za djecu bošnjačkih povratnika u dvije osnovne škole u zoni razdvajanja na teritoriji Republike Srpske (RS). Učenici Bošnjaci imaju pravo pohađati nastavu na bosanskom jeziku, ali će kao građani RS, također imati časove srpskog jezika [...] Prema odluci supervizora za Brčko, učenici svih razreda trebaju učiti latinično i ćirilčko pismo [...] U slučaju da obrazovni sistem koji se trenutno primjenjuje na teritoriji RS ne obezbjeđuje udžbenike napisane na latinici trebalo bi koristiti latinične udžbenike predratnog jugoslovenskog sistema [...]“

U ovom tekstu se upotrebljavaju dva naziva za službeni jezik u Bosni i Hercegovini, a to su bosanski jezik i srpski jezik, a odredbe o upotrebi diktirao je predstavnik međunarodne zajednice.

Drugi primjer se odnosi na naziv „bosansko-hrvatski jezik“; a upotrijebljen u Oslobođenju od 28. augusta u tekstu konkursa za popunu upražnjenih radnih mjesta u nekoliko osnovnih škola u okolini Gračanice (Stjepan Polje, Orahovica, Dobrovci itd.).

U konkursu se traže „nastavnici bosansko-hrvatskog jezika i književnosti“. Detaljnija analiza bi, sigurno, pokazala da su u upotrebi i drugi nazivi za bosanski jezik, pored ovih primjera pronađenih u letimičnom pregledu. Sami nazivi za standardni bosanski jezik ne mogu pokazati kakve sadržaje pokrivaju i u kojoj su mjeri međusobno različiti. Problem postaje još ozbiljniji kada se zna koliki je značaj školstva u domenu standardnojezičke problematike.

Bez sistematičnijih istraživanja ostaje nam zasad da samo pretpostavljamo kakav bi mogao biti odgovor na drugo pitanje koje se tiče suštinskih promjena koje se kriju iza promjena naziva. Sudeći prema navedenim primjerima može se pretpostaviti da je nekadašnja srpska varijanta zajedničkog srpskohrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika podignuta na nivo standardnog jezika koji je dobio naziv srpski jezik i koji je u službenoj upotrebi u Srbiji, Crnoj Gori i Republici Srpskoj. Paralelan proces se odigrao sa hrvat-

skom varijantom hrvatskosrpskog jezika koji je podignut na nivo standardnog hrvatskog jezika a u službenoj je upotrebi u Hrvatskoj i u izvjesnim dijelovima Bosne i Hercegovine. Na isti način je nekadašnji bosansko-hercegovački standardnojezički izraz dosegao status standardnog bosanskog jezika i u službenoj je upotrebi kod onih članova bosansko-hercegovačke jezičke zajednice koji ga prihvataju kao svoj službeni jezik.

Definiranje statusnih i unutarjezičkih razlika među pomenutim jezičkim idiomima predstavlja jedan od prvih zadataka koji stoji pred lingvistima. Samo naučno elaborirana problematika ove vrste može, poslužiti u jezičkom planiranju i formuliranju principa efikasno utemeljene jezičke politike. Urgentni su također i odgovori na pitanja – na kojem jezičkom nivou su se desile ili se dešavaju promjene, jesu li one suštinske ili površinske prirode, u kakvoj su vezi sa ekstralingvističkim faktorima i koji su dalji pravci i tendencije njihova razvoja. Tek nakon ovih istraživanja baziranih na jasno formuliranoj državnoj politici može se tačno ustanoviti status bosanskog standardnog jezika i relacije prema ostalim standardnojezičkim realizacijama istog jezičkog sistema.

Međutim, ova konstatacija nipošto ne znači da treba čekati da se prvo razriješe politička pitanja. Praksa nameće dnevno rješavanje iskrslih problema, a nesistematska, brzopleta i ishitrena rješenja mogu biti samo štetna.

Nakon ovog uopštenijeg pregleda jezičke situacije u Bosni i Hercegovini ukazaćemo na neke od karakteristika aktuelnih sociolingvističkih procesa i moguće pravce i tendencije daljeg razvoja.

Početak samostalnijeg razvoja bosanskohercegovačkog standardnojezičkog idioma datira tek od sedamdesetih godina, a snažno je ubrzan ratnim zbivanjima, političkom situacijom, prekidom komunikacija i naročito, raslojavanjem medija.

U ratnom periodu raslojavanje je moglo biti poduprto i dijalekatskim raslojavanjem prouzrokovanim prisilnim migracijama. Uzmimo samo primjer Sarajeva u kojem je došlo do promjene gotovo polovine populacije.

Iako je to vrlo kratak period za značajnije jezičke promjene, može se pretpostaviti njihov karakter i smjer.

Jedna od pretpostavki daljeg razvoja jezičke situacije u Bosni i Hercegovini je funkcionisanje bosanskog standardnog jezika sa tri jezička idioma u statusu varijanti; bosanska ili bošnjačka, srpska i hrvatska. U tom slučaju bi status bosanskog standardnog jezika bio identičan statusu srpsko-hrvatskog/ hrvatskosrpskog jezika u bivšoj Jugoslaviji. Ovakav razvoj situacije podrazumijevao bi koncept zajedničke jezičke politike i svih projekata koji iz nje proizilaze – rječnici, gramatike, pravopis i sl., koji bi uključivali sve tri varijante, uz vrlo visok stepen elastičnosti jezičke norme.

Druga mogućnost je tri standardna jezika na tlu jedne države –

Bosne i Hercegovine, i to: bosanski, hrvatski i srpski jezik, sva tri nastala na podlozi istog prirodnog jezika. U slučaju ovakvog rješenja, realno je pretpostaviti da će se srpski i hrvatski standardni jezici u Bosni i Hercegovini vezati za svoje matične standardne jezike, što znači prihvatanje jezičke politike i norme diktirane iz druge jezičke zajednice. U ovakvom slučaju jezička politika države Bosne i Hercegovine odnosila bi se samo na bosanski standardni jezik tj. na onaj dio bosanske populacije koji ga prihvata kao svoj.

Uspostavljanje dva ili više standardnih jezika na bazi istog organskog idioma ili prirodnog jezika, nije nepoznat slučaj u svijetu. Takav razvoj jezičke situacije nalazimo, naprimjer, u Norveškoj, gdje su na bazi jednog prirodnog jezika izgrađena dva standardna jezika. Naime, Norveška je do 1814. godine postojala kao danska pokrajina u kojoj je službeni jezik bio danski. Po osamostaljenju ustanovljena su i normirana dva standardna jezika, jedan na bazi norveškog varijeteta koji je upotrebljavalo gradsko stanovništvo, a drugi na bazi dijalekata na istoku Norveške. Ovakvo rješenje je prouzrokovalo mnoge teškoće pa su u posljednjoj deceniji preduzeti brojni pokušaji ujedinjavanja dva standardna jezika, osobito na pravopisnom i leksičkom nivou.

Treća mogućnost rješenja bosanskohercegovačke standardnojezičke situacije je jedan standardni jezik – bosanski, i to na cjelokupnom državnom teritoriju Bosne, sa veoma elastičnom jezičkom normom. Ovakav put ustanovljavanja standardnog jezika prihvaćen je u mnogim jezičkim zajednicama gdje je standardnojezička situacija definirana na osnovu stanja u prirodnom jeziku, a ne samo na osnovu političke situacije. Dijalekatska baza bosanskog jezika je prilično homogena, bez znatnijih razlika; one se uglavnom ispoljavaju na nivou leksike i u zamjeni jata, ne zadirući dublje u jezički sistem.

Dijalekatska podjela u Bosni i Hercegovini je više regionalna a ne nacionalna pa se jezičke razlike pojavljuju samo na površinskom nivou.

Istraživanja jezika bosanskohercegovačkih pisaca XX stoljeća ustanovila su, također, male razlike u jeziku bosanskohercegovačkih pisaca različitih nacionalnih pripadnosti.

Za nastanak dubljih razlika u jezičkom sistemu potreban je duži period, uz ostale sociolingvističke faktore – prekid komunikacija, okretanje jednom kulturnom centru koji predstavlja simbol nacionalnog identiteta i tome slično. U Bosni je taj period bio suviše kratak, ni deset godina pa nema nikakvog lingvističkog opravdanja za napuštanje zajedničkog standarda.

Izbor zvaničnog jezika u gotovo svim jezičkim zajednicama je bolan proces koji traži pragmatična rješenja, uz istovremeno uvažavanje realne situacije. To je zadatak koji se u najurgentnijoj formi postavlja pred bosanskohercegovačku jezičku zajednicu. Na djelu su dvostruke tendencije koje treba pomiriti, što iziskuje visok stepen prilagodljivosti i elastičnosti u jezičkoj politici. Izbor jednog jezičkog standarda za sve pripadnike istog prirodnog jezika, kakav je bh. slučaj, predstavlja rješenje koje susrećemo u većini je-

zičkih zajednica širom svijeta.

U posljednjim decenijama čak su, naročito u sjevernoevropskim zemljama prisutne tendencije internacionalnog jezičkog planiranja. Tako, naprimjer, međujezicima skandinavskih zemalja postoji institucija tzv. međusporazumijevanja pa švedski jezik često služi kao zajednički standardni jezik u ovom dijelu Evrope.

Najupečatljiviji je primjer Finske u kojoj je do 1830. godine bio nametnut švedski jezik kao jedini pisani standardni jezik. To nije smetalo Fincima da danas švedski ima poziciju drugog službenog jezika, poslije finskog, iako ga govori samo 9 posto finske populacije.

Osim opisane tri tendencije jezičkog razvoja u Bosni i Hercegovini, u realnosti egzistiraju, najvjerovatnije, i druga rješenja i potencijalne mogućnosti koje će morati uzimati u obzir svako sistematsko istraživanje u ovoj oblasti.

Nakon jasnog opredjeljenja za službeni jezik u Bosni i Hercegovini, uslijediće faza stabilizacije lingvističkog sistema koja nužno korespondira sa potrebama jezičke zajednice i jezičkim planiranjem.

Kada govorimo o stabilizaciji lingvističkog sistema kao prvoj fazi nakon ustanovljavanja službenog jezika, tada ne mislimo na kompletan proces jezičke standardizacije, koji uključuje više etapa i čiji je krajnji rezultat standardnojezički idiom koji može odgovoriti svim zahtjevima savremene komunikacije, i to u svim oblastima gdje je neophodna upotreba standardnog jezika.⁵ Jer, bosanski jezik je pod imenom bosanskohercegovački standardnojezički izraz funkcionirao kao standardnojezički varijetet, u skladu sa tadašnjim uslovima i okolnostima te je već prošao kroz većinu standardizacionih faza neophodnih za osposobljavanje jednog jezičkog idioma za funkciju standardnog jezika. Stoga se u našem slučaju ne može govoriti o procesu stvaranja bosanskog standardnog jezika nego samo o njegovoj stabilizaciji i prilagođavanju uslovima i zahtjevima bosanskohercegovačke jezičke zajednice u okvirima novostvorene države Bosne i Hercegovine.

U fazi stabilizacije jezičkog sistema moguća je primjena različitih postupaka, a uzori se mogu naći u mnogobrojnim jezičkim zajednicama koje su se iz različitih razloga suočile s potrebom definiranja jezičke politike i procesom jezičkog planiranja. Većina svjetskih jezika se formirala za standardnu upotrebu u toku više stoljeća pa nam svježija iskustva i primjeri iz ko-

⁵ Mića Radovanović u Sociolingvistici, BIGZ, Beograd 1979. predviđa deset faza u procesu jezičke standardizacije, s tim da sve faze nisu obavezne nego je izbor prilagođen konkretnoj jezičkoj situaciji i ciljevima definiranim konkretnom jezičkom politikom.

lonijalnih i postkolonijalnih perioda, u kojima su mnoge jezičke zajednice pretrpjele proces adaptacije lingvističkoj realnosti, mogu bolje poslužiti.

Pritom, zavisno od potreba i ciljeva koje je definirala određena jezička zajednica, može se ostati na manje ili više eksplicitno formuliranoj jezičkoj politici, ili se opredijeliti za jezičko planiranje koje podrazumijeva čitav sistem mjera i postupaka koji treba da dovedu do željene forme standardnog jezika. U tom procesu lingvistički i društvenopolitički faktori zauzimaju mjesto koje im prema naučnim kriterijima pripada.

Mnogobrojni faktori kao što su, naprimjer, ekonomski, ideološki, nacionalni i drugi mogu stupiti u interakciju u procesu jezičkog planiranja. Koji će faktori bitnije uticati, zavisi od konkretne situacije u svakoj jezičkoj zajednici.

Prilikom zasnivanja jezičke politike i jezičkog planiranja, ipak postoje određene konstante koje važe za sve tipove jezičkih zajednica.

Tako je neosporno da su prvi koraci u ovoj oblasti izvan domena lingvističke nauke. Naime, državni autoriteti treba da iniciraju političke odluke koje se tiču izbora i ustanovljavanja službenog, tj. standardnog jezika i mogućih pravaca razvoja.

Tek nakon ovoga postupka nastupa lingvistički posao i organizovanje standardizacije ili normiranja, i ostalih etapa razvoja, kao, što su, naprimjer, elaboracija, evaluacija, kodifikacija i implementacija. Završna faza može biti implementacija tj. primjena koja ponovo podrazumijeva i angažman državnih autoriteta, osobito kad je potrebno materijalnim sredstvima osigurati primjenu odluka i rezultata do kojih su došli lingvisti.

Mevlida Karadža (Sarajevo)

**The sociolinguistic aspects of the linguistic situation
in Bosnia and Herzegovina**

The paper is an attempt to define the current linguistic situation in Bosnia and Herzegovina. Sociolinguistic theory and methods are used as the starting point.

The basic question it tries to answer is – what and which are the consequences of the war and dissolution of Yugoslavia in the area of language.

Linguistic changes are situated in the linguistic and sociopolitical structure and their interdependence is established.

In addition to attempting to identify the situation and position of the Bosnian language in the linguistic community of Bosnia and Herzegovina, the paper examines the possible directions of further development and types of sociolinguistic processes, comparing the situation with some other linguistic communities in the world, which have a different or similar structure.

The author also points to the necessity to delimit the authority in such a complex work as is the description and identification of the linguistic idiom used in Bosnia and Herzegovina, which is called the Bosnian language.

This work includes at least three mutually interweaving areas:

- the linguistic policy;
- scientific-research work, the subject of which is the standard Bosnian language and idioms that have participated in its forming;
- the linguistic apparatus (dictionaries, orthographic manuals, grammars – historical and contemporary, linguistic advisors, etc.).

Mevlida Karadža
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Ismail Palić (Sarajevo)

Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini

Društveno-politička previranja na prostorima bivše Jugoslavije čiji je konačni ishod početkom 90-ih godina 20. stoljeća bio raspad zajedničke države i obnova državnosti republika koje su ulazile u njezin sastav u Bosni i Hercegovini također su dovela i do oživljavanja naziva bosanski jezik, naziva koji je skoro stotinu godina bio istisnut iz službene upotrebe. Uporedo s povratkom naziva pojačani su i procesi standardizacije bosanskoga jezika. U njegovim se korisnicima uglavnom prepoznaju Bošnjaci. Uz bosanski, u službenoj su upotrebi još i standardni hrvatski te standardni srpski jezik, čijim se korisnicima većinom izjašnjavaju druga dva bosanskohercegovačka naroda. U tekstu koji slijedi nastojimo rasvijetliti mogućnosti funkcioniranja spomenutih triju standardnih jezika u BiH.

Osnove

Bosna i Hercegovina svojom cjelinom pripada području jezika zajedničkog četirima narodima (Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima). Taj je jezik u prošlosti imenovan različitim imenima (narodnosnim, regionalnim), a danas su od svih tih naziva u upotrebi još četiri: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. U tim četirima nazivima sadržano je uvjerenje da je to nacionalni jezik posebno svakog od četiriju spomenutih naroda.

Unatoč različitim imenovanjima, međutim, riječ je svakako o jednom jeziku. Iako precizni lingvistički kriteriji razgraničenja jezika nisu posve jasno utvrđeni, upadljivo visok stupanj podudarnosti na svim jezičkim razinama ne ostavlja mogućnosti ni za kakve sumnje da li je riječ o jednome ili o više jezika.¹ Takve sumnje mogu imati samo oni koji govoreći o jeziku žele zapravo zanemariti ono što jezik prije svega i u svojoj suštini jeste – osnovno sredstvo komunikacije, a staviti u prvi plan historiju, vjeru, kulturu, naciju, politiku [...], stvari koje dakako imaju veze s jezikom i koje utječu na jezik, ali ne mogu biti izjednačene niti poistovjećene s jezikom. Iako dakle jedan, zajednički, taj jezik ima četiri u svemu ravnopravna imena, i svakome (i pojedincu i narodu) valja priznati apsolutno pravo da ga imenuje onako kako je uobičajeno u njegovoj vlastitoj tradiciji. Da bude potpuno jasno, nema ništa prirodnije od toga da onaj koji svoj jezik imenuje bosanskim (ili crnogorskim ili hrvatskim ili srpskim) svako jezičko ostvarenje sa supstancijom i strukturom koju on u osnovi prepoznaje kao supstanciju i strukturu svoga vlastitog jezika – smatra bosanskim (ili crnogorskim ili hrvatskim ili srpskim) jezikom, uopće ne uzi-

¹ Svakako, riječ je o kontinuumu dijalekata izuzetne šarolikosti i isprepletenosti.

majući u obzir činioce kakvi su nacionalnost govornika ili to kako on inače imenuje svoj jezik.

Stvari, međutim, stoje bitno drukčije kad je riječ o s t a n d a r - d n o m e j e z i k u ; on se, naime, kao neorganski idiom najvišeg ranga u principu ne vrednuje podacima o supstanciji i strukturi, nego svojom funkcionalnošću te karakterom zajednice kojoj služi kao komunikacijski instrument (Brozović 1970: 28). Iako pitanje statusa standardnih idioma izgrađenih na zajedničkoj novoštokavskoj osnovici – budući da su strukturno praktično identični, a razlikuju se, pa i to u relativno malom obimu, samo supstancijalno – još uvijek možda može biti prijeporno, držim da postoje svi razlozi da se spomenuti idiomi smatraju posebnim standardnim jezicima jer naprosto posjeduju sve atribute „standardnosti“. Naravno, procesi standardizacije svakog od njih danas su dostigli različite stupnjeve razvoja, ali je to rezultat društveno-političkih prilika koje su vladale u proteklom vremenu, i ne može biti nikakva važna činjenica koja bi na bilo koji način dovela u pitanje njihov status.

Prošlost

Kako je poznato, Bečkim književnim dogovorom 1850. godine udareni su temelji zajedničkom standardnom jeziku na novoštokavskoj osnovici. Iako načelno prihvaćen kao jedan i zajednički, on se praktično od tada pa kroz sva kasnija razdoblja u kojima je pod različitim imenima postojao i funkcionirao pojavljivao nejedinstvenim. Razlozi su, naravno, jasni: taj standardni jezik bio je neravnomjerna kombinacija više raznolikih kulturno-historijskih tradicija. U različitim državnim i društveno-političkim okvirima tokom 20. stoljeća smjenjivali su se tokovi približavanja i udaljavanja, ali iako jesu ostavili tragove, ipak nisu bitno narušili postojeći odnos zajedničkog i posebnog.

Još prije začetaka procesa standardizacije u 19. stoljeću u Bosni i Hercegovini je nesumnjivo postojao „jedan razgovorni jezik na višem nivou od interdijalekta“ (Brozović 1970: 111), koji se temeljio na novoštokavskoj dijalekatskoj osnovici i koji je V. Karadžiću i ilircima svakako poslužio kao standardizacioni obrazac (Rizvić 1989: 134). Taj je razgovorni jezik bio općebosanski, nije nužno imao nikakve predznake vjerskog ili nacionalnog. U Bosni i Hercegovini, kako se zna, nije bilo potrebno ulagati nikakve posebne napore oko usvajanja novoutemeljenog standardnog jezika: ono što je u Srbiji i Hrvatskoj postignuto teškom mukom u Bosni i Hercegovini bilo je prirodno stanje stvari.

U 19. stoljeću, međutim, Bosna i Hercegovina morala se suočiti s procesom nacionalne diferencijacije koji je izazvan djelovanjem nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj, te je ranija vjerska podijeljenost bila ojačana nacionalnom podijeljenošću. „Nacionaliziranje“ bosanskohercegovačkog stanovništva, koje je praktično dovršeno do konca 19. stoljeća, otvorilo je, pored ostaloga, i pitanje imenovanja zajedničkog jezika, koje je posebno zaoštreno nakon predaje Bosne i Hercegovine na upravu Austro-Ugarskoj. Dakako, riječ

je bila o ostvarenju romantičarske ideje o nužnoj podudarnosti jezika i nacije, ideje koja nije izgubila ništa od svoje aktualnosti još od V. Karadžića pa sve do danas (Bugarski 2002: 80). Takav povijesni ishod bit će za Bosnu i Hercegovinu vrlo nepovoljan jer se ona neće moći konstituirati kao jedinstvena nacionalna zajednica u nadolazećem vremenu (u toku 20. stoljeća) u kojem će nacionalna pitanja, među kojima i jezičko kao jedno od najvažnijih, biti u žiži ukupnog društvenog života. Pokušaj kojemu je bio cilj konstituiranje bosanske nacije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće već je bio dobrano zakasnio, i nije mogao računati ni na kakav značajniji uspjeh.

Od osnutka prve jugoslavenske države 1918. pa sve do 70-ih godina 20. stoljeća Bosna i Hercegovina nije mogla biti nikakav subjekt jezičke standardizacije, niti je u njoj postojala bilo kakva institucionalna briga o standardnome jeziku (Šipka 2005: 431). U različitim razdobljima u toku tih 50-ak godina jezička politika vodila se bilo u Beogradu bilo u Zagrebu, pri čemu ni jedna ni druga nije uopće uvažavala jezičke posebnosti Bosne i Hercegovine. Sam naziv bosanski jezik već je ranije (1907) bio dokinut, a Bosna i Hercegovina bila je, u najvećem dijelu tog vremena, pod udarom srpskog jezičkog unitarizma te, u ograničenom periodu, u toku Drugog svjetskog rata, hrvatskog radikalizma. Može se bez ikakve sumnje ustvrditi da je za sve vrijeme postojanja obiju Jugoslavija takvo agresivno djelovanje s pozicija srpskog jezičkog unitarizma ostavilo vidne posljedice na jezički izraz u Bosni i Hercegovini (Pranjkić 1996: 46).²

Koncem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. stoljeća, kad nakon kratkotrajnih srpsko-hrvatskih napora koji su vodili ka jačanju standardno-jezičkog zajedništva iznova dolazi do srpsko-hrvatske standardnojezičke polarizacije, društveno-politički činioци u Bosni i Hercegovini napokon shvaćaju do kakvih bi posljedica moglo dovesti puko prenošenje dvovarijantske podjele na Bosnu i Hercegovinu, te nastoje ustanoviti takvu jezičku politiku koja bi to trebala spriječiti. Takva politika, sudeći prema proklamatorima, išla je za osiguranjem pune slobode u jezičkom izrazu svakog pojedinca uz njegovanje samosvojnih bosanskohercegovačkih jezičkih osobnosti (Baotić 2005: 439), ali je takvo opredjeljenje ipak ostalo više deklarativno i načelno, što znači da su u praksi premoć imale one „jezičke osobnosti“, kakve god bile, iza kojih su stajale jače društveno-političke snage. Stoga se može kazati da je najveći domet takve jezičke politike zapravo bilo očuvanje jedinstva bosanskohercegovačkog komunikacijskog prostora, koje, međutim, zbog nacionalne izmiješanosti stanovništva i zajedničkih jezičkih osobnosti koje su ga povezivale objektivno i nije moglo biti narušeno. Ipak, „bosanskohercegovački standardnojezički izraz“, kako je neprimjereno nazvana ova treća varijanta tada zaje-

² Sasvim dobar uvid u jezičko nasilje koje je provođeno nad standardnim jezikom u Bosni i Hercegovini pruža Isaković (1992).

dničkog standardnog jezika, značio je jasno istaknut zahtjev za priznanje bosanskohercegovačke jezičke posebnosti.

Početak 90-ih godina prošloga stoljeća obilježen je raspadom zajedničke države i osamostaljenjem republika koje su ulazile u njezin sastav. Nekadašnje varijante zajedničkog standardnog jezika u posebnim državama dobio su status posebnih standardnih jezika: hrvatskoga u Republici Hrvatskoj i srpskoga u novoosnovanoj Saveznoj Republici Jugoslaviji (kasnije državnoj zajednici Srbije i Crne Gore, te napokon u Republici Srbiji). Ono što je kojih dvadesetak godina ranije imenovano kao jedinstveni „bosansko-hercegovački standardnojezički izraz“ zvanično se razdijelilo na troje: bosanski standardni jezik, hrvatski standardni jezik i srpski standardni jezik, uglavnom, s malim izuzetkom prvoga, strogo slijedeći nacionalnu podjelu koja se u ratnim okolnostima zaoštrila do nepodnošljivosti. Tako se ostvarila „prijetnja“ od koje su strahovale društveno-političke snage u Bosni i Hercegovini početkom sedamdesetih. Jezik je po ko zna koji put ponovo iskorišten kao moćno sredstvo nacionalne homogenizacije i diferencijacije. I opet po ko zna koji put, centri takve politike nisu bili u Bosni i Hercegovini, nego u njezinu susjedstvu. Uporedo s „uobičajenjem“ jednočlanih nacionalnih naziva jezika (hrvatski i srpski) u Bosni i Hercegovini oživljava iz zvanične upotrebe (a dobrim dijelom i iz kolektivnog pamćenja) osamdesetak godina ranije protjerani naziv bosanski jezik, čijim se korisnicima gotovo jednoglasno izjašnjavaju Bošnjaci.

Vrijeme rata (1992–1995) bit će uglavnom obilježeno isključivostima, pa i kad je o reguliranju pitanja standardnog jezika/standardnih jezika u Bosni i Hercegovini riječ. Najprije je u ustavu samoproglašene republike pobunjenih bosanskih Srba ozakonjen ne samo jednočlani nacionalni naziv jezika nego i ekavski izgovor te ćiriličko pismo kao osnovno:

U Republici je u službenoj upotrebi srpski jezik ijekavskog i ekavskog izgovora i ćirilično pismo, a latinično samo na način određen zakonom (Službeni glasnik Republike Srpske br. 3/92).

Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine 1993. donijelo je uredbu kojom se za j e d a n standardni jezik uvode tri imena:

U Republici Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi je standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od tri naziva: bosanski, srpski, hrvatski (Službeni list, 1. 9. 1993)

Već sljedeće, 1994. godine u Ustavu Federacije Bosne i Hercegovine službenim se proglašavaju d v a standardna jezika i latiničko pismo:

Službeni jezici Federacije su bosanski i hrvatski jezik. Službeno pismo je latinica. Ostali jezici se mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave (Službene novine Federacije BiH, 21. 7. 1994)

Nakon rata formalna ravnopravnost triju standardnih jezika u najvišim zakonodavnim aktima dvaju bosanskohercegovačkih entiteta postignuta je

sudskim putem i uz opiranje vladajućih političkih snaga, posebno u entitetu koji se službeno zove Republika Srpska, u čijem je Ustavu, očigledno zbog nesprenosti da se prihvati naziv bosanski jezik, čak izbjegnuto spominjanje imena jezika:

Službeni jezici Republike Srpske su: jezik srpskog naroda, jezik bošnjačkog naroda i jezik hrvatskog naroda (Amandman LXXI, 19. 4. 2002).

U Ustavu Federacije zagwarantirana je ravnopravnost triju standardnih jezika:

Službeni jezici Federacije Bosne i Hercegovine su: bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik (Amandman XXIX, 19. 4. 2002).

Ustavna rješenja, međutim, daju mnogo više nade od stvarnog raspoloženja političkih elita u BiH, koje uglavnom i danas stoje ne samo na pozicijama podijeljenosti nego i isključivosti.

Sadašnjost

Formalno, dakle, gledano, jezička situacija u Bosni i Hercegovini danas je izuzetno složena. Sama činjenica da na cijelom prostoru jedne države zvanično supostoje i funkcioniraju tri standardna jezika otvara brojna pitanja i državu stavlja pred zadatak osiguranja poštivanja jezičkih prava svake zajednice i svakog pojedinca. Takav zadatak težak je i za države koje su demokratski mnogo razvijenije od Bosne i Hercegovine, koja je osim toga suočena s brojnim drugim teškoćama i oštrom unutarnjom podijeljenošću. Suštinski, međutim, u Bosni i Hercegovini jezička je situacija prilično jednostavna, u svakom slučaju nimalo složenija nego što je to u Hrvatskoj, Srbiji ili Crnoj Gori. U komunikacijskom pogledu nema nikakvih poteškoća, i, objektivno, malo se šta jezički promijenilo u odnosu na vrijeme kad je u BiH nominalno funkcionirao jedan zajednički jezički standard. Ipak, nezadovoljstvo i frustracije prisutni su i, čini se, rastu iz dana u dan. U čemu je problem?

Problem je bez ikakve sumnje u velikom raskoraku između onoga što jezička stvarnost i praksa u Bosni i Hercegovini jest i onoga što bi oni koji propisuju standardnojezičke norme željeli da ona bude. Potpuno je, naime, jasno da je Bosna i Hercegovina, jezički gledano, jedna zasebna cjelina, s mnoštvom samosvojnih osobenosti, ali, isto tako, i s brojnim unutarnjim specifičnostima koje je kao i svaku drugu jezičku cjelinu čine složenom. Specifičnosti su uvjetovane raznolikim razlozima (geografskim, historijskim, kulturnološkim), ali razlikovne jezičke linije uglavnom se ne poklapaju (ili se samo periferno poklapaju) s linijama nacionalne podjele. Kiseljački Hrvat, npr., po svome je jezičkom izrazu daleko bliži kiseljačkom Bošnjaku nego bilo kojem drugom bosanskohercegovačkom Hrvat, a da i ne spominjem Hrvate u Hrvatskoj. Isto vrijedi i za druga dva naroda. Riječ je, dakle, o tome da je u Bosni i Hercegovini još od vremena prestandardnih idioma pa sve do danas postojala i postoji jedna „standardna“ govorena i pisana komunikacija kara-

akteristična za pripadnike svih njezinih naroda, i to je poznato svakome ko je na bilo koji način dolazio u jezički dodir s ljudima iz Bosne i Hercegovine. Naravno, u takvoj komunikaciji ispoljavale su se i ispoljavaju i danas razlike koje su vezane za obrazovanje, profesiju, društveni položaj itd., ali takve su razlike svojstvene korisnicima svakog standardnog jezika na svijetu. Kako bi takvu „standardnu“ govorenu i pisanu komunikaciju u Bosni i Hercegovini najbolje bilo zvati, ovdje se ne želim pitati, ali da ona postoji, u to nema nika- kve sumnje.

Bosanski, hrvatski i srpski jezik smatraju se sastavnim dijelom bića bošnjačkoga, hrvatskoga i srpskoga naroda. Postojanje standardnih idioma ko- ji će služiti civilizacijskim potrebama tih naroda drži se nacionalnim inte- resom prvoga reda. U vremenu nacionalne odvojenosti i isključivosti potrebno je istaknuti i podebljati svaku moguću razliku, a tamo gdje je nema mehanički je stvoriti i zatvoriti oči pred stvarnošću. Rečeno je nažalost suština jezičke politike koja se vodi u Bosni i Hercegovini i za Bosnu i Hercegovinu. Cilj je takve politike potpuna jezička (a vrlo vjerovatno i svaka druga) podjela Bosne i Hercegovine.

Standardizacija svakog od triju jezika u Bosni i Hercegovini susreće se s ozbiljnim problemima, koji se, međutim, uglavnom ne žele shvatiti. Naj- prije, ne samo da su standardizacioni centri hrvatskoga i srpskoga jezika izvan Bosne i Hercegovine, tj. u Hrvatskoj i u Srbiji, nego bosanskohercegovački Hrvati i Srbi (posebno ovi prvi) praktično nemaju nikakva utjecaja na jezičku politiku koja se vodi i u njihovo ime. Potpuno je nevjerovatno da ni stručnjaci ni političari iz reda ovih naroda uglavnom ne vide u tome nikakav problem, pogotovo zato što ta politika potpuno zanemaruje jezičke navike bo- sanskohercegovačkih Hrvata (Pranjeković 1996: 46–47) i Srba. Problem, i to nerješiv, zato vide korisnici, tj. narod, koji je potpuno zbunjen i često doveden u apsurdnu poziciju da biva prisiljen shvatiti kako ono u jeziku što je oduvijek bilo njegovo više odjednom nije njegovo, kako je njegov stvarni jezički iden- titet postao zapravo lažan (Lovrenović 2002: 39). Štaviše, iznose se nevjero- vatne teze da bi poštovanje jezičkih specifičnosti dijela naroda u drugoj državi moglo čak voditi prema različitim jezicima, a u konačnici i prema dvama ili više naroda (Babić 1997). Dokle sve može sezati to jezičko nasilje, svjedoči i epizoda s ekavicom, koju su punih pet godina (1993–1998) vlasti bosansko- hercegovačkih Srba bezuspješno pokušavale nametnuti tamo gdje su imale kontrolu.

Potpuna nezainteresiranost političkih snaga među bosansko-hercego- vačkim Hrvatima i Srbima za pitanja profiliranja hrvatskoga i srpskoga stan- dardnog jezika i bezuvjetno prihvaćanje gotovih rješenja iz Zagreba i Beogra- da, osim što nanosi štetu narodu koji te snage predstavljaju, također onemogu- ćuje da se u Bosni i Hercegovini, takvoj kakva je danas ustrojena, na državnoj razini vodi bilo kakva, pa makar i odvojena (trostruka), bosanskohercego- vačka jezička politika. Izravne štete od toga trpi i bosanski jezik, kojemu po

prirodi stvari nedostaje odgovarajuća institucionalna briga bilo na državnoj bilo na entitetskoj razini. To praktično znači da nije do kraja jasno ko je zapravo odgovoran za standardizaciju bosanskoga jezika, te se može reći da je sve što je u posljednje vrijeme učinjeno u tom pogledu isključivo plod entuzijastičkog angažmana pojedinaca među jezičkim stručnjacima, bez bilo kakve značajnije društvene podrške, a pogotovo bez jasno zadanog jezičkopoličkog okvira. Kakve su perspektive takve standardizacije, posebno je pitanje.

Zasebni tok standardizacije bosanskoga jezika može se pratiti u proteklih desetak-petnaest godina. U tom razdoblju pojavila su se najmanje tri nejednako isprofilirana različita pristupa. Oni se mogu promatrati na skali odnosa prema jezičkoj i komunikacijskoj realnosti u Bosni i Hercegovini i nazvati „radikalnim“, „umjerenim“ i „konformističkim“.

Prvi pristup temelji se na uvjerenju da je za standardni bosanski jezik najvažnije definirati ono što čini ili bi, bolje rečeno, trebalo činiti njegovu supstancijalnu posebnost po kojoj se on jasno odvađa od drugih standardnih jezika izgrađenih na zajedničkoj dijalekatskoj osnovici. Takav pristup praktično povlači znak jednakosti između jezika i nacije (u ovom slučaju bošnjačke) jer pretpostavljene jezičke posebnosti želi zasnovati na onome što bi trebalo biti nacionalna posebnost. „Radikalni“ pristup, naravno, ima najmanje sluha za jezičku i komunikacijsku realnost u Bosni i Hercegovini i pribjegava naglašenoj, nefunkcionalnoj arhaizaciji (najčešće orijentalizaciji) bosanskoga jezika, koja nije samo neprihvatljiva korisnicima toga jezika nego i kod drugih stvara sasvim pogrešnu predstavu o tome šta bosanski jezik u suštini jeste (Mønnesland 2005: 502). Dobar primjer takva pristupa jeste Jahić (1999) te Konjhodžić (1999). U stanovitom smislu, takvo je usmjerenje prethodno podržano i od Isakovića (1995) njegovom odlukom da Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku (Isaković 1992) preimenuje u „Rječnik bosanskoga jezika“, iako se za njegovu opću jezičku orijentaciju, koja je, između ostaloga, izložena i u dodatku ovom rječniku, ne bi, po mome mišljenju, moglo reći da je radikalna.

U „umjerenom“ pristupu polazi se od uvjerenja da je bosanski jezik jezik Bošnjaka kao i pripadnika drugih naroda u Bosni i Hercegovini i u svijetu koji ga prihvaćaju svojim. Primjer je takva pristupa Halilović (1996). U Halilovićevu normiranju (podržanom od 18 članova Pravopisne komisije, sastavljene od lingvista, književnika i dr.) primjetna je tendencija ka afirmiranju bošnjačkih jezičkih posebnosti, ali je ona objašnjiva činjenicom da je te posebnosti norma bivšeg zajedničkog standarda, najblaže rečeno, zanemarivala. S druge strane, takva norma prilično je tolerantna, zadržavajući prirodni središnji kurs između hrvatske i srpske norme (Muratagić-Tuna 2005). Ipak, ta je tolerantnost ograničena već spomenutom težnjom ka afirmiranju bošnjačkih jezičkih posebnosti.

„Konformistički“ pristup predstavlja Čedić (2001). Za takav bi se pristup jednostavno moglo kazati da nastoji biti nastavak jezičke politike iz vremena 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća: bosanski jezik samo je novo ime za „bosanskohercegovački standardnojezički izraz“; njegova je norma potpuno „otvorena“, bez ikakva posebnog odnosa ne samo prema nacionalnome nego čak i prema regionalnome, tj. bosanskohercegovačkome.

Svojevrsan pokušaj pomirenja različitih pogleda na pitanja standardizacije bosanskoga jezika načinjen je u Jahić/Halilović/Palić (2000), ali još uvijek nije jasno koliko je takav pokušaj uspio. U spomenutim trima koncepcijama može se nazreti samo načelna normativna orijentacija: i to u prvoj u oblasti leksika, u drugoj u oblasti pravopisa, a u trećoj u oblasti gramatike; zbog toga je njih nemoguće izravno uspoređivati. Nedovršenost procesa normiranja (nepostojanje odgovarajućeg rječnika standardnog jezika) ne omogućuje da se u cjelini sagleda fizionomija bosanskoga standarda, što je ozbiljna poteškoća u bilo kakvom vrednovanju. Ipak, može se zaključiti da je „umjeren“ orijentacija u standardizaciji bosanskoga jezika danas prevladala, a njoj je podršku dalo i šezdesetak bošnjačkih intelektualaca – potpisnika Povelje o bosanskome jeziku (2002). Neka istraživanja pokazala su da je standardni bosanski jezik danas mnogo manje „bošnjakiziran“ nego što je hrvatski „kroatiziran“ i srpski „srbiziran“ (Lehfeldt 2002).

Iz onoga što je rečeno o jezičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini danas treba razumjeti da njome niko nije zadovoljan: ni normativci ni korisnici ni društvena zajednica. Normativci nisu zadovoljni jer se norme koje oni propisuju slabo poštuju, i „standardna“ (tj. uobičajena, prepoznatljiva) komunikacija i dalje stoji u raskoraku sa zamišljenim standardnim jezikom. Korisnici nisu zadovoljni jer im nikako ne uspijeva da „progovore“ „svojim“ standardnim jezikom, koji je za njih živ samo u jezičkim priručnicima. I jedni i drugi uglavnom krivca nalaze u drugima s kojima u zajedničkoj državi žive i koji im agresivno nameću „svoje“ jezike. Društvenoj zajednici u takvoj situaciji ostaje da riješi probleme „nemogućnosti“ pohađanja zajedničkih škola, gledanja zajedničkih televizijskih programa, čitanja zajedničkih novina – jednom riječju „nemogućnosti“ funkcioniranja bilo čega zajedničkoga. Zapravo, situacija sa standardnim jezicima u Bosni i Hercegovini upravo je paradoksalna. Ne samo da jedan nisu brana drugome, kako to uglavnom predstavljaju političari, nego je u suštini svaki brana sam sebi jer se teško uspijeva potpuno ostvariti i u najpovoljnijim okolnostima, što znači da je uzrok u njemu, a ne u nečemu drugome. Stoga frustracije normativaca, korisnika i društvene zajednice treba liječiti usmjeravajući pažnju na stvarne poteškoće, a one uglavnom nisu ili prije svega nisu u ugroženosti od drugih.

Budućnost

Hoće li u Bosni i Hercegovini uopće biti razumne, skladne budućnosti triju standardnih jezika? – Na to je pitanje sada teško odgovoriti, ali bi po-

tvrdni odgovor svakako morao biti utemeljen na nekim pretpostavkama koje bi se morale ostvariti.

Osnovna pretpostavka jeste zasnivanje (jer se o njoj u pravom smislu uopće ne može govoriti!) jezičke politike (ili jezičkih politika) koja bi išla na ruku onima zbog kojih se takva politika i vodi, tj. korisnicima jezika. Prvi njezin princip trebao bi biti puno uvažavanje njihovih jezičkih navika, a ne nametanje jezičkih navika sa strane ili bilo čega za šta se smatra da bi trebalo postati njihovom jezičkom navikom. Jedino takva politika može osigurati očuvanje stvarnog jezičkog identiteta svih u Bosni i Hercegovini i dovesti do unutarne konsolidacije standardnoga jezika u okviru svakog od triju nacionalnih korpusa. Politika koja ne uvažava ovaj princip želi stvoriti „pretpostavljeni“ jezički identitet, a takav pokušaj predstavlja najgoru moguću vrstu političke zloupotrebe jezika čije su posljedice u Bosni i Hercegovini sasvim očite. U interesu je svakog naroda i uopće svake zajednice da bude aktivni sudionik u kreiranju jezičke politike koja je se tiče, i to naprosto moraju shvatiti svi u Bosni i Hercegovini: i Bošnjaci i Hrvati i Srbi i svi drugi. Rečeno nikako ne znači da jezička politika treba u svemu biti izraz volje naroda, već da se ta politika jednostavno ne može razumno voditi bez naroda.

Uvažavanje jezičkih navika korisnikâ standardnih jezika u Bosni i Hercegovini potvrdit će nespornu činjenicu da svi oni, bez obzira na nacionalnu podijeljenost, imaju u jeziku mnogo toga zajedničkog, bosansko-hercegovačkog, nadnacionalnog, i ta će spoznaja (koja je nažalost najmanje jasna kreatorima jezičke politike) biti faktor zblizavanja, a ne udaljavanja. Ovdje sasvim jasno i odlučno želim otkloniti svaku pomisao na bilo kakvu jezičku unitarizaciju, koja je u Bosni i Hercegovini, takvoj kakva je, i nemoguća i neprihvatljiva. Sumnjičavost, zabrinutost i nepovjerenje koje na hrvatskoj (Brozović 1999) i srpskoj strani (Remetić 2001: 49) izaziva i sam naziv bosanski jezik, kojemu se pripisuje pretenzija da se nametne svima u Bosni i Hercegovini, naprosto nemaju nikakva osnova. Kao i svaki drugi jezik na svijetu, i bosanski svojim prihvaćaju oni koji se komunikacijski prepoznaju u njemu, a ne u njegovu imenu. Riječ je samo o tome da valja respektirati ono što je ovdje već nazvano „standardnom“ govorenom i pisanom komunikacijom koja je karakteristična za Bosnu i Hercegovinu i koju, uza sve međusobne razlike, ipak u dobroj mjeri dijele svi. Također, na isti način treba respektirati svaku jezičku posebnost kao izraz prepoznatljive nacionalne kulture, uključujući naravno i pravo svakog pojedinca i svake nacionalne zajednice da za sebe bira standardni jezik koji želi i da ga imenuje imenom kojim želi. Ono što nije dobro niti prihvatljivo jeste da se mehaničkim proizvođenjem razlika i nasilnim intervencijama jezički udaljavaju ne samo jedna nacionalna zajednica od druge nego i svaka od njih od svoga jezika. Nacionalna raslojenost u Bosni i Hercegovini zasnovana je na dovoljno čvrstoj povijesno-kulturnoj osnovici i sasvim je očita (nažalost danas i prenaplašena), i jezik je tu i suviše i neupotrebljivo diferencijalno sredstvo.

Bosna i Hercegovina složena je država: i konfesionalno i nacionalno i politički i administrativno. U tako složenoj državi teško je i pored najbolje volje (a nje uglavnom nema) osigurati uživanje i pojedinačnih i kolektivnih jezičkih prava na koja su svi bez iznimke izrazito osjetljivi. Ta su prava u Bosni i Hercegovini zajamčena najvišim zakonskim aktima, ali je njihovo provođenje najčešće svedeno na čisti karikaturalni formalizam koji podrazumijeva isforsiranu upotrebu nacionalno „obojenih“ riječi i rezultira oblikom nepostojećeg, vještačkog standarda, koji nije ni bosanski ni hrvatski ni srpski (Mønnesland 2005: 512), ali sasvim dobro zadovoljava nacionalno-političke elite. Najbolji primjer takve „ravnopravnosti“ triju standardnih jezika jesu službeni spisi koji se objavljuju nakon što „mehanički“ bivaju „prevedeni“ s jednog jezika na drugi. Nema nikakve sumnje u to da su tu sva tri standardna jezika ravnopravna – u nefunkcioniranju! Stoga se u Bosni i Hercegovini mora donijeti jasna politička odluka koja će nominalnu (tj. navodnu) ravnopravnost zamijeniti stvarnom funkcionalnom ravnopravnošću. Oblik ostvarenja te ravnopravnosti može biti različit (bilo bi dobro da bude primjeren općoj situaciji u Bosni i Hercegovini), ali ona ne bi smjela biti sporna.

Bez sumnje najosjetljivije pitanje u ovom domenu jeste pitanje školstva. Pod izgovorom zaštite jezičkih prava učenici različitih nacionalnosti u nacionalno mješovitim sredinama bivaju razdvajani od svojih vršnjaka u posebne škole i odjeljenja, i takva neprihvatljiva politika segregacije traje od završetka rata pa sve do danas. S druge strane, u sredinama u kojima su učenici jedne nacionalnosti ogromna većina, a druge ili drugih manjina (a takvih na žalost poslije rata i „etničkog čišćenja“ teritorija u Bosni i Hercegovini nije malo) ovim drugima uglavnom je potpuno uskraćeno pravo na jezičku posebnost. Nevjerovatno je da se politika apartheida u bosansko-hercegovačkom školstvu brani argumentom različitosti jezika! Jasno je da učenici koji pripadaju različitim kulturno-povijesnim tradicijama imaju potrebu i pravo da u okviru svoga školskog obrazovanja budu podrobnije upoznati s vlastitom tradicijom, i ta potreba i pravo moraju biti ugrađeni u nastavne planove i programe, ali to nikako nužno ne podrazumijeva etnički podijeljeno školstvo. Zadovoljenje takvih potreba i prava moguće je postići prilagodbom sadržaja udžbenika iz pojedinih nastavnih predmeta (kao što su maternji jezik, historija, geografija...), ali u zajedničkom razredu i sa zajedničkim nastavnikom. Svi udžbenici mogu, sukladno procjenama stvarnih potreba, biti napisani trima standardnim jezicima, čime će se osigurati pravo učenicima da se obrazuju na svome jeziku. Alternativa ovakvim rješenjima jeste potpuno cijepanje školstva, u kojemu postaje jedino važna nacionalnost i u kojemu nema mjesta za druge i drugačije, a takav epilog suživot u Bosni i Hercegovini čini nemogućim.

Također vrlo osjetljivo pitanje jeste i pitanje jezika javnih medija, državnih i entitetskih, i to zbog ogromnog značaja i utjecaja koji ovi mediji imaju u javnosti. Upotreba jezika na radiju i televiziji kod nacionalno usmje-

renih političara izaziva nezadovoljstvo koje je pretočeno u zahtjeve za posebnim nacionalnim kanalima. Ništa manje nisu nezadovoljni ni građani, bez obzira na to govornicima kojega se jezika izjašnjavaju, jer često bivaju iziritirani isforsiranom upotrebom „karakterističnih“ nacionalno „obojenih“ riječi ili jezičkih konstrukcija. Nažalost, stanje je, kad je o jeziku u javnim medijima riječ, prilično zapušteno i, čini se, potpuno prepušteno na volju uredništva, koja očigledno nisu u stanju odgovoriti tako važnom zadatku. Osiguranje ravnopravnosti triju standardnih jezika u javnim medijima mora biti predmet posebne brige društvene zajednice. Moguća rješenja trebaju računati s tim da valja razlikovati „autorizirani“ od „neautorizirana“ govora: prvi je izraz na javnom mediju, stvar slobodnog izbora pojedinca, i ne smije biti ničim ograničen; drugi je izraz javnog medija koji treba služiti svima, te prema tome biti podjednako prihvatljiv za sve. Takva rješenja ne pretpostavljaju cijepanje televizije na nacionalne kanale, koje je jednako opasno kao i cijepanje školstva.

Umjesto zaključka

Svaka nacionalna zajednica u Bosni i Hercegovini u većoj je ili manjoj mjeri opterećena osjećajem jezičke, a jednako tako i svake druge vrste ugroženosti od drugih. Taj osjećaj posljedica je pogubne politike koja je nanijela ogromne štete svima u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji. Jezik je samo jedan od instrumenata te politike, objektivno najmanje upotrebljiv, ali u praksi vrlo efikasan. Stoga dok se god jezikom bude manipuliralo u političke svrhe, u Bosni i Hercegovini neće biti uvjeta da se rješavaju pitanja funkcionalnosti i ravnopravnosti triju standardnih jezika. Kad takve manipulacije prestanu, svaka nacionalna zajednica morala bi biti stvarni subjekt jezičke politike koja se vodi u njezino ime kako bi osigurala da ta politika ide u njezinu korist, a ne na njezinu štetu. Koristi ne može biti ako se zatvaraju oči pred jezičkom realnošću i želi stvoriti neka nova, „poželjnija“ jezička realnost. Uvažavanje jezičke realnosti u Bosni i Hercegovini neće nimalo naštetiti autonomnosti i posebnosti bilo kojeg od triju standardnih jezika, ali zato hoće potvrditi činjenicu da su oni i supstancijalno mnogo bliži nego što bi normativci htjeli da oni budu. Posljedice mogu biti samo dobre jer će ono što korisnici različitih standardnih jezika u Bosni i Hercegovini nepogrešivo osjećaju i znaju biti napokon i „zvanično“ označeno takvim. Takva jezička politika bit će faktor zbližavanja i tolerancije po čemu je ova zemlja oduvijek bila prepoznatljiva. Kulturološko (uključujući i jezičko) obogaćivanje ne ugrožava ničiji identitet, nego ga jača, ali takvo stanje obeshrabruje zagovornike politike razdvajanja, a ona je nažalost u Bosni i Hercegovini danas preovlađujuća. Stoga ni izgledi da će u skoroj budućnosti doći do kvalitativnih pomaka u unapređenju standardnojezičkih prilika u ovoj zemlji nisu pretjerano veliki. Oni uostalom u dobroj mjeri ovise i o tendencijama šire srpsko-hrvatske jezičke politike, a ona je na tragu oštrog razdvajanja.

Literatura

- Babić 1997: Babić, Stjepan. Hrvatski književni jezik u Bosni i Hercegovini. In: *Jezik*, 45/1. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, str. 29–34.
- Baotić 2005: Baotić, Josip. Književnojezička politika 1970–1990 – borba za zajedništvo i ravnopravnost. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, str. 435–477.
- Brozović 1970: Brozović, Dalibor. *Standardni jezik: Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović 1999: Brozović, Dalibor. Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika. In: *Jezik*, 47. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, str. 13–16.
- Bugarski 2002: Bugarski, Ranko. *Nova lica jezika: Sociolingvističke teme*. Beograd: Čigoja štampa.
- Čedić 2001: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- Halilović 1996: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Isaković 1992: Isaković, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.
- Isaković 1995: Isaković, Alija. *Rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Jahić 1999: Jahić, Dževad. *Školski rječnik bosanskoga jezika*. Sarajevo: Ljiljan.
- Jahić/Halilović/Palić 2000: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Mønnesland – 2005: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo.
- Konjhodžić 1999: Konjhodžić, Faruk. *Rječnik medicinskih naziva u bosanskom jeziku*. Sarajevo: ANUBiH – Klinički centar Univerziteta u Sarajevu.
- Lehfeldt 2002: Lehfeldt, Werner. Bosanski jezik postoji. In: *Dani*, 134. Sarajevo.
- Lovrenović 2002: Lovrenović, Ivan. *Bosanski Hrvati: Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*. Zagreb: Durieux.

- Muratagić-Tuna 2005: Muratagić-Tuna, Hasnija. *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Mønnesland 2005: Mønnesland, Svein. Od zajedničkog standarda do trostandardne situacije. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, str. 481–524.
- Pranjković 1996: Pranjković, Ivo. Pravo na izbor standardiziranog idioma. In: *Stećak*, srpanj/kolovoz. Sarajevo.
- Remetić 2001: Remetić, Slobodan. S jednog jezika na tri: premoć politike nad lingvistikom. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija (zbornik radova)*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu, 45–54.
- Rizvić 1989: Rizvić, Muhsin. *Između Vuka i Gaja*. Sarajevo: Oslobođenje
- Šipka 2005: Šipka, Milan. Standardni jezik i jezička politika u Bosni i Hercegovini 1918–1970. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik u Sarajevu – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, str. 407–434.

Ismail Palić (Sarajevo)

The possibilities of the functioning of the three standard languages (bosnian, croatian and serbian) in Bosnia and Herzegovina

Even since the times of the prestandard idioms, in Bosnia and Herzegovina there has existed a „standard“ written and spoken communication which was used by everyone, independently on their confessional or national affiliation. The specific qualities which were based on the cultural diversity were harmoniously embedded in this common idiom making it specific and recognizable.

Such a „standard“ communication exists even today but it is not completely adequate to the norms of none of the three standard languages which are spoken in Bosnia and Herzegovina (Bosnian, Croatian and Serbian).

The possibilities of the functioning of these three standard languages in Bosnia and Herzegovina are limited. The main difficulty is the mentioned discrepancy among the language norms which are prescribed and the language habits of those for whom these norms are prescribed. The standardization centres of Croatian and Serbian are outside Bosnia and Herzegovina and these two Bosnian and Herzegovinian nationalities don't have any influence on the language policy which is being led on their behalf as well. On the other hand, the standard Bosnian language has not taken its full physiognomy yet, but its norm as well has the tendency of departing from the language practice of its speakers, although less than in Croatian and Serbian. Such a situation causes the discontent of everyone: the ones who prescribe the rules, the language users and the society, but everyone tries to find the guilt on another side. However,

this situation still exists because it fits the policy of separatism which is led by the nationally oriented politicians.

The linguistic situation in Bosnia and Herzegovina can be improved and the three standard languages can function equally only if a Bosnian and Herzegovinian language policy gets established. This policy will embed two theses in its principles: the respect of the special language qualities of the Bosnian and Herzegovinian population and the retainment of the rich language differentiability which is an expression of particular national cultures. It will achieve all this without any ambitions to create any unitary „Bosnian and Herzegovinian,, language.

In this way everyone will still be able to use the language they want and to call it with the name they choose. The conditions for the functioning of all the three standard languages and for permitting to everyone to enjoy their language rights can be assured only by equally respecting the similarities and the differences.

Doc. dr. sc. Ismail Palić
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Mob.: ++ 387 61 222 893
Bosna i Hercegovina
ismail.palic@ff.unsa.ba

Autor sljedećeg priloga je Midhat Riđanović, profesor emeritus engleskog jezika i lingvistike Univerziteta u Sarajevu. Tekst priloga je preuzet iz njegove nedavno objavljene knjige **O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama** (Sarajevo, Zalihica 2009). Profesor Riđanović je tražio od nas da obavijestimo čitaoce ovog zbornika da on smatra da u Bosni živi samo jedan narod na tri vjere. Na nagovor Srba iz Srbije Bosanski pravoslavci su se počeli zvati Srbima krajem 18. vijeka i taj proces je okončan za vrijeme austrijske okupacije, dok je proces kroatizacije bosanskih katolika počeo u četvrtoj deceniji 19. i završio se otprilike kad i srbizacija Bosanaca. Prije ovih nacionalnih preimenovanja, svi stanovnici Bosne zvali su se Bošnjacima. Ove istorijske činjenice su definitivno utvrdili američki istoričari John Fine i Robert Donia, kao i bosanski istoričar Ahmed Aličić. Današnji politički profiteri su bosanske Muslimane pogrešno nazvali Bošnjacima, iako smo do kraja 18. vijeka svi bili Bošnjaci. U međuvremenu je ova riječ zastarjela i ustupila mjesto pravom nazivu svih stanovnika Bosne i Hercegovine, tj. **Bosanci**. Svi Bosanci govore jednim jezikom koji on zove **bosanski**. Prema tome, specifičnosti bosanskog jezika o kojima profesor govori u svom prilogu su obilježja tog jezika kojih nema u jeziku kakav se govori u Srbiji, Hrvatskoj i Crnog Gori.

Profesor Riđanović smatra da je važeći Pravopis bosanskog jezika višestruko neadekvatan pa piše "svojim" pravopisom, u kojem je većina pravila preuzeta iz engleskog jezika.

Prof. Riđanović je insistirao da se njegov tekst tehnički ne mijenja, pa je ovaj prilog grafički uređen (isticanja, citati itd.) na način koji je uobičajen izvan njemačkog govornog područja.

Midhat Riđanović (Sarajevo)

O specifičnostima Bosanskog u odnosu na Srpski, Hrvatski i Crnogorski jezik

U ovom radu autor govori o specifičnostima bosanskog jezika, za koji kaže da je jezik *svih* stanovnika Bosne i Hercegovine, u odnosu na jezik kojim se govori u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Glavne karakteristike bosanskog su očuvanost vukovskog akcenatskog sistema, koja se ponajviše ogleda u poštivanju pravila o skakanju akcenta na proklitiku, u izostavljanju visokih vokala u nenaglašenim slogovima, u češćoj i bogatijoj upotrebi aorista, u upotrebi etičkog dativa, i u specifično bosanskoj leksici.

Čovjek koji je odrastao u Bosni prepoznaje se čim kaže nešto na svom jeziku. Svakoj dobronamjernoj osobi to je dovoljan dokaz da Bosanski ima neke specifičnosti koje ga čine drukčijim od Hrvatskog, Srpskog i Crnogorskog. Ako upitate lingvističkog laika šta je to u govoru Bosanca što njegov jezik čini posebnim, možda će vam reći da je to veći broj turcizama nego u jeziku njegovih susjeda. To je donekle tačno (mada u ovom trenutku turcizmi - taj pravi 'začin' Bosanskog jezika koji su tako rado upotrebljavali naši veliki pisci poput Šantića i Andrića – rapidno ispadaju iz upotrebe (što li Bože?)), ali ono po čemu obično sudimo o nečijem jeziku nisu riječi nego izgovor. Zato pogledajmo prvo kako se Bosanski izgovor razlikuje od Crnogorskog, Hrvatskog i Srpskog.

U našem govoru ima dosta fonetskih elemenata kojih nema u C, H i S (pogodili šta je ovo, jel de?). Ovde ću prikazati tri obilježja Bosanskog izgovora kojih, uglavnom, nema u ostalim podjezicima¹ i koji najviše upadaju u 'uši' ljudima van Bosne: naš klasični akcenatski sistem, izostavljanje vokala *i* i *u* u nenaglašenim slogovima, i skakanje akcenta na proklitiku.

Poezija naših akcenata

Za razliku od Hrvatske i Srbije, Bosna još čuva 'klasični' akcenatski sistem našeg jezika, koji je prvi opisao Vuk Karadžić (pa se zove još i Vukovski Akcenatski Sistem), a detaljnije proučio i opisao Đuro Daničić. Evo kratkog opisa Bosanskih akcenata.

Više od polovine današnjih jezika signalizira razliku između riječi ne samo glasovima nego i tonom kojim se 'otpjeva' pojedina riječ; takvi jezici se zovu *tonski jezici*. Najrasprostranjeniji tonski jezik je Mandarinski Kineski.² U

¹ Terminom *podjezik* označavam svaku od četiri varijante Bosansko-Crnogorsko-Hrvatsko-Srpskog jezičkog kompleksa (skraćeno BCHS).

² 'Kineski' je naziv za sedam različitih, međusobno nerazumljivih jezika, među kojima je najrasprostranjeniji Mandarinski Kineski sa 1.150.000.000 govornika (oko

tom jeziku riječ *ma* znači 'majka' ako se izgovori visokim ravnim tonom, 'konoplja' kad 'zavijete' naviše negdje od sredine svog glasovnog dijapazona, 'konj' kad uradite to isto polazeći od donje granice svog dijapazona, i 'proklinjati' kad se tonski 'obrušite' izgovarajući *ma!* Vidim da vam se ovo dopalo pa ću vam dati još jedan primjer. Kao i u svakom jeziku na svijetu, i kineske riječi većinom imaju više značenja; evo primjera:³ *yi* (ji) izgovoreno sa četiri Kineska netom opisana tona znači 1) 'jedan', 'odjeća', 'doktor', 'liječiti' itd. 2) 'tетка', 'sumnja', 'pogodan', 'pomjerati se' itd. 3) 'već', 'zbog', 'do' 4) 'lagan', 'čudan', 'korist, šćar' i 'sto miliona'. Ovo što sam naveo su samo glavna značenja riječi *yi* 'otpjevane' na četiri načina; svaka od četiri 'pjesme' ima još (manje važnih) značenja!

A sad vam otkrivam jedan podatak o vašem maternjem jeziku koji je, 'zahvaljujući' našoj školi, dosad bio tajna za vas: i vaš jezik je tonski! On spada u vrstu tonskih jezika koji se u lingvistici zovu *jezici sa tonskim akcentom* (eng. *pitch-accent languages*). Naime, dok se u 'pravim' tonskim jezicima jedan od tonova karakterističnih za određeni jezik može pojaviti na bilo kojem slogu u riječi, u jezicima kao što je naš različiti tonovi javljaju se samo na akcentovanim slogovima (od Evropskih jezika takvi su još Švedski i Norveški). Osim toga, kod nas i dužina vokala može mijenjati značenje riječi, jer *graad*⁴ nije isto što i *grad*, *skuup* nije isto što i *skup*, *kuupiti* nije isto što i *kupiti*. Kod nas se tradicionalno govori o četiri akcenta, što je po meni loše jer prikriva činjenicu da se radi o dva tona, silaznom i uzlaznom, i dvije vokalske dužine. Jednosložne riječi mogu imati samo silazni ton (izgovorite *moost* i *graad* glasno i usporeno pa ćete ga čuti), mada im vokal može biti i kratak i dug. Riječi sa dva ili više slogova mogu imati akcent na bilo kojem slogu osim na posljednjem, a naglašeni slog može imati i silazni i uzlazni ton. Da bi pokazali da neka zvučna razlika može mijenjati značenje, lingvisti se služe tzv. *minimalnim parovima* riječi, od kojih jedna riječ ima neko fonetsko svojstvo a druga ga ili nema ili ima drukčije svojstvo, a ostali glasovi su isti. Evo minimalnog para koji

četvrtine čovječanstva!); prema jednoj procjeni svake minute se rodi beba koja će (inšallah) progovoriti Kineski. Iako međusobno nerazumljivi, razni Kineski jezici nazivaju se dijalektima zbog čvrste centralne vlasti koja je u Kini trajala vjekovima i koja je nastojala da sve 'pokinezi'. Međutim, razni Kineski 'dijalekti' se ujedinjuju u zajedničkom *ideografskom* pismu sa 50.000 vrlo komplikovanih znakova (od kojih djeca do desete godine nauče 2.000 komada!). Pored sedam *Kineskih* jezika, u Kini se govori još petnaestak većih i bar dvadesetak manjih ne-Kineskih jezika. (Mene su uvijek fascinirali ovi veliki Kineski brojevi, je l' i vas?)

³ Ljudi nenaviknuti na tonske jezike mogli bi sad uzviknuti: pa zar već nisi dao primjer višeznačnosti Kineskih riječi kad si govorio o četiri značenja *ma*? Nisam, naravno, jer se radilo o četiri *različite* riječi, koje, istina, nisu različitog glasovnog sastava, ali su različitih tonova.

⁴ Udvostručeno slovo označava dugi vokal (slijedi šire objašnjenje). Ja ću tako označavati duge vokale samo kad mi je to potrebno u datom kontekstu.

pokazuje da je naš jezik tonski: u prvom slogu riječi *mlaada* u smislu 'koja nije stara' ton se blago penje, dok 'ista' riječ izgovorena sa *silaznim* tonom na prvom slogu znači 'nevjesta'. Vokal može biti dug ili kratak i u *nenaglašenom* slogu *iza* naglašenog: reći ćete izlazak *igraača* na teren ako mislite na jednog igrača, a izlazak *igraačaa* na teren ako mislite na više njih. Ovu distinkciju ne može napraviti Beograđanin jer je Srbijanski davno izgubio *postakcenatske dužine*, kako se stručno zovu dugi vokali iza naglašenog sloga u riječi. Zamolite Beograđanina da izgovori *izlazak igrača na teren* misleći na jednog igrača a zatim na više njih, pa ćete vidjeti da on nema nikakvu razliku između genitiva jednine i množine imenice *igrač*. Naravno, to nipošto ne znači da je Srbijanski govor na bilo koji način inferioran u odnosu na naš – ljudski jezik je čarobno bogat mogućnostima izražavanja istog sadržaja, pa će svaki normalan govornik Srbijanskog naći načina da kaže koliko je igrača izašlo na teren. Radi se jednostavno o promjeni u jeziku, i prije bi se moglo reći da u tom pogledu Bosanski 'zaostaje' za Srbijanskim, jer je skraćivanje dugih nenaglašenih vokala kod nas tek počelo.

Pošto mi u našem standardnom pismu ne obilježavamo akcente (zato ono nije fonetsko u punom smislu te riječi) a budući da nekad ni kontekst ne signalizira koje je od dva moguća akcenta pisac imao na umu, povremeno dolazimo u situaciju da ne znamo kako da protumačimo neku sintagmu ili rečenicu. Neki dan sam u jednom našem dnevnom listu pročitao naslov 'Dolazak predstavnika EU u BiH'. Jednog ili više predstavnika? Tek sam čitajući članak vidio da se radi o dva predstavnika (mada sam to i pretpostavio znajući da našem političaru trebate nešto reći bar dva puta da bi shvatio, pa Evropljani šalju dva čovjeka da naši ne zakunjuju slušajući isti glas; osim toga, naši su političari strašne patriote pa uporno odbijaju da govore njima strani Engleski jezik). Najčešće je dovoljno u pismu označiti dugi vokal da se otkloni eventualni drukčiji akcentat od onog koji je pisac imao na umu (tačnije: 'na jeziku'). Tako je u onom novinskom naslovu bilo dovoljno napisati 'Dolazak predstavnikâ EU' da znamo da se ne radi o samo jednom predstavniku. Moj mi je otac (1895–1989) pričao da su ih u školi učili kako obilježavati dugi vokal kad je to potrebno (korišten je znak zvani cirkumfleks, npr. *grâd*). Danas je ta praksa uglavnom napuštena, vjerovatno zato što u školi ne učimo skoro ništa o akcentima, a poznato mi je i da većina naših univerzitetskih profesora našeg jezika i ne čuje razliku između akcenata. (Naravno, bilo bi previše očekivati da nam danas nastava jezika bude na nivou na kojem je bila na prelomu 19. i 20. stoljeća.) Cirkumfleks kao znak vokalske dužine nije baš praktičan – može ga koristiti samo ko ima kompjuter (a ja pouzdano znam da ga još nemaju baka Stana i nana Nura, koje su meni važnije od Predsjednika Vlade i Njegovog Zamjenika (ili je (bezlična) Zamjenica?) – pa pišem dupli vokal kao znak dužine, što se radi i u zvaničnim pismima velikog broja jezika (među kojima je i Holandski).

Iako fascinantna, naša akcentologija nije jedina tema ove knjige pa moramo preći i na druge stvari. Ipak ću ovu priču o akcentima završiti jednom 'poslasticom' – rečenicom u kojoj se riječ *gore* javlja pet puta, od toga četiri puta sa različitim tonovima i/ili vokalskim dužinama. Vi, ne daj Bože, stojte između dvije grupe planina koje su u plamenu; jedna grupa je poviše vas i tamo je požar gori nego na planinama poniže od vas. Ako nekog želite obavijestiti o tom belaju, možete reći *One gore₁ gore₂ goree₃ goree₄ nego one dole gore* (*gore₁* 'poviše od vas', *gore₂* 'planine', *goree₃* 'na gori način', *goree₄* 'plamte').

Danas lingvistika gleda na ljudski jezik kao na (vrtoglavo složen) sistem zvučnih signala. Dakle jezik mu dođe nešto kao užasno složen saobraćajni semafor, samo što su kod semafora signali vizuelni, a ne zvučni. U jezicima svijeta nalazimo sve vrste signala koje je čovjek kadar proizvesti a ljudsko uho razaznati. Naravno, među njima su i tonske razlike (koje se tako bajno koriste u muzici) kakve imamo u našem jeziku. Naše akcente su vjerovatno više istraživali stranci nego mi, a mi nismo čak bili u stanju da pratimo šta oni pišu jer većinom ne znamo (dovoljno) Engleski da bismo ih čitali. Pa naš glavni arbitar u oblasti jezika ne označava akcente u svom pravopisnom rječniku, što se dosad nije ni snilo a kamoli desilo. Ja vidim samo jedan razlog za taj nevjerovatan propust: naš režimski jezikoslovac ne razlikuje naše akcente, a pošto je signalna vrijednost akcenata potpuno ista kao i signalna vrijednost glasova, to dođe isto kao da ne čuje razliku između četiri glasa svog maternjeg jezika!

Možete lahko naučiti da razlikujete duge od kratkih vokala ako izgovorite glasno i jasno *grad* u smislu padavine s komadima leda, a odmah zatim *graad* u smislu naselja. Uradite to isto sa *skup* i *skuup*. Je l' te da je zanimljivo? Idemo sada na postakcenatske dužine. Izgovorite gromoglasno *gore* u smislu 'na više', a odmah zatim *goree* kao komparativ od 'loše'. U prvom slučaju završno *e* vam je bilo kratko, u drugom dugo, je l' tako? Ako imate Beograđanina 'na vezi', zamolite ga da i on izgovori te dvije riječi – vidjećete da nećete čuti nikakvu razliku! Sada će ponosni Bosanci među čitaocima, koji još nisu preobraćeni na modernolingvističku 'vjeru', 'skočiti' da mi kažu kako je Bosanski 'bolji' od Srpskog. Već sam rekao da su vrijednosni sudovi o jeziku najveća anatema u savremenoj lingvistici, pa ako želite biti lingvista moderne orijentacije, ne smijete ni za živu glavu reći da je Bosanski bolji od Srpskog, Srpski od Bosanskog, ili bilo koji X-jezik od Y-jezika. "Da", odgovara meni ponosni Bosanac, "ali mi imamo dvije riječi da označimo dva različita pojma, a Srbijanci samo jednu." Ja njemu na to velim: "Vaša *kosa*, izgovorena na potpuno isti način, ima tri potpuno različita značenja. Vaš glagol *zanositi* ima petnaestak što potpuno što djelimično različitih značenja. Da li to znači da i Bosanski ne valja?". Naravno da ne znači – svaki jezik ima riječi sa dva ili više potpuno različitih značenja, tzv. *homonime*, kao i riječi sa dva ili više srodnih značenja, tzv. *polisemične riječi*. Nepametni lingvistički laici znaju kritikovati ovo svojstvo ljudskog jezika, pitajući se zar ne bi bilo bolje da jedna riječ ima

samo jedno značenje. Takvi ljudi, očito vrlo ograničenih misaonih sposobnosti, ne vide da je broj značenja koje jezik treba da signalizira neograničen, pa bi po njima trebao postojati neograničen broj riječi kojima bismo signalizirali neograničen broj značenja, a to ne može nikako uraditi jezik kojeg 'pokreće' naš ograničeni mozak. Rješenje je nađeno u 'cicijašenju' – jezik je najekonomičniji i najracionalniji sistem u ljudskom kosmosu. Skoro svaka riječ u svakom jeziku ima više značenja, pa se ne morate zamarati da, recimo, pamtite tri riječi kojima biste signalizirali značenja 'dlake na glavi', 'sprava za košenje' i 'padina brda' – naučite kratku riječ *kosa* i jednim udarcem ste ubili tri muhe. Ljepota jedna! Šta ćete tek reći kad vam kažem da naš nastavak *-i*, upotrijebljen samo sa imenicama, ima preko 70 funkcija! Danas ljudi iz tehnike nastoje da izmisle sprave sa višestrukom upotrebom, ali niko još nije uspio stvoriti alatku sa preko 70 funkcija!

Nisam do sad ništa rekao o razlikama između Bosanskog i Hrvatskog izgovora. Zvanično, skoro da nema razlika jer su Hrvatski jezikoslovci prihvatili novoštokavsko nariječje (kojim i mi govorimo) za osnovicu svog standardnog jezika još u 19. vijeku, a to znači i akcentuaciju karakterističnu za istočnu Hercegovinu. Najnovija *Hrvatska Gramatika*, objavljena 1997, uglavnom daje akcente koje bih i ja upotrijebio. Naravno, za mene je ta gramatika utopija jer mnogi naši ljudi koji *imaju* akcente ne mogu ni da ih čuju, pa kako očekivati da par miliona Hrvata koji *nemaju* novoštokavske akcente u svom govoru nauče da ih 'pjevuju'?! Jedina oblast Hrvatske u kojoj se upotrebljavaju 'naši' akcenti je Slavonija. Tipičan Zagrebački govor ima akcente Kajkavskog dijalekta Hrvatskog jezika, a taj dijalekt nije tonski. Kad sljedeći put budete u Zagrebu, zamolite nekog starosjedioca tog grada da kaže *Zagreb* a onda to recite i vi – čućete kako se ton u prvom slogu te riječi kod nje(ga) spušta, a kod vas blago penje.

'Gutanje' vokala *i* i *u*

Drugo svojstvo Bosanskog izgovora kojeg nema u ostala tri podjezika je izostavljanje visokih vokala *i* i *u* u nenaglašenim slogovima. Termin *visoki vokali* odnosi se na vokale pri čijem se izgovoru jezik podiže prema nepcu, i to njegov prednji dio kod *i* a zadnji kod *u* (to možete donekle osjetiti ako se namjestite za izgovor ovih vokala pa udahnate – hladni spoljašnji vazduh će vam omogućiti da osjetite približan položaj jezika u ustima). To znači da mi danas umjesto *razradili* i *pokušaj* kažemo *razrad'li* i *pok'šaj*.⁵ O ovome sam

⁵ Većina mojih primjera potiče iz programa Bosanskih televizija, koje uvijek gledam sa papirom i olovkom u ruci. Oblik *razrad'li* upotrijebio je direktor jedne ugledne Sarajevske firme, a *pok'šaj* sam čuo (i to tri puta) od rahmetli Alije Izetbegovića. Po meni su oni to sjajno rekli jer su pokazali da idu s vremenom – jezik se promijenio i svako ko te promjene ne odražava u svom govoru zvučće neobično. Najveći broj pravila kojima nas bombarduju naši jezikoslovci (npr. oni kažu da moramo govoriti

napisao rad pod naslovom 'On the struggle of underlying phonemes for a voice in surface phonetic structure' (O borbi fonema iz podstrukture za glas u površinskoj fonetskoj strukturi), koji je objavljen 1991. godine u ediciji *Languages in Contrast and Contact*, posvećenoj pokojnom Prof. Rudolfu Filipoviću povodom njegovog 70. rođendana. O ovoj temi nisam objavio ni jedan kompletan rad na našem jeziku jer se bojim da bi me domaći 'lingvisti' linčovali, i mene i urednika časopisa u kojem bih ga objavio. Jedna profesorica našeg jezika jednom je preda mnoom izjavila – istina podavno, u vrijeme kad još nisam bio ovako zloglasan – kako se i po jeziku vidi da propadamo, jer, eto, omladina govori *ul'ca* i *nov'ne*. Moje je mišljenje obrnuto: propašćemo ako ne dozvolimo da omladina govori onako kako joj nalaže jezičko osjećanje, koje se naravno vremenom mijenja, kao i sve ostalo u kosmosu.

Jezik kojim ljudi prirodno govore fantastično je pravilan i gramatika nije ništa drugo nego traganje za pravilima koje mi nesvjesno slijedimo govoreći svoj maternji jezik.⁶ Lingvisti smatraju da jezik ne bi mogao vršiti svoju komunikacijsku funkciju da nije pravilan. Ne samo da je jezik uredan 'k'o curica' u svakoj vremenskoj tački, nego su i *promjene* u jeziku uredne. Iako svi mi danas u Bosni kažemo *rad'la* i *kren'la*, niko ne kaže **spav'la!!* Zašto? Zato što pravilo kaže da se gube samo *visoki* vokali, a *a* nije visoki vokal! Postoji jedan fiziološki razlog zašto možemo izostavljati visoke vokale a ne možemo niske: kad izgovoramo neki glas, mi već namještamo govorne organe za sljedeći. Recite *sit*, *sat* i *sud* gledajući se u ogledalu, pa ćete vidjeti da ste *s* u *sit* izgovorili razvučenih usana jer se sljedeće *i* izgovara razvučenih usana, *s* u riječi *sud* ste izgovorili sa zaokruženim usnama jer se sljedeće *u* izgovara sa zaokruženim usnama, dok ste *s* u *sat* izgovorili sa usnama u neutralnom položaju jer su usne takve i kad izgovaramo *a* (ova pojava se u lingvistici zove *koartikulacija*). Onaj jedva čujni nagovještaj sljedećeg samoglasnika nama Bosancima je dovoljan da 'prepoznamo' odgovarajući visoki vokal i kad ga nema u izgovoru. U istraživanju koje sam obavio da bih napisao maločas citirani rad, ja sam 'poturio' četrdesetak uzoraka tipičnog Bosanskog izgovora ljudima iz Sarajeva, Beograda i Zagreba, i zamolio ih da vjerno zapišu ono što

nedjelja i *ovdje* iako se to davno promijenilo u *nedelja* i *ovde*) nastoje zaustaviti promjene u jeziku, a to niti je moguće niti čemu služi (ja sa blagom hiperbolom kažem da bi lakše bilo zaustaviti eksploziju atomske bombe nego promjenu u jeziku). Ja ozbiljno obećavam 1000 maraka svakom ko mi dokaže da je čuo pravog Bosanca (zasad isključujem Hercegovce i, naravno, spikere kojima lektori naturaju vještački izgovor) da kaže *pokUšaj*.

⁶ Prema tome, svako ko 'udara' na naš prirodni jezik čini ga *nepravilnim*, a to upravo rade naši neuki normativci. Oni nam kažu da je 'pravilno' *sve selo*, iako svaki dobar pučkoškolac zna da se naše pridjevske zamjenice i pridjevi sa *nepalatalnim* suglasnikom na kraju *pravilno* završavaju na *o*, npr. *malo/veliko/bogato selo*. Nevjerovatno, zar ne?! Zato ja govorim da ne treba bacati važeći Pravopis – pogledajte šta on preporučuje, postupite *suprotno*, i dobićete divan Bosanski jezik!

čuju. Nisam im, naravno, rekao da sam među te uzorke ubacio nekoliko minimalnih parova, od kojih je jedan član para imao 'izostavljeno' *i* a drugi 'izostavljeno' *u*. Dva takva para su bila *Gdje si to sada?* i *Gdje su to sada?* sa ispuštenim *i* i *u*, i *Šta mi bi?* i *Šta mu bi?* izgovoreni bez visokih vokala u *mi* i *mu*. I gle čuda Božijeg: 80% posto Bosanaca čuje 'nepostojeće' *i* i *u* u ovim primjerima, a 80% ne-Bosanaca ih ne čuje! Šta drugo da zaključimo nego da je naše uho 'naštmano' da čujemo i najfinije razlike u maternjem dijalektu/jeziku i da smo poprilično gluhi za (fine) razlike u tuđem dijalektu/jeziku.⁷

Skakanje silaznog akcenta na proklitiku

Bosanski govor prepoznaje se izvan Bosne i po mnogo češćem skakanju silaznog akcenta na proklitiku. Klitike su sitne riječi koje nemaju vlastiti naglasak, pa se naslanjaju na krupnije riječi koje ga imaju. Ako se javljaju *iza* krupne riječi zovu se *enklitike*, kao u izrazu *Drago mi je*, a ako stoje *ispred* naglašene riječi zovu se *proklitike*, kao u prijedloškoj sintagmi *u kući* (donjom crtom pokazujem da je akcenat prešao sa *kući* na *u*). Siguran sam da su svi čitaoci koji su odrasli u Bosni izgovorili *u kući* kao jednu riječ i naglasili *u*, a ne 'krupnu' riječ *kući*. Kod njih je dakle došlo do *skakanja silaznog akcenta na proklitiku*. Čitaoci koji su odrasli u Beogradu ili Zagrebu (ako takvih bude) to neće uraditi, oni će naglasiti krupnu riječ *kući*. Pazite dobro da samo *silazni* akcent skače na proklitiku: kad kažete *u bašti*, naglasak ostaje na *bašti* jer *a* u prvom slogu nosi *uzlazni* akcent, ali ako nekad kažete *u bašći* sa kratkim *a*, akcenat će vam skočiti na *u* jer sad *a* ima *silazni* akcent! (Neodoljivo, zar ne?)

Skakanje akcenta na proklitiku nije jednako u cijeloj BiH niti se javlja u istoj mjeri u raznim varijantama Bosanskog: najviše 'skaču' Hercegovci, a među njima najviše stariji ljudi i žene, a među ovima opet oni koji se još drže lijepog Hercegovačkog sela.⁸ Radi se o tome da ovo fonetsko obilježje našeg jezika, najvjerovatnije opet pod uticajem Srpskog i Hrvatskog, postepeno ali sigurno napušta i Bosanski podjezik. Još prije dvadesetak godina počeo sam anketirati studente (tačnije studentkinje jer muškarci puno manje studiraju

⁷ Možete i vi jednostavnim eksperimentom otkriti isto Božije čudo. Pozovite neku (Bosansku) raju na kafu i izgovarajte *Gdje si/su to sada?* i *Šta mi/mu bi?* Prirodno, tj. izostavljajući nenaglašene *i* i *u*. Poslije svakog 'stimulusa', tj. izgovorene rečenice, pitajte ih jesu li čuli *i* ili *u*. Za svaki slučaj stavite neku knjigu ispred usta, jer mudriji ispitanici znaju čitati vaše usne i iz njih zaključiti da li ste 'progutali' *i* ili *u*. Iznenadićete se koliko Bosanaca čuje 'nepostojeće' visoke vokale u nenaglašenim slogovima.

⁸ 'Sitna' riječ na koju skače akcenat krupne riječi obično je prijedlog. Međutim, ranije, prije nego što je skakanje akcenta na proklitiku počelo 'izlaziti iz mode', akcenat je skakao i na kraće *brojeve*. Moj otac je znao reći *DVA_dana* (pa čak i *DVA_dni*) i *PET_dinara*. Pošto ja kao lingvista mogu pomalo i manipulirati svojim jezikom, ja nekad namjerno kažem *PET_maraka* (naravno, to ne radim u zvaničnim situacijama jer bi me slušaoci doživjeli kao seljaka iz nekog zabitog sela).

jezike) da potvrdim svoju hipotezu, uspostavljenu običnim osluškivanjem akcenata, da mi danas sve manje 'skaćemo' na proklitiku. Očekivao sam da ja, zbog svog Hercegovačkog porijekla i poodmaklih godina (tačnije 'pozne mladosti'), 'skakućem' puno više od njih. Zaista je tako i bilo. Na primjer, ja sam uvijek govorio a i danas govorim *u_zgradi* i *na_slici*; mnogi moji studenti su ranije govorili to isto, ali kako su godine prolazile, takvih je bivalo sve manje, pa danas mlade Sarajke, koliko ja primjećujem, uglavnom kažu *u ZGRAdi* i *na SLIci*.⁹

Promjene u skakanju silaznog akcenta na proklitiku koje su u toku imaju nekoliko dimenzija: lingvističku (kod glagola nema promjene: silazni akcent svakog glagola prelazi na negativnu česticu *ne*; što je riječ duža, skakanje je rjeđe, upoređi *bez_nas*, *bez_kuće* i *bez_cipela*), dijalekatsku (Hercegovački govori mnogo bolje čuvaju skakanje akcenta nego Bosanski), socijalnu (ljudi sa sela mnogo više 'skaću' nego stanovnici (većih) gradova), dobnu (kao i u svakoj društvenoj promjeni, staro bolje čuvaju starije osobe (a posebno đuturumi kao ja), dok mladi nastoje da prihvate sve noVIne (kod nas obično nekritički) kako bi bili 'u trendu'). Sve bi ove dimenzije bilo zanimljivo i korisno proučiti. Na žalost, to kod nas neće biti urađeno i pored toga što imamo poseban Institut za Jezik i poseban Odsjek za Bosanski, Hrvatski i Srpski jezik na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, jer niko od naših vajnih profesora i 'naučnika' u oblasti jezika nema dovoljno lingvističkih znanja, ni tradicionalnih ni modernih, da se lati takvog posla. A da bi se obrazovali u oblasti moderne lingvistike, oni bi morali svojski naučiti Engleski. Vrlo su rijetki današnji Bosanci koji su iz knjiga naučili zaista dobro neki strani jezik. Da bi se to postiglo, treba dobro zapet', treba, što rek'o narod, 'krv prolit'. A nama nije u krvi da prolivamo krv za znanjem, mi ćemo se na glavu posadit' da postignemo bez zahmeta nešto za šta se pošten svijet svojski pozahmeti.¹⁰ Na ozbiljnim univerzitetima u svijetu svaki profesor nastoji da objavi barem neki rad na Engleskom jer je svjestan da će ga tako moći čitati cijeli svijet, a naši jezikoslovci ne objavljuju ni na našem ni na Engleskom. Ono malo što objavljuju na našem ili je naopako (kao *Gramatika Bosanskoga Jezika* od

⁹ Ali niko ne kaže **u_zgradi pored puta* već samo *u ZGRAdi pored puta*, kao što nikad ne kažemo **u_Bosni i Hercegovini* iako redovno kažemo *u_Bosni*. Šire o ovom ranije neopaženom pravilu Bosanskog akcenatskog sistema (da akcentat *ne* skaće sa riječi kojima počinju sintagme određenih strukturalnih odlika) govorim u radu 'On the shift of Bosnian accent from host to proclitic – new insights' (O pomjeranju Bosanskog akcenta sa glavne riječi na proklitiku – novi uvidi), koji će uskoro biti objavljen u SAD. Ako vas ovo interesuje a čitate Engleski, javite mi da vam pošaljem svoj (autorski) rukopis.

¹⁰ Samokrtični Bosanski narod izrazio je to svojstvo svog mentaliteta kad je rekao da je Bosanac čovjek koji potajno želi da komšiji crkne krava (on i komšija imaju po četiri krave i komšiji crkne jedna; e sad je on bogatiji od njega za kravu a da se nije mak'o sa sećije!).

Halilovića, Jahića i Palića, koju sam sahranio u *Totalnom promašaju*), ili je lingvistički staromodno i prevaziđeno (kao nestručni opisi naših dijalekata), ili marginalno u odnosu na glavna pitanja kojima se bavi savremena nauka o jeziku.¹¹

Neke gramatičke i leksičke specifičnosti Bosanskog

Bosanski ima i gramatičkih i leksičkih specifičnosti u odnosu na ostala tri podjezika. Ja ih nisam sistematski istraživao, pa ću ovdje iznijeti samo neke koje sam 'slučajno' zapazio.

Mislim da je upotreba aorista (tj. oblika kao *dodoh*, *vidjeh*) danas daleko češća u BiH nego u bilo kojem drugom kraju gdje se govori BCHS. Ovo se naročito odnosi na govorni jezik. U većim gradovima Srbije i Hrvatske skoro da ga više nema.¹² I kod nas aorist polahko ali sigurno izlazi iz upotrebe, ali mi stariji Bosanci još ga dosta dobro čuvamo. Pored toga što njime možemo reći da se nešto upravo desilo (*Uh, evo prosuh kahvu!*), iskazati življe da se nešto desilo u prošlosti (*Onda on na vrata, i pobježe!*), mi u Bosni još uvijek rado koristimo tzv. *futurski aorist*, kojim se izražavaju buduće radnje za koje govorno lice vjeruje da će se sigurno desiti – reći ćemo *Odoh!* prije nego što smo otišli, *Propadosmo!* prije nego što smo propali, *Pokradoše nas političari!* prije nego što su nas sasvim pokrali. Interesantno je da osim sa glagolom *oići*, futurski aorist se upotrebljava samo sa glagolima koji imaju *negativno* značenje; neko ko je siguran da će njegov tim pobijediti neće reći *Pobijedismo!*. Ako izvještavate o radnji koja je u toku i čiji je kraj neminovan, možete upotrijebiti *samo* aorist svršenog glagola: *Eno ti pauk odnese auto*.

Pomenute upotrebe aorista (osim ove posljednje, obavezne) poznate su u našoj gramatici, ja samo iznosim mišljenje da se u Bosni češće javljaju nego izvan Bosne. Ali ja sam opazio još neke upotrebe koje, koliko mi je poznato, nisu opisane u postojećim gramatikama. Naime, ja sam sebe 'uhvatio' da upotrebljavam aorist kad pitam da bih provjerio da li je urađeno (ili se desilo) nešto o čemu sam ranije govorio sa istim sagovornikom. Kad zaturim neku knjigu i upitam ženu zna li ona gdje bi mogla biti, a ona odgovori da ne zna i kaže da će

¹¹ Ovdje najviše mislim na razne knjige i članke o istoriji standardnog jezika, pravopisa, raznih jezičkih dogovora i sl. Sve su to radovi koje sasvim fino može napisati svaki istraživački novinar, bez skoro ikakvog poznavanja lingvistike. Ako su takve knjige i članci naučni radovi, onda su i razni napisi o prepirkama između fizičara, o opremljenosti njihovih laboratorija, o njihovim omiljenim knjigama i o sličnim marginalijama također 'naučni radovi' u oblasti fizike!

¹² Pokojni Pavle Ivić, poznati lingvista i istaknuti predstavnik četničke orijentacije u Srpskoj lingvistici, napisao je u jednoj svojoj knjizi da je aorist mrtav u govornom jeziku (koji se tada zvao Srpskohrvatski). Ja se sad pitam: Je li to Pavle nikad nije bio u Bosni, ili je namjerno zanemario Bosnu i Hercegovnu, koju je Vuk isticao kao uzor dobrog jezika?!

je potražiti, ja ću je sljedeći put upitati *Nađe li ti (Boga ti) onu moju knjgu?*. U mom idiolektu aorist je ovde skoro obavezan.

Upotrebljavajući aorist (*rekoh, reče*) umjesto perfekta (*rekao sam/si*), mi u Bosni možemo izraziti svoj (emotivni) stav prema prošlom događaju o kojem govorimo. Taj stav može biti pozitivan ili negativan. U Šantićevoj Emmini, u kojoj su svi prošli događaji iskazani aoristom (osim *zahitila (vode)* i *pogledala (mrko)*, koji su upotrijebljeni iz metričkih razloga), on je, očito, pozitivan. Ali kad ja kritikujem prijatelja govoreći mu *Ti reče da ćeš doć' pa ne dođe*, moj stav je negativan, ja želim sagovorniku reći da nešto ne valja u njegovom ponašanju. U gramatici se oblici kojima se, uz osnovno značenje, izražava i način na koji govornik gleda na vanjezičklju stvarnost zovu *modalni oblici (modus (lat.) 'način')*. Zato sam ja ovaj 'emotivni' aorist nazvao *modalni aorist*.

Osjećam da su pametni i senzibilni čitaoci već opčarani lingvistikom - kako i ne bi: čovjek je najinteresantnije biće na Zemlji, jezik mu je najljudskije svojstvo pa je i lingvistika najinteresantnija nauka - i vjerovatno bi rado čuli još nešto o fascinantom Bosanskom aoristu. Na žalost, ne mere! Valja ić' dalje, ima još hipten/bukadar (mnogo) stvari o kojima treba pričat'.

Ima jedna vrlo neobična glagolska konstrukcija, kojom se u Bosni označavaju radnje iz (davne) prošlosti koje su se ponavljale: *Onda bi ona dođi kod nas, pa bi sjedi s nama, pa bi nam pričaj šta ima novo u njenom kraju*. Kao što vidite, ova tipično Bosanska konstrukcija sastoji se od aorista glagola *biti* (i to od posebnih oblika koji se upotrebljavaju za tvorbu kondicionala) i zapovijednog načina (!) glavnog glagola, što je veoma neobična konstrukcija, možda jedinstvena u svijetu. Obično je koristimo u pripovijedanju o događajima iz dalje prošlosti, najčešće kad ih se sjećamo sa dozom nostalgije.¹³

U našem jeziku se dativ lične zamjenice prvog lica (obično jednine) može upotrijebiti radi uspostavljanja odnosa prisnosti, pa ćemo dragom prijatelju ili dobrodošlom gostu reći *Kako si mi, šta mi radiš?* Ovaj dativ je opažen u tradicionalnoj gramatici i nazvan *etički dativ* (ime nije baš najsretnije izabrano, bolje bi mu pristajao *modalni dativ*). Pošto mladi svijet danas nema vremena za prisnost, ovaj dativ polahko ali sigurno odumire. Ipak, mislim da ga sredovječni i stariji ljudi u Bosni još dosta upotrebljavaju i da se naročito dobro 'drži' na selu (na selu su sve društvene promjene, pa i jezičke, sporije nego u gradu). Iako rjeđe, enklitički oblik *mi* u funkciji etičkog dativa može se javiti i u punom obliku *meni*, pod uslovom da se *sve* ostale zamjenice iz

¹³ Ne znam kakvo je vaše jezičko osjećanje, ali ja ne bih mogao reći, govoreći o ratu (desilo se, ne ponovilo se!), *Oni bi zapucaj s brda, a mi bi bježi u podrum* jer nisam nimalo nostalgičan prema tim događajima. Ako je ova rečenica za vas okej, nemam ništa 'anti-protiv', jezičko osjećanje se u ovakvim detaljima razlikuje od osobe do osobe.

dubinske strukture¹⁴ date rečenice također jave u punom obliku. To znači da možete reći i *Kako si ti meni, šta ti meni radiš?*, ali – e ovo je stvarno med! – ne možete nikako reći **Kako si meni, šta meni radiš?!* Ne znam tačno koliko se danas etički dativ upotrebljava u Srbiji i Hrvatskoj, ali moj je utisak da je, naročito u većim gradovima, veoma rijedak.

U svojoj (još malo pa završenoj) Bosanskoj gramatici za strance ja dajem petnaestak značenja našeg dativa (ima ih još!). Svi se, uglavnom, javljaju u svim varijantama BCHS-og, ali ima jedan zamjenički dativ koji je sigurno mnogo češći u Bosanskom nego u ostalim podjezicima našeg jezičkog kompleksa. Ja sam ga nazvao *narativni dativ* jer se javlja u naraciji, kad muhabbetimo/eglenišemo (uz kahvu) i, opet, kad želimo izraziti svoju prisnost sa sagovornikom, kad želimo reći da nam je plaho drago što pričamo s onim s kim pričamo. Sljedeći primjer je parafraza jednog dijela dijaloga koji sam čuo u komšiluku:

Haj' bona, dođi mi na kafu. Imam ti svašta pričat'. (Primiče se sagovornici i govori tišim glasom.) Vesna *ti* je opet s onim svojim. Pomir'li se. Oprostila mu što je ono malo hod'o sa Senkom. Oni su *ti* opet otišli u Njemačku. Tamo *ti* je on direktor neke vel'ke firme. Mlati pare, lova do krova. Haj' dođi da ti još svašta ispričam, ja b' tebi došla ali nisam *ti* Boga mi za hodnju, neke me sandžije ufat'le pa *ti* nigdje ne izlazim.

Ako uporedite sve oblike zamjenice *ti* u ovom odlomku, vidjećete da su oni koji su ispisani kurzivom – a to su primjeri narativnog *ti* – drukčiji od ostalih po tome što se uopšte ne odnose na sagovornika, iako je osnovno značenje lične zamjenice *ti* da uputi na sagovornika. Kad kažemo *Imam ti svašta pričati*, mi onim *ti* kažemo da je naša priča upućena sagovorniku. Ali kad kažemo *Oni su ti otišli u Njemačku*, *ti* u ovoj rečenici ni na koji način ne upućuje na sagovornika (duhoviti Bosanci kažu: "Baš me briga, nisu otišli meni"), ono služi samo da se između učesnika u dijalogu uspostavi veća prisnost. Ali najbolji dokaz da se ovakvo *ti* ne odnosi na pojedinačnog sagovornika leži u činjenici da ga možete upotrijebiti kad se obraćate grupi sagovornika (na koje, naravno, upućujete sa *vi*)! Gotovo, vi ste već zagrizli 'lingvistički mamac', pa sad protabirite i ostale pojave narativnog *ti* u gornjem odlomku da biste bolje osjetili njegovu 'muhabbet' funkciju.

Biće mi opet drago ako mi se javi neko izvan Bosne bilo da mi kaže da je moja pretpostavka tačna, tj. da narativnog *ti* ima vrlo malo ili nimalo u njenom/njegovom kraju, bilo da opovrgne moju pretpostavku tvrdnjom (nadam se potkrijepljenom) da se narativno *ti* još uvijek tamo naveliko upotrebljava.

¹⁴ *Dubinsku strukturu* jedne rečenice čine kako oni njeni elementi koji su iskazani u njoj tako i oni koji se podrazumijevaju. Pitanje *Kako si mi?* očito je upućeno sagovorniku pa podrazumijeva zamjenicu *ti*.

Spomenuću još samo par gramatičkih specifičnosti Bosanskog koje se meni sviđaju. Mi možemo ‘pojačati’ zapovjedni način rječicom *de(der)*: *De(der) reci šta hoćeš*. Ovaj *de(der)* nekad nema nikakvu drugu funkciju osim da našem iskazu da Bosansku ‘boju’, mada njime možemo izraziti i nestrpljenje: *De (više) prestanite o tome!*, ili nuditi nekog usrdno: *De uzmi bona, da v’ diš što su dobre hurmašice!* Nisam siguran da je ovo što ću sad raći sto posto Bosansko, ali je u svakom slučaju više Bosansko nego Hrvatsko ili Srpsko. Kad neko radi nešto što, po mišljenju govornika (ne mislim na ‘političkog’ govornika nego jednostavno na onog ko govori), ne bi trebao raditi ili to radi predugo, mi ćemo upotrijebiti 3. lice prezenta odgovarajućeg glagola, iza njega staviti rječicu *li* a zatim ponoviti glagol: *Ja njega zovem, a on sjedi li sjedi*. Meni se ova konstrukcija sviđa jer njome možemo iskazati svoj emotivni stav prema nekoj situaciji, što ćete i sami vidjeti ako vam ponudim jednu parafrazu iste rečenice: *Ja njega zovem, a on i dalje sjedi*.

Meni se dopada i *mu* koje se stavlja ispred nekih glagola kad želimo izraziti svoje čuđenje, nevjericu i slična raspoloženja, a u isti mah biti prisni sa sagovornikom. (Ni za ovakvo *mu* ne tvrdim da je isključivo Bosansko, ali jako ‘miriše’ na Bosnu.) Ja sam ga upotrijebio u ovom tekstu kad sam rekao *Dakle jezik mu dođe nešto kao...* Vjerujem da ste čuli kako se neko s čudom pita govoreći *Šta li mu je sad ovo?!* ili *De mu se ovo utakne?*. Zapazite da se *mu* nikad ne mijenja – ne možete umjesto njega upotrijebiti ni puni oblik *njemu*, ni ženski rod *njoj*, niti bilo koju drugu ličnu zamjenicu.

Sad malo o leksičkim specifičnostima Bosanskog. Ali prvo jedan kratki uvod, koji mi je potreban da bi bilo jasnije ono što slijedi.

Danas se smatra da i standardni jezik može imati više (sub)varijanti. Prof. Ivo Pranjković sa Zagrebačkog Filozofskog fakulteta smatra da se standardni Hrvatski realizuje u pet regionalnih varijanti. (Meni se sviđa ovaj pristup jer umanjuje potrebu da u učenju standardnog jezika mijenjamo svoju najveću jezičku svetinju, maternji jezik, tj. onaj koji smo naučili u kraju gdje smo odrasli.) Međutim, svi ljudi vladaju sa više stilova maternjeg jezika, na koje se automatski ‘šaltaju’ u zavisnosti od stepena formalnosti situacije u kojoj komuniciraju. Istraživanja su pokazala da se razni dijalekti/varijante jednog jezika najmanje razlikuju na nivou standarda, a najviše u kolokvijalnom, govornom stilu. Da nije manjih razlika u pisanju pojedinih riječi, ja ne bih mogao prepoznati da li je neki pravni ili naučni tekst pisao Englez ili Amerikanac. Ali čim jedan od njih nešto kaže, znam ‘s kim imam posla’. Razlike nisu samo u izgovoru već i u leksici, frazeologiji a, ponekad, i u gramatici. Najviše leksičkih razlika između Britanskog i Američkog Engleskog ima u običnom razgovoru, u kolokvijalnom stilu.

Isti je slučaj u BCHS-om. U pisanom jeziku, naročito u izlagačkoj prozi, varijacije unutar tog jezičkog kompleksa su minimalne. Ali kad biste snimili razgovor među ‘rajom’ u Sarajevu, Beogradu i Zagrebu, vi biste se

iznenadili kako su ti 'jezici' različiti. U Sarajevu biste čuli riječi i fraze kao *raja, fukara, po istilahu, aš'čare, bezbeli*,¹⁵ *srklet, nafaka, deverati, deverli glave, ko bajagi/đoja, jaran, ahabab, hepek, čage, đuture*¹⁶ itd. Ali ne treba pretpostaviti da su svi Bosanski kolokvijalizmi riječi Turskog odnosno orijentalnog porijekla. Ne, daleko veći broj su riječi standardnog BCHS-og, kojima je pridodato novo značenje ili koje su sačuvale neko staro značenje izgubljeno u ostalim podjezicima. Na primjer, u kolokvijalnom Bosanskom pridjev *tanak*, pored značenja koja dijeli sa C, H i S, ima i značenje 'slab' (*tanak u zdravlju/u parama/u Engleskom*); tipično Bosanska značenja standardnih glagola *šiti* i *izgoriti* vidljiva su iz rečenica *Ona ga šije u šahu* i *On ti je izgorio kod nje*. Svi znate šta znače glagoli *udariti* i *zajmiti* u standardnom jeziku. Okej, sad poslušajte ove rečenice koje sam čuo od Bosanaca (i koje bih i ja tako upotrijebio u razgovoru) i recite mi koja su to posebna Bosanska značenja ovih glagola: *Nije mi udarila pečat, Idem da mi udare vizu, Udario mi keca, On ti udari po čorbi i pojede dva tanjura, Oni udariše preko brda, a mi dolinom, Ona udari kraticom, Kad budeš mela sobu, zajmi iz ovog čoška, Kad ga ugledaše, zajmiše ga preko livade*. Mi imamo i izraz *Ud'ri majčin sine!*, koji se metaforično upotrebljava za bilo kakvu 'žestoku' akciju (ja sam ga čuo za jelom). Nećemo se sad 'preslišavati', ali je jasno, zar ne, da značenja glagola *udariti* i *zajmiti* ilustrovana gornjim primjerima uglavnom ne postoje izvan BiH. Ima još puno riječi sa

¹⁵ Pit'o neko Bosanac može li on bez 'bezbeli'. „Bezebel' da mogu“ hitro će Bosanac.

¹⁶ Veliki broj Bosanskih kolokvijalizama naći ćete u vrlo dobrom *Rječniku Sarajevskog Žargona* Narcisa Saračevića (izdanje 'Vrijeme', 2003), i pored toga što obiluje raznim nedostacima. Bio bi puno bolji bez Predgovora i uvoda naslovljenog 'O žargonu', jer su napisani stilom tipičnim za današnje Bosanske 'intelektalce', sa brojnim tautologijama, te dugim i nezgrapnim a ponekad i nejasnim rečenicama. Podnaslov knjige glasi *Prilog leksikografiji Bosanskog jezika*, valjda da se otkloni mogućnost da neko iz naslova pomisli da je u pitanju priručnik za uzgoj krava. *Prilog* je očito upotrijebljen u smislu 'doprinos', što je malo neskromno od strane autora jer samo *korisnici* mogu odlučiti da li se radi o doprinosu ili o šteti nanesej leksikografiji Bosanskog jezika. Sam termin 'žargon' preširoko je određen, jer autor njime naziva i medicinski *registar* (ovaj opšteprihvateni sociolingvistički termin autoru je očito nepoznat), koji bih ja samo *pežorativno* nazvao žargonom. On u Predgovoru u dva-tri navrata govori o nekoj *neuhvatljivosti* žargona, koja je meni potpuno nejasna, jer znam i vjerujem da je sve što hvatate uhvatljivo ako krenete na vrijeme i trčite brže od onog što hvatate. Eto, Američki leksikografi su 'uhvatili' više stotina hiljada riječi Američkog šatrovačkog koji oni zovu *slang* (koji je jedan Američki književnik nazvao 'poezijom svakodnevnog života', baš fino, zar ne?), objašnjenih u rječniku *Historical Dictionary of American Slang* (izašla dva toma, uskoro će i druga dva). Mada u Bosanskom brojni turcizmi imaju izrazito žargonski prizvuk, Saračević kao da ih izbjegava: ima *čage* i *belaj*, ali nema *đuture*, *đuturum* i *halaliti se* i mnoge druge koje je mogao čuti hodajući po Sarajevu. Ako mi *osjećamo* da je nešto žargon, to treba regisrovati kao žargon bez obzira na to da li je data riječ Turskog, Perzijskog, Njemačkog, Talijanskog ili Marsovskog porijekla.

specifično Bosanskim značenjima, ali mi za njih nemamo 'vremena'. Nemojte slučajno pokušati da ih nađete u *Rječniku Bosanskog Jezika* objavljenom 2007. u izdanju Instituta za Jezik, jer je to 'najnebosanskiji' rječnik koji je ikad napisan. Ja bih imao merak da napišem jedan rječnik 'Bosnizama', koji bi, uz izvrsni šestotomni *Rječnik* Matice Srpske i Matice Hrvatske objavljen 1967, riješio sve naše leksikografske probleme za bar sljedećih 200 godina. Ali leksikografija je dug i mukotrpan posao, a ja se već polahko pakujem za ahiret, pa bih pozvao mlađe lingviste da to urade (rado ću ih posavjetovati i pomoći im, ali treba da požure dok sam još tu).

Kolokvijalni stil koji se upotrebljava u Srbiji ima također svoje specifične riječi i izraze. Možda je najčešći Srbijanski kolokvijalizam uzrečica *bre* koja nema posebno značenje, ali se najčešće upotrebljava kad sagovorniku upućujemo neku kritiku, npr. *Šta bre radiš sa tom džukelom?*. Otac i majka su obično *ćale* i *keva*, glagol *gotiviti* znači 'svidati se', a fraza *Boli me uvo* znači 'Baš me briga'.¹⁷ Ima, vjerovatno, još mnogo riječi i fraza specifičnih kolokvijalnom stilu Beograda i Srbije, ali ja nisam bio u prilici da ih istražujem.

Zagrebački kolokvijalni stil ilustrovaću primjerima iz knjige Američkog slaviste Tomasa Magnera *A Zagreb Kajkavian Dialect* (Jedan Zagrebački Kajkavski Dijalekt), izd. Pen State University, 1966. (Tipično za Balkan: jedan tipičan i interesantan Balkanski lingvistički fenomen ne ispituje Balkanski lingvista već Američki!.) Primjeri u njegovoj knjizi 'skinuti' su sa snimka autentičnih spontanih razgovora; evo nekih od tih primjera:

*Mama, kaj je bil špengler zrihtat badecimer?
Naštetal si je vekericu (da ne bu prespal).
Bedinerica klofa tepih iz špajcimera.
Šlafcimer smo si malo prerihtali.
Pofarbal si je lasi stari šminker.
Kaj je ona hercik puca!
Kad mi bute dopelali ugljen?
Zrihtal si je penziju po žnori. (žnora je 'veza')
Kistihant, omama. Lju'm ruke.
Zela sam tri frtal kile puterice. (=salata puterica)
Servus (var. Serbus), stari.
Kaj si se tak zrihtal? (dotjerao se).
A: Kaj je ona lepa!*

B: *Kajgot! Zgledi kak stara heksa. (=vještica)*

Pa zar ovo ne kipti šarmom? Zar se u ovim rečenicama ne 'zrcali' duša Zagrebačkog purgera, onog što je prosto srastao sa Zagrebačkim asfaltom? Mene ovakvi primjeri nagone da vjerujem da duša jednog jezika nije ni u

¹⁷ Zahvaljujem se Dušanu Janiću, koji mi je poslao neke od ovih izraza.

velikim proznim ni pjesničkim ostvarenjima, već u nepatvorenom narodnom govoru, kroz koji progovara raskošni narodni duh!

Ima pojedinaca u ovoj zemlji, čak i među 'lingvistima', koji smatraju da su turcizmi u našem jeziku trag nemile strane okupacije pa ih treba izbjegavati. Evo kako bi oni pjevali prelijepu Šantićevu *Eminu*:

Sinoć kad se vratih iz toplog javnog kupatila,
Prođoh pokraj vrta starog voditelja Islamske molitve.
Kad tamo, u vrtu, u hladu jasmína,
Sa vrčom u ruci stajaše Emina.

Isuse što je lijepa! Tako mi Islamske vjere,
Stid je ne bi bilo da je kod imperatora!
Pa još kada šeće i plećima kreće...
Ni zapis učitelja Islamske škole više mi pomoć' neće!

Ja je uljudno pozdravih, al' moje mi Islamske vjere
Nije htjela ni da čuje lijepa Emina,
No u srebren vrč zahitila vode
Pa po vrtu ruže zalivati ode;

S grana vjetar zapuhnu pa niz pleći puste
Rasplete joj one pletenice guste,
Zamirisa kosa k'o *Hyacinthus orientalis* plavi,
A ja doživjeh blaži vertigo u glavi!

Malo ne posrnuh, Islamske mi vjere,
No meni ne dođe lijepa Emina.
Samo me je jednom pogledala mrko,
Niti mari, bezobraznica jedna, što za njome crkoh!...

No comment.

A ako bi se nekim čudom Aleksa digao iz groba i proboravio među nama heftu-dvije, vjerujem da bi svoju poznatu pjesmu *Ostajte ovdje*, napisanu 1896. i upućenu našim Muslimanima koji su se selili u Tursku, 'adaptirao' ovako:

NE OSTAJTE OVDJE...

Ne ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
Grijaće vas bolje neg' što ovo grije,
Slatki su tamo zalogaji hljeba
Gdje Harisa nema i gdje Milorada nije.

Od svoje majke nećete naći bolju
A zemlja ova maćeha je vaša;
Bacite pogled po kršu i polju,
Svuda su groblja vaših sapatnika.

Za ovu zemlju oni bjehu divi,
Uzori svijetli, što je branit znaše,
Ne ostajte zato u ovoj zemlji
Ne zaslužuje ona ni kapi krvi vaše.

Ostanete li ovdje, bićete ko pusta grana
Kad jesenja krila trgnu joj lišće i pokose je ledom
Bez vas će vam maćeha bit' ko obasjana
Ona ne tuguje za tuđim čedom.

Odlaskom svojim razveselite majku svoju
Otidite daleko preko bijela svijeta;
Živite tamo ko bubreg u loju
U nekoj zemlji gdje vas slava sreća!

Ovdje vas niko ne šljivi i ne voli,
A tamo vas niko vrijeđati neće;
Bolji su tuđi i krševi goli
No cvijetna polja kud se tiranin kreće.

Ovdje vam se od jada grlo steže -
U tuđem svijetu za vas cvijeće cvjeta;
Za ove krše ništa vas ne veže,
Sve vas ovdje po džepu reže.

Ne ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
Grijaće vas bolje neg' što ovo grije,
Slatki su tamo zalogaji hljeba
Gdje Harisa nema i gdje Milorada nije.

Midhat Riđanović (Sarajevo)

**Some specific features of Bosnian
in relation to Serbian, Croatian and Montenegrin**

In this article the author speaks about the specific features of Bosnian, which he says is the common language of *all* the inhabitants of Bosnia and Hercegovina, in relation to the language spoken in Montenegro, Croatia and Serbia. The main characteristics of Bosnian are the well preserved accents of the Vukovian accentual system, predominantly reflected in regular transfer of the accent from host to the proclitic, the omission of high vowels in unstressed syllables, more frequent and more versatile use of the aorist, the use of the ethical dative, and words specific to Bosnia and Bosnian.

Midhat Riđanović
r.midhat@gmail.com

Muhamed Šator (Sarajevo)

Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda

Raslojavanje zajedničkoga jezičkog dijasistema Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba na više autonomnih standardnih jezika, što je proizvod burnih historijskih događaja u zadnjoj deceniji prošlog stoljeća, donijelo je u komunikacijski prostor Bosne i Hercegovine pravu jezičku konfuziju prouzrokovanu promocijom tri nacionalna standardna jezika, jer su politički događaji poprimali paralelne tokove i u okvirima zajedničkog jezičnog idioma. Međutim, sve do ovog vremena Bosna i Hercegovina je djelovala integrirajuće, što se može pratiti još od austrougarskog perioda, kada nije bilo jasne nacionalne niti konfesionalne jezičke diferencijacije. Zato je neophodno radi razumijevanja današnje jezičke situacije u Bosni i Hercegovini sagledati neke događaje iz tog perioda, jer je Austro-Ugarska, nalazeći se u prilici općeg civiliziranja ovih krajeva, nastojala da standardizira jezik i u ovoj pokrajini u skladu sa tadašnjim modernim evropskim tokovima. Neki potezi austrougarske vlasti zaslužuju mnogo ozbiljniji prilaz, jer su analogije i komparacije sa današnjim vremenom neizbježne.

Izučavanje izvornosti bosanskohercegovačkog jezičkog izraza po dijahronoj liniji kao potrebu istakao je Srđan Janković još na Simpoziju o jezičkoj toleranciji.¹ Svojevrсна „sinhronija u dijahroniji“ kao preslik vidljiva je u današnjoj jezičkoj i političkoj situaciji u Bosni i Hercegovini. Zato će u ovom osvrtu biti nekoliko podsjećanja na period kada se Austro-Ugarska našla pred sličnom složenom političkom situacijom i problemima jezičkog standardiziranja. Poređenje sa današnjom bosanskohercegovačkom jezičkom situacijom, s obzirom na širi društveni kontekst i ukrštanje različitih kultura, te u vezi sa nominacijom jezika, definisanjem pozicije odabranog jezičkog idioma, kao i mnogim neriješenim i nedovoljno antikulisanim pitanjima kada je u pitanju jezik, prosto se nameće.

O jezičkoj politici Austro-Ugarske, odnosno Benjamina Kallaya, na osnovu dosadašnjih istraživanja kulturnih historičara, ali i lingvista, stvorena je u našoj nauci pogrešna slika, jer su neke historijske činjenice zaboravljane, pa možda i svjesno zaobidene. Međutim, jezička politika Benjamina Kallaya zaslužuje našu pažnju, jer su svi postupci u oblasti jezika vođeni sa namjerama austrougarske vlasti da u sve oblasti života, pa tako i u jeziku, uvede red u skladu sa zahtjevima visokocivilizirane države. U vrijeme Kallayevog režima provedeni su i u Bosni i Hercegovini oni isti postupci u normiranju jezika kao i u Hrvatskoj i Srbiji, jer su u brižljivo vođenoj jezičkoj politici sukcesivni postupci prerastali u kontinuirani proces, tj. djelatnost, što bismo sociolingvističkim rječnikom danas nazvali planiranjem jezika. Ako se apstrahuju Kallayeve ideje o stvaranju bosanske nacije, te njegova namjera

¹ Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti, 1970, str. 21, „Simpozij o jezičkoj toleranciji“, diskusija, Srđan Janković.

da tome podredi sve ostalo, pa i jezik, njegova nastojanja da se stvara povoljna demokratska klima u sferi kulture ne bi se, kao što je to bio slučaj dosada, smjela zanemarivati niti odbacivati. Kao prosvijećeni evropski intelektualac, Benjamin Kallay je i u ovu sredinu unosio savremene evropske kriterije i zahtjeve, a da njegovi potezi nisu bili samo autokratski, nego u punom smislu i demokratski, može se vidjeti u brojnim dokumentima u Arhivu Bosne i Hercegovine. Civiliziranoj Austro-Ugarskoj nije odgovaralo da na nedemokratski način nametne rješenja, pa su, gdje je to god bilo moguće, organizirane rasprave u koje su uključivani najobrazovaniji predstavnici svih naroda. Tako je bilo i u austrougarskoj brižljivo vođenoj jezičkoj politici.

Ako Kallayeva politika interkonfesionalnog bosanstva i nadnacionalne integracije nije uspjela, to nikako ne znači da nije uspjela i njegova jezička politika, jer su gotovo sve odluke u oblasti jezika bile integrirajuće i nisu odstupale od općih jezičkih tokova na teritoriji štokavskog narječja. Kao takva, austrougarska jezička politika bitno je odredila tokove zajedničkog jezika u dvadesetom stoljeću, odnosno tokove tzv. Standardne novoštokavštine, koja je tada u svim pokrajinama proklamovana i prihvaćena kao selekcionirani dominantni jezički idiom. Kallay je jezik identificirao s državom, ali ne i sa nacijom u modernom značenju te riječi, jer se jezik Srba i Hrvata i u drugim pokrajinama nije bitnije razlikovao od onog jezika kojim se pisalo u Bosni i Hercegovini u Kallayevo vrijeme. Kallay takvo stanje nije stvarao, on ga je zatekao, a njegovo nastojanje da se tom jeziku napravi gramatika i pravopis više je odraz modernih evropskih strujanja nego njegove koncepcije nadnacionalnog bosanstva, jer je riječ o istovremenih jezičkim procesima kod mnogih evropskih naroda. U suštini, radilo se o preklapanju implicitne (unutrašnje) jezičke norme i eksplicitne (zvanične, koju je vlast proklamovala) norme u jasnom interakcijskom odnosu.

Kao i danas, u tom periodu bilo je, kao što je poznato, problema s nominacijom jezika. U zemlji gdje su postojale različite kulturne tradicije, u početnom stadiju buđenja nacionalne svijesti, sa teškim konzervativnim shvatanjima i još uvijek prisutnim nacional-romantičnim pogledima na prošlost, trebalo je naći kompromisno rješenje. Početno imenovanje jezika *hrvatskim* (1. 1 1879), potom iste godine *zemaljskim*, pa zatim *bosanskim zemaljskim jezikom*,² uz postojanje termina srpski, hrvatski i bosanski na različitim stranama, stvaralo je otpore, pa sve to nije bilo moguće brzo riješiti.

Da je Austro-Ugarska željela da demokratski rješava probleme u jeziku i uopće u kulturi, pokazuju neke odluke te vlasti još i prije dolaska Kallaya u Bosnu. Te odluke potpuno su analogne nekim današnjim nastojanjima

² Dž. Juzbašić, „Jezičko pitanje u austrougarskoj politici“, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 9.

međunarodne zajednice. Zemaljska vlada je, naprimjer, već 1881. godine³ zatražila da se iz tadašnjih udžbenika, koji su bili uglavnom iz Hrvatske, uklone sadržaji koji bi mogli biti uvredljivi za jevrejsku i muslimansku omladinu. Iz tih razloga Zemaljska vlada je i zatražila izradu novih bosanskohercegovačkih udžbenika sa jezikom koji će biti blizak svim njenim stanovnicima. Franjo Vuletić će, povodom zatraženog mišljenja o Veber Tkalčevićevoj Gramatici hrvatskog jezika, koja je bila tada u upotrebi u školama u Bosni i Hercegovini, istaći da ima u „dodatnim primjerima za objašnjenje pojedinih gramatičkih pravila mnoštvo za muslimane uvredljivih mjesta.“⁴ Već odranije Komisija za jezik je donijela ovakav zaključak: „Svaki manuskript novih školskih knjiga neka se pregleda po odboru sastavljenom od ovdašnjih inteligentnih žitelja, i od zastupnika obiju pravopisa u to ime da se jezik pročisti od stranih primjesa i rieči narodu nerazumljivih...“⁵ Sličnu odluku OHR je donio 1999. godine.

Austro-Ugarska je u Bosni i Hercegovini već zatekla primijenjeni fonetski pravopis i opredjeljenje za pisanje na narodnom jeziku. Takvo stanje okupatorska vlast je prihvatila kao činjenicu i takav pravopis Zemaljska vlada će podržavati, što će ubrzati stabiliziranje pravopisne norme i uopće intenzivnije kodificiranje jezika. Dakle, nije bilo riječi o nedemokratskom činu nego o prihvatanju zatečene prakse.

Dolaskom Benjamina Kallaya, čija je uloga u našoj historiografiji uglavnom krivo interpretirana, demokratski procesi u oblasti jezika su nastavljeni. Već 1883. godine definitivno se žele riješiti sve dileme o etimološkom i fonetskom pravopisu. Od te godine Kallay će u svim jezičkim pitanjima redovno konsultirati poznate jezičke stručnjake kakvi su bili Franjo Miklošić, Vatroslav Jagić i Milan Rešetar, ali i predstavnike sva tri naroda u Bosni i Hercegovini. Te godine Kallay je formirao Komisiju za jezik⁶, koja će poštujući dotadašnju tradiciju fonetskog pisanja, donijeti prve sistematske pravopisne odredbe, pa se može reći da je Bosna i Hercegovina prva od južnoslavenskih pokrajina imala stvarno jezičko planiranje. Pritom se već u prvom udžbeniku, u Dlustuševoj Početnici, vodilo računa o domaćoj tradiciji, što se može vidjeti po bosanskim toponimima, domaćoj leksici, turcizmima, muslimanskim imenima i dr. Formiranje Komisije za jezik pokazuje da se svjesno htjelo utjecati na jezičke oblike javne komunikacije i dati viši hijerarhijski

³ ABH, ZMF, 1527/1881, 15. II 1881.

⁴ Arhiv BiH, br. 3804/1884.

⁵ Arhiv BiH, br. 8–75, 1883.

⁶ AVH, br. 8–75, 1882. Ta prva Komisija za jezik održala je dva sastanka povodom „Prve čitanke“ Ljubojza Dlustuša „glede pravopisa koji bi se imao upotriebiti u školskim knjigama koje se budu izrađivale za Bosnu i Hercegovinu“.

status jeziku od onoga u privatnoj i poluprivatnoj upotrebi. Naravno da ti tokovi imaju veze sa konstituisanjem moderne građanske države i ulaskom Bosne i Hercegovine u moderno evropsko društvo.

Dvojnost leksike u početnoj fazi standardizacije jezika u Bosni i Hercegovini bila je osnovno polazište, pa Dlustuš u Prvoj početnici redovno daje sinonimske oblike: susjed (komšija), stric (amidža), dvorište (avlija), rubac (marama) itd. Osnovno. Mjeseci se pišu dubletno, sa latinskim i slavenskim nazivima. Demokratski princip i duh jezičke tolerancije u jeziku je na taj način odmah bio praktično proklamovan već u prvom udžbeniku. Recenzent Prve početnice, kasniji autor „Gramatike bosanskog jezika“, gimnazijski profesor Franjo Vuletić tim povodom u svojoj recenziji poručuje: „Učimo mladež našu onim pravopisom kojim će moći uzgojiti na veću korist svoje nauke, izgovorom kako ju je naučila bosansko-hercegovačka majka, a pripravimo joj stazu više nauke i tumačimo joj etimologiju kad nauče već eufoniju. Svakom svoje!“⁷

U radu prve Vladine Komisije za jezik zvanična vlast nije željela nametnuti etimološki pravopis. Član komisije Ivan „Popović čak zahtijeva da „ne treba voditi politiku niti propagandu, već treba uzeti da su to Bošnjaci tri razne vjeroispovijesti, te da ih na temelju zajedničkog maternjeg jezika treba ujediniti zajedničkim pravopisom i narječjem koje ćemo uvesti u škole“.⁸ Obrazlažući takav svoj stav, Ivan Popović napominje da se u politici mogu praviti kompromisi, „ali u naučnim stvarima to ne ide“. Predstavnik Vlade Kosta Hörmann je istakao „da je uticanje politike pri tome isključeno i da se to samo sobom razumije“, te je predložio, što je i usvojeno, da manuskript svakog novog udžbenika pregledaju predstavnici svih naroda. Ako posmatramo današnje jezičko stanje u Bosni i Hercegovini, te ga uporedimo sa ovim od prije gotovo sto dvadeset godina, neke analogije same se po sebi nameću. Predstavnici zvanične vlasti, Hörmann i Dlustuš, sudeći prema zapisniku rada Komisije za jezik, bili su veoma tolerantni i uvažavali su drukčija mišljenja. Iz zapisnika o radu Komisije za jezik jasno se vidjelo da se do praktičnog rješenja želi doći demokratskim putem uz uvažavanje različitih mišljenja. Duh tolerancije očigledno je bio znatno veći nego što je to bilo u brojnim jezičkim sudarima i različitim jezičkim koncepcijama tokom dvadesetog stoljeća.

Nakon rada ove Komisije Zemaljska vlada je formirala novu Komisiju za jezik čiji je zadatak bio da donese jedinstvene pravopisne odredbe. To je prva komisija takve vrste na južnoslavenskim prostorima. Dakle, riječ je bilo o stvarnom vođenju jezičke politike iza koje je stajala država. Nasuprot tvrđenju

⁷ Recenzija V. Vuletića, Arhiv BiH, 8–75, 1883.

⁸ Svi navodi iz rada Komisije za jezik nalaze se u spisu sa recenzijama F. Vuletića i F. Klaića, Arhiv BiH, 8–75, 1883.

historičara i lingvista, koji su mahom mjere Zemaljske vlade tumačili kao okupatorska nastojanja u stvaranju interkonfesionalnog bosanstva, Bosna i Hercegovina je u jezičkom povezivanju svih južnoslavenskih pokrajina sa istom štokavskom osnovicom u tom vremenu bila veoma važna, jer je djelovala integrirajuće. Uz jedinstven dijalekatski kompleks i zajedničko idiomsko jezgro, u ovoj pokrajini se može govoriti o relativnoj pravopisnoj ujednačenosti koja je u upotrebnoj normi bila gotovo jedinstvena i nacionalno nepodijeljena. To je u tom vremenu bilo moguće ne samo zbog toga što je to želio Kallay nego zbog toga što je za temelj književnog jezika Srba i Hrvata bilo prihaceno tzv. Vukovo „južno narječje“. Bosna i Hercegovina je bila pošteđena borbi za odbacivanje crkvenoslavenskog i slavenoserbskog jezika, u vertikalnoj diglosiji, kao što je to bilo u Srbiji, ili različitih koncepcija u prihvatanju zajedničkog jezičnog idioma i rasprava o etimološkom i fonološkom pravopisu, kao što je to bilo u Hrvatskoj. Inače, o tobožnjoj „borbi za Vukov jezik“ u Bosni i Hercegovini i prilagođavanju jezičnog izraza Vukovom jeziku u našoj nauci je bilo dosta govora. Prije bi se moglo reći da je bilo obrnuto: Vuk je natjerao druge da se odreknu matičnog idioma, a to u Bosni i Hercegovini nije bilo potrebno, jer su pismeni ljudi, primjenjujući fonološki pravopis, pisali svojim idiomom, koji se veoma malo razlikovao od inauguriranog Vukovog „južnog narječja“. „Borbe“ za Vukov jezik, dakle, nije ni bilo.

U vezi sa radom Komisije za jezik Zemaljske vlade bilo je u našoj nauci dosta špekulacija i navodnih „Vladinih instrukcija o osobenostima bosanskog jezika“⁹ a sasvim hipotetički se tvrdilo da je „komisija dobila preporuku da izbjegava sve sinonime, koji se upotrebljavaju u Hrvata i Srba izvan Bosne i Hercegovine“¹⁰. Međutim, Zemaljska vlada je upravo u jezičkoj politici pokazala visok stepen demokracije, jer je uz uvažavanje mišljenja jezičkih stručnjaka, redovno u svim komisijama imala najistaknutije predstavnike sva tri naroda: u Komisiji za jezik bili su i sarajevski gradonačelnik, direktor Učiteljske škole, tadašnji mitropolit i biskup, ustvari najuvaženiji i najugledniji domaći ljudi. Prirodno je da su ti ljudi uvažavali bosanske osobitosti a Slavonac Ljuboj Dlustuš kao Vladin predstavnik imao je potrebu da kasnije zabilježi i sljedeće: „Otkad Bosna postoji, vazda se htjelo neke avtonomije i bosančica je živ izražaj toj težnji; ali eto ne bijaše prilike da se održi, ne dadoše braća u susjedstvu, pa poslije gospodar, koji naredi, da i njegovo ruho treba nositi.“¹¹

⁹ M. Papić, „Tragom kulturnog nasljeđa“, Svjetlost, Sarajevo, 1976, str. 180. O tome pišu i T. Kraljačić (Kallayev režim, str. 230–231), Lj. Stančić „Lingvistička terminologija, str. 38–40), H. Kuna („Jezik štampe“, str. 52–55).

¹⁰ M. Papić, ibid. Papić tvrdi da se to vidi „iz jednog kasnijeg dokumenta“ (!?).

¹¹ Lj. Dlustuš, „Za narodno jedinstvo“, Bosanska vila, br. 12–15, 1910, str. 220.

Iz Dlustuševog teksta, koji je pisan 1910. godine, vidi se da je Komisija za jezik radila samostalno, da su uvažavane sve tradicijske tekovine sva tri naroda, da su se htjeli napraviti udžbenici bez uvredljivih sadržaja, da se htio zajednički jezik sa istim pravopisnim normama. Jezik listova iz ovog perioda pokazuje zajednički standardnojezički tok, što je bilo moguće s obzirom na zajednički interdijalekatski govorni idiom štokavskog tipa. I pored uticaja iz Srbije i Hrvatske, osnovno bosanskohercegovačko jezičko jezgro ostalo je neditirano, a razlike su bile vidljive samo u leksici. Međutim, u tom vremenu ne može se govoriti o izrazitoj varijantnoj nacionalnoj ili konfesionalnoj jezičkoj podijeljenosti, jer u gotovo svim časopisima i listovima postoji tendencija pravopisnog i uopće jezičkog ujednačavanja. Nacionalno jezičko diferenciranje je uočljivo u vjerskim listovima, naročito kod Hrvata, koji su se još dugo oslanjali na tradiciju Zagrebačke filološke škole, ali i kod Srba koji nastoje da se suprotstave austrougarskoj politici vezivanjem za Srbiju i Pravoslavnu crkvu. Bošnjaci u ovom vremenu pokazuju kolebljivost pa i izvjesnu ležernost u odnosu na pravopisne odredbe.

O Gramatici bosanskoga jezika, koja je objavljena 1890. godine, u našoj je nauci također bilo dosta kontradiktornih stavova, u kojima je preovladavao jedan potcjenivački, pa i ignorantski odnos uz mnogo špekulisanja činjenicama o tobožnjem Kallayevom autokratskom nametanju ovog udžbenika.¹² I danas o ovom udžbeniku preovladavaju mišljenja koja su izrečena u tadašnjem časopisu *Bosanska vila*, a u to vrijeme buđenja nacionalne svijesti vrijednost ovog udžbenika prosuđivana je sa nacionalnih a ne lingvističkih pozicija. Međutim, ovaj udžbenik zaslužuje sasvim drukčiji lingvistički pristup, jer je u tadašnji haotični komunikacijski sistem unio stabilizirajuću ujednačenost bar u osnovnim pravopisnim odredbama.

Kao što je već rečeno, Zemaljska vlada je još 1881. godine tražila da se iz udžbenika, koji su preuzimani iz Hrvatske, izbace svi tekstovi koji su bili uvredljivi za muslimansku i jevrejsku omladinu. Da je to bio razlog da se štampaju bosanskohercegovački udžbenici, vidi se iz spomenutog zapisa Ljubojke Dlustuša: „Stalo se prigovarati knjigama, što ih je (Zemaljska vlada) uzimala iz komšiluka i djeci u ruke davala, naročito s muslimanske strane: ima štošta u njima što se protivi nauci i duhu Islama. Držeći se načela, da se ne smiju dirati ničiji vjerski osjećaji pa još najmanje u školi, naredila vlada, da se sastave nove školske knjige, mahsuz za škole u Bosni i Hercegovini.”¹³ I ovaj

¹² O nominaciji jezika u Kallayevom periodu bespotrebno se i danas mnogo govori. Da je Kallay taj naziv zatekao, vidi se i po nazivu Gramatike *bosanskoga* jezika. Iako je Kallay uporan bio o nametanju imena *Bošnjak* za sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini, Gramatika preferira naziv *bosanski* a ne *bošnjački* jezik. Današnje nametanje naziva *bošnjački jezik*, u čemu su uporni i srpski i hrvatski lingvisti, značilo bi negiranje višestoljetne nominacije jezika imenom bosanskom.

¹³ Lj. Dlustuš, „Za narodno jedinstvo“, *Bosanska vila*, 1910, br. 12–15.

narod nedvojbeno govori da je Zemaljska vlada vodila računa o osjećajima i tradiciji sva četiri naroda koja su živjeli u Bosni i Hercegovini. Tradicionalna bosanskohercegovačka raznolikost, s kojom se i danas susreće međunarodna zajednica, nije, dakle, bila prepreka niti smetnja da vlast nađe kompromisno rješenje. Iz nekih postupaka austrougarske vlasti u jezičkoj pa i školskoj politici mogla bi se i danas koristiti neka iskustva.

I oko naziva jezika *Gramatike* bilo je također mnogo iskonstruisanih tvrdnji, a Mitar Papić je ustvrdio da „Vuletić, očigledno kao stručnjak-slavista, a i kao patriota nije priznavao da postoji i poseban bosanski jezik“ te da je „postavio uslov da se jezik motiviše intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autora“. ¹⁴ Istina o Gramatici je sasvim drukčija, a očigledno je bio sporan samo naziv jezika, ali ne i sadržaj Gramatike. Međutim, udio Gramatike bosanskoga jezika ¹⁵ u skretanju literarno-jezičkih procesa u jedan tok, u jednu maticu, u vremenu kada su koezistirale različite jezičke norme u Srbiji i Hrvatskoj, veoma je značajan. U tada haotičnom jezičkom prostoru u kome su vladale različite jezičke i divergentne pravopisne koncepcije Gramatika je svojom strukturom i pravopisnim odredbama približavala jezički izraz, pa je njena uloga sasvim drugačija od one koja joj se pripisuje u navodima o tobožnjem posebnom, bosanskome jeziku, drukčijem od srpskog i hrvatskog. Gramatika je, nasuprot tome, normirala jezik u duhu vukovskih težnji, već prihvaćenih u Srbiji i onih koje će uskoro prihvatiti i Ivan Broz u Hrvatskom pravopisu (1892) i Tomo Maretić u svojoj Gramatici (1899). Gramatika bosanskoga jezika kao i Kallayeve jezičke reforme nisu raslojavali zajedničko jezgro, niti su razdvajali jezik kojim se pisalo u Bosni i Hercegovini od onoga istog jezika u Srbiji i Hrvatskoj, nego su, nasuprot tome, uspostavljali integrativne relacije među idiomima koji su bili u upotrebi.

Neke mjere tadašnje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, kada je u pitanju jezik, i danas zaslužuju pažnju, jer su neke poredbe s današnjom jezičkom situacijom u ovom trenutku potrebne. Za razliku od današnje konfuzne jezičke situacije, u provođenju svoje jezičke politike Zemaljska vlada je bila veoma dosljedna, pa je povremeno vršila i sitnije intervencije u pravopisnoj normi. Iako nije bilo vidljivih reagovanja na općeprihvaćeni pravopis, koji je dosljedno provoden u svim školama, kao i u javnim i državnim ustanovama. Zajedničko ministarstvo finansija je, svjesno da u Bosnu i Hercegovinu dolaze publikacije iz drugih sredina, zatražilo 1892. godine od Zemaljska vla-

¹⁴ M. Papić, „Tragom kulturnog nasljeđa“, str. 182.

¹⁵ Netačne su tvrdnje da se Vuletić odrekao autorstva, te da je izričito tražio da se jezik u Gramatici ne naziva bosanskim. Originalni rukopis „Gramatike bosanskog jezika“ je doradio i preradio Davorin Nemanić, a postojanje originalnog manuskripta Gramatike, ko zna iz kakvih razloga, prešućivano je iako taj rukopis postoji u Arhivu Bosne i Hercegovine. O tome će biti riječi na drugom mjestu.

de izvještaj o provođenju jezičke politike.¹⁶ U svom izvještaju Zemaljska vlada obrazlaže razloge uvođenja fonetskog pravopisa (kojim se „sada služi većina mladih hrvatskih pisaca“) i navodi neka pravopisna pravila, uglavnom ona koja se odnose na fonetski način pisanja. Ustvari, riječ je o već standardizovanim oblicima, onim koje je svojim pravopisnim odredbama na temelju dotadašnje sedmogodišnje prakse inaugurirala Gramatika bosanskog jezika 1890. godine.

U tadašnjim sociopolitičkim uvjetima vodilo se računa o mnogim vanlingvističkim faktorima, jer su se krajem stoljeća dešavale mnoge političke promjene koje su morale ostavljati tragove i na jeziku. Međutim, nasuprot nacionalnom okupljanju u periodu buđenja nacionalne svijesti, jezik u upotrebi je poprimao obilježja svojevrsnog koinca, jer nije, kako bi se očekivalo, dolazilo do radikalne nacionalne i konfesionalne jezičke diferencijacije, pa se u tom vremenu u Bosni i Hercegovini ne može govoriti o tri pravca standardizacije jezika kao što je to vidljivo danas. Da se radi o bliskim pravopisnim odredbama krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, može se vidjeti u časopisima *Bosanska vila*, *Behar* a posebno u časopisu *Nada*, koji je pokrenula Zemaljska vlada sa željom da privuče autore i iz drugih sredina.

Svakako je u tome važnu ulogu odigrala Gramatika bosanskoga jezika, ali i brojna kulturna udruženja i časopisi, koji su unosili novu klimu i nove sadržaje iskazane sve kultivisanijim jezikom. Bez obzira na razlike, posebno leksičke, ponegdje i stilske, taj jezik kojim pišu Bošnjaci, Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini u tom vremenu međusobno je blizak, jer je potekao sa istoga vrela i nije izrazito nacionalno obojen. Uz prihvaćeni fonološki način pisanja, uz istu dijalekatsku bazu i relativno mladu, ali već ustaljenu jezičku tradiciju, taj jezik kao jedna vrsta standarda bio je u svim nacionalnim listovima dosta blizak, jer se nije mnogo odvajao od dijalekatske baze. Takve jezičke trendove je zvanična vlast podržavala, ali to nikako ne znači da je nastojala da taj jezik udalji od standardnojezičkih tokova u Srbiji i Hrvatskoj. Dakle, ne mogu se prihvatiti tvrđenja da su ti postupci u austrougarskoj jezičkoj politici bili u funkciji izolacije i izdvojenosti od ostalih dijelova Austro-Ugarske „uz insistiranje na posebnom tipu standardnog jezika“.¹⁷ Gramatika bosanskog jezika je bila na istim pozicijama na kojima su pravljene gramatike i ostali lingvistički priručnici u Srbiji i Hrvatskoj, pa je utirala put zajedničkom normiranju jezika.

Ako se izuzmu vjerski listovi, posebno kod Hrvata, a djelimično i kod

¹⁶ M. Papić: „Tragom kulturnog nasljeđa“, str. 185. Te, 1892. godine objavljen je i Brozov „Hrvatski pravopis“.

¹⁷ Takvo mišljenje je dao T. Kraljačić, koji je historičar, ali takvo mišljenje prihvatanja i H. Kuna i Lj. Stančić (u navedenim djelima) kao i neki drugi lingvisti.

Srba, većina ostalih listova kao što su Bosanska vila (pokrenuta 1885), Bošnjak, (1891), Nada (1895), Zora (1896), kao i većina Vladinih listova i časopisa kakvi su Glasnik Zemaljskog muzeja (1889). Školski vjesnik (1894) ili Glasnik Zakona i naredaba (1887), pored izvjesnih neujednačenosti pa i razlika, uz primijenjeni fonološki pravopis, pokazuju mnoge zajedničke osobine, jer je taj jezik bio naslonjen na supstandard, na tradiciju interdijalekatskog govornog idioma štokavskog tipa, koji je u suštini bio veoma blizak standardnom jeziku koji se izgrađivao u Srbiji i Hrvatskoj. Mjere koje je Zemaljska vlada poduzimala u jezičkoj politici, ali i istovremeni jezički procesi saistim težnjama u Srbiji poslije definitivne pobjede Vukovih ideja (1868), kao i u Hrvatskoj nakon Brozovog Hrvatskog pravopisa, zasnovanog na vukovsko-daničićevskim principima, dovest će u Bosni i Hercegovini do slivanja svih procesa u zajednički tok koji će kasnije često biti osporavan sa nacionalnih pozicija.

I tada su u najtežoj poziciji bili bošnjački autori. Svjesni raskida sa pisanjem na arebici i na orijentalnim jezicima, arapskom i perzijskom prije svega, prvi evropski orijentisani Bošnjaci lomili su se između vjernosti tradicije ili priklanjanju Srbima ili Hrvatima u periodu nacionalnog osvješćivanja, veoma burnog u Bosni i Hercegovini. U zavisnosti od nacionalnog opredjeljivanja, oni su birali i svoj jezički kôd. Jedan dio njih (kao Osman Nuri Hadžić) i dalje piše etimološkim pravopisom, čak i onda kada ga napuštaju Hrvati, a neki pišu uz brojne kalkove, germanizme i hrvatske neologizme (S. Bašagić, Š. Sarajlić, E. Mulabdić), dok srpski orijentisani pisci i intelektualci pišu ekavicom (O. Đikić, Avdo Karabegović Hasanbegov). Zato su Bošnjaci u pištivanju pravopisne norme bili nedosljedniji od Srba i Hrvata i otud u njihovim listovima i časopisima slabosti u stilizaciji rečenice na maternjem jeziku.

Mada se dugo u nauci provlači mišljenje da je Zemaljska vlada željela da časopisom Nada suzbije djelovanje Bosanske vile i ostalih listova, u prvim godištim ovog časopisa nema mnogo nacionalno markirane leksike, pa ni tada uobičajenih kalkova i bohemizama, što je bilo uočljivo u hrvatskim časopisima toga doba. Međutim, Vukov nametnuti folklorni jezički okvir u tom časopisu bio je nedovoljan, jer se tragalo za novom terminologijom, pa je veoma uočljivo da se na svoj način jezik urbanizira i poprima sve naglašenije intelektualne forme. U časopisu Nada može se zaista govoriti o pravoj jezičkoj toleranciji urednika, jer se susreću oblici i *opći* i *opšti*, *hemičar* i *kemičar*, *štampa* i *tisak*, *kahva*, *kafa* i *kava*, *vrijeme* i *vakat*, itd.

Gotovo u svim listovima ovog perioda uočljiva je jezička tolerancija urednika, kao i poštivanje domaćeg, autohtonog bosanskohercegovačkog izraza. Mada se taj jezik nazivao i bosanski, i srpski, i hrvatski, kasnije i srpsko-hrvatski, on je nosio istu supstancu i potpuno istu strukturu. Nasuprot sve kultivisanijem jeziku u časopisima, jezik sudstva i državne uprave pretrpan je nezgrapnim jezičkim formulacijama nastalim pod uticajem stranih jezika. Na

osnovu jezika administracije i sudstva, te Kočićevog opravdanog karikiranja takvog iskvarenog jezika, jedan dio autora je i u drugoj polovini dvadesetog stoljeća sasvim neopravdano govorio o takvom jeziku kao bosanskom.¹⁸

Još dva jezička događaja s današnjih pozicija možda zaslužuju našu pažnju: jačanje općejugoslavenske ideje i mladobosanstva u Bosni i Hercegovini je stvaralo pogodno tlo za širenje ideja o zajedničkim akcijama u simboličkom jezičkom povezivanju i stvaranju zajedničkog jezičkog modela. U tom kontekstu treba posmatrati i zanimljivu jezičku anketu 1913. godine slovenačkog časopisa Veda, koji je postavio nekoliko tada veoma aktuelnih pitanja: da li slovenački jezik treba da se razvija nezavisno od srpsko-hrvatskog, te da li Slovenci radi općeg interesa treba da u zvaničnoj upotrebi napuste slovenački jezik. Radilo se, dakle, o stvaranju zajedničkog „jugoslavenskog“ jezika, u kome bi osnov bio zajednički (štokavski) sa leksičkim obogaćenjima iz slovenačkog jezika.

U Vedinoj anketi aktuelizirano je i pitanje „južnog“ i „istočnog“ narječja, prihvatanje ekavice, odnosno odbacivanje ijekavice u interesu općejugoslavenske ideje. S tom idejom najprije se javio Pero Slijepčević¹⁹ da bi tadašnji veliki književni autoritet Jovan Skerlić na ideju aktuelizirao u tekstu u dva nastavka u Srpskom književnom glasniku pod nazivom Istočno ili južno narječje.²⁰ Skerlić predlaže uvođenje jedinstvenog jezika i pravopisa za Srbe i Hrvate i uspostavljanje „istočnog“ narječja umjesto „južnog“, jer „istočnim narječjem govori veći i kulturniji deo srpskoga naroda“. Odbacujući temelj prvog književnog jezika koji su zagovarali Vuk i Daničić, Skerlić je pokazao da na taj način Bosna i Hercegovina gubi primarno i počasnno mjesto u jeziku što joj je dao Vuk. Takav odnos prema Bosni i Hercegovini kao lingvističkoj koloniji, koja treba da prima svaku novu ideju sa strane, pa i onu jezičku, iz nekog većeg centra, upravo je započeo ovom Skerličevom anketom. Taj jezički paternalizam prema Bosni i Hercegovini zadržan je tokom čitavog dvadesetog stoljeća i, nesumnjivo, osjeća se i danas. Još 1965. godine, na Kongresu slavista u Sarajevu reagovalo se na takav odnos, pa je s razlogom istaknuto da Bosna i Hercegovina ne može biti ničija „lingvistička kolonija“. Zato neke zaključke u ovom osvrtnju na Skerličevu jezičku anketu treba uzimati u obzir

¹⁸ M. Marković, „Tragom kvarenja jezika u nedavnoj prošlosti, Pitanja savremenog književnog jezika, Sarajevo, knj. I, sv. 1, str. 15–40“, J. Radulović „Jedno jezičko objašnjenje Kočićeve Sudanije“, „Naš jezik“, nova serija, knj. II, br. 5–6, Beograd, 1952, str. 173–186), J. Vuković „Kočićeva borba za jezik, Brazda, Sarajevo, 1948, br. 9. str. 684–689“.

¹⁹ P. Slijepčević, „Stil, dijalekat, interpunkcija“, Srpska omladina, I, Sarajevo, 1912.

²⁰ J. Skerlić, „Istočno ili južno narječje“, Srpski književni glasnik, br. 11, 1913, str. 863.

i prilikom nekih današnjih prosudbi o jeziku.

Još jedno podsjećanje na to vrijeme potrebno je radi komparacije sa današnjom jezičkom situacijom u Bosni i Hercegovini. To je pitanje pisma. Mada su mnogi sudovi iz tog perioda, kao i procjene mnogih kulturnih historičara, veoma subjektivni, treba reći da je Austro-Ugarska u tom pogledu pokazala visok stepen tolerancije, jer su svi listovi pravoslavnih, a njih je bilo 32, pisani ćirilicom, a službena glasila Zemaljske vlade i latinicom i ćirilicom. Na stranicama muslimanskog časopisa Gajret 1913. godine vodila se polemika o odnosu muslimana prema ćirilici. Budući da je sa hrvatske strane bilo prigovora što se Gajret štampa i latinicom i ćirilicom. Uredništvo u broju 1–3, te u broju 4–5, objavljuje dva teksta o temi Muslimani i ćirilica. Navodeći da u Bosni i Hercegovini ima preko 80% nepismenih, a da su tu najbrojniji Bošnjaci, Uredništvo Gajreta se zalaže za toleranciju i mogućnost da svako piše po svom izboru. Tekst nije samo stav redakcije nego je izraz cjelokupne klime koja je vladala među muslimanskom inteligencijom.²¹ U broju 4–5 u uvodnom tekstu Muslimani i ćirilica uz navođenje činjenica o ćirilici, odnosno bosančici, Uredništvo Gajreta napominje da je ćirilica „toliko stoljeća bila jedino pismo muslimana kojim su se služili naši sultani“ i ističe demokratsko načelo da treba „biti liberalan i tolerantan kao prvi vladari osmanlijske države ili kao što je sada većina svjesne srpske i hrvatske inteligencije“.²² Neke predrasude o ćirilici, kao i u tom vremenu prije gotovo sto dvadeset godina, svakako bi trebalo otkloniti i danas uz puno uvažavanje demokratskih načela.

Ova podsjećanja na događaje iz prošlosti svakako se mogu dovesti u vezu sa nekim današnjim procesima u jeziku. Za razliku od austrougarskog perioda, danas su ti procesi dezintegracioni a umjesto Kallayevog monocentrizma dobili smo policentrične jezičke standarde, jer je došlo do međunacionalne jezičke distinkcije kao posljedice nacionalnih polarizacija. Možda je to najočiglednije došlo do izražaja u Mostaru i ovaj grad može da bude paradigma današnjih jezičkih relacija. Mada je riječ o gradu koji je, što reče književnik Nika Miličević, bio prepoznatljiv po svojoj govornoj melodiji, u jezičkoj politici na tzv. zapadnoj i istočnoj strani grada došlo je do dvije paralelne različite realizacije istog jezika u udaljenosti od svega stotinjak koraka. Ako se zna da su gotovo svi bosanskohercegovački govori novoštokavski i da su bliski tzv. standardnoj novoštokavštini, jasno je da su ekstralingvistički, odnosno nacionalni motivi, preovladali u jeziku, i da to nema uporišta u tradiciji, pa je to svojevrsni anahronizam s obzirom na jezičke tokove posljednjih 150 godina. Na-

²¹ Odgovarajući onima koji muslimanima prigovaraju zbog ćirilice zato što ona „ratuje protiv Turaka“, Uredništvo Gajreta se pomalo i šali: „Ako mi muslimani radi toga moramo odbaciti ćirilicu, onda alahemanet pameti!“ (Gajret, br. 1–3, 1913: 60).

²² Gajret, br. 4–5, 1913, str. 87.

ravno, radikalne promjene nisu nastale u dijalektima kao organskim idiomima, nego u sferi standardnog jezika iz ideoloških i drugih vanjezičkih potreba, jer je jezik jedan od bitnih faktora etničkog homogeniziranja. Nacionalna konsolidacija uslovlila je dezintegracione procese u jeziku. Rast etničke samosvijesti u proteklom ratu, spoznaje samobitnosti pa i otkrivanje nekih zapretenih historijskih činjenica pogodovale su raslojavanju i razjedinjavanju, što je moralo dovesti do pravnog izjednačavanja sva tri jezička standarda u mnogonacionalnoj državi kakva je Bosna i Hercegovina.

Razbijeni monocentrični jezički standard ostavlja već sada trajne posljedice, jer se u jezičkim raspravama i u provođenju jezičke politike isključivo polazi s pozicija nacionalnog a ne jezičnog, pa se danas umjesto termina sociolekt gotovo može upotrijebiti jedan nelogičan lingvistički termin, koji bismo mogli nazvati etnolektom ili naciolektom. Prevaga simboličke funkcije jezika i vezivanje za jezik kao sredstvo nacionalne identifikacije uz političko podizanje nacionalnih emocija kao da je potpuno iznad osnovne komunikacijske funkcije jezika. Nacionalno-romantičarska retorika političara u jeziku je uhvatila i poneke lingviste koji zagovaraju „etničko čišćenje“ jezika a time i etničko čišćenje historije. Jezik u funkciji nacionalne homogenizacije, o čemu je argumentovano pisao Ranko Bugarski,²³ potisnuo je svaku raspravu o demokratizaciji jezika.

Policentrični jezičke standardi u Bosni i Hercegovini ne bi trebalo da budu smetnja. Oni mogu bez problema funkcionisati u Bosni i Hercegovini i u medijima i u školstvu bez paternalizma i lingvističkog kolonijalizma koji je oživljen zadnju deceniju. Današnji hrvatski i srpski jezički standardi veoma malo se oslanjaju na tradiciju jezika u Bosni i Hercegovini, na onaj idiom koji je bio u osnovi prve faze standardiziranja. Stoljeće i po borbe za zajednički standardni idiom gotovo je zanemareno. S druge strane, u bosanskom jezičkom standardu ima previše „arhaiziranja“ jezika i pojedinačnih nastojanja da se vrati na onaj oblik jezika kakav je bio u Kallayevo i postkalajevsko vrijeme. Standardni jezik, kao što danas misli većina političara, ne može se stvoriti preko noći, jer je to dug i mukotrpan posao.

Svakako da bi u profilisanju tri jezička standarda u Bosni i Hercegovini bilo neophodno više oslonca na tradiciju, a prije svega na jezik kojim su pisali bosanskohercegovački pisci i naučnici tokom dvadesetog stoljeća. I pored očigledno nametnutih rješenja u normi, posebno leksičkoj, sto godina je dovoljan period da se neke lingvističke činjenice moraju prihvatiti kao tradicija bez koje nema valjanog standardiziranja jezika. Riječi lingvista u tom procesu u idućem periodu moraju biti mnogo glasnije od riječi političara. Pritom je dobro prisjetiti se ovih riječi Otta Jespersena: „Naučnik u oblasti jezika i književnosti, naročito čovjek koji se bavi civilizovanim narodima našeg doba, ima i zadatak da

²³ R. Bugarski, „Jezik od mira do rata“, Beograd, 1997.

se bori protiv strašne boljke našeg vremena, nacionalizma, koji je od patriotizma daleko kao jedan pol od drugog: suština patriotizma je ljubav – ljubav za zemlju, narod i jezik, i to može biti spojeno sa osjećanjem prijateljstva i simpatije prema drugim narodima. A suštinska oznaka nacionalizma je antipatija, omalovažavanje i najzad mržnja prema svemu što je tuđe, samo zato je je tuđe [...] Ovdje razumijevanje jezika i književnosti može pomoći, pa je jedan od najplemenitijih zadataka onih koji proučavaju moderne jezike da prošire znanje i ljubav za ono što je dobro kod drugih naroda...“²⁴

Muhamed Šator (Sarajevo)

From Kallay's monocentrism to the polycentric linguistic standards

The disintegration of the common linguistic diasystem of Bosniaks, Montenegrins, Croats and Serbs into several autonomous standard languages, as a result of the turbulent historical events in the last decade of the twentieth century, has brought about clearly visible consequences in the communicational space of Bosnia and Herzegovina, caused by the promotion of three different linguistic standards, since the political processes have been followed by processes that influenced what was once a common language. Until this period, however, Bosnia and Herzegovina had acted in an integrative manner, not only in terms of politics but also as regards language. It is, therefore, necessary to look into this specific „diachrony in synchrony“.

Although it is not evident from historical and linguistic works, during Kallay's rule in the Austro-Hungarian period there were some democratic processes at work. Those processes were the same as in Serbia and Croatia, since successive procedures in linguistic issues developed into a continuous process, i. e. an activity that could be called, in socio-linguistic terms, the *planning of language*. Alongside the dialectic basis, which was at its most homogenous in Bosnia and Herzegovina, as well as the coherence of linguistic expression that was the feature of all the confessions, i.e., peoples, the road from the prestandard idiom towards the cultivated language, although a long one, was not subject to any turbulence, since a tendency to the homogenisation of the language in use in all the newspapers and publications, particularly after the publication of the Grammar of the Bosnian Language in 1890, is evident in case of most of the authors. The then language in Bosnia and Herzegovina was not a nationally polarised language nor was there evidence of radical national differentiation. On the contrary, with an enviable level of tolerance, and with certain differences that are natural, a linguistic expression was created that is close to today's Bosnian linguistic standard. The linguistic differences have, therefore, been created during the twentieth century in the Serbian and particularly in the Croatian linguistic standards, which resulted in the elevation of variants to the rank of prestigious idioms“ (Radovanović).

²⁴ „Selected writings of Otto Jespersen“, London, 1963. Prema O. Jespersen: „Čovječanstvo, narod i pojedinac sa lingvističkog stanovišta“, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1970, predgovor Zdenka Lešića, str. 6.

In the selected interdialectal spoken idiom of štokavski type in the Austro-Hungarian period, the intellectuals of Bosnia and Herzegovina, regardless of their ethnic background, recognised their own linguistic idiom, and further developed it with relative orthographic and lexical homogeneity. This was all a reflection of local cultural and linguistic developments. If Kallay's policy of interconfessional Bosnia and supranational integration has failed, it does not absolutely mean that his linguistic policy has also failed, since it is obviously an integrative one. The nature of the linguistic situation that Kallay found when he arrived here, and the fact that he tried to establish a grammar and orthography in that language, should be viewed as the reflection of contemporary European trends, since this was the period when this country also began to become a modern society.

Thus far, historical and linguistic research into the Kallay period has taken an unjustifiably negative attitude towards the linguistic policy of that period, a policy that served the purpose of the creation of a single linguistic standard. This paper deals, on the contrary, with the democratisation of the linguistic policy of those days. Comparing it with current linguistic trends in Bosnia and Herzegovina, the paper seeks to point to some positive processes in terms of the democratisation of language in that period, the experience of which should not be a priori rejected, since it is indispensable for the elimination of the centuries' old historical linguistic and other bias.

Muhamed Šator (1945–2004)

Hanka Vajzović (Sarajevo)

Savremena jezička situacija – komunikativna i simbolička funkcija jezika

U radu se analizira komunikativna i simbolička funkcija jezika na primjerima iz svakodnevne jezičke prakse.

1. Uvod

Osnovni cilj ovoga rada jest pokušaj da se u što kraćim crtama ponudi slika savremene jezičke situacije u Bosni i Hercegovini tokom, otprilike, posljednjeg desetljeća 20. vijeka, što praktično pokriva period omeđen počecima međunacionalnog distanciranja na našim prostorima, s jedne strane, te savremenim našim trenutkom, s druge strane. Budući da je riječ o veoma burnom razdoblju, osobito u njegovom „prvom poluvremenu“ (gledano društveno-politički, ali i jezički), nužno je napomenuti da u ovom radu neće biti jednostavno opravdati pretenciozno ponuđeni naslov budući da ni sva pitanja i probleme vezane za naš jezik tokom minulog desetljeća, naprosto nije moguće ukratko pobrojati, a kamo li sve pojave jednim tekstom temeljito obuhvatiti i pojasniti. Takav bi zadatak, zapravo, bio složen koliko i ukupna bosansko-hercegovačka realnost u okvirima politike, nacionalnih odnosa, ratnih dešavanja i poratnih recidiva, zakonodavno-pravnih određenja, jezičke norme i normativa, tendencija u jezičkoj praksi i slično. Jer, situacija u BiH nije samo objektivno i općenito kompleksna već je i dodatno, bez naročite potrebe, iskomplicirana do haotičnosti (društveno-politički, ideološki, nacionalno, psihološki, lingvistički) i to čak toliko da se procesima započetim prije desetak godina još uvijek ne nazire ni kraj niti ishod. Naprotiv, ponekad se jezička situacija u Bosni i Hercegovini čini bezizlaznom.

Stanje u koje je doveden jezik na prostoru Bosne i Hercegovine, i u komunikativnom smislu i u svojim simboličkim vrijednostima, pokušat ćemo ovdje sagledati sa različitih polazišta i iz različitih uglova, mahom na primjerima iz prakse, ne tražeći većeg oslonca u teorijama i ne insistirajući na mogućim rješenjima.

Zapravo, nastojat ćemo jezičku situaciju predočiti, makar u osnovnim konturama, onakvom kakva jeste, oslanjajući se pritom, prije svega, na zapažanja koja su rezultat kontinuiranog praćenja jezičkih procesa, odnosno dešavanja u jeziku i u vezi s jezikom u Bosni i Hercegovini.

2. Jezička situacija u BiH

2.1. Malopredašnje stanje

Ono što je savremenoj jezičkoj situaciji (procesima o kojima govorimo) prethodilo, nije nepoznato ni lingvistima, pa ni široj javnosti. Ipak, čini se da neće biti naodmet podsjetimo li na neke, iz današnje perspektive gledano, zanimljive stavove što su ih prije dvadesetak godina iznosili mnogi

vodeći lingvisti, prije svih serbokroati. Riječ je ovdje o naučnom skupu „Jezik i nacionalni odnosi“, održanom u Sarajevu 1984. godine, čiji su rezultati objavljeni u istoimenom zborniku radova¹. Već i sama činjenica da se o tako osjetljivim pitanjima govorilo prvi put na zasebnom naučnom skupu i to baš u Sarajevu, bez sumnje govori mnogo sama po sebi. Bile su to, sasvim sigurno (danas to bolje razumijevamo!), i prve naznake jezičkog separatizma koji će uslijediti koju godinu kasnije. Jedno od važnih pitanja kojima su se bavili učesnici navedenoga skupa, bilo je i definiranje statusa jezičkog izraza u BiH, pa djelimično, možda još uvijek „bojažljivo“, i pitanje (pre)nominacije jezika. Nudile su se teorijske osnove u odnosima jezika i nacije, književnog jezika i varijanata, varijanata i izraza; razmatrali se problemi jezičkih normi; tragalo za konkretnim odgovorima: da li je jezik u BiH varijanta ili izraz; da li je to autentičan (i autohton) jezik ili tek „jezički gemišt“ dobijen prelamanjem / neutraliziranjem varijanata; koliko jedan jezik može/treba/mora biti nacionalno markiran; šta su kriteriji za prihvatanje jezičkih normi; u kojem su stepenu korelativni jezik i nacija / društvo / sociokulturna sredina / država / teritorij / politika / zajednički komunikacijski prostor.

Vrlo je zanimljivo da se u to vrijeme – osamdesetih godina prošloga stoljeća (dakle, samo 6–7 godina prije definitivnog dokidanja sh/hs jezičke zajednice) – mnogi zalažu za nadnacionalni jezički izraz Bosne i Hercegovine, iznoseći čak argumente u prilog njegovoj autentičnosti, odnosno, u prilog evidentnom postojanju posebnosti (diferencijalne crte) bh. izraza kao jezika date sociokulturne sredine (naspram ostalih varijanata / izraza). U tom se smislu u već spomenutom zborniku (Jezik i nacionalni odnosi), primjerice, ističe:

- da je „taj i takav jezik, ma kako ga danas zvali [...] bio jezik svih Bosanaca i Hercegovaca, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost“ (A. Isaković, 330);
- da su „Južni govori Muslimana bliži po svojoj strukturi govorima Srba na čitavom prostoru ijekavskoštakavskih istočnobosanskih govora nego govorima Muslimana na sjevernom dijelu terena. Teritorijalni faktor utiče na primarno diferenciranje. To diferenciranje je prvostepeno, dok je etnički (nacionalni) faktor u tom smislu drugostepen.“ (Dž. Jahić, 394);
- da je jezik u BiH polinacionalan, „jer se narodi koji se služe ovim književnim jezikom kao maternjim nalaze u stalnom komunikativnom kontaktu (žive u jednom arealu...), pogotovo što su ti narodi u pojedinim sredinama manje-više izmiješani“ (M. Minović, 369), odnosno „da su status i sudbina savremenog književnog jezika neodvojivo povezani sa sudbinom are-

¹ „Jezik i nacionalni odnosi“, Sarajevo, Institut za nacionalne odnose, Sveske, 5–6, Sarajevo, 1984.

ala u kome se ovaj jezik upotrebljava...“ (M. Minović, 370), te da se „jezik više podešava zajedničkim potrebama naroda u društveno-političkim zajednicama ranga republika i pokrajina nego potrebama nacija kao cjelina kojima je ovo maternji jezik“ (M. Minović, 371);

- da se u definiranju varijante (što je, analogno, primjenjivo i na naše „varijantne“ jezike) moraju uzeti u obzir tri faktora: faktor teritorijalne izdvojenosti, faktor strukturiranosti sociokulturne sredine i faktor komunikativne uslovljenosti (S. Janković, 57);
- da je „za određivanje varijanata u savremenom sh. jeziku regionalni kriterij ne samo univerzalniji nego i primjereniji od nacionalnog“ (J. Baotić, 318);
- da je bh. književnojezički izraz, iako „nije dovoljno ispitan i proučen, a još manje normiran, moglo bi se reći [...] već sada varijanta (ako se pod varijantom razumije „skup razlika“, tj. „adaptacija jedinstvenog standardnog jezika tradiciji i savremenim potrebama različitih socio-etničkih i sociokulturnih sredina“) – B. Brborić, 278 itd.

Zašto je važno podsjećati se danas na mišljenja i stavove iznesene prije dvadesetak godina i šta se iz njih može zaključiti? Zanimljivo je, u prvom redu, to da su mnogi lingvisti u međuvremenu sasvim promijenili „kurs“. Osim toga, pažljivom analizom ondašnjih stavova nameću se još barem tri bitna zapažanja:

- da je jezičko pitanje u BiH bilo „sporno“ i prije dešavanja koja su obilježila posljednju deceniju 20. stoljeća, čija je prva petoljetka (1991–1995.) protekla u općoj (ne samo jezičkoj) euforiji do usijanja, dok druga etapa (do kraja 2000-te) ne donosi ništa osobito novoga, odnosno, i po njezinome isteku situacija još uvijek „tinja“, bez naznaka da će jezik na našim prostorima u skoroj budućnosti prestati biti „sporan“;
- da se ranije, prije dvadesetak godina, u definiranju jezika i jezičke zajednice prednost davala, manje ili više, teritorijalnom i komunikativnom kriteriju, dok se danas na bh. prostoru prihvata isključivo nacionalni kriterij;
- da jezički izraz u BiH ranije nije osporavan kao prepoznatljiv jezik jednoga zasebnog areala (makar mu se autentičnost dovodila u pitanje tendencioznim spominjanjem „prelamanja“ ili „neutraliziranja“ varijanata), dok se danas sve podređuje jednom jedinom kriteriju: autentičnim se smatra samo ono što je nacionalno prihvatljivo ili naciokratski odobreno.

2.2. Savremeni trenutak

Danas je jezička situacija u Bosni i Hercegovini, u najmanju ruku, vrlo složena. Za mjesto i vrijeme, reklo bi se, ništa neobično – Bosna je to, i rat u Bosni, i jezik u ratu, pa i: rat u jeziku!? No, je li baš obično i je li očekivano da se stanje ni više godina poslije rata ne mijenja? Ili se, možda, tek ne-

znatno stabilizira. Svi su u našoj državi nekako zbunjeni – i političari, i lingvisti, i obični građani kao korisnici jezika. Desetogodišnja zbunjenost!? Obični govornik, ma koje nacije bio, koji nema direktnoga utjecaja na zbivanja, ne nalazi odgovore na brojna pitanja niti zna kako se u novim okolnostima treba jezički ponašati. Bilježenjem takvih pitanja, dilema, zanimljivosti u jeziku medija ili u javnim obraćanjima važnih ličnosti i slično, moguće je zaključiti da korisnici jezika u Bosni i Hercegovini, sa pozicija vlastitih nacionalnosti, razmišljaju, po prilici, na sljedeći način.

Bošnjaci. Ako sada imamo svoj jezik, bosanski – kakav je on u odnosu na jezik nebošnjaka – po čemu se razlikuje ili se treba razlikovati od jezika mojih kolega, komšija, prijatelja koji su Srbi ili Hrvati, i zašto to, uostalom, nije i njihov jezik ako već neometano komuniciramo i govorimo gotovo istovjetno jer smo oduvijek zajedno tu u Bosni? Kako to da nas je do rata povezivao isti jezički izraz (naspram varijanti), a sada bismo svoje maternje jezike trebali učiti? No, ako to već tako treba ili se mora, da li će biti dovoljno ukoliko u svome izražavanju odstupim od onoga što sam ranije u školi učio? Nije li tek važno da je drukčije: poneki turcizam, malo više glasa **h**, pomalo kroatizama, *grješka* se možda može i izostaviti. Najzad, zašto se Bošnjak (musliman) koji živi u Hrvatskoj, izjašnjava za bosanski jezik, a govori hrvatski? Ili, zašto Bošnjak iz Sandžaka govori ekavski (potpuno ili djelimično – svejedno!) čak i kad je on visoki bh. političar? Uostalom, šta je danas jezička norma, gdje je ona i je li nam potrebna? Ko nam treba u jeziku biti uzor – književnici, lingvisti, novinari, javne ličnosti? Ko, kad se i oni u međusobnoj usporedbi priklanjaju različitim tendencijama. Ili, možda maternji jezik treba razumijevati kao jezik vlastite majke (svako svoje), ili oca, možda djeda i nane? Je li to vraćanje svojim korijenima? Ništa više nije jasno!

Hrvati. Ako smo napokon dočekali da svoj jezik nominiramo samo svojim nacionalnim imenom (bez dodatka „-srpski“), koliko moramo mijenjati svoj izraz unutar jezične supstance i tko će nas tomu naučiti? Da li je dovoljno ako osobno govorim *općina*, *rujan*, *nazočan* (i ne pomiješam to sa *nadležan*)² ili *slušatelj* umjesto *slušalac*, *informirati* umjesto *informisati*? Šta ću ako prijatelju s kojim sam u Sarajevu odrastao kažem *kako sam se došao ispričati*, a on pomisli da ću umjesto *isprike* željeti *nadugo razgovarati*? Kako ću pred drugima sada govoriti drukčije nego što su oni od mene navikli čuti – kako će drugi reagirati budem li umjesto *tramvajdžija* kazao *tramvajac* kako piše u rječniku hrvatskoga jezika? Osobito mi je teško birati riječi dok govorim – tada ili zaboravljam šta ono bijaše hrvatsko ili zaboravljam šta sam ono htio kazati. Naravno, u nastojanju da budem dobar Hrvat – pokušavam svoj maternji, hrvatski jezik naučiti, no opet nailazim na nejasnoće: zašto sad tre-

² Jedan mi se student (hrvatske nacionalnosti), prije dvije godine, obratio pitanjem: „Oprostite, a ko je konkretno u Dekanatu za te probleme nazočan?“

bam govoriti *nadnevak*, *ozračje* umjesto *datum*, *atmosfera* (kako sam uvijek govorio) ili, primjerice, *krajobraz* umjesto *krajolik*, kad i u Anićevo „Rječniku hrvatskoga bezika“ (izd. 1991.) piše da je to neobično i zastarjelo. Istina, lakše mi je kad čujem da ni mnogi znamenitiji Hrvati u BiH ne govore ili ne znaju (dobro) hrvatski, ali mi je, priznajem, neugodno kad čujem kako su hrvatskim dobro ovladali neki Bošnjaci.

Srbi. Hrvati se i Bošnjaci udaljavaju od našega jezika, pa se moraju truditi da nauče sve što im je u jeziku promijenjeno i po novome propisano. Stoga smo mi Srbi dobro „prošli“ – malo je šta u našem standardnom jeziku drugačije. Ipak, važno je da je distanca među jezicima ostvarena – svejedno je ko se od koga udaljio. Svakom svačije, iako svi Srbi „znaju“ da je sve to naš jezik koji su drugi preuzeli i neće to sada da priznaju (ko ne vjeruje, neka pita Vuka). Dobro je, međutim, što svi Srbi, ako već nemaju jednu zajedničku državu, imaju makar jedan jezik – srpski. Šteta je, naravno, što nemaju i jedan isti jezik. „Srpskije“ bi svakako bilo da svi govorimo ekavski. Ali šta bi onda bilo sa mojim maternjim jezikom ijekavskoga izgovora ili pak sa jezikom naših, srpskih pisaca iz Bosne i Hercegovine? I ko bi, uostalom, natjerao i naučio bh. srpskog seljaka da govori ekavski, onako „po srpski“? Stoga je, vjerovatno, mudro ako u svoj ijekavski ponegdje „ubacim“ kakav ekavizam. U Federaciji to, istina, nije neophodno, možda niti poželjno. Dovoljno je govoriti kao i prije, samo da Srbinu ne promakne koji glagol na **-irati** ili imenica na **-telj** i štogod slično. Naravno, *roditelj*, *slušateljka* i slično – to se ne broji, da kako bi drukčije? Iskreno, ne znam baš ni kako bih mogao *telefonovati* ili *komunikovati*!? S druge strane, znam da je za politiku u RS-u ekavski izgovor u modi. Kome to ne ide od ruke, nije zgoreg makar malo ekavice, osobito pred drugima. Tako se barem ponašaju mnogi naši političari i javne ličnosti (kao: „preterana procjena“). Naravno, i oni ponekad izgube mjeru, jer *Predora, obektivno, ne može biti, baš kao ni Beljine*.

Ostali (prije svega Jevreji u BiH). Oni se, po prilici, najčešće pitaju (više u sebi negoli javno) koji je njihov jezik i šta je s njim – kakav je ili kakav bi trebao biti? Jer, misle oni šutke ili glasno: svi su se „snašli“ s vlastitim nacionalnim jezicima, svi osim nas, a mi ne znamo ni kako da se deklarativno odlučimo – za koji od tri naziva? Ipak, budući da živimo u Bosni, a u interpersonalnom, javnom komuniciranju govorimo kako smo i prije govorili (bivšim bh. standardnojezičkim izrazom), bit će da je prirodno bude li nam i jezik bosanski. Pod uvjetom, naravno, da se to pogrešno ne shvati i da nam se ne nameću ničije „novokomponovane“ jezičke norme ili, ne daj Bože, nacije i vjere. Naravno, da budemo Bosanci – nismo protiv. Naprotiv!

Stranci. Oni, čini se, razmišljaju ovako: Ko bi ušao u sve te bosanske zavrzlake!? Mi u principu podržavamo želju lokalnog stanovništva za jezičkom diferencijacijom i distanciranjem, a ako već moramo i sami progovoriti na „njihovom jeziku“, neka to bude jezik sredine (lokalni jezik), pa – ko se gdje zatekao! Otuda onda jezičke osobenosti u zvaničnom obraćanju glasno-

govornice OHR-a, koja živi i radi u Sarajevu, pa „ne trepnuvši“ na televiziji izjavljuje u duhu dobro savladanog argoa: „Ono, ko ne vrati stan na vrijeme, ono, pravo će se zeznuti“. Što se tiče jezičke politike i ravnopravnosti jezika, za „naše strance“ ostaju dovoljne dvije varijante: jedna – „osrednja“ hrvatska (otprilike, bosanski na hrvatski način) dopunjena latinicom i druga – srpska, ponekad ili pomalo „ekavska“, upotpunjena ćirilicom. Ukoliko se to nekome učini neprihvatljivim ili pristrasnim, onda se problem prepušta prevodiocima. Tada, u većini slučajeva, prestaje biti važna simbolička funkcija jezika. Naprotiv, sreća je i uspjeh već i samo dekodiranje poruke.

Obični građani. Na osnovu globalnih razmišljanja prosječnih korisnika jezika u Bosni i Hercegovini, može se potvrditi opća postavka da ih je većina, bez obzira na nacionalnost, zbnjenih, jezički „obezglavljenih“, još uvijek zatečenih različitim naglim promjenama u jeziku i u vezi sa jezikom. No, da bismo sliku izoštrili, pogledat ćemo je i sa drugih strana – šta kaže zakonodavno-pravna regulativa, šta je sa političkim aspektima problema, sa književnojezičkom politikom, sa normom i tendencijama u jezičkoj praksi. Potvrde ćemo i dalje tražiti više u primjerima negoli u teoretskim postavkama – čini se to za ovu priliku ilustrativnijim i primjerenijim.

3. Zakonodavno-pravni okvir jezika u BiH

Jedno od važnih pitanja za jezik i demokratizaciju svakako su zakonske odredbe. Pitanje je, dakle, da li je u BiH i na koji način zakonski zagarantovano pravo pojedinca na maternji jezik i pravo naroda da imenuje svoj jezik po vlastitoj želji? Sudeći po stanju „na terenu“, očito problem do kraja riješen nije (školstvo, administracija, mediji i slično), ali da se pitanje nastojalo formalno obuhvatiti zakonskom regulativom, potvrđuje više zakonskih uredbi donesenih u posljednjih desetak godina.

Godine '93. donesena je uredba o nazivu jezika u službenoj upotrebi za vrijeme ratnog stanja, u kojoj se kaže da je u R BiH u upotrebi „standardni književni jezik ijekavskog izgovora njenih konstitutivnih naroda koji se imenuje jednim od 3 naziva: bosanski, srpski, hrvatski“, te da su oba pisma ravnopravna (Službeni list, 18, 1.9.1993.);

U Republici Srpskoj se polovinom '96. Zakonom o službenoj upotrebi jezika i pisma propisuje srpski jezik ekavskog književnog izgovora. Pismo je ćirilica. Za nepoštivanje zakonskih odredbi predviđaju se različite sankcije (čl. 11,12,13) i novčane kazne u visini od 200 dinara do 10.000 (Službeni glasnik RS-a, br. 15, 8. jula 1996., str. 654).

Godine '98. utvrđuje se ustavnom odredbom da su službeni jezici u Federaciji bosanski i hrvatski, a službeno pismo latinica. Osim toga, napominje se da se i „Ostali jezici mogu koristiti kao sredstva komunikacije i nastave“, te da se „dodatni jezici mogu odrediti kao službeni većinom glasova u svakom domu parlamenta Federacije“ (Ustav Federacije BiH, čl. 16).

Na razini kantona ili županija, pitanje je, međutim, za potrebe školstva donekle različito formulirano ili tretirano:

- standardni bosanski ili standardni hrvatski jezik (na području 3 kantona: unsko-sanskom, zeničko-dobojskom i Hercegovačko-neretvanskom);
- bosanski i / ili hrvatski književni jezik ijekavskog izgovora (u 2 kantona: tuzlanskom i bosanskohercegovačkom);
- samo hrvatski (za osnovno obrazovanje), odnosno, hrvatski ili bošnjački jezik (u 3 kantona: posavskom, zapadnohercegovačkom i hercegovačkom),
- na području sarajevskog kantona ovo pitanje u zakonu o školstvu nije posebno regulirano, zapravo, nije uopće tretirano.
- kao obavezno pismo u svim se kantonima navodi latinica, s tim što se u tri (sarajevski, tuzlanski, podrinski) napominje kako djeca do trećeg razreda osnovne škole moraju ovladati i ćirilicom.³

Krivičnim zakonom Federacije garantuje se ravnopravnost upotrebe jezika i pisama konstitutivnih naroda i ostalih koji žive u BiH ili u Federaciji, uključujući sankcije: „Ko suprotno (navedenim) propisima [...] uskrati ili ograniči građaninu da [...] upotrijebi svoj jezik ili pismo, kaznit će se zatvorom do jedne godine (Krivični zakon, glava XVIII, čl. 183, stav 2).“ Nije mi poznato da li se nekad neko na ovo pozvao i da li je ovaj član ikad ikog „zakačio“.

4. Društveno-politički okvir

Politički aspekti. O odnosu politike i političara prema jezičkom pitanju u Bosni i Hercegovini svjedoče, čini se pouzdano, i narednih nekoliko primjera koji, sami po sebi, potvrđuju i svu složenost i stvarnu konfuziju u jeziku bosanskohercegovačkog komunikacijskog prostora. (Napominjem da redoslijed primjera nema nikakvog značaja za razmatranje ovih pitanja.)

Hrvati. P r i m j e r p r v i . Naslov u dnevnoj štampi: „Dopredsjednik HNS-a na sarajevskom sudu. Petar Milić zatražio prevodioca za hrvatski jezik.“ U tekstu novinar navodi riječi gosp. Milića: „Ukoliko na sljedećem ročištu ne bude službenog prevodioca (!?) više neću moći sudjelovati u ovom postupku“ (Dnevni avaz, 14. septembar/rujan 2001.)

P r i m j e r s l j e d e ĩ . Kako jezičku situaciju razumijeva i tumači donedavni ministar obrazovanja u Vladi Federacije, inače hrvatske nacionalnosti? U jednom javnom obraćanju on se izjašnjava „tolerantno i po-

³ Up. Jabučar, A.: „Kako se imenuje jezik na kom se izvodi nastava u Federaciji Bosne i Hercegovine u kantonima“?, Sarajevo, časopis „Naša škola“, XLVII, 15, 2001: 73.

mirljivo“ kako i Bošnjaci – muslimani mogu sebi stvoriti jezik; mi im, kaže on otprilike, možemo posuditi jezičnu supstancu da se njome koriste (HTV 2, 25.3.1999.).

Srbi. Primjer prvi. Februar '97. Republika Srpska. Ministarstvo informisanja. Svim sredstvima javnog informisanja:

Poštovane kolege,

Poznato je da je Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma stupio na snagu u julu '96., a s njim i obaveza da sva sredstva javnog informisanja javnost obaveštavaju na srpskom jeziku, ekavskim književnim izgovorom. Nadam se, ukoliko se do sada niste pridržavali teksta Zakona (dakle, nisu govorili ekavski!!!) da ćete ubuduće to činiti. Molim vas da Zakon primenjujete dosledno kako bih [...] *izbjegla* (!?) obavezu da naložim primenu predviđenih sankcija.“

U potpisu: Ministar – Svetlana Šiljegović.

(Neobično! Baš kao da nije riječ o jeziku već o nošenju šešira! A i sama je ministrica zaslužila kaznu od barem 200 dinara za onaj jedan ijekavizam.) Bila je to 1996. godina, prva postdejtonska. Ubrzo su, međutim, kako je poznato, uslijedile promjene: u službenoj upotrebi u RS-u zvanično je vraćen ijekavski izgovor.

P r i m j e r d r u g i . Srpska stranka Krajine i Posavine. Reakcija na uvođenje ekavice u RS-u, u kojoj se kaže: „Po naređenju ministra informisanja srpski narod zapadno od Brčkog treba da se odrekne jezika svojih predaka i da ijekavštinu Petra Kočića i Branka Ćopića konačno prepustimo Hrvatima i Muslimanima. Prvo su nas prisilili da im ustupimo Republiku Srpsku krajinu i tzv. Visoku krajinu, a sada se zahtjeva (!) da im ustupimo i jezik i tako legalizujemo okupaciju najzapadnijih srpskih krajeva.“

Bošnjaci. P r i m j e r p r v i . Prije ravno deset godina korisnicima bosanskog jezika imenuje se „islamizirano stanovništvo slavenskog porijekla, Muslimani (danas: Bošnjaci) koji u jezičkom smislu pripadaju standardnoj novoštokavštini“, što, precizira se na drugome mjestu, uključuje bosansko-/srbijansko-/hrvatsko- i crnogorsko-muslimanske standardnojezičke tipove, kao i govore Muslimana BiH, Srbije, Crne Gore i Hrvatske“⁴. No, u istom se tekstu⁵ govori (za svaki slučaj!) i o jeziku Bosne koji, kao svoj jezik, uzdiže i brani (među prvima po redoslijedu) „stari i dobri Bošnjakin“ Kočić (isti onaj čiji jezik Srbi neće prepustiti Hrvatima i Muslimanima). Tako je počelo '91. godine, iako se, kasnije, dugo izbjegavalo „glasno“ govoriti čiji je bosanski

⁴ Halilović, S. „Bosanski jezik“ Sarajevo, Biblioteka Ključanin, 1991: 18.

⁵ Ibid., 32.

jezik, kome pripada. Time se izvjesno vrijeme podgrijava dilema: da li je to „jezik Bosne“ ili pak samo „jezik Bošnjaka“. Upitan o tome na jednome skupu (prije koju godinu) tadašnji je ministar obrazovanja Federacije, Bošnjak, kratko odgovorio kako to sigurno nije jezik prisutnoga kolege hrvatske nacionalnosti (čak i usprkos činjenici da spomenuti kolega – Hrvat govori upravo prepoznatljivim „jezikom Bosne“, zapravo, govori „bosanskije“ od mnogih Bošnjaka).

P r i m j e r d r u g i . Na pitanje šta je to i kakav jest bosanski jezik, isti bivši ministar odgovara u jednoj televizijskoj emisiji (TV Hajat, 24.3.97.), kratko: „Trebalo samo promijeniti nekoliko leksičkih značenja, nekoliko riječi – i to je bosanski jezik.“ (Šala ili zbilja?!) Nasuprot njemu, jedna profesorica bosanskoga jezika, također politički aktivna, proživljava to (opet pred kamerama!) mnogo emotivnije: „Kad kažem *lahko*, ja osjećam nekako tu *lahkoću*.“(!?).

Stranci u BiH. **P r i m j e r p r v i .** Kad je prije otprilike dvije godine tada aktualni premijer vlade Federacije negodovao što je jedan međunarodni, hrvatsko – bosanski sporazum napisan samo na hrvatskome jeziku, te insistirao da se istovjetan tekst ponudi i u verziji na bosanskom, visoki je međunarodni zvaničnik takav zahtjev ocijenio, otprilike, zanovijetanjem (ili glupostima), primijetivši kako je to jedan isti jezik i kako je svima poznato da razlike nisu veće od 3%.

P r i m j e r d r u g i . Kako naše jezičke prilike razumijeva Amerikanac koji izvjesno vrijeme živi i radi u BiH, te se iz porodičnih razloga nastoji asimilirati i naš jezik koliko je moguće više naučiti? Kao djelatnik u bankarstvu, uočio je u tekstu zakona simboličku diferencijaciju para *član – članak*, te odlučio svoje znanje primijeniti u duhu jezičke politike i ravnopravnosti. Kad je na važnom sastanku ispred članova Upravnog odbora trebalo napisati njihova imena i funkciju, Amerikanac se nepogrešivo opredijelio: uz ime Bošnjaka stajalo je – *član Upravnog odbora*, dok je uz ime Hrvata bilo ispisano – *članak Upravnog odbora*.

5. Književnojezička politika

Književnojezička politika i Principi po kojima smo u BiH prije rata bili, valjda, već čuveni (osobito njihov utemeljitelj Milan Šipka i Institut za jezik), u ratnom je i poratnom vremenu svedena, praktično, na službenu upotrebu ijekavskog izgovora i ravnopravnost jezika, rjeđe i pisama, te na nepisano pravilo o slobodi izbora što se u praksi nerijetko razumijeva i manifestira, nažalost, uglavnom po modelu: govori i piši kako ti je volja ili kako znaš i umiješ. Takav je odnos prema jeziku zasigurno korektan naspram simboličke njegove funkcije, ali književnom jeziku (njegovim normama), govornoj kulturi, pa i komunikativnoj funkciji, bezmalo nanosi veliku štetu (primjeri su za to odista brojni). Što se pak tiče ravnopravnosti upotrebe naših „varijantnih“ jezika, ona se potvrđuje ili dokazuje, zanimljivo, naporednom upotrebom tek

dva-tri simbolički markirana sinonima, tipa: *Međunarodni crveni krst/križ donirat će u martuložujku porodicama šehidalpalih boraca...* itd. Zanimljivo je, također, da se takve naporednosti ne samo pišu, gotovo redovno (u administrativnim aktima, u pisanim medijima) već se počesto i doslovce izgovaraju (u elektronskim medijima).

6. Jezičke norme i normativi

Nakon dokidanja zajedničkoga sh/hs jezika i zajedničke norme započinju zasebni procesi standardizacije koji niti u jednom od osamostaljenih jezika zajedničkoga dijasistema, praktično nisu u potpunosti okončani. U Bosni i Hercegovini je na tom planu prava pometnja koja dobija političke konotacije i čini veliku štetu u funkcioniranju jezika u javnoj upotrebi (osobito u školstvu, u administraciji, u sredstvima informiranja i slično). Problem je, s jedne strane nedostatnost ili upitan kvalitet normativa (bosanski jezik), odnosno, dileme u vezi s pitanjem: da li preuzeti postojeće normative „izvana“ (srpski i hrvatski jezik)⁶ ili se angažirati na izradi vlastitih. Drugi su ozbiljan problem tendencije pojedinaca i naciokratsko djelovanje u jeziku ispoljeno u nastojanju da se, s ciljem dosezanja što većeg stepena međujezičke (a, zapravo, međunacionalne) diferencijacije, zanemari postojeća jezička praksa, pa i jezičko naslijeđe, a otvori prostor za, bez pretjerivanja, svojevrsan jezički egzibicionizam. U tom se smislu norma opterećuje različitim inovacijama koje više doprinose zbunjenosti i jezičkom haosu negoli podizanju nivoa jezičke kulture. Oni koji takve inovacije nude, „zaklinju se“, naravno, u njihovu autentičnost i autohtonost. U jeziku Bošnjaka, primjerice, zanimljivim se u tom smislu čini i ono što se nudi kao „karakteristična leksika“⁷ i mnogo toga što se propisuje u ortografskoj normi⁸ ili opisuje u uvodnom dijelu Gramatike bosanskoga jezika⁹. Najdalje se, ipak, otišlo u pokušaju normiranja medicinske terminologije¹⁰, pri čemu su mnoge općepotrebne riječi iz substandarda

⁶ O utjecaju izvana mogu posvjedočiti, naprimjer, i izjave HDZ-a u predizbornoj kampanji (pres konferencija održana u Tuzli, 20.8.'98.) kad HDZ obećava svojim biračima kako će se boriti da se u osnovne i srednje škole uvede hrvatski jezik i da djeca uče po hrvatskim udžbenicima.

⁷ Up. Isaković, A.: Sarajevo, Svjetlost, „Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku“, 1992.

⁸ Up. Halilović, S.: Sarajevo, Preporod, „Pravopis bosanskoga jezika“, 1996.

⁹ Jahić/Halilović/Palić: Zenica, Dom štampe, „Gramatika bosanskoga jezika“, 2000.

¹⁰ Konjhodžić, F.: „Rječnik medicinskih naziva u bosanskome jeziku“, Sarajevo, ANUBiH i Klinički centar Univerziteta u Sarajevu, 1999.

(osobito turcizmi) neselektivno i lingvistički neuko uključene u jedan ustaljeni terminosistem.¹¹

7. Jezičko ponašanje i jezička praksa

Ako bismo na bh. komunikacijskom prostoru procjenjivali tendencije u jezičkom ponašanju predstavnika pojedinih nacionalnih korpusa, moglo bi se općenito kazati da su one uvjetovane i sljedećim izvanjezičkim kriterijima:

- u kojoj i kakvoj administrativno-političkoj ili sociokulturnoj regiji neko živi (Federacija – Republika Srpska; kanton sa bošnjačkom – sa hrvatskom većinom; kanton u kojem su na vlasti nacionalne stranke – građanske stranke; urbana sredina – ruralna sredina); od toga zavisi kakvo će jezičko ponašanje biti politički profitabilnije, modernije ili sociološko-psihološki poželjnije;
- kojoj se političkoj opciji korisnik jezika priklanja (nacionalnoj – građanskoj); od toga zavisi kakvo će jezičko ponašanje biti uvjerljivije;
- kojoj generaciji korisnik jezika pripada i kakva međunacionalna iskustva nosi; od toga zavisi koliko se jezičkim ponašenjem želi doprinijeti zajedništvu ili pak doprinijeti nacionalnom distanciranju i podjelama;
- kojem obrazovnom nivou pripada korisnik jezika; od toga zavisi koliko će razumijevati simboličke vrijednosti u jeziku i koliko će nastupati sa nacionalnih pozicija.

U svjetlu navedenih kriterija moguće je pratiti i jezičko ponašanje ili jezičku praksu, odnosno stepen njihove neujednačenosti unutar svake pojedinačne nacionalne zajednice.

Bosanski Hrvati nastoje, u pravilu, svoj jezik što više kroatizirati. Ipak, veliki je broj onih kojima to baš i ne „polazi za rukom“, bilo da se u jezičke trendove ne razumiju ili da svemu tome uopće ne pridaju značaja.

Mnogi su se **Bosanski Srbi** (posebno oni u RS-u) okušali u ekavici – neki dosljedno, većina „na pola puta“. Ostali se, u pravilu, čuvaju da im ne promakne kakav kroatizam. Nastoje se stoga što bolje uputiti u simboličke vrijednosti. Naravno, ima i onih Srba koji se vjerno drže nekadašnjeg bh. standardnojezičkog izraza.

Bošnjaci se jezički ponašaju vrlo različito: jedni nastoje svoj jezik što više arhaizirati; drugi misle da je bivši bh. izraz autentičniji od „novog“ bo-

¹¹ O tome je opširnije izlagano na skupu o rezultatima i perspektivama bh. orijentalistike, održanom u Sarajevu 2000. godine, u referatu: Vajzović, H.: „Mjesto i status orijentalizama u bosanskome jeziku“ (zbornik radova sa ovoga skupa još nije objavljen).

sanskog; treći za svoj jezik uopće ne mare (imaju drugih problema); četvrti misle da su napokon dobili svoj maternji jezik koji jest ravan jeziku kojim govore upravo njihove matere; peti govore manje-više ekavski s prepoznatljivim akcentom (u Bosni jesu i jesu Bošnjaci, ali ne i Bosanci); šesti svoj jezik nastoje kroatizirati; sedmi su ga do kraja poistovjetili sa savremenim standardnim hrvatskim jezikom (iako ga i dalje nazivaju bosanskim); osmi svoj izraz nastoje obezličiti ili „evropeizirati“, pa ih je (osobito nakon povratka iz „izbjeglištva“) teško jezički svrstati u bilo koji prostor ili vrijeme.

8. Odnos komunikativne i simboličke funkcije jezika

K o m u n i k a t i v n a f u n k c i j a j e z i k a podrazumijeva zbir referencijalnog i metajezičkog, što je jednako težnji govornika da određenu poruku što preciznije kodira i izbjegne moguću apsolutnu nejasnoću, te istovremenoj težnji slušaoca da datu poruku što tačnije dekodira, ulažući napor da eliminira eventualnu relativnu nejasnoću.

Nasuprot komunikativnoj, s i m b o l i č k u f u n k c i j u j e z i k a posmatramo kao korelaciju između emotivnog i konotativnog, odnosno, tumačimo je nastojanjem pošiljaoca poruke da svoj izraz pragmatično oboji, te nastojanjem primaoca poruke da na odaslani kôd pozitivno i pravilno reagira (reakcija na prijem značenja i na razloge nečijeg izbora upravo datih, konkretnih jezičkih izražajnih sredstava).

Odnos između komunikativne i simboličke funkcije jezika može biti pozitivan, a njihovo preplitanje i međusobno dopunjavanje poželjno, pod uvjetom da je simbolička funkcija pozitivno motivirana, pravilno usmjerena, dobro odabrana, te dobronamjerno shvaćena i prihvaćena. Inače, izbor simboličkog ne bi nipošto smio biti smetnja komunikativnoj funkciji jezika, ne smije ugroziti poruku. Jer, nevjesto ili „usiljeno“ insistiranje na simboličkim vrijednostima, davanje prednosti simboličkom naspram komunikativnog može se štetno odraziti na valjanost poruke (forma ugrožava sadržinu). Takve pojave, nažalost, u jezičkoj praksi na prostoru Bosne i Hercegovine nisu isključene, pa čak nisu ni rijetkost. Valja stoga imati na umu da aktualiziranje simboličkog nije uvijek niti moguće, ili su takve vrijednosti čisti privid, optička varka. Uzmemo li za primjer sinonimni par *pritisak – tlak* i prihvatimo ih kao simbolički markirane, vidjet ćemo da njihova supstitucija u određenoj kolokaciji ili u mogućnostima tvorbe naprosto nije moguća: niti *politički pritisak* može biti ‘politički tlak’ niti pak *tlačiti nekoga* može biti isto što i „pritisnuti/pritiskati nekoga“ – barem ne bez štete po značenje. Slično će biti i sa svim drugim relativnim sinonimima (a pravih je malo), makar oni bili izrazito simbolički (nacionalno) obojeni. Turcizam *ćuprija*, primjerice, jeste isto što i *most* i jest „na Drini ćuprija“, ali ne i u Mostaru (Stari most) niti bi se očekivala na Savi ili na Dunavu. Unatoč tome, u novije se vrijeme *ćuprija* nastoji smjestiti u usta (*protetska ćuprija* umjesto „protetskog mosta“), može se čak i

slomiti ili povrijediti (u značenju „ključna kost“), ali se, barem zasad, još uvijek ništa ne može *prećuprijati*.

U kakvoj se, dakle, relaciji nalaze komunikativna i simbolička funkcija jezika na bh. komunikacijskom prostoru? Čini se da je danas odnos prema takvim vrijednostima podređen prirodi jezičkog ponašanja svakog pojedinca ili svake zasebne, nacionalno determinirane jezičke zajednice. Jedno je, međutim, nesporno: „nezdravim“ odnosom prema simboličkoj funkciji jezik se (jezički izraz) na prostoru BiH ne samo siromaši već se nerijetko ugrožava i njegova osnovna, komunikativna uloga. I nije to uvijek samo međunacionalni problem. Naprotiv, dešava se danas da u tendencioznom izboru jezičkih izražajnih sredstava (naciokratskom: simboličko nad komunikativnim po svaku cijenu, u ime naroda!) poruka na bh. komunikacijskom prostoru bude ugrožena čak i unutar istonacionalnih jezičkih kolektiva (ili bez obzira na nacionalnost komunikatora). Primjerice:

- da jedan (recimo Bošnjak) kaže kako je neko „preselio“ (= umro, preminuo), a drugi da shvati kako je taj neko deložiran, kako je promijenio mjesto stanovanja;
- da jedan (recimo bh. Hrvat) kaže kako mu je sin „izvanredan student“ (= nije redovan), a drugi da mu čestita što je tako odličan, izrazito dobar, super;
- da jedan (recimo bh. Srbin) zamoli drugoga da ga pričeka samo „jedan čas“ (= 60/45 minuta; trenutak – jer turcizam *sat* baš i nije dovoljno srpska riječ), a da ovaj drugi već nakon 15 minuta odustane od čekanja, te da sagovornika zbog kašnjenja proglasi neodgovornim.

Ovakvih primjera (u kojima na bh. prostoru mogući izbor nacionalno markirane simboličke vrijednosti ugrožava komunikativnu funkciju jezika) ima još, ali ih, nasreću, ipak nema toliko da bismo mogli govoriti o ozbiljnijoj ugroženosti međunacionalnog sporazumijevanja.

Nasuprot nacionalnim jezicima na prostoru Bosne i Hercegovine, bivši je bh. standardnojezički izraz uspijevao ostvariti skladnu korelaciju između simboličkog i komunikativnog. No, dok je takav jezik za Isidoru Sekulić bio „kolektivna umetnost čiste genialnosti“, neki drugi su to neupitno jezičko bogatstvo nazivali „prelamanjem ili neutraliziranjem varijanata“, pokušavajući tako jeziku Bosne uskratiti autohtonost. No, ako jezik u BiH jest čuvao svoju autentičnost, dakle bio i ostao prepoznatljiv kao jezik sredine (anacionalno) u usporedbi sa susjednim jezicima (varijantama) zajedničkoga dijasistema – nije li onda bila riječ tek o neutraliziranju simboličkih vrijednosti i njihovom funkcionaliziranju u komunikativne i stilističke svrhe? Nasreću, nije to u Bosni nepovratna prošlost. I danas je mnogo onih (ma koje nacije bili) kojima *sat traje 60, a čas 45 minuta*, koji *krvni pritisak* provjeravaju pomoću *tlakomjera*, koji stanuju na nekom *spratu višekatnice* (ili obrnuto), kojima je *sustav i*

sistem semantički jedno isto (i oboje stilski iskoristljivo, makar znali da je *sustav* „hrvatskiji“), koji iz *inozemstva* neće očekivati *inozemce*, niti se „rog-ušiti“ na *rujan*, niti (kao u vicu) tvrditi kako je iz sarajevske perspektive najbliža *općina* ona u Čapljini. Nažalost, u proteklom se desetljeću našlo i onih koji bi, čini se, htjeli i *komunikovati*, možda i *rukirati se*, možda i do *hlopte* dotjerati. Takvima je teško objasniti da *Šestoaprilaska nagrada* ne može biti *šestotravanjska* niti *Vazduhoplovni zavod – zrakoplovni*, baš kao što Bijeljina ne može biti Beljina, kao što objekat nije nikakva ijekavska forma od „obekat“, ali da se simbolička diferencijacija jezika može iskoristiti i kao komunikativna vrijednost, tako da svi razlikujemo *svećenika* (katolički) od *sveštenika* (pravoslavni), *rahmetliju* (musliman) od *pokojni/ka* (nemusliman) i tome slično.

No, svega u nas ima i sve je to sastavni dio ukupnog društveno-političkog, nacionalnog, jezičkog ambijenta. To je slika savremene jezičke situacije u Bosni i Hercegovini. Nije, dakako, da „sve behara i sve cvjeta“, ali ako nešto jest optimistično, onda je to okolnost da barem početne euforije (one s početka devedesetih prošloga stoljeća) postepeno jenjavaju – u jeziku, jednako koliko i u politici. Ostaje, međutim, i dovoljno pesimizma vezanog, prije svega, za jedan problem koji je neizbježna posljedica ukupnog stanja – ostaje jezičko neznanje i zabrinjavajuće nizak nivo govorne kulture. Ugrožavaju se mnogi zahtjevi i odlike valjane komunikacije, a ugrožavaju ih u javnom obraćanju i oni od kojih bi se to najmanje očekivalo. Primjera za ilustraciju ima toliko da ih ne vrijedi ni navoditi. Uostalom, svi smo im svakodnevno svjedoci.

9. Zaključak

U vezi sa savremenom jezičkom situacijom u Bosni i Hercegovini važnim se čini nekoliko općih zapažanja.

1. Unutar desetogodišnje faze moguće je razaznati dvije etape:

- a) *r a t n a*, koju je karakterisao izrazit naciokratski pristup jeziku praćen euforijom, insistiranjem na simboličkim funkcijama i slično, što je svakako pogodovalo jezičkom haosu i
- b) *p o r a t n a e t a p a*, koju karakteriše ipak opuštenije jezičko ponašanje, popuštanje tenzija, davanje prednosti komunikativnim vrijednostima naspram simboličkih i tome slično.

2. Unutar zasebnih nacionalnih jezika uočavaju se različite tendencije u jezičkom ponašanju što narušava predodžbe ili zamisli o (željenom) zasebnonacionalnom jezičkom jedinstvu i svakako usložnjava donošenje jasnih i preciznih zaključaka o savremenoj jezičkoj situaciji u Bosni i Hercegovini (za ilustraciju ovoga drugog, primjer samo jedan).

Nedavno se u jednoj emisiji BHT-a razgovaralo, u studiju, o stanju u obrazovanju. Učesnici su bili: voditelj – novinarka *Bošnjakinja*, te gosti, po nacionalnom ključu: *Hrvat* (aktuelni ministar obrazovanja u Vladi Federacije – porijeklom iz Jajca), *Srbini* (aktuelni ministar prosvjete u vladi RS-a – vjerovatno iz Banje Luke) i *Bošnjak* (profesor Univerziteta u Tuzli, Brčak). I, kako su se jezički ponašali? Na kojem su se jeziku sporazumijevali?

- a) Na jednoj su strani bili gosti – njih trojica, „po nacionalnom ključu“ – govorili su, neću reći bosanskim, ali sasvim sigurno autentičnim jezikom Bosne (uz neznatne međusobne, individualne razlike: možda poneki glagol na **-irati** kod Hrvata, ili na **-ovati** / **-isati** kod Srbina, ili kombinirano kod Bošnjaka i slično), te
- b) na drugoj strani voditeljica – Bošnjakinja (sudeći po imenu i prezimenu), koja je, iako živi i radi u Sarajevu, govorila ekstremno prepoznatljivim, pomalo i nametljivim hrvatskim jezikom, kojemu bi pozavidjeli ne samo mnogi Hrvati u BiH već, moguće, i neki usred Zagreba.

No, eto, *i to jest* (ili, možda: *to i jest*) naša jezička stvarnost. Od nje je gora, čini se, samo činjenica da stanje nećemo vidjeti, da ga ne želimo priznati, da ga nismo spremni mijenjati.

Dakle, ono što se, na samom kraju, može izdvojiti u smislu općih zaključaka, moglo bi biti sljedeće.

1. Komunikativna funkcija jezika u Bosni i Hercegovini (još uvijek) ne dovodi u pitanje jednost dijasistema. Štaviše, sporazumijevanje nije ugroženo ni među nacionalnim zajednicama u BiH niti među pojedincima kao članovima tih zajednica. Rijetki su primjeri koji bi potvrdili suprotno, a i u/koliko ih ima, više se odnose na anacionalnu interpersonalnu komunikaciju nego nužno na međunacionalnu. Drukčije kazano, prije se može desiti, primjerice, da u nečemu bh. Hrvat/Srbini/Bošnjak ne razumije drugog Hrvata/Srbina/Bošnjaka u BiH i izvan BiH negoli da bh. Hrvati/ Srbi/Bošnjaci kao članovi zasebnih jezičkih zajednica ne razumiju jedni druge. Jezik se u BiH, prema tome, i dalje diferencira više po ustaljenim kriterijima (teritorijalno, socijalno, starosno, individualno) nego po kriteriju nacionalne pripadnosti govornika.
2. Simboličkoj funkciji jezika daje se u posljednjem desetljeću veći značaj negoli je to bio slučaj ranije. Pa ipak, ni takva uloga ne doprinosi izrazitim jačanju nacionalnih (jezičkih) identiteta. Ako pak takvoga izbora i ima, on je osoben za pojedince i to (kod većine) više u službi izgrađivanja vlastitog jezičkog imidža (koji je nerijetko motiviran i željom da se osobno profitira po „nacionalnom ključu“) nego u funkciji „bezrazložnog“ isticanja nacionalne pripadnosti. Drukčije kazano, Bošnjak će, recimo, svoj jezik arhaizirati jer bi to moglo biti profitabilno u vremenu vladajućih nacionalnih stranaka ili će ga kroatizirati iz različitih psiholingvističkih

razloga: da se distancira od srpskog, da zvuči otmjenije, da bude drukčiji i slično; Hrvat će insistirati na nacionalnim jezičkim simbolima da bi dobio/sačuvao političku funkciju, radno mjesto u medijima i slično; Srbin će govoriti kako mu kad i gdje zatreba: bivšim bh. izrazom (u Federaciji i zavisno od nacionalnosti sagovornika), ali i „po srbijanski“ – djelimično, kombinirano (u RS-u i među Srbima) ili što izrazitije (u Srbiji) i slično.

3. Za naziv bosanski jezik izjašnjavaju se i mnogi nebošnjaci, ali to ostaje samo na razini nominacije (ne uključuje, dakle, i jezičke norme koje se u ovom trenutku nude). Zanimljivo je, međutim, da ima i Bošnjaka (izvan BiH) koji se ne izjašnjavaju za bosanski jezik već za hrvatski (neki Bošnjaci u Hrvatskoj) ili za srpski jezik (neki Bošnjaci u Sandžaku i slično).
4. Svi Bošnjaci u BiH svoj maternji jezik nazivaju bosanskim (niko, inače, nije spreman prihvatiti naziv „bošnjački“ koji im sugeriraju nebošnjaci), ali se u njihovom jezičkom ponašanju ipak uočavaju dvije neočekivane pojave: a) da većina Bošnjaka ne respektira ono što nudi savremena norma bosanskoga jezika i b) da znatan broj njih, gledano sa stajališta simboličkih vrijednosti, uopće ne govori bosanskim jezikom već nekom međuvarijantom, odnosno, čisto hrvatski, pa (rjeđe) i srpski. Takva pojava – da se izjašnjavaju za nacionalna imena svojih maternjih jezika, a da istovremeno ignorišu norme tih jezika – nije, naravno, isključena ni u jezičkom ponašanju druga dva konstitutivna naroda u BiH. U takvim slučajevima, međutim, govornici hrvatske i srpske nacionalnosti (za razliku od nekih Bošnjaka) u pravilu ne prihvataju ničiji tuđi nacionalni jezik i jezičke norme već se pridržavaju ranije stečenih jezičkih navika – dakle, jezika sredine, odnosno, uglavnom bivšeg bh. standardnojezičkog izraza.

Iz navedenih zapažanja i zaključaka neizbježno se nameću ili dalje proizlaze još najmanje tri konstatacije.

- a) U jeziku bosanskohercegovačkog komunikacijskog prostora ima svega više nego onoga što je do prije desetak godina bilo (bh. izraz). Postoje danas tri zasebna, troimena nacionalna standardna jezika (bosanski, hrvatski, srpski) rezervisana u BiH za (samo) tri konstitutivna naroda (Bošnjake, Hrvate, Srbe). Pošteno govoreći: za *Bosnu i Hercegovinu, ovoli(c)ku – puno*; za sve Bosance i Hercegovce, za narod izmiješani i nacije druge (tzv. nekonstitutivne), dakle, za *Bosnu i Hercegovinu, ovakvu – malo*.
- b) Bosanski jezik (kakav se sada propisuje) – nije jezik Bosne; jezik Bosne (kakav se danas govori) – nije bosanski jezik.
- c) Jezik Bosne i Hercegovine danas se, uglavnom (kod većine korisnika jezika) ostvaruje u okviru četiriju suvarijanti ili subvarijanti, dakle, kao: *bosansko-hrvatski, bosanskosrpski, hrvatskobosanski i srpskobosanski*. Ekstremno, doduše, moguće i kao: *hrvatski, srpski, bosanskobošnjački* (u BiH) ili *bošnjačkohrvatski, bošnjačkosrpski* (izvan BiH). Zanimljivo je

ipak da, po svemu sudeći, nema ili se najdrastičnije nastoje dokinuti jedino kombinacije: *hrvatskosrpski*, jednako kao i *srpskohrvatski*.

Bilo kako bilo, većina pojava koje su ovdje spomenute u svjetlu jezičkoga separatizma ili određenih naciokratskih tendencija, možda i ne moraju nužno „parati uho“ bilo čije. Veći je problem od toga, bez svake sumnje, već spomenuti nedopustivo nizak nivo govorne kulture, što prijeto da preraste u neizlječivu boljku cjelokupnog društva. Stoga, ne budemo li u Bosni i Hercegovini hitno dali prednost komunikativnoj funkciji jezika, nemajući pritom ništa protiv simboličke, sasvim je sigurno da ćemo se i dalje „povraćati unazad“ ili se nastaviti „povraćati na svoja ognjišta nakon što su nas drugi protjerali iz svojih kuća“; da ćemo se „dopisivati s faxom“ i ostati „u cajmotu s vremenom“. Ili, možda još gore, „šutati loptu glavom koja zatim odlazi u aut“. Primjera je takvih nedopustivo mnogo. Ovdje ih navodim samo nekoliko – „čisto zum Beispiel“, jer, „moram biti kratka; bila bih, dakako, opsežnija da nisam ograničena!“ – ima ih koji to danas baš tako govore, a među njima najviše i „čuvenih“ i „viđenih“, pa i onih koji u dobroj mjeri doprinesoše savremenoj našoj jezičkoj situaciji, takvoj kakva jeste.

U ovome se radu, na osnovu kontinuiranog praćenja pojava i događanja oko jezika predstavlja jezička situacija onakva kakva jeste – konfuzna, prije svega. Budući da se primarno prati korelacija jezika i nacije, neophodno je bilo i analizirati odnos komunikativne i simboličke funkcije jezika.

Hanka Vajzović (Sarajevo)

**The Current Language Situation – The Communicative
and Symbolic Function of Language**

The main purpose of this paper is to offer a brief outline of the contemporary situation in Bosnia and Herzegovina in the last decade, which effectively covers the period marked by the beginning of ethnic divisions in this part of the world, on the one hand, and the current situation, on the other. This task is anything but simple; it is as complex as the overall reality of Bosnia and Herzegovina, burdened with politics, interethnic relations, the war and its consequences, the legislative framework, linguistic norms, the tendencies in linguistic practices, etc. The situation in Bosnia and Herzegovina is not only objectively complex; it is additionally and unnecessarily burdened and complicated to the point of being chaotic (sociopolitically, ideologically, nationally, psychologically, and linguistically). In consequence, the final outcome of the processes that began a decade ago cannot possibly be predicted. On the contrary, the linguistic situation in Bosnia and Herzegovina sometimes seems hopeless.

Hanka Vajzović
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Hanka Vajzović (Sarajevo)

Jezik i politika: kroatizacija jezika na prostoru Bosne i Hercegovine – agresija ili ustavno pravo?¹

U radu se opisuje jedna nova pojava – kroatizacija jezika na terenu Bosne i Hercegovine, posebno u medijima, što autorica dovodi u vezi sa ustavnim pravom, lingvističkim, sociolingvističkim, psiholingvističkim i izvanjezičkim razlozima.

1.0. Da li je jezik na bh. terenu, posebno u medijima, uistinu izložen procesu kroatizacije (?) – pitanje je na koje mnogi građani, prije svega bošnjačke nacionalnosti, odgovaraju potvrdno, a da ih većina pritom zapravo i ne zna što to uistinu znači. Oni to tek nedvojbeno osjećaju, pa kako su u odgovor sigurni (da – jezik je u BiH kroatiziran!), onda javno (u medijima) ili privatno (u međusobnim razgovorima) u pravilu postavljaju samo pitanja koja se sama po sebi nameću u slijedu: zašto je to tako – zašto su u Bosni dužni slušati jezik u javnoj upotrebi onakav kakvog nikad ovdje nije bilo? A onda, naravno, i pitanje: ko je za to kriv? Kako im pak na to niko odgovor ne daje (ne može, ne zna, neće), građani ostaju nezadovoljni, pa problem i subjektivno (ne samo objektivno) počinje narastati, a da pritom i oni koji pitaju i oni koji se pitaju, pokazuju da su zaista neupućeni, da ne prate stvari, da im manjka znanja, i jezičkog i političkog, što nikako ne znači da umnogome nisu i u pravu.

1.1. Dakle, tačno jest da je evidentan proces kroatizacije jezika na terenu Bosne i Hercegovine, ali se ta pojava ne može promatrati ni jednostrano niti pojednostavljeno, pogotovo stoga što se ovdje aktualiziraju dva (ili samo dva, a moglo bi i više) pitanja koja su javno, uz ozbiljno „zakašnjenje“ izrečena tek, negdje, 2002. godine, dok je pojava (na koju su mnogi ukazivali) i prije trajala ili makar cijelu jednu deceniju istrajavala. Naime, na Tribini Vijeća bošnjačkih intelektualaca, koja je tematski bila posvećena upravo ovome pitanju, konstatirano je (kako su izvještavali mediji) da se naš jezik kroatizira, te je u vezi sa (napokon) uočenim pojavama ne samo iskazano neslaganje sa „stanjem na terenu“ već je i sama pojava okarakterizirana kao „nastavak agresije u jeziku ili putem jezika“. I šta sad – kako to razumijevati ili kako komentirati? Za početak, dvije se stvari u pitanju iz naslova (agresija ili ustavno pravo?) nameću kao ključne:

¹ Ovaj je tekst (Vajzović 2008: 187–203) u osnovi sadržaj jednog ranije objavljenog priloga (magazin Dani, od 20.12. 2002., str. 48 i 49), koji je nastao na zamolbu da komentiram prigovore javnosti i reakciju nekih bošnjačkih intelektualaca iskazanu na tribini Vijeća Kongresa bošnjačkih intelektualaca, a u vezi sa evidentnim procesom kroatizacije jezika u BiH ili (?) kroatizacije jezika Bošnjaka. Tekst je objavljen pod naslovom (koji je odabralo Uredništvo Dana): „Jezik i politika“ – Nastavak agresije ružnim riječima.

- problem kroatizacije jezika – da li je takva pojava zaista, objektivno registrovana (ispitana), da li je planska i šta joj je cilj, zašto je ima ili kome ona treba (?)

i

- tumačenje takvog procesa – dakle, šta ta pojava u našem slučaju objektivno znači (na koji se način ispoljava)?

1.2. Krenut ćemo redom. Šta, dakle, na bh. govornom području kroatizacija jezika znači ili može značiti? To je, općenito, pojava svjesnog, tendencioznog unošenja elemenata hrvatskoga jezika u neki drugi ili drukčiji jezik, odnosno u jezički izraz svih onih kojima date jezičke osobnosti nisu uobičajene, čime se narušavaju ili ugrožavaju njihove jezičke navike, postojeća jezička praksa, pa i jezička osjećanja.

1.3. Ako takvo, ad hoc tumačenje prihvatimo, otvorit će nam se i nova pitanja, lingvističke i sociolingvističke naravi, pa i psiholingvističke ili posve izvanjezičke. U tom je smislu važan i odgovor na sljedeće, jedno od mogućih ili za razumijevanje stvari važnih pitanja: koji se to i čiji jezik u Bosni kroatizira?

Ukoliko je to jezik bh. Hrvata, inače „moderno d o k r o a t i z i r a n “ po nečijem diktatu, preporuci ili po vlastitom opredjeljenju – svejedno, onda moramo prihvatiti da je tada riječ o njihovom ustavnom pravu jednakom pravima koja imaju Bošnjaci ili bh. Srbi. To je naprosto tako. Tako je htjela i tako stvari postavila politika ili nacionalne politike. Naravno, kako pravo i pravda ili teorija i praksa ne moraju uvijek biti usaglašeni niti u životu uvijek korespondiraju, imamo u Bosni i Hercegovini:

- one Hrvate (a pojava se ne odnosi nužno samo na njih) koji ponuđene mogućnosti i prava ne iskorištavaju (ne žele, ne znaju, ne mare za njih)

i

- one Hrvate koji se time obilato koriste, ponuđene mogućnosti iskorištavaju (katkad i dvosmisleno – i u jezičkoj i u izvanjezičkoj stvarnosti).

Pojava koju kao „jezičku agresiju“ doživljavaju nehrvati (pa možda i Hrvati koji se svojim pravom ne koriste) jest medijski „hrvatski novogovor“ koji u nas ponekad nadilazi rezultate ili ambicije procesa „desrbizacije“ hrvatskoga jezika (što se provodi u Hrvatskoj). Takvim se jezikom, na neki način, ne samo vrijeđaju jezička osjećanja većinskog slušateljstva u Bosni i Hercegovini – što je i pitanje jezičke etičnosti u javnoj, masovnoj i interpersonalnoj komunikaciji, budući da je jezik društvena svojina istoga, zajedničkog komunikacijskog prostora – već se time katkad ugrožava i sama poruka. Pitanje je, dakle, hoće li baš svi u Bosni (pa i Hercegovini) znati da je *ozračje* = atmosfera, *teklič* = kurir, *pravorijek* = sudska odluka, presuda, a *pismohrana* = arhiv (ad acta)? Nisam baš sigurna da bi mnogo Bosanaca i Hercegovaca te i neke

druge takve riječi razumjeli, ali sigurno znam da mi studenti (čak i hrvatske nacionalnosti) gotovo u pravilu riječ *nadnevak* dovode u sinonimsku vezu sa *dnevnicom*, *dnevni boravak*, *prije podne*, *nadimak*, *fil za tortu* i slično umjesto sa *datum*. Slično tome, uvjeren sam da će većina Bosanaca pomisliti da *izvanredan profesor* vrijedi više od „redovnog“, a *izvanredan student* da je zapravo „odličan student“ umjesto „onaj koji nije redovan“? Naravno, nad iskazima: „*Pristalice su Tonija Blera pobijedili na izborima*“ (pobijedili *Blera* umjesto da su *Blerovi*) ili „*On se glede toga kritično izrazio*“ (umjesto: kritički) – zasigurno će se morati zamisliti i svaki Hrvat.

Hoće se reći, zapravo, da jezički kôd ne može neograničeno biti samo pitanje izbora onoga što jednome govorniku stoji na raspolaganju već i jezičkog znanja ili razumijevanja slušateljstva. Uostalom, pitanje je dokle sežu granice nečijih ljudskih prava, pa i prava na nacionalni jezik? Naravno, do tačke na kojoj vlastito pravo može početi ugrožavati nečije drugo pravo, a osnovni zahtjev u komunikaciji s kojim nema „pogodbe“, jest *jasnost poruke*. Dakle, iz medija hoćemo jasnu informaciju, hoćemo jasno da razumijemo šta nam se priopćava, pa tek onda može ostati prostor za druge odlike stila (konciznost, živost, tečnost, skladnost nečijeg govora), pa možda i za takav izbor izražajnih koji će značiti potvrdu nečijeg nacionalnojezičkog identiteta (ako se to već nekome čini tako važnim).

1.4. Na pitanje: može li se kroatizacija jezika u Bosni i Hercegovini smatrati agresijom (?), odgovor je: može – ali ne ičijom agresijom prema jeziku Bošnjaka, Hrvata, Srba već agresijom nečijom (lingvisti, političari, novinari i drugi) prema jeziku Bosne. Ili, recimo drukčije: može – ali opet ne agresijom prema jezičkom uzusu i ukusu Bošnjaka, Hrvata, Srba već agresijom prema „uhu“ Bosanaca i Hercegovaca ili, možda i gore, prema komunikativnoj funkciji jezika (ostvarivanje komunikacije), pa i prema vlastitoj govornoj kulturi takvoga „agresivnog“ govornika.

2.0. Ukoliko, međutim, ne govorimo o kroatizaciji jezika bh. Hrvata već o procesu kroatizacije bosanskoga jezika kao jezika Bošnjaka (što također nije nerealno, naprotiv), onda stvari drukčije stoje. Teško je, zapravo, pouzdano i objektivno odgovoriti već i na početna pitanja u vezi s tim.

- 1) Prvo, ako Bošnjaci svoj jezik kroatiziraju, trebaju li nekoga za to kriviti? Da li ih iko na to prisiljava? Ako sami tako hoće, u čemu je problem, zašto se neko buni?
- 2) Drugo, šta jedan Bošnjak pod kroatizacijom, pa i srbizacijom, čak i srbijanizacijom jezika (nečijeg: Hrvata, Srbina ili Bošnjaka – svejedno) uopće podrazumijeva i šta mu u tom smislu smeta?

2.1. Dakle, ako neko misli da svaki *tlak*, *sigurnost* ili *kat*, svaka *općina* ili *osoba*, svaki glagol sa završetkom na **-irati** (informirati) ili imenica na **-telj** (slušatelj) i tome slično, jesu dokaz kroatizacije jezika ili, pak, obrnuto, da svaki: *pritisak*, *bezbjednost*, *sprat*, *opština* i slično, jesu potvrda srbizacije –

onda taj Neko treba preispitati sebe i vlastito jezičko znanje ili osjećanje. Bosanski jezik (sad bi se već moglo reći i bosanskohercegovački ili jezik Bosne i Hercegovine) jest uvijek bio razlikovan od druga dva jezika ili izraza (hrvatskohrvatskog i srpskosrbijanskog), između ostalog, i po tome što se u nas bez dilema *tlakomjerom provjeravao krvni pritisak*, što smo stanovali *na trećem katu petospratnice*, što smo mogli *osobu gledati u lice* (nikako obrnuto), što nam *sat traje 60, a čas* (školski) *45 minuta* itd. Agresija bi u ovom slučaju značila tek prisilu da nešto mijenjamo, da se jezik nasilno počne siromašiti, a to bi se jednako desilo:

- i ako ne smijemo, primjerice, razlikovati (što da ne!?) *ko je među nazočnima odsutan* (fizički prisutan, u mislima odlutao),

ali

- i ako bismo morali *veliki most* (moderno zdanje) ili pak *protetski most*, nazivati *ćuprijom* i pitati se hoće li se graditi *ćuprija* (?) *do Pelješca* ili hoće li neko u stomatološkoj ordinaciji ugraditi *protetsku ćupriju* (?) i tome slično.

Bio bi to ujedno i dobar put da se prestanemo međusobno razumijevati, da ugrozimo komunikaciju, ali i da počnemo rušiti „*ćupriju prijateljstva*“ među našim konstitutivnim i nekonstitutivnim narodima. No, tako se u Bosni na jezik, nasreću, nikad nije gledalo. Naprotiv, uvijek smo primali i time jezik bogatili. Drugi su to, naravno, nazivali „prelamanjem ili nautralizacijom varijanata“, a pritom se i sami među sobom morali „boriti“ s neminovnim *političkim pritiskom* (jer *tlak* u datoj sintagmi ne može!) ili s neizbježnim *satom hoda* (jer bi *čas hoda* značilo nešto drugo), sa *satnicom* kao mjernom jedinicom rada (jer časnica im za to poslužiti ne bi mogla) itd. Zato, uzgred, Bošnjacima i Bosancima za dušu: i *sat* i *kat* (i *jorgan* i *jastuk*, *čizma* i *papuča*, *sirće* i *kajsija*, *sunđer* i *kašika* i još mnogo toga) jesu turcizmi, prije svega Bosni i Bošnjacima svojstvene riječi, koje su se, eto, kod drugih, u jednoj ili drugoj istojezičnoj ili bliskojezičnoj sredini „prelamale“ i dosad ih se, manje – više, nisu uspjeli riješiti.

3.0. S druge strane, smatra li neki Bosanac ili Bošnjak da su *čimbenik*, *članak zakona*, *glede*, *obrana*, *priopćenje*, *tisuća*, *točka*, *točno*, *veljača*, *vjerovatno* i slično, zaista izvorno i oduvijek njegove „maternje“ riječi, taj ne mora i ne treba u jeziku ništa mijenjati – osim naziva, razumije se. Pošteno bi bilo da se izjašnjava za hrvatski jezik (kad je on u Bosni već i zvaničan). Isto bi pravilo, naravno, vrijedilo i za sve Bošnjake u Hrvatskoj ili u Srbiji, koji, po prirodi stvari, govore (ili ako govore) „čisto“ hrvatski ili pričaju „po srpski“. Vrijedilo bi isto, po istoj logici, i za druge. Treba, dakle, uvažavati jezik sredine ili ga barem kao činjenicu ne ignorisati. Od njega je teško pobjeći – uči se u školi, govori u kući, na poslu, na ulici. Ako neko misli drukčije, neka tumači zašto jedan Bosanski Hrvat pita *ko je za to nazočan* (htijući kazati „nadležan“), dok drugi (na televiziji) veli „Bilo je to dvije hiljade [...] dvije tisućite

[...]“ – da nije intelektualac (pa još visoki dužnosnik jedne državne institucije), *vjerojatno* se ne bi ni „sa zadržskom“ sjetio, ali da nije što jeste, možda to ne bi ni pokušavao. I nije to tako samo sa hrvatskim jezikom. Isto je i kad bh. Srbin upozori bh. Srpkinju da se kloni „mahalskih priča“, a ona (za koju je takva kvalifikacija u jednom tv-duelu uistinu bila prikladna) ne brani se od te činjenice već sagovorniku prigovara da „govori bošnjački“. Sličnih je primjera mnogo.

3.1. Suvišno je, naravno, ovdje napominjati da se sve naše jezičke nedaće ne mogu pripisivati samo kroatizaciji jezika. Naprotiv, jezik je u Bosni i Hercegovini, osim toga, izložen i srbizaciji ili srbijanizaciji (ekavica, poluekavica i slično), ali vrlo agresivno i arhaizaciji, ruralizaciji, pa i, reklo bi se, idiolektizaciji – po modelu: maternji jezik jest jezik moje, baš moje matere, baš moga sokaka ili moga sela, pa bi dobro bilo uspijem li to i drugima nametnuti. Situacija je, svakako, već kritična (jezik u medijima, u javnoj upotrebi, u administraciji itd.). Svi mi to znamo, vidimo, čujemo, ali se uporno pravimo „čoravi kod ušiju“ ili „gluhi kod očiju“. A onda tek neko – onako, iz čista mira – dođe i digne glas, „potrefi u narodni damar“ i s razlogom „dobije snažne aplauze“. Pa dobro, ali dva važna pitanja i dalje ostaju aktualna:

– ko je kroatizaciju bosanskoga jezika prvi započeo

i

– nije li za intervencije i oštra upozorenja već malo kasno?

4.0. Bilo kako bilo, većina je ljudi u Bosni i Hercegovini danas u jezičkom ponašanju zbunjena: i kad znaju šta je pravilno, ne znaju šta je poželjno (simbolička funkcija jezika). Nikakvo čudo! Ako se zaviri u normative ili ako se uporede „ponude“ pojedinih autora (lingvisti na prvom mjestu), pa i pojedinačni tekstovi jednog istog autora (čak i u jednom istom tekstu da im se i ne porede tekstovi od nekad i sad) – vidjet će se jasno da je opća ne-usaglašenost jedini pouzdan i istinit zaključak o onome što se u standardnome bosanskom jeziku nudi kao jezička supstanca (da ovdje ne ulazimo u pitanja druga dva naša nacionalna jezika). Stanje je gotovo takvo da bi – ukoliko se u bosanskom jeziku (možda kao formula suživota u Federaciji) pomire sve standardnojezičke „ponude“ – jezik jednoga novinarskog izvještaja (naprimjer sa kakve pres-konferencije) mogao, po prilici, zvučati ovako:

Informirani smo kako je ministrica obrazovanja Esma-hanuma [...] u povodu predstojećih bajramskih blagdana nanijetila jetimima uručiti plahe hedije. Ministrica će to Esma-hanuma učiniti naredne *hefteltjedna*, zahvaljujući potpori Međunarodnoga crvenog krsta/križa.

Osim toga, glasnogovornik je OHR–a priopćio da je za nadati se kako će glede položaja naše askerije javno promuhabetiti ministar obrane /H/Anić i, bezbeli, njegov doministar. Oni će to, istina, učiniti tek tijekom mjeseca janu-

ara/siječnja, jerbo nisu u prilici na vrijeme dokrajčiti sve zadaće kojih su se dužni kutarisati prije negoli budu dokrajčene njihove funkcije.

Tekst je, naravno, šala, ali su tendencije ipak zbilja. Novinari, nasreću, tako ne pišu, ali ima dosta onih koji, nažalost, pišu ili govore po komunikaciju još pogubnije.

5.0. Najzad, treba znati da će, dokle god se vremena ili prilike ne promijene, biti i *kroatizacije*, i *srbi(jani)zacije*, i *arhaizacije*, pa i (na svim stranama) *ruralizacije* ili *rustikalizacije* jezika u Bosni i Hercegovini. Ako se pak ništa ne promijeni i ako se započeti procesi, proizišli iz korelacije: jezik – društvo / nacija / politika, nastave produbljivati ili intenzivirati, moglo bi biti svega osim Bosne i Bosanaca. No ako se to ipak neće desiti ili dok se ne desi, vrijedi podsjetiti na jedan primjer iz prakse koji ima veze i sa kroatizacijom jezika (svejedno čijeg – bh. Hrvata, Bošnjaka ili Bosne i Hercegovine), ali i sa ukupnom našom jezičkom situacijom. Primjer je relativno svjež (mart 2006. – četiri godine nakon što se javno prigovorilo kroatizaciji jezika), vrlo ilustrativan, otužno komičan, nevjerovatan, ali i upozoravajući toliko da ga je objavila većina medija.

5.1. Dakle, u situaciji kad se zvanično i službeno međusobno prevodimo, desilo se da se u službenim dokumentima Zeničko-dobojskog kantona, u prijevodu sa bosanskog na hrvatski, živa čovjeka po imenu Josip *Martić* prevede u Josipa *Ožujakića*. Što da ne, mogao bi reći (ne bez zlobe i humora) svako ko našu jezičku situaciju poznaje. Jer, ako se *mart* (srpski i bosanski) prevodi na *ožujak* (hrvatski), šta je onda čudno? Rekao bi to možda neko, ali tako zasigurno ne bi mislio niko ko je ikoliko pismen. Pa šta se onda moglo desiti? Je li posrijedi samo nečija reakcija na stanje o kojem se i u ovome tekstu govorilo – da neko (lektor i slično) zločasto dovede do komedije pitanje kroatizacije jezika, da napravi šalu na račun toga (kao ono sa *zrakomlatima* i *okolotrbušnim pantalodršcima*)? Nije ni to, jer lektor za hrvatski jezik jest i hrvatske nacionalnosti, a on se s time ne bi šalio. Šta, najzad, jest?

Ovu je „prevodilačku grešku“ većina elektronskih i printanih medija „zgroženo“, sa čuđenjem i ne bez osude objavila u istom danu (17. marta/ožujka 2006. u elektronskim, a 18. u printanim medijima). Bilo je to, s obzirom na naše političke prilike i jezičku situaciju, očekivano reagiranje kojim su mediji iskazali svoju lojalnost prema ustavno zagaranтовanoj ravnopravnosti nacija i njihovih jezika. Ostalo je još bilo da se pronađe i primjereno kazni krivac, a krivo je (sudeći po reakcijama) trebalo biti lektorovo neznanje ili, eventualno, nečije političko podmetanje. Da ovo drugo jest, bila bi to zgodna prilika za još jedno pozivanje na ugroženost vitalnog nacionalnog interesa. Ali nije! Pa ko bi se normalan danas u Bosni s time šalio ili službeno „igrao glavom“?! Dakle, očito su ovome malom političkom skandalu, umjesto svega o čemu se nagađalo, doprinijele savremene tehničke mogućnosti. Lektor je (prevodilac sa bosanskog na hrvatski), po svemu sudeći, jednom nared-

bom dao zadaću kompjuteru da sve što je *mart* ispravi u *ožujak*, a onda je računar – koji nije baš pametan kao mi u Bosni (?!), i *Mart-ić* prepravio u *Ožujak-ić*. Time je i lektor možda pokazao da je mudriji od jezičke politike (čovjek se snašao, iako ne znamo kako je „prošao“), ali je i dokazao šta znači onih 3–8 % razlika među našim jezicima: prebrojiš sinonime, uneseš ih u računar, klikneš mišem i stvar je gotova – nacije site i razlike na broju. Tako se to dešava kad neko odluči jezičke (ne)prilike iz srednjeg vijeka situirati u moderne tehničke pogodnosti 21. stoljeća.

5.2. I upravo u vezi s ovim posljednjim, ali i u vezi sa ukupnom jezičkom situacijom u Bosni i Hercegovini, nameće se još jedno važno pitanje koje sve nacionalne i nacionalnojezičke postavke i koncepte nadilazi ili iz njih proizlazi. To je problem koji se ovdje neće šire razmatrati, ali na njega vrijedi skrenuti pažnju. Pitanje je, dakle: gdje je ili gdje će biti mjesto jezika u korelaciji sa nacijom u kontekstu započetih, evidentnih procesa globalizacije, ili – šta je smisao jezičke parcijalizacije po modelu kakav se ostvaruje u BiH: insistiranje na destrukciji jednoga jezika u pravcu tri odjelite standardno-jezičke realizacije, i to na relativno malom komunikacijskom prostoru? Drukčije kazano, kakvu i koliku važnost mogu imati nacionalni jezici (pogotovo srodni jezici manjih nacionalnih zajednica) u okvirima Evropske unije i u okolnostima kad, recimo, engleski jezik preuzima vodeće mjesto u ostvarivanju komunikacije na globalnom planu? Hoće li siromašnije zemlje, u težnji da se u ime boljeg života, domognu članstva u zajednici Evrope, odustajati od nacionalnog koncepta ili će, pak, strah od gubitka nacionalne i nacionalno-jezičke individualnosti biti kočnica ostvarivanju ideje globalizacije društva uopće? To je pitanje koje se kao jedna od ozbiljnih briga i zadaća stavlja i pred svaku potencijalnu članicu EU, ali i pred samu Evropsku zajednicu. (upor. Vajzović, E. 2004: 19) No, kako god ti problemi budu u jezičkom pogledu zvanično riješeni ili rješavani – čak i da „jezik svake zemlje članice EU-a po automatizmu postaje zvanični jezik EU-a“ (ibid.) – time još uvijek neće biti otklonjena ili umanjena dominacija jezika velikih nacija (engleskog, prije svega, ali i njemačkog ili francuskog), jer će to dolazeće generacije (pa i sadašnja omladina među kojom je sve više onih što se na tim jezicima školuju u zemlji i inozemstvu) prihvatati kao normalnu stvar i kao nužnost u ostvarivanju globalne, međunarodne komunikacije.

5.3. Sa tog stajališta gledano, nije isključeno da će u neko dogledno vrijeme u mnogim sredinama (pa i u nas) doći do ozbiljne unutarnje diferencijacije i društva i njegovoga jezika (moguće po uzorku kakav je, naprimjer, danas prisutan čak i u jednoj mnogoljudnoj Indiji) i to ne samo globalne diferencijacije (unutar jednog društva u cjelini) već i parcijalne (unutar najmanjih ćelije društva – porodice) na osnovu koje bi se sve i svašta, pa time i jezik, dijelilo na (a) t r a d i c i o n a l n o , autohtono, nacionalno i (b) m o d e r n o , importirano, nadnacionalno ili anacionalno. Tada bi sporazumijevanje u Bosni i Hercegovini, primjerice, za razliku od sadašnje situacije, uistinu bilo

otežano, manje ili više, zavisno od toga da li bi stanje bilo bliže bilingvizmu ili diglosiji. U slučaju (1) *d i g l o s i j e* – koja je inače prateća pojava jezičkog ponašanja u dijaspori (kad se, osobito kod prve i druge generacije imigranata, recimo, u kući komunicira na jedan način ili na jednome jeziku, a izvan kuće, u javnoj upotrebi na drukčiji način ili na nekom drugom jeziku) – imali bismo bilingvalne govornike (jezičko ponašanje pojedinca), dok bi se u slučaju (2) *bilingvizma* moglo govoriti o višejezičnoj zajednici u kojoj svi članovi i ne bi bili nužno bilingvalni govornici (ne bi svi, primjerice, znali engleski). Takve bi države praktično bile (i) jezičke kolonije međunarodne zajednice, što BiH u neku ruku već sada jest.

Kad bi, dakle, u procesu globalizacije engleski ili neki drugi tuđi jezik bio u većoj mjeri „uvezen“ na naš komunikacijski prostor (što nije nerealno, jer su takve tendencije i danas vidljive), to u bh. praksi ne bi više značilo naše nacionalnojezičke podjele (kad „višejezičnost“ nije smetnja sporazumijevanju) već, naprotiv, situaciju kad se šum u kanalu može javiti i među članovima iste porodice (jezici, repertoari, intenzivnija interferencija i slično), jer bi smetnje bile izazvane neujednačenim jezičkim znanjem među komunikatorima (najprije u obiteljskom generacijskom raslojavanju). Takve bi se pretpostavke u ovom trenutku mogle smatrati crnjim prognozama, no da ipak nisu puka apstrakcija svjedoči i savremena intenzivna interferencija između našeg i engleskog jezika koja se dešava djelimično zaista iz potrebe (naučno-tehnički razvitak i slično), ali u dobroj mjeri i radi mode ili pomodarstva. Navedeni se proces, čini se, već otima kontroli, a rezultat su mu ne samo brojni novi anglicizmi (ili anglicizmi) već i znatan broj neadaptiranih engleskih riječi (pa i njemačkih itd.). Zanimljivo je, međutim, da to gotovo nikome zvanično ne smeta (osim što ponekad para uho), što potvrđuje da jezik kao sredstvo komuniciranja već predugo vrijeme ostaje u sjeni jezika kao sredstva za ostvarivanje vitalnih nacionalnih interesa, i to opet onih koji se najmanje tiču samoga jezika. Tako onda bh. društvo, zaokupljeno pitanjima kroatizacije, srbi(jani)zacije, arhaizacije i sličnim lokalnih, sve samih nacionalnih interesa, nema vremena ni da registruje tamo neku „anglizaciju ili germanizaciju“, jer se najmanje vodi računa o pravilnostima u jeziku, da ljepotu govora i ne spominjemo. Ponekad sve liči više vicu nego zbilji. Baš kao kad se neka Bosanka udala za Američkog crnca iz domaće tzv. Međunarodne zajednice, a majka joj onda u komšiluku „promicala“ lažno zadovoljstvo pričom kako se kćer, hvala Bogu, nije udala za [...] muslimana/baliju/Srbina/vlaha i slično. Tako je i sa tuđim riječima: mogu biti bilo čije, važno je samo da se međusobno ne mijesaju naše, odjelito nacionalne (ako je već jedno *provedba*, drugo *sprovedba*, treće mora biti *implementacija* – da je nema, valjalo bi je izmisliti!).

5.4. Posuđivanje u jeziku nije, naravno, ništa neobično. Naprotiv, svojstveno je svim jezicima svijeta. Pitanje je samo mjere, potrebe, te stepena adaptacije i asimilacije takvih riječi tuđega porijekla. Osim toga, činjenica je da stepen, način i rezultati interferencije nisu jednaki u slučaju kad se jezički

kontakti ostvaruju (a) na terenu jezika primaoca i (b) na terenu jezika davaoca. U prvom slučaju uvjet posuđivanja jest nužna transfonemizacija i transmorfemizacija već u primarnoj adaptaciji. Osim toga, posuđivanje se u takvim okolnostima ipak drži pod kontrolom (selektivno je). U drugom pak slučaju preuzimaju se i neadaptirane tuđe riječi i oblici, pa praktično dolazi do miješanja jezika i stvaranja novog, ranije nepostojećeg jezičkog kôda.

1) Dobar primjer za prvi slučaj (interferencija na terenu jezika primaoca) jest, recimo, sloj turcizama u našem jeziku što je bio rezultat procesa, lingvistički gledano, vrlo sličnog današnjim prilikama samo što (a) nisu iste društveno-političke prilike niti provenijencija posuđenica (turcizmi – anglicizmi), (b) nije ista dužina trajanja kontakata (višestoljetni kontakti između našeg i turskog jezika) i (c) nije isti stepen adaptacije i asimilacije (jer je manji broj naših ljudi svojevremeno znao turski nego što sada zna engleski; manje ih je boravilo na turskom jezičkom području nego što je to danas slučaj sa engleskim, njemačkim i slično). Ovakva se usporedba ne odnosi samo na turcizme već i na mnoge druge riječi koje su u naš jezik ulazile u nekom povijesnom trenutku ili u jednom rastegljivom vremenu, pa tako valja gledati i na ranije odomaćene anglicizme (*film, sport, gol, fudbal, sendvič, biznis, budžet, printati, trenirati*), germanizme (*šalter, štikla, haustor, šparati, koštati, filovati*), romanizme (*garaža, žurnal, finansirati, deponovati*) i tome slično.

2) Primjer za drugi slučaj (interferencija na terenu jezika davaoca) potvrđuje se na govorima u dijaspori koji, u pravilu, jesu poseban vid miješanja dvaju jezika što se odražava samo u maternjem idiomu iseljenika, dok na jezik davalac praktično ne ostavlja nikakve posljedice. (upor. Jutronić-Tihomirović 1985). Na taj način praktično nastaju, rekli smo, novi jezički kôdovi na kojima se komunicira u krugu porodice ili u društvu sunarodnjaka (diglosija), karakteristični po tome što nisu jednaki ni sa maternjim jezikom, ni sa jezikom sredine niti sa drugim takvim dijaspornim kôdovima. Tako nastaje, recimo, bosanski/hrvatski/srpski jezik na engleski, njemački, turski ili kakav drukčiji način. Nastali „miješani kôdovi“ podliježu, uz to, unutrašnjem raslojavanju prema različitim kriterijima (naročito prema generacijskom raslojavanju, npr. u poređenju prve, druge itd. generacije doseljenika), te nastaju potkôdovi diferencirani na osnovu dijalekatskih razlika u maternjem jeziku, socijalnih razlika, stepena obrazovanja govornika i slično).

5.5. Zašto je na ovakve pojave važno ukazati i zašto se ovdje porede dva navedena tipa interferencije? Zato što današnja „anglizacija“ jezika u BiH (vjerovatno i u susjednim zemljama istoga govornog područja) svojim rezultatima interferencije sve više podsjeća na procese u dijaspori, što znači da nerijetko praktično izostaje onaj očekivani postupak transfonemizacije i transmorfemizacije kakav je uobičajen i nužan da bi jedna tuđa riječ ostvarila status posuđenice. Pojednostavljeno rečeno, sve i da zanemarimo bilo kakve purističke tendencije, problem ostaje činjenica da umjesto eventualno potrebnih p o s u d e n i c a , naš se jezik, zapravo, opterećuje i nagrđuje sve većim bro-

jem tu đ i h r i j e č i i z r a z a . S druge strane stoji, naravno, i problem neselektivnog posuđivanja – preuzima se sve i svašta, trebalo to jeziku ili ne trebalo.

Da prethodno navedene tvrdnje nisu pretjerane ili da pretpostavke nisu nerealne, može posvjedočiti nekoliko modela upotrebe našega jezika (ili naših jezika) u dijaspori (rezultat je uvijek specifičan kôd nastao miješanjem dvaju jezika), odnosno, primjeri anglizama ili drugih posuđenica koje se danas mogu čuti u Bosni. Ovdje se navodi ono što je nekad negdje pojedinačno u istim ili sličnim kontekstima uistinu upotrijebljeno i zabilježeno, samo što je za ovu priliku sročeno u pretpostavljene iskaze, recimo, iz nekog telefonskog razgovora ili iz pisma.

Bošnjaci u Turskoj:

Čodžuklar u njega plaho pametna su. Babam evde hič ne radi, jani, najvoli sigara piti.

(= Njegova su djeca veoma pametna. Moj otac, dakle, ništa u kući ne radi, nadražuje mu je zapaliti cigaretu).

Bošnjaci/Hrvati/Srbi u Njemačkoj:

Imao je unfal pa ne zna hoće l' doći na urlaub. Ako krene povešće i halbšvester Helgicu, a vi ga pričekajte na flughafenu.

(= Imao je nesreću, pa ne zna hoće li doći na odmor. Ako krene, povešće i polusestru Helgicu, a vi ga čekajte na aerodromu.)

Bošnjaci (Hrvati, Srbi) na engleskom govornom području (recimo iz druge ili treće generacije iseljenika u Americi, Australiji):

Oni imaju tri bojsa i curu, i žive u veliki siti. Cura im tičerka, tičuje ove male, čildern i radi tri sata na dej, a bojsi im žive preko strita. Novca ne sevaju, a opet ajsi imadu svoje fletove, voze karove, idu na bič. To ti je plaho najš mjesto – moreš karom, moreš i basom jal trenom. Jeee, jeee, mejbi nam nekad dođeš na vizit. Evo učim sve bolje na bosanski – prije nisam veri znao, a i fader mi, babo, puno forgetio, pa sam govorijo prozor, pa sad naučijo pendžer. Sve gledam našu kantri na televižn, nevr ne propušćam ništa. Ol rajt, ajnoit i ti si bizi, ringo sam te i prije. Bratovi su mi gud, eno plejaju sa našim nejberima karte, a mam klina nešto po hauz, uvijek ima radit.

(= Oni imaju tri momka /sina/ i jednu djevojku /kćer/, i žive u velikom gradu. Djevojka je učiteljica, uči djecu i radi tri sata dnevno, a momci im žive prekoputa. Novac ne štede, a opet, kako vidim, imaju svoje stanove, voze aute, idu na plažu. To ti je veoma lijepo mjesto – možeš autom, možeš i autobusom ili vozom. Da, da, možda nas nekad i posjetiš. Evo bosanski sve više učim – prije nisam dobro znao, a i otac mi puno zaboravio, pa sam govorio *prozor*, a sad naučio da je *pendžer*. Redovno gledam našu domovinu na televiziji, nikad ništa ne propuštam. U redu, znam da si zauzeta, nazivao sam te i

prije. Braća su mi dobro, eno igraju karata sa komšijama /susjedima/, a mama čisti nešto po kući, uvijek ima posla.)

Mladi Bosanci i Hercegovci u BiH (uglavnom urbani argo):

Ja sam ti ovih dana veri bizi, dragi moj. Samo arbajt. Špacirali smo malo u akšam po Vase-štrase, dets ol – nemam cajta sekunde. Gledam Deen opet nabacio novi luk. Izgleda kao na Fashion Weeku. Sreli se sinoć u bek stejdžu, znaš koji stajling – haos image. Sav je in, pravo je cool. Nego, šikni mu neku SMS porukicu (!), frendica si mu, bit će heppy, biliv mi!

Jezik u javnoj upotrebi (manje-više nevezani iskazi – „čisto zum Beispil“):

Sad je naš prioritet fizibiliti-studija, to nam je zadaća nambr van. Uskoro bi naša država mogla računati i na novi stand-by aranžman. On line shopping ima danas svoje značajne prednosti i pokazuje trend porasta. By the way, danas je u svemu bitan brend – inače si ništa, zirou. Zato, sve što se može, treba brendirati, a za to je važno ulagati u pi-ar/PR/public relations kojega, opet, nema bez edukacije, dobrog treninga sa kvalitetnim trenerom i workshopom etc. etc. (Sve u svemu – *no comment!*)

6.0. I šta je, na kraju, zaključak? Bude li se trend „anglizacije“ jezika nastavio na bh. terenu, zaboravit ćemo na njegovu kroatizaciju i slične pojave. Umjesto toga, mnoga će, danas aktuelna jezička pitanja (postavljena i u ovom tekstu) sasvim sigurno biti zamijenjena posve novim problemima koja će preći prag, izaći iz okvira evidentnog lokalnog međunacionalnog i međujezičkog suprotstavljanja. Možda nam baš to treba (!) da bismo se otrijeznili od jezičkog nacionalizma. Naravno, osim ukoliko se ne bismo počeli „gložiti“ čiji je jezik više a čiji manje „angliziran“, zašto se nečiji jezik germanizira ili evropeizira umjesto da se „rusizira“ i tome slično, a sve u skladu sa autentičnim balkanskim izumima iz međunacionalnih odnosa. Zasad su pojave o kojima je ovdje govoreno (neselektivno i nekontrolisano unošenje tuđica u domaći idiom) svojstvene manje ili više pomodarskom izgrađivanju jezičkog imidža, no već sutra to može postati važan element u jezičkom identitetu Bosanaca i Hercegovaca, ma koje nacije i vjere bili. Takva se tendencija nazire, ali je niko i ne pokušava kontrolirati niti zaustaviti. I još gore: to se, uz opsjednutost kroatizacijom, srbi(jani)zacijom, bošnjačenjem jezika – i ne opaža kao problem. Uostalom, ilustrativna je usporedba već spomenuta priča: neki će Bošnjak, Srbin, Hrvat pomirljivo (moguće i vrlo dobro) prihvatiti, primjerice, zeta Nijemca, Engleza, Francuza samo iz zahvalnosti Bogu što nije „vlah“ ili „balija“ pa da se „mora sramiti pred svijetom“.

Neka (!) zato i anglizama, i germanizama, i ... – nema veze što ih mnogi i ne razumiju! Važno je samo da nam se naši nacionalni jezici ne miješaju – nema veze ni što su neke riječi do jučer (i) naše bile niti što za neke kažu da naše jesu oduvijek, a mi im pritom (prije svih etnonacionalnim liderima kao čuvarima naših interesa i naših identiteta) tek moramo „na riječ vjerovati“.

Literatura

Jutronić-Tihomirović 1985: Jutronić-Tihomirović, Dunja. *Hrvatski jezik u SAD*. Split: Logos.

Vajzović 2004: Vajzović, Emir. Smrt ili novo rađanje nacije. In: *Novi pogledi, ACIPS I/3*. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu. 18–20.

Hanka Vajzović (Sarajevo)

Sprache und Politik: Kroatisierung der Sprache auf dem Staatsgebiet von Bosnien und Herzegowina – Aggression oder verfassungsmäßiges Recht?

Die Frage, ob die Sprache auf dem Staatsgebiet Bosniens und Herzegowinas und dabei vor allem die Sprache der Medien tatsächlich einer Kroatisierung unterworfen ist, wird von vielen Bürgerinnen und Bürgern in erster Linie bosniakischer Nationalität bejahend beantwortet. Dabei ist vielen jedoch oftmals nicht bewusst, was mit diesem Begriff gemeint ist, und es erhebt sich die Frage, warum denn dem so sei. Warum vernimmt man in Bosnien nunmehr zusehends häufiger eine Sprache, die niemals zuvor hier heimisch war? Die zweite Frage begibt sich sodann meist auf die Suche nach dem Grund für dieses Phänomen. Angesichts des Umstands, dass meist von niemandem eine Antwort erteilt werden kann, bleibt vielfach ein Gefühl von Unwissen- bis hin zu Unzufriedenheit zurück.

Hanka Vajzović
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

II.

**Pravopis
Rechtschreibung**

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Neke pravopisne i fonološke razlike normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika

Među standardnojezičkim normama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika ima razlika, ali znatno više sličnosti. U ovom radu razmatraju se samo neke pravopisne i fonološke razlike koje se odnose na zamjenu jata, upotrebu foneme /h/, refleksa druge palatalizacije, jotovanja i dr.

U četiri republike bivše SFRJ, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, do 1990. godine upotrebljavao se zajednički standardni jezik kojem je zvanični naziv glasio srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik. Osobine i pravila ovog zajedničkog standardnog jezika bile su predstavljene u Pravopisu iz 1960. godine, u gramatikama i rječnicima. Njegova standardnojezička norma nije bila kruta, uvažavala je u dobroj mjeri postojanje raznolikosti, pa su pravila dozvoljavala korisniku mogućnost izbora jezičkih sredstava u upotrebi. Taj standard obilovao je mnogim dubletnim oblicima i sinonimima. Ova prilična sloboda izbora jezičkih sredstava omogućila je razvoj posebnih izraza u okviru ovog standarda, koje su lingvisti šezdesetih godina XX v. najprije nazivali varijantama. U početku se govorilo samo o hrvatskoj i srpskoj varijanti koje su se razvile u srpskoj i hrvatskoj sociokulturnoj sredini. Sedamdesetih godina XX v. počinje se govoriti o bosanskohercegovačkom jezičkom izrazu, a zatim i o crnogorskom jezičkom izrazu. Ipak, iako su to bile naznake raslojavanja zajedničkog standarda, do 1990. godine, niko nije govorio o posebnim jezicima. Naznačavano je da su sva ta četiri izraza sastavni dio zajedničkog sh./hs. standarda.

Iza 1990. godine u spletu niza događanja, raspada Jugoslavije, nacionalnih podjela, rata i drugih nesrećnih okolnosti raslojio se i zajednički standardni jezik tako što su njegovi izrazi podignuti na nivo standardnih jezika: srpska varijanta je postala *srpski jezik*, hrvatska varijanta – *hrvatski jezik*, bosanskohercegovački standardnojezički izraz – *bosanski jezik* i crnogorski izraz će izgleda nazvati *crnogorski jezik*. Nazivi jezicima su davani prema imenu nacije, što je slučaj sa srpskim i hrvatskim jezikom, dok je naziv *bosanski jezik* dat prema nazivu zemlje i predstavlja ustvari sinonim za bosanskohercegovački standardnojezički izraz koji je bio u okviru sh./hs. jezika. Mnogi hrvatski i srpski lingvisti ne prihvataju atribut *bosanski* i pokušavaju nametnuti oblik *bošnjački* u okviru naziva za jezik. Ovi prigovori i predlaganje drugog termina kriju se u činjenici da termin *bosanski jezik* nije nacionalni i ima šire značenje, tj. odnosi se i na jezik bosanskih Srba i Hrvata.

Ovakva podjela zajedničkog standarda nije donijela posebne probleme u Srbiji i Hrvatskoj, ali je došlo do niza teškoća u Bosni i Hercegovini, gdje su u upotrebi tri standarda: bosanski, hrvatski i srpski i u Crnoj Gori, gdje su naporedo crnogorski i srpski standard. Naravno, ti problemi nisu zbog razlika jezika, nego su političke naravi.

Nakon raslojavanja zajedničkog standarda sve lingvističke publikacije o tom standardu kao što su pravopis, gramatike i rječnici prešutno su gurnute ustranu, a stručnjaci-lingvisti počeli su pisati nove i krojiti drugačije standardnojezičke norme. U tome su se svi oslanjali na dotadašnju normu i izbacivali ono što ne odgovara etnosu, a dopisivali ono što su mislili da mu pripada kako bi tako nove jezike učinili različitim.

Složeni historijski, društveni, politički i kulturni odnosi oduvijek su doprinosili da jezička situacija u Bosni i Hercegovini bude specifična. Svi narodi u Bosni i Hercegovini, pored onoga što ih čini sličnima imaju i nešto posebno u kulturi, tradiciji, jeziku. To je doprinijelo da se život u Bosni i Hercegovini iskristališe kao bogatstvo raznolikosti. Jezik, također, u ovoj sredini ima svoje autentične crte, pa je unutar Bosne i Hercegovine teško bilo razlikovati po jeziku pripadnike etničkih grupa, jer se tipična melodija jezika kojim se govori u BiH prepoznavala kod svakog od njih kad bi progovorili u drugim sociolingvističkim sredinama. Bosanski Srbi i bosanski Hrvati preuzimaju norme srpskog ili hrvatskog jezika koje se grade u Beogradu i Zagrebu nastojeći se udaljiti od bosanskog standarda, ali, bez obzira na to, još uvijek zadržavaju prepoznatljivost bosanskohercegovačkog izraza.

Svaki od ovih jezika naslonjen je na prethodni zajednički standard, ali, pošto je trebalo opravdati posebnost svakog od njih, u izgrađivanju novih normi naglašavano je postojanje razlika.

Na planu komunikativnog procesa korisnici sva tri jezika izvanredno se sporazumijevaju, pa tu, dakle, ne postoji odnos kakav je uspostavljen između, npr. njemačkog i engleskog, nego se ovi jezici smatraju standardima zbog njihovih nanovo uspostavljenih standardnojezičkih normi. Norma prethodnog srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog zajedničkog standarda potisnuta je u drugi plan a njeno mjesto zauzele su norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, što je predstavljeno u pravopisima i gramatikama za svaki jezički standard.

Norme predstavljene u pravopisima i gramatikama u velikoj mjeri se podudaraju, ali ima i rješenja po kojima se razlikuju. Razlike se najčešće očituju u slučajevima gdje se trebalo odrediti prema dvostrukostima i višestrukostima u jeziku. U građenju norme lingvisti koji su sudjelovali u tome često se opredjeljuju za tzv. disjunktivnu normu, što je naročito karakteristično za hrvatske lingviste, po kojoj se preferira samo jedan oblik za upotrebu. Za tim se poveo i autor „Pravopisa bosanskoga jezika“ Senahid Halilović, pa kad je riječ o višestrukostima u Predgovoru obećava da će one sve više nestajati iz jezika, što je, naravno, jezička praksa opovrgla.

Iz ovakvog odnosa prema dubletima i višestrukostima nastale su razlike između pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika i pravopisa prethodnog zajedničkog sh./hs. standarda.

Pravopisna norma sh./hs. jezičkog standarda bila je zasnovana na fonološkom principu, što podrazumijeva pisanje riječi i oblika onako kao što je

to u izgovoru, tj. za svaku fonemu u pisanju mora postojati znak (slovo). To je jedna od tekovina jezičkih reformi iz XIX v. kada su udarani temelji zajedničkog standardnog jezika.

Iako je sve pokazivalo da će tada prevladati fonološki princip u pisanju, dugo je u XIX v. primjenjivan i morfološki (etimološki) pravopis, po kojem se u riječi morao prepoznavati i korijen riječi, npr. riječ *vlastnik* se pisala sa **t**, jer je izvedena od riječi *vlast*. Taj pravopis je iz norme zajedničkog standarda iščezao u XX v., a principi fonološkog pravopisa zadržani su u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku. Međutim, u doba preimenovanja varijanata i izraza u standardne jezike iza 1990. bilo je prijedloga da se vrati etimološki pravopis u hrvatski jezik, ali to nije nikada doživjelo svoju realizaciju u potpunosti, mada su pojedinačna rješenja u tom jeziku ustvari etimološki pravopis, npr. pisanje **t** ispred afrikate: *pogledat ću*, *podatci* i sl. Rastavljeno pisanje futura I je oduvijek karakteristika hrvatskog pravopisa i nije posljedica novijih intervencija, dok je pisanje **t** ispred afrikate posljedica novijih rješenja.

U zajedničkom *Pravopisu hrvatskosrpskoga/srpskohrvatskoga književnog jezika* (Pravopis 1960) ispoštovan je fonološki princip pisanja riječi u svim slučajevima gdje nije moglo doći do dvosmislenog značenja. Tamo gdje bi moglo doći do određenih problema u semantici, pisci pravopisa su uzeli rješenja kakva je imao etimološki pravopis. Takvi slučajevi nazvani su: odstupanje od pravila. Evo nekoliko primjera.

Zbog težnje za čuvanjem osnove, npr. u dat. i lok. jednine ne mijenjaju se **k**, **g**, **h** ispred **i** u riječima odmila: *baka – baki*, *seka – seki*, *koka – koki*. U imenima: *Milka – Milki*, *Draga – Dragi*, pa i u deminutivima izvedenim od tih imena: *Dragica*, *Milikica*, također, nema te promjene (Pravopis 1960: 54, 55).

Kod jednačenja suglasnika po zvučnosti **d** se ne zamjenjuje sa **t** kad se nađe ispred **s** i **š**: *predstava*, *odstupiti*, *gradski*, *odšetati* i sl., a kod jednačenja po mjestu tvorbe **s** i **z** ispred prednjonepčanih suglasnika **lj** i **nj** ne zamjenjuje se sa **š** i **ž**: ako je **s** u prefiksu (*sljubiti*, *razljutiti* itd.); odnosno ako su ta dva glasa ispred **nj** i **lj** nastalih jotovanjem **j** iz kratke zamjene jata *snježen*, *sljepilo*, *posljednji* itd. (Pravopis 1960: 64, 66).

Nemijenanje **d** u **t** ispred **s** i **š** nije uslovljeno mogućnošću da dođe do dvosmislenog značenja, pošto komunikacija ne bi bila ugrožena oblicima *pretsjednik* i *gracki*, nego je to u prvom redu zbog tradicijskih razloga.

Dva ista suglasnika se u izgovoru svode na jedan glas, pa se piše *bezakonje* (*bezzakonje*), ali se od toga odstupa ako bi ispuštanje jednog glasa dovelo do nejasnoća ili težeg razumijevanja dotične riječi: *najjači*, *najjednostavniji*, *preddržavni*, *poddijalekt* i sl. (Pravopis 1960: 67).

Zbog istih razloga **t** se zadržava ispred afrikate na kraju prefiksa: *otć-ušnuti, otcijepiti, potcijeniti* itd. (Pravopis 1960: 68).

Slične principe pisanja zadržali su i pravopisi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika koji su nastajali iza 1990. godine. Fonološki princip nije samo u slučajevima u kojima bi moglo doći do nerazumijevanja određene riječi. Među pravopisima ovih triju standarda na tom planu nema razlika.

Međutim, norma standardnog jezika se može svjesno mijenjati i tako vještački stvoriti određene razlike među standardima. Pod devizom da tako treba pisati u pravopisu se sugerira kakav je pravilan glasovni sklop određene riječi ili oblika. Ako negdje u govorima ili u jezičkoj praksi riječ ima i drugačiji glasovni sklop od onoga koji je u drugim standardima, onda se to proglašava autentičnom osobinom tog standarda i naglašava razlika čak iako se taj oblik rijetko upotrebljava. Tako su u pravopisnu normu bosanskoga jezika ušle i riječi *lehemiti, hudovac, ćehlibar, hlabav, ohlupina, truhlež* itd. Na sličan način u pravopisu i pravopisnom rječniku ovjereno je niz riječi i oblika, pa su tako stvorene razlike na fonološkom nivou u odnosu na srpski i hrvatski.

Z a m j e n a j a t a . Poznato je da u bh. govorima imamo ijekavsku i ikavsku zamjena jata, a standardnojezička norma preporučuje samo ijekavicu. Pravilo je da u dugim slogovima treba pisati **ije**, a u kratkim **je** mjesto starog jata, ali nije tako u svim riječima jer se javljaju i drugi refleksi jata.

U riječima sa sekvencom konsonant + **r** iza koje dolazi jat zamjena tog glasa može biti **je, ije** i **e**, pa imamo potvrđeno kod pisaca XIX v.: *pogreška, grjehota, srieća, briegovi*, pored: *pogreška, grehota, bregovi, vremena, sreća* i sl. Kasnije, u XX v. norma zajedničkog standarda u toj poziciji ostavila je samo **e** kao refleks jata: *pogreška, grehota, sreća, bregovi* i sl. (Pravopis 1960). U normama novih standardnih jezika stanje je nejednako: u bosanskom i hrvatskom mjesto jata u izvedenicama od *grěh-* pored **e** uvedena je i kratka zamjena jata: *grjehota, pogreška*, a sa **e** su ostali: *bregovi, vremena, sreća, strelica* i sl. (Halilović 1996, Babić et al. 1995), dok srpski jezik ima samo **e** u svim tim riječima (Pešikan et al. 1993).

Također, izvedenice sa prefiksom **pre-** i **pred-** javljaju se sa ijekavskim i ekavskim refleksom, što je potvrđeno i u pisanoj riječi XIX v. Norma zajedničkog standarda ih je smatrala dubletima. U normama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika pristup je različit.

U hrvatskom standardu oduvijek su preferirani likovi sa dvosložnom zamjenom jata, dakle: *prijevod, prijenos, prijevara, prijeđe* i sl., ali nisu zaobidjeni ni oni sa **pre-**. U tvorbi imenica od glagola s predmetkom **pre-** u jednih se imenica to **pre-** dulji u **prije-**: *prijekor : prekoriti, prijelaz : prelaziti, prijepis : prepisati*. U drugih se javlja i dugo **pre-**: *pregib, pregled, prekid, prelet*. Prema toj normi preporuka je da je bolje u kolebanju između likova **pre-** i **prije-** upotrijebiti likove sa **prije-** (Babić et al. 1995: 38, 39).

U normi srpskog jezika za sve glagolske imenice koje održavaju smisaonu vezu glagolom i motivisanost njegovim značenjem imaju prefiks u obliku **pre-**: *prevod, prevez, prevoz, prevoj, predlog*. Varijante tipa *prijevod, prijevez* na istoku nisu obične kao glagolske imenice, ali se normativno priznaju (Pešikan et al. 1993).

Norma bosanskog jezika je ijekavska, što ide u prilog preferiranju ijekavskih oblika u svim slučajevima gdje je moguće. O tome u *Gramatici bosanskog jezika*, autora Jahića, Halilovića i Palića, stoji da se u kolebanju između oblika **prije-** i **pre-** unaprijed ne daje prednost ni jednima ni drugima. Naporedni su oblici *prijelaz/prelaz, prijelom/prelom, prijeklop/preklop*, a samo sa **pre-** je: *pregib, pregled, preplet, premaz*. U upotrebi se preporučuje oslanjanje na vlastiti jezički osjećaj (Jahić et al. 2000: 162). *Pravopis bosanskog jezika* S. Halilovića se ne poklapa sa prijedlogom iz pomenute *Gramatike*, pošto se tu kao dubletni preporučuju i parovi: *presad/prijesad, pretop/prijetop, premaz/prijemaz, prečnik/priječnik, pregled/prijegled, preklop/prijeklop*. O toj pravopisnoj preporuci je rečeno da nema oslonac u bh. jezičkoj praksi, likovi sa **ije** sasvim su neobični i ne bi ih trebalo smatrati standardnim (Čedić 2001b: 60, 61).

Očito da se tri norme u tom pogledu razilaze, srpska ima tu uglavnom **pre-**, hrvatska preporučuje **pre-** samo gdje drugačije ne može, a bosanska dozvoljava naporednost **prije-** i **pre-** gdje god je to moguće.

U p o t r e b a f o n e m e h . S obzirom na to da je frikativni zadnjonepčani konsonant **h** u izgovoru sklon slabljenju i gubljenju, jedan dio štokavskih govora za njega ne zna. Upotreba **h** u standardima povezana je sa govornom situacijom i sa važećim normama. Pravilo da se **h** upotrebljava tamo gdje mu je po etimologiji mjesto nastalo je još u XIX v. To pravilo važilo je i u zajedničkom sh./hs. standardnom jeziku. Pošto se iza devedesetih taj standard podijelio na tri, uspostavljena su nova pravila u normama. Najviše razlika u odnosu na raniju situaciju pokazuje bosanska norma, koja je uvela **h** prema jezičkom osjećaju Bošnjaka i potvrdama iz njihove pisane riječi.

Za pisanu riječ XIX v. karakteristično je da se autori u tom pogledu više oslanjaju na svoj maternji govor nego na važeće norme. Zbog toga njihova pisana riječ odslkava postojanost ili nepostojanost ove foneme u maternjem govoru Bošnjaka, Hrvata i Srba.

U bh. pisanoj riječi XX v. upotreba foneme **h** je bila regulisana normom zajedničkog pravopisa. Po toj normi fonema **h** se bilježila tamo gdje joj je po etimologiji mjesto. Riječi *hrđa, hrzati, hrvati* se i sl. u kojima se **h** razvilo radi lakšeg izgovora valjalo je izgovarati i pisati bez **h**, a u riječima kao što *suh, duhan, kuhati* itd. mjesto **h** moglo se upotrebljavati i **v**: *suv, duvan, kuvati*, pa su to bili dubleti. Fonemu **h** po toj normi nije trebalo pisati ni u riječima: *lahko, mehko, truhnuti*. Iako su te riječi imale **h** u našim govorima, bile dio

jezičke prakse, norma ih je zaobišla i formirala kompromisno pravilo, u kojem su svi mogli naći nešto svoje, ali ne do kraja (Pravopis 1960).

Ovakav raspored upotrebe riječi u kojima ima **h** nije zadovoljavao korisnike bosanskog jezika, pošto je u prethodnoj normi ono iz upotrebe bilo eliminisano iz niza riječi. Iza 1990. norma bosanskog jezika sasvim opravdano akceptira upotrebu riječi: *hrđa, hrvati, hrzati; lahko, mehko, truhnuti*; a samo sa **h** su: *kuhati, suh, muha, duhan*. Radilo se o riječima koje su takvom obliku vrlo frekventne kod Bošnjaka. Međutim, u pronalaženju takvih riječi, norma je otišla još dalje pa su standardnim proglašene i riječi *hudovac, nahuditi, ohlupina, lehemiti* (Halilović 1996), koje nemaju jakog uporišta u jezičkoj praksi, pa je na to rješenje u normi bilo prigovora, pošto se radi o pretjerivanju u stvaranju razlika (Čedić 2001b: 36).

Donekle sličnu upotrebu foneme **h** ima hrvatski jezik, pošto likovi *hrđa, hrvati se, hrzati* imaju prednost pred oblicima *rđa, rvati se*. Također, sa **h** su i riječi: *muha, kuhati, suh, uho* i sl. Od bosanskog se razlikuje upotreba riječi *aždaha, buzdohan, proha*, pošto su za ovu normu uobičajeniji: *aždaja, buzdovan, proja*. Nema ni oblika *lahko, mehko*, preporučuju se samo oni bez **h**: *lako, meko, melem, nauditi, marama* i sl. (Babić et al. 1995: 32).

Norma srpskog jezika u tom pogledu najbližija je zajedničkom standardu. Tu se kaže da **h** treba pisati tamo gdje je mu je po etimologiji mjesto. Međutim, mnoge riječi imaju **v** i **j**, koji su se razvili mjesto **h**. Dvostrukosti su: *muva/muha, suv/suh, gluv/gluh, pastuv/pastuh*; samo je: *duvan, duvati, gruvati; aždaja, proja, čoja; lako, meko, trulo; rđa, rzati* i sl. (Pešikan et al. 1993: 72–74).

J o t o v a n j e . U upotrebi oblika koji su nastali od sekvenci **optj-** i **svetj-** odavno stoji oponiranje između **ć** (*opći, svećenik*) i **št** (*opšti, sveštenik*). Kad je u pitanju ovaj sekundarno pravopisni problem, zajednički sh./hs. standardni jezik akceptirao i jedne i druge likove, pa su korisnici jezika po svom izboru mogli upotrebljavati jedan ili drugi oblik (Pravopis 1960). Kad je riječ o likovima *opći : opšti*, u semantici nema razlike, što nije slučaj sa likovima *svećenik* i *svestenik*. Prvi se odnosi na katoličko, a drugi na pravoslavno crkveno lice.

Bosanska, hrvatska i srpska norma prema tome danas imaju različit odnos. Bosanska norma preferira oblike sa **ć**: *opći, svećenik* (Halilović 1996). Isto je rješenje i u hrvatskoj normi, samo što se uz *svećenik* navodi i lik *svestenik* kao srbizam (Babić et al. 1995). U srpskoj normi se upućuje da postoje oba lika, ali se naglašava da su „srpskom izrazu svojstveni oblici sa **št**, koji su preuzeti iz ćirilometodskog (staroslovenskog i srpskoslovenskog) nasleđa“ (Pešikan et al. 1993: 91). Ta alternacija **ć : št** danas je osobina po kojoj se također prepoznaje razlika među standardima.

Nešto je teže uočiti razliku koju čine norme kada je u pitanju odnos konsonantskih grupa **št : šć**.

Srpskohrvatska norma nije uzimala dijalektizme kao što su *skrovišće*, *utočišće*, ali su kao standardni bili prihvaćeni naporedni oblici trpnog pridjeva gdje je to bilo moguće: *ovlašten* : *ovlašćen*, *iskorišten* : *iskorišćen*, *upropašten* : *upropašćen*.

Takvo rješenje nije moglo doći kod oblika *pušten*, *namješten*, pa je tu ostalo samo **št**. Taj refleks bi, međutim, zvučao arhaično u oblicima *čašćen*, *čišćen*, *ožalošćen*, *gošćen* ili u komparativima *češći* (*čest*), *gušći* (*gust*), *čvršći* (*čvrst*), pa je jedino moguć lik sa **šč**.

Glagoli sa završetkom na **-jati** imaju **št**: *puštati*, *opraštati*, *namještati*.

Glagoli na **-ivati** i **-avati** imaju podnovljeno jotovanje: *ovlašćivati*, *pročišćivati*, *pročišćavati*, dok je kod nekih glagola na **-avati** staro jotovanje, u njihovom dubletnom paru na **-ivati** podnovljeno: *nagovještavati* : *nagovješčivati*, *obavještavati* : *obavješčivati*, a sve tri mogućnosti ima primjer: *iskorištavati* : *iskorišćavati* : *iskoriščivati* (Čedić 2001b).

U današnjem bosanskom standardu zadržano je najviše dubletnih oblika: *omašćenoga/omaštenog*, *ovlašćen/ovlašten*, *korišćenje/korištenje* i sl. (Halilović 1996), u hrvatskom standardu prednost imaju likovi sa **št**: *korišten*, *ovlašten*, a u nekim slučajevima preporučuju se i dubleti: *omašten/omašćen*, ali je i tu na prvom mjestu u pravopisnom rječniku lik sa **št** (Babić et al. 1995), dok se za srpski standard kao prvi navode likovi sa **šč**, a oni sa **št** su u zagradi: *iskorišćen* (*iskorišten*), *zamašćen* (*zamašten*), *ovlašćen* (*ovlašten*) i sl. (Pešikan et al. 1993). Tako stoji u normama, mada je u bh. jezičkoj upotrebi često potvrđena i drugačija praksa.

Z a m j e n a o u e : U instr. jd. imenica m. r. iza tvorbenog morfema **-telj** u bosanskom i hrvatskom jeziku samo je **-em**: *učiteljem*, *prijateljem*, dok u srpskom tu imamo razjednačavanje vokala u susjednim slogovima zbog lakšeg izgovora, pa su dubletni instrumentali: *prijateljdom/prijateljem*, *učiteljom/učiteljem* i sl.

U nom. pl. ove se norme razilaze kad se radi o imenicama sa umetkom **-ov/-ev-**. Bosanska norma u pojedinim imenicama ima oba morfa: *nosevi/nosovi*, *kneževi/knezovi*, *mrazevi/mrazovi*. U hrvatskoj normi je samo **-ov-**: *nosovi*, *mrazovi*, dok je u srpskoj **-ev-**: *nosevi*, *mrazevi*.

P o k r e t n i v o k a l i . Kod pridjeva određenog vida u dat. i lok. jd. mogu se upotrijebiti oblici: *velikom* – *velikome* – *velikomu*. Srpska norma ima likove: *velikom* – *velikome*, hrvatska norma prednost daje likovima sa pokretnim **-u**, ali ne potiskuje ni one sa **-e**, dok bosanska norma naznačava kao glavne likove na **-e** (*velikome*), iako su praksi jednako brojni i oni s nul-tim morfemom (*velikom*), a najmanju frekvenciju imaju likovi na **-u** (*velikomu*).

P r e f i k s i s a - i s u - . U upotrebi riječi građenih uz pomoć prefiksa **sa-** i **su-** također postoji razlika među normama bosanskog, hrvatskog

i srpskog jezika. Bosanska norma priznaje oba lika, pa je u upotrebi dubletno: *saradnik/suradnik*, *saradnja/suradnja*, *savremenik/suvremenik* i sl., hrvatska norma preferira oblik na **su-**: *suradnik*, *suradnja*, *suvremenik*, dok je u srpskoj normi: *saradnik*, *saradnja*, *savremenik* itd.

U Bosni i Hercegovini u službenoj upotrebi su, dakle, bosanski, hrvatski i srpski jezik. Svaki ima svoju normu, koje se međusobno u velikoj mjeri podudaraju. Iz ove kratke analize vidljivo je da su norme ovih jezika zadržale većinu osobina prethodnih jezičkih izraza koji su egzistirali u okviru zajedničkog standarda. Razlike koje su postojale među izrazima dopunjavane su novouspostavljenim normama. Međutim, i pored toga, u međusobnoj komunikaciji Bošnjaci, Hrvati i Srbi nemaju nikakvih poteškoća što često nameće pitanje da li se zapravo radi o jednom jeziku sa tri naziva, ili su zaista tri jezika. Ako izuzmemo politiku koja je imala najviše udjela na stvaranje ove situacije, jer su je usloveli burni događaji oko disolucije SFRJ devedesetih godina XX v. kad su se u prvi plan počeli isticati nacionalni interesi koji su, između ostalog, podrazumijevali i postojanje vlastitog jezika, u lingvističkoj nauci se ovaj problem može posmatrati na dva načina. Ako se isključi sociolingvistički momenat kao što to čine srpski lingvisti, onda bi se to moglo smatrati jednim jezikom, jer sadržina mu je naslonjena na štokavsko narječje, tačnije na govore istočnohercegovačkog govornog tipa koji su daleke 1850. u Beču izabrani kao osnovica novog reformiranog književnog jezika. Međutim, sociolingvistički posmatrano na područjima gdje je nekad bio službeni zajednički sh./hs. standard, može se govoriti o četiri standarda: bosanskom, hrvatskom, srpskom i crnogorskom, pošto je svaki od njih po nečem prepoznatljiv. Bosanskohercegovačka, hrvatska, srpska i crnogorska jezička sredina su tokom vremena razvijale specifične navike u upotrebi jezika, pa su sa stanovišta sociolingvistike po tim osobinama to već posebni standardi. I kao što to veoma dobro ocjenjuje Radovanović (Radovanović 2001) proces bi mogao ići još dalje, pa da se pored ovih standarda formiraju još neki. Izbor jednog narječja u XIX v. za osnovicu standardnog jezika bio je jedino moguć u vrijeme objedinjavanja južnoslavenskog prostora i jezički, ali to je donijelo i mnogo nezadovoljstva, jer je ikavcima, čakavcima i kajkavcima nametnut jezik koji su morali učiti. To nezadovoljstvo se očigledno pokazalo na kraju XX v. i dobili smo četiri standardna jezika. Zbog novonastale situacije velikih problema ima u školstvu u Bosni i Hercegovini, gdje se pod izgovorom da se radi o različitim jezicima nastoje razdvojiti nacije i osnivati posebne nacionalne škole.

Literatura

- Babić et al. 1995: Babić, S. et al. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Babić/Težak 1996: Babić, S.; Težak, S. *Gramatika hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić 1997: Barić, E. et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čedić 2001a: Čedić, I. Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik. In: *Jezik i demokratizacija. Posebna izdanja Instituta za jezik u Sarajevu*. Sarajevo. Knjiga 12. S. 69–77.
- Čedić 2001b: Čedić, I. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik – Bosna Leksika.
- Halilović 1996: Halilović, S. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Jahić et al. 2000: Jahić, Dž. et al. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Pešikan et al. 1993: Pešikan, M. et al. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pravopis 1960: Matica srpska/Matica hrvatska (1967–1976). *Rečnik srpsko-hrvatskoga književnog jezika*. T. 1–6. Novi Sad – Zagreb.
- Radovanović 2001: Radovanović, M. Standardni jezik, njegove varijante, subvarijante i urbanoreginalne realizacije. In: *Jezik i demokratizacija. Posebna izdanja Instituta za jezik u Sarajevu*. Sarajevo.
- Silić/Pranjčević 2005: Silić, J.; Pranjčević, I. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stanojčić/Popović 1997: Stanojčić, Ž.; Popović, Lj. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vajzović/Zvrko 1995: Vajzović, H.; Zvrko, H. *Gramatika bosanskog jezika*. Sarajevo.

Ibrahim Čedić (Sarajevo)

Einige orthographische und phonologische Unterschiede in den Normen des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen

Zwischen den standardsprachlichen Normen des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen gibt es Unterschiede, daneben wohl aber eine weitaus größere Zahl an Ähnlichkeiten. In dieser Arbeit werden nur einige orthographische und phonologische Unterschiede untersucht, die sich auf den jat-Reflex, die Verwendung des Phonems **h**, die zweite Palatalisierung, die Jotierung u. a. beziehen. Diese minimalen Unterschiede begründen sich in erster Linie durch die Entwicklung besonderer Ausdrücke im Rahmen der gemeinsamen Sprache serbokroatisch bzw. kroatoserbisch.

Ab dem Jahr 1990 kam es in jeder der neu entstandenen Standardsprachen zur Einführung einer jeweiligen Norm, wobei auf künstlichem Wege zahlreiche Unterschiede geschaffen wurden, obwohl es für diese oftmals keine Widerspiegelung im täglichen Sprachgebrauch gibt.

Ibrahim Čedić
Institut za jezik
Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.:+38733200117
insjezik@bih.net.ba

Senahid Halilović (Sarajevo)

Osobnosti pravopisne norme bosanskoga/hrvatskog/ srpskog i crnogorskog jezika

U ovome ćemo prilogu pažnju usmjeriti na slijedeća pitanja: I. šta je u oblasti ortografske norme prethodilo pojavljivanju zajedničkoga pravopisa 1960. god. (kratak osvrt unatrag); II. koje su opće značajke pravopisa nastalih poslije 1960. god.; tj. kakav je odnos novih pravopisa prema: a) pravopisnom naslijeđu; b) imenu jezika; c) pismu; d) izgovoru; e) etimološkom i fonetskom pisanju; f) dvostrukim rješenjima; g) riječima stranog porijekla; h) terminologiji; III. u kome smjeru idu dorade i popravke norme u pojedinim pravopisima.¹

I. Reformom Vuka Karadžića (1787–1864) na srpskoj i Ljudevita Gaja (1809–1872) na hrvatskoj strani u pravopisnom (a tako i glasovnom i uopće gramatičkom) sistemu utemeljena je norma koja će (uz dorade, razrade, orijentacije različitim kulturnim centrima itd.) čitavo stoljeće biti zajednička Bošnjacima, Crnogorcima, Hrvatima i Srbima. Osnova današnjih pravopisa u Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba potječe od Vuka S. Karadžića, koji je izvanredno shvatio da bi pravopis usklađen s azbukom od 30 grafema za 30 fonema, a čiji je osnovni princip da se riječi zapisuju suglasno svome glasovnom sklopu – najbolje odgovarao standardnoj novoštokavštini. U Bošnjaka i Crnogoraca fonološki pravopis prihvaćen je šezdesetih godina XIX st.; u Srba je u službenoj upotrebi od 1868, a u Hrvata od 1892. godine.²

¹ Ovim se pitanjima pozabavio švedski slavist Sven Gustavsson (Uppsala) u referatu „Kroatiska serbiska och bosniska i de nya ortografierna“ (Hrvatski, srpski i bosanski u novim pravopisima), podnesenom na nordijskom skupu slavista augusta 1997. u Helsinkiju. Zahvaljujemo se prof. Gustavssonu na ustupljenom i ovdje korišćenom primjerku neobjavljenog referata.

² Dva su osnovna načina bilježenja glasova. Jedan poštuje način predašnjega pisanja, bez obzira na to što se u međuvremenu izgovor promijenio. To je tzv. historijski ili tradicionalni pravopis, a imenuje se etimološkim ili korijenskim, pošto se načelo čuvanja porijekla riječi obično odnosi na korijen riječi. Kako se najmanja jezička jedinica koja posjeduje neko značenje naziva *morfemom*, a znanost koja se bavi morfemima *morfonologijom*, to se i pravopis koji propisuje da se isti morfemi pišu uvijek istim slovima naziva *morfonološkim*. Npr.: *rob – robski, sladak – sladka, stan – stanbeni, podbaciti – podkresati, težak – težka*. Drugi je način fonetski: u pisanju se obilježava glas kako se čuje pri izgovoru, prati se izgovor unutar riječi, tj. isti se glas piše istim slovom. Kako se glas koji služi za razlikovanje značenja naziva *fonemom*, a znanost koja se bavi fonemima *fonologijom*, to se i pravopis koji propisuje da se isti fonem uvijek piše istim znakom naziva *fonološkim*. Npr.: *rob – ropski, sladak – slatka, stan – stambeni, podbaciti – potkresati, težak – teška* i dr. Fonološkim pravopisom bilježe se, dakle, svi alomorfi koji se ostvaruju u konkretnim riječima i njihovim oblicima. Budući da se pravopisna izjašnjenja od Vuka naovamo već tradicionalno odlikuju dvojakim odstupanjima od fonološkog principa, tj. elementima etimološkog pra-

God. 1890. pojavila se Vuletićeva „Gramatika bosanskog jezika“, pisana u skladu sa vukovskom normom. Ta je norma u Bosni uglavnom prisutna do potkraj XX stoljeća, sa svim specifičnostima koje su obilježavale Belićev i Boranićev pravopisni uzus. Polovicom XX st. J. Vuković ponudio je svoj pravopis, ali on nije imao većega uspjeha. Početkom sedamdesetih (1972) izišao je u „Svjetlosti“ Marković–Ajanović–Diklićev školski pravopisni priručnik (do 1991. imao je 18 izdanja), zapravo jedan od izvedbenih pravopisa utemeljenih na zajedničkom normativu iz 1960, ali unekoliko primjereniji bosanskohercegovačkim prilikama negoli je bilo školsko izdanje pravopisa dviju Matica.

Hrvati su grafijski ujedinjeni od reforme Lj. Gaja – od prihvaćanja Gajeve latinice, tzv. gajice. Gaj 1836. usvaja štokavsko narječje i novi pravopis. Do potkraj XX st. Hrvati nemaju ustaljena pravopisa; hrvatska dopreporodna ortografija kolebala se između fonološkoga i morfonološkog načela; ilirski, morfonološki pravopis, trajao je 50-ak godina i predstavljao je stanoviti nazadak s obzirom na kriterij prilagođenosti jezičkoj strukturi. Od 1892. i „Hrvatskog pravopisa“ I. Broza – uz prijekid od 1942. do 1945. – Hrvati imaju stoljeće dugu tradiciju manje-više današnjega načina pisanja, tj. fonološkoga pravopisa. Potkraj XIX st. u Zagrebu je pripremljen teren za hrvatsko-srpsko jezičko objedinjavanje – to je vrijeme pobjede hrvatskih vukovaca: u skladu sa Vukovim modelom (književnoga) jezika poslije Brozova pravopisa izlaze Maretićeva „Gramatika i stilistika hrvatskog ili srpskog jezika“ (1899) i Broz-Ivekovićev „Rječnik hrvatskog jezika“ (u dva toma, 1901). Ove su knjige označile definitivno priklanjanje Hrvata Vukovu standardnojezičkom modelu.

Jezik vukovskoga tipa na hrvatskoj strani ide u smjeru hrvatske redakcije: iz okvirnih dvojstava odabrane su latinica i ijekavica. I na srpskoj strani Vuk–Daničićeva norma biva doradivana: u ishodu opstaje dvoazbučje (upot-

vopisa, i to unutar riječi (rjeđe; npr. u pismu ne bilježimo promjene u riječima *predsjednik*, *podšišati* i sl.; potom *predturski*, *Podtekija*, *Midhat*, *adhezija*, *plebs* – radi čuvanja značenja riječi) i u vezama između riječi u govornome nizu (redovito; tako pišemo, npr.: *pred kućom*, *s bratom*, *ispast će*, iako govorimo: *pretkućom*, *zbratom*, *ispašće*), to tzv. fonološki pravopisi u strožijem smislu i nisu čisto fonološki, već fonološko-morfološki. U načelu je fonološki pravopis lakši za pisanje, a morfonološki za čitanje. Bosanski se jezik odlikuje izuzetnom prozirnošću glasovnoga ustrojstva, te bi u nas morfonološki pravopisni princip više opteretio pisanje negoli bi olakšao čitanje. I makedonoskom jeziku odgovara fonološki pravopis; ostali slavenski jezici imaju različite tipove morfonološkoga pravopisa. Up.: Babić S., Finka B., Moguš M. „Hrvatski pravopis“, Školska knjiga, Zagreb, 1995 (treće izdanje), IV str. (Uvod); D. Brozović, u: „Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski“, Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, JLZ „Miroslav Krleža“, 1988, 108–109.

reba ćirilice i latinice; premda je bilo i spremnosti napuštanja ćirilice – up. Skerlićev koncept ekavske latinice za sve) i izgovorno dvojstvo (ekavica/ijekavica). (Ekavicu je za Srbijance – u užoj Srbiji i Vojvodini – kodificirao Stojan Novaković. Udaljavanje od Vukova modela događa se ujedno i prebacivanjem težišta sa sela na grad kao na uzoritu, prestižnu sredinu, na koju se sve više naslanjaju normirci.)

Nezadovoljni zajedničkom državom (Kraljevinom SHS, formiranom 1918. god.), Hrvati su se ubrzo ohladili od jezičkoga zajedništva. Funkcionirala su dva pravopisa: na hrvatskoj je strani poslije Brozova pravopisa D. Boranić od 1921. do 1951. objavio deset izdanja „Pravopisa hrvatskog ili srpskog jezika“; na srpskoj strani izlazio je od 1923. do 1950. Belićev „Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika“. U svoj pravopis Belić je uveo l o g i ć - k u ili slobodnu /tzv. anglo-romansku ili francusku/ interpunkciju umjesto g r a m a t i ć k e ili formalne /tzv. njemačko-slavenske ili njemačke/; ta je reforma bila opravdana jer je njemački tip interpunkcije za slavensku rečenicu odveć krut.³ U vrijeme kraljevske diktature Boranićev je pravopis prerađen u duhu Belićeva; tada je Belićev pravopis korišćen u svim državnim školama. Taj pokušaj unificiranja nije uspio te je Boranićev pravopis zauzeo staro mjesto u Hrvatskoj poslije srpsko-hrvatskog sporazuma 1939.

Divergentni tokovi osobito su bili izraženi u vrijeme Drugoga svjetskog rata „doba k o r i e n s k o g pravopisa u Hrvata; etimološka je ortografija kodificirana u dvjema knjigama: A. B. Klaić „Koriensko pisanje“ Zagreb 1942. i F. Cipra i A. B. Klaić „Hrvatski pravopis“ 1944“. U to vrijeme Hrvati (u NDH) zabranjuju ćirilicu; Vukov model standardnoga jezika doživio je tad

³ Iako se naziva slobodnom, logička interpunkcija postavlja jasne kriterije upotrebe zareza. Pritom je odlučujući smisao: zarez slijedi tok misli i logičko članjanje rečenice (zato se ponekad ovakva interpunkcija imenuje i s i n t a k s i ć k o m); pisac ne odvajava zarezom ono što po smislu ide zajedno, ali se može poslužiti njime da bi što plastičnije prenio „krivulju rečenice“. Up. Selimovićevu rečenicu: *Moja ljubav, ili nešto manje od toga, ticala se svih a ne jednoga, i bila mi je dovoljna.* (Ispred rastavnoga veznika *ili* i sastavnoga *i* obično se ne stavlja zarez, dok je veznik *a* suprotnoga značenja, što se rastavlja. Pisac je, međutim, s razlogom postupio obratno: dio sa *ili* u suštini ima apozicijsko značenje; klauza sa *i* dolazi kao zaključak; dio sa *a*, iako ima suprotno značenje, pripada širem izrazu kao cjelini.) Formalni karakter g r a - m a t i ć k e interpunkcije ogleda se u slijedećim primjerima: *Uzmi, što hoćeš. – Reci mi, da dođe. – Dođi ću, kad svršim posao. – Drago mi je, što te vidim.* Pored spomenutih dviju vrsta postoji i tzv. *stilska* interpunkcija; ona je najslobodnija – ne zasniva se na gramatičkim, nego na stilskim elementima. Kao naročita može se izdvojiti i tzv. besjednička interpunkcija (slobodnija je od gramatičke i tiče se samo besjedništva). Budući da čitanje ide u dikciju, interpunkcija udešena prema čitanju bila bi interpunkcija d i k c i j e . Up. M. Ajanović, „Interpunkcija u teoriji i praksi bosanskog, hrvatskog, srpskog jezika“, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1998: 14–18.

potpuno odbacivanje, osobito u leksici i ortografiji, i bio je ekstremno pohrvaćen. Boranićeva ortografija uvedena je opet poslije Drugoga svjetskog rata.

Konvergentni, politički forsirani tokovi kulminiraju od 1945. do 1960. Da bi se spriječilo rastakanje tadašnje jezičke zajednice, tj. nastajanje republičkih normi i pravopisa (a pravna pitanja kulture, pa i jezika, bila su u nadležnosti republičkih propisa, te je raskol bio uistinu moguć), što bi vodilo uspostavljanju jezičkih granica između ogranaka istog naroda u raznim republikama kao zasebnim komunikativnim zajednicama, u tom je periodu pripremljen i potpisan Novosadski dogovor (septembra 1953. Letopis Matice srpske iz Novoga Sada raspisao je anketu „o pitanjima sh. jezika i pravopisa“; od 8. do 10. XII 1954. u Novom Sadu upriličen je sastanak 25 učesnika ankete i donešeni su Zaključci) te sačinjen (1960) zajednički pravopis.

Taj zajednički pravopis, mjerodavan je za sve četiri jednojezičke republike, objavljen je latinicom i ijekavski u Matici hrvatskoj, a ćirilicom i ekavski u Matici srpskoj. Dakle, i taj jedini zajednički srpsko-hrvatski jezički projekt, iako je značio korak naprijed u pravopisnoj regulativi (otklonjene su neke slabosti dotadašnjih normi, npr. ispuštanje **j** u *zmiski*, *aziski* i sl., kako je bilo u Belićeve pravopisu, te formalna gramatička interpunkcija, kakva je bila u Boranića; u njemu je logička interpunkcija prilagođena specifičnostima standardne novoštokavštine te se njegova rješenja mogu označiti kao svojevrsna sinteza logičke i gramatičke interpunkcije, dvaju osnovnih evropskih tipova rečeničke interpunkcije; ujednačeni su mnogi gramatički termini i dr.) i premda je ujedinio sve bitnije i srpske i hrvatske već ukorijenjene odlike ostavljajući ih kao dvojstva slobodnom izboru, čime je omogućavao vrlo elastičnu normu – bio je, zapravo, „poluzajednički“. Njegova su bitna pozitivna dostignuća fonološki pravopisni princip i specifična rečenička interpunkcija. Ta su pravopisna rješenja, kao i dvojstvo pisama, standardnoj novoštokavštini davala originalno obilježje među slavenskim i evropskim standardnim jezicima.

Ispostavilo se ubrzo da je to samo privremeno stanje: u periodu koji slijedi sve je očiglednije „konfederiranje“ zajedničke države (od 1967, koja je godina obilježena i pojavljivanjem „Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika“ i Predloga za razmišljanje grupe članova Udruženja književnika Srbije, a osobito od 1974), što biva popraćeno izdvajanjem hrvatskoga, a potom i srpskoga jezika iz nadnacionalne zajednice. (Jezičke i kulturne zajednice mogu opstati jedino saglasnom voljom i orijentacijom sudionika.) Hrvati su odustali od Novosadskoga dogovora i pripremili nacionalno usmjeren pravopis (Babić/Finka/Mogušev Hrvatski pravopis, 1971), ali to je djelo zabranjeno i uništeno u tisku. Taj je pravopis pretiskivan potom u inozemstvu (tzv. londonac), a u Hrvatskoj je reprintiran 1990. Potisnuo je Anić – Silićev „Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika“ (iz 1986; njegova je zadaća [...] da, u skladu s načelima zajedničkog pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika, opiše stanje pravopisa u okviru književnojezičnog izraza

kakav je u upotrebi u SR Hrvatskoj“, str. 7–8) i danas je važeći normativ u Hrvatskoj.

Elaboracija pravopisnih tema, organizirana u Institutu za jezik u Sarajevu (70-ih godina), trebalo je da posluži inoviranju Pravopisa iz 1960. Kada je bilo očito da se hrvatska normativistika opredijelila za posebno, nezavisno njegovanje hrvatskoga jezika, pripreme na inoviranju i osavremenjivanju pravopisa uslijedile su i na srpskoj strani (1987. desetočlana grupa lingvista iz Beograda, N. Sada, Nikšića i Sarajeva pripremila je, a Matica srpska 1989. objavila Priloge Pravopisu). Trojica lingvista iz te grupe (M. Pešikan, J. Jerković i M. Pižurica) doveli su taj „posao do kraja, sačinivši Pravopis srpskog jezika“.⁴ Iste godine (1993) u izvedbi grupe stručnjaka koji se nisu složili s pravopisnim programom Matice srpske pojavio se i Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom (autori: R. Simić, Ž. Stanojčić, B. Ostojić, M. Kovačević). Godinu potom objavljen je i treći srpski pravopis (priručnik za škole M. Dešića), različit u ponečemu od oba prethodna. Različiti pristupi pojedinih autora otvorili su burnu i žučnu raspravu u Srbiji. Pravopis Matice srpske službeno je priznat kao normativ.

Međunacionalni jezički čvor raspliće se s raspadom druge Jugoslavije (god. 1990): u ishodu policentrične standardizacije imamo (manje-više) nacionalno usmjerene pravopisne priručnike i uopće zaseban normativni život bosanskoga, hrvatskog, srpskog i crnogorskog jezika. Termin srpskohrvatski / hrvatskosrpski jezik obesnažen je i u bivšoj Jugoslaviji i u zvaničnim međunarodnim nomenklaturama. Tako dva jezička dogovora, Bečki (1850) i Novosadski (1954) ostaju podaci o „mrtvome zajedništvu“, koje je svoj definitivni „trojezički“ raskol doživjelo Dejtonskim sporazumom 21. XI 1995. U čl. 11 Sporazuma ovjeren je i naziv *bosanski jezik* kao nepobitna sociolingvistička činjenica. Poslije raspada druge Jugoslavije u ustavima imamo kao službene jezike: bosanski, hrvatski, srpski (u BiH), hrvatski (u Hrvatskoj) i srpski (u Srbiji i Crnoj Gori). Osim pravopisa izrađuju se i ostali nacionalni normativni priručnici (rječnici, gramatike).

U BiH danas – kada je riječ o jezičkim uzusima uopće, pa tako i pravopisnim – većina Srba i Hrvata okrenuto je izvan zemlje: naglašen je njihov centrifugalni odnos prema Sarajevu, a centripetalni prema Beogradu i Zagrebu.

II. U nastavku ćemo ukratko međusobno uporediti četiri novija pravopisa i onaj iz 1960. god. Koristit ćemo se sljedećim skraćenicama: P (Pra-

⁴ M. Pešikan, „Pravopisna norma“ – u: „Srpski jezik na kraju veka“ (red. M. Radovanović), Institut za srpski jezik SANU i Beograd, Službeni glasnik, 1996, 175.

vopis iz 1960)⁵, B (Pravopis bosanskoga jezika)⁶, C (Pravopis crnogorskog jezika)⁷, H (Hrvatski pravopis)⁸ i S (Pravopis srpskoga jezika)⁹.

Opće značajke spomenuta četiri nacionalno usmjerena pravopisa bile bi sljedeće.

1. Kontinuitet s pravopisnim naslijeđem

Osnovicu njihovu čine: a) P (kao zajedničko naslijeđe) i b) s v o j a tradicija, svoje pravopisno naslijeđe. Odnos prema posebnom naslijeđu nije podjednako ekspliciran; u H to je Brozov i Boranićev pravopis; u S mogu se pratiti veze s Vukom i Belićem. M. Pešikan izričit je u tome da osamostaljenje srpskoga jezika ne iziskuje nikakav preokret: „Srpska jezička kultura imala je prirodan tok i u razdoblju starog pravopisa, te njegov normativni sistem ne treba opozivati ni poništavati, nego ga samo popraviti u onome u čemu nije bio dobro pogođen i doraditi onim u čemu je stara norma bila manjkava i nepotpuna. Radikalno reformisanje vodilo bi nepotrebnom narušavanju kontinuiteta, prirodnosti i neusiljenosti izraza, kao i otuđenju od kulturne riznice koju čine golemi knjižni fond stvoren u minulim decenijama.“¹⁰

U oprimjerenjima ne spominju se djela „s druge strane“; sve potvrde traže se u s v o j j tradiciji. (Ovo vrijedi za nove pravopise.)

2. Novi pravopisi i ime jezika

B, C, H i S donose nacionalna imena jezika, s tim što su nazivi „Hrvatski pravopis“ i „Crnogorski pravopis“ (tako je na koricama; zvanični je naziv „Pravopis crnogorska jezika“) dvoznačni, npr.: a) pravopis Hrvata i b) pravopis za Hrvatsku. Ispostavlja se da je ime jezika /etiketa/ bitno u ovdašnjim prilikama (Amerikancima ne treba a m e r i č k i , ali Francuzima na Aljasci itekako treba f r a n c u s k i). Uočljivo je da novi pravopisi izbjegavaju spomenuti pređašnje nazive (srpskohrvatski, hrvatskosrpski).

⁵ „Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom“. Izradila Pravopisna komisija, Zagreb / Novi Sad, Matica hrvatska / Matica srpska, 1960, 882.

⁶ Senahid Halilović, „Pravopis bosanskoga jezika“, Kulturno društvo Bošnjaka, Sarajevo, „Preporod“, 1996, 626.

⁷ Vojislav Nikčević, „Pravopis crnogorskog jezika“, Cetinje, Crnogorski PEN centar, 1997, 468.

⁸ S. Babić – B. Finka – M. Moguš, „Hrvatski pravopis“, Zagreb, Školska knjiga, 1995 (treće izdanje), 473.

⁹ M. Pešikan – J. Jerković – M. Pižurica, „Pravopis srpskog jezika“: I. „Pravila i njihovi osnovi“; II. „Rečnik uz pravopis“, Novi Sad, Matica srpska, 1993, 503.

¹⁰ „Pravopisna norma“, 175.

3. Odnos prema pismu

B navodi oba pisma, ali je tiskan latinicom. Isto je i sa C. S navodi da se srpski jezik može pisati i ćirilicom i latinicom; objavljen je u ćirilčkome izdanju (u kome stoji da će isto djelo biti objavljeno i u latiničkoj verziji); o pismima u S govori se vrlo opširno – od 17. do 45. str. Govoreći o dvoazbučju i zaštiti ćirilice od istiskivanja i zapuštanja, M. Pešikan kaže: „Ishod minulog razdoblja treba shvatiti kao trajno prihvatanje latinice u srpskoj kulturi, ali ne tako da potisne i zameni ćirilicu, nego da bude drugo i naporedno pismo.“¹¹ H navodi latinicu i tiskan je latinicom.

C se izdvaja između ostalih pravopisa i time što njegova latinica uz 30 zajedničkih slova ima i tri samosvojna znaka: **š**, **ž**, i **3** (*šeći, izelica, zanovijet, 3ora*).

4. Odnos prema izgovoru /ijekavski – ekavski/ i osobnosti ijekavizma

B. je pisan ijekavski i donosi samo pravila za ijekavski izgovor. S tvrdi da oba izgovora imaju istu vrijednost. Objavljen je i u ekavskoj i ijekavskoj verziji (ovo se odnosi samo na pravila; rječnik je isti – iz pojedine oblike stoje skraćenice ek. ili ijek. ili ek. i ijek.). U C je ijekavica „fonološka i morfološka“: *vjera, đever, prešesti, tijelo – tjelesni, vrijeme, dobrijuh* i sl. (iznosi tvrdnju: „crnogorski je standardni ijekavizam, srpski je književno autohton ekavizam, a hrvatski i bošnjački dvoglasni ekavizam“ /str. 44/, pogrešno pripisujući bosanskome jeziku i pravopisu diftong **ie** > **je**: *vrieme > vręme, rieka > rĳeka, zasiedanje > zasĳedanje*). H ne govori o ijekavskome izgovoru, već o dvoglasniku **e**; „[...] u hrvatskome književnom jeziku postoji dvoglasnik **je** koji se nekad pisao **ie**, a u posljednjih se stotinu godina piše **ije**, izuzevši djelomičan prekid za NDH“ (str. 39). Dakle, piše se **ije**, ali je izgovor troglasovne skupine **i + j + e** umjesto standardnog izgovora dvoglasnika, dakle, *lijep* se izgovara kao *ljĳep, gnĳĳezdo, ljĳevak*; izgovara se, dakle kao dugo **je** u riječima *djĳedo, zamĳĳerati, djĳĳlā, zāhtĳĳĳvā...* a troglasovnu skupinu (a ne dvoglasnik **je**) **ije** imamo, npr., u *grajĳe* (prez.), *smĳĳĳem se, nijĳĳedan, higĳĳĳĳena*. Rječnički dio nema difitnog **je** već **je**: *lijep* i sl.

Razlike su velike od pravopisa do pravopisa – kad se radi o ijekavskim oblicima – **s p e c i f i č n o s t i m a i j e k a v i z m a**. Ovdje ćemo te osobnosti osmotriti u trima grupama primjera: a) konsonantom (**c**) pokriveno **r + je** < kratkoga jata; b) prefiksi **pre-/prije-, pred-/prijed-**; c) ostalo.

¹¹ L. c.

a) kad je riječ o **c + r + je** (< jata), na jednoj je strani S, na drugoj B i H, a na trećoj je C. Pravopis iz 1960. imao je npr.: *mrijest – mrestilište, srijeda – usred, vrijeme – vremena, grijeh – grešan, vrijedan – vredniji, strijela – strelica, upotrijebiti – upotreba* itd. S u ovome prati pravopis dviju Matica. B ima: *grješa/ grešan, mrjestilište/mrestilište, strjelicalstrelica, pomodrjetilpomodreti*, ali samo: *dremljiv, drenić, prečice, prečka, privreda, upotreba, usred, vredniji, vremena*. (U pravopisnome rječniku navedeni su samo ovakvi oblici, premda je u pravilima u ovakvim slučajevima dopušten izbor između **je** i **e**.) H često ima **je/e**: *grješan/grešan, drjemljiv/dremljiv, drjenić/drenić, mrjestilištelmrestilište, priječice/prečice, strjelicalstrelica, vrjedniji/vredniji*; ali je samo: *pomodrjeti, prečka, privreda, upotreba, usred, vremena*. C ima: *grješan/grešan, drjemljiv/dremljiv, drjenić/drenić, mrjestilište/mrestilište, pomodrjeti* (postati modar), a *pomodriti* (učiniti modrim), *priječice/prečice* (prilog), *prječkal/prečka, strjelicalstrelica, vrjedniji/vredniji; privreda, upotreba, usred, vremena*.

b) odnos **pre-/prije-** i **pred-/prijed-**. S ima poveliku listu sa **e/ije**; u B i H dominiraju oblici sa **ije** nad dubletnima i onima sa samo **e**; C također ima **e/ije**, čak **i**: *prevjes/prijeves, prethodnik/prijethodnik*; samo je *prijepis* (u B: *prepis/prijepis*)...

Dakle, svi imaju grupu dubleta, ali varira to šta ulazi u tu grupu i kolika je ona. Npr., grupa sa **e** najveća je u S, a sasvim mala je u B (četiri riječi), H i C. S druge strane, grupa sa **ije** u S svodi se na nekoliko riječi, dok je velika u B, H i C.

c) Ostalo. B i H imaju *nisam*; S *nisam/nijesam*, C *nijesam*; S i C *zalivati/zalijevati*, a B i H *zalijevati*. Samo C ima: **d + je > de, c + je > ce, s + je > se, z + je > ze**: *ovde, ćepanica, šljedeći (uz šljedeći) / izlječiv*. Samo je u C: *ovijem, mojijeh, velikijim*: „Inače su i ovde po pravilu uopšteni završeci tvrdijeh osnova [...]“ (zamjeničko-pridjevske promjene) /str. 18, nap. 16/.

5. Odnos: etimološko (korijensko) – fonetsko (fonološko) pisanje

Uglavnom se svi pravopisi drže principa fonološkog pisanja: u sandhiju se ne bilježe promjene, unutar riječi – da: *pišćev, vrapca* i sl. Međutim, C umjesto *izljubiti* ima *izljubiti/izljubiti*; a H ima *predak*, gen. *Pretko*, Npl *precilpredci*, DILpl *precimalpredcima*; tako i *gubici/gubiti* (od četvrtoga izdanja samo *predci, petci*) i sl. (Nap.: Simićev pravopis ima, naprotiv: *pozdiplomski/postdiplomski, gimnaziskinja/gimnazistkinja, pleps, gankster* – u Belićevu duhu, više se upravlja prema izgovoru. I spomenuto **rje** umjesto **re** u B, H i C također je element etimološkog pisanja.) Ovdje ide i odnos prema glasu **h**. Taj je odnos u pojedinim pravopisima različit; uopćeno kazano, njegova zastupljenost pada od B preko H i C do S, u kome umjesto **h** češće negoli drugdje imamo supstituente glasa **h** ili fonetsku nulu: *kujna, snaja, amajlija, asura*.

6. Odnos prema dvostrukim rješenjima

Općenito vrijedi da je dvostrukih rješenja manje u posmatranim novijim pravopisima negoli ih je bilo u onome iz 1960. (Također ih je manje nego u npr. Anić/Silićevu ili Marković/Ajanović/Diklićevu pravopisu.) Uz stilski obilježene riječi koristi se znak > ili skraćunica v., kojima se upućuje na neutralnu riječ; npr. u H: *minduša* > *naušnica*, *patriot* > *rodoljub*, *rahmetlija* > *pokojnik*, *tobdžija* > *topnik*; u B: *bezbjednost* v. *sigurnost*, *čuvstvo* v. *osjećaj*, *jagnje* v. *janje*; u S: *janje* v. *jagnje*. Najmanje restriktivnosti u ovome pogledu posjeduje B; u njemu su naporedni brojni oblici koji su u S ili H stilski obilježeni, npr.: *demokracija/demokratija*, *gledalac/gledatelj*, *milion/milijun*.

7. Odnos spram riječi stranoga porijekla

Taj se odnos može pratiti u vezi s dvjema načelno oprečnim odrednicama: jedna je tolerancija, a druga je p u r i z a m . Ovdje je naprije potrebno osmotriti odnos prema riječima koje pripadaju pojedinim tradicijama: bošnjačkoj, hrvatskoj, srpskoj, crnogorskoj. Međutim, različit je uopće odnos prema riječima preuzetim sa strane, osobito prema riječima iz slavenskih jezika. Kada je riječ o susjednim naslijeđima, može se reći da svaki pravopis sadrži samosvojnu skupinu riječi – i s obzirom na veličinu i na sastav – koje bismo mogli označiti neintergriranim bosnizmima, crnogorizmima, kroatizmima ili srbizmima. Ono što nije etiketirano u tom smislu i oglašeno nepoželjnim, a potječe iz neke od susjednih jezičkih baština, prihvaća se kao stilistička zaliha. Za purizam se može reći da najviše tradicije ima na hrvatskoj strani i da nema tolikoga uporišta u bošnjačkoj, srpskoj i crnogorskoj jezičkoj kulturi; stoga je težnja da se odstrani leksika tuđega porijekla najprisutnija u H, i nije toliko izražena u B, S i C. Posljednja decenija XX st. osobito je obilježena naglašenom kroatizacijom hrvatskog jezičkog standarda; purizam i neologizacija dodatno su osnaženi i vode tzv. hrvatskome novogovoru ili „superhrvatskome“.¹² (Nap.: Simićev pravopis ima više dubleta i, uvjetno kazano, kroatizama negoli Pešikanov; tj. više je „srpskohrvatski“ od zvaničnoga srpskog pravopisa. Ali i S ima, kao i B, npr. *liječnik* i *ljekar*, dok je u H *liječnik*, a znakom > uz *ljekar* upućuje se na *liječnik*.)

8. Odnos prema terminologiji

I odnos prema terminologiji, kao i odnos prema riječima stranoga porijekla, također je pokazatelj orijentacije pojedinih pravopisa s obzirom na protivstavljene dvojnosti: otvaranje – zatvaranje; integracija – izolacija; evropeizacija – balkanizacija. I u ovome je pogledu H bliži drugoj etiketi iz gornja tri para; donekle mu je u ovome blizak C. B i S više su usmjereni otvorenosti, integraciji i evropeizaciji. B i S naime, više od H i C ostaju u okvirima nasli-

¹² Opširnije: B Brborić, „Predistorija i sociolingvistički aspekti“ – u: „Srpski jezik na kraju veka“, 28–34.

jedenih terminosistema, vršeći ponekad različit odabir iz predašnjih okvirnih dvojtava i vešestrukosti, ali ne donose novu terminologiju. Najviše je novotarija, novotvorenica i prevedenica u ovoj oblasti u H (s napomenom da se u pojedinim slučajevima radi o terminima koji su otprije prisutni u hrvatskoj građi i nisu bivali općeprihvaćeni u vrijeme zajedničkoga standarda). H tako ima (unutar pravopisne terminologije): *točka*, *dvotočje*, *spojnica* (= crtica), *izostavnik* (= apostrof). Razvijanje npr. ekskluzivno svoje terminologije može donijeti više štete negoli koristi.

III. Zaključci

Dorade i popravke i predašnje norme (naprije kada je riječ o pisanju velikoga slova, o sastavljenome i rastavljenom pisanju, o zamjeni jata, o pisanju imena iz drugih jezika) posjeduju svi novi pravopisi. često su to istovjetna rješenja. Međutim, iako je svima polazište Pravopis iz 1960, različiti pravopisi norme usmjeravaju različito. Ovo se odnosi i na pravopisna pravila i (osobito) na rječnički dio. Sam izbor riječi u pojedinim pravopisnim rječnicima predstavlja usmjeravanje. Različita je količina novopredloženih rješenja; otuda, između ostaloga, i različite reakcije u pojedinim sredinama prema tim inovacijama. Norme inače nemaju lahak zadatak: navike je teško mijenjati – otuda otpori i manje ili više žustre rasprave povodom novih pravopisa. Lingvisti mogu pratiti reakcije javnosti, pratiti odnos prema pojedinim normativističkim izjašnjenjima, ali njihova uloga tu nije presudna. Praksa je, zapravo, odlučujući kriterij: ono što ona ovjeri od ponuđenih rješenja postat će normom bosanskoga jezika, ili crnogorskog, hrvatskog i srpskog jezika. Bilo kako bilo, svi (koji to žele) imaju pravo normirati svoj jezik bez uticaja drugih i bez ugledanja na druge. (Postoje i drugačiji primjeri. Tako, mnogo bogatije ali također maloljudne jezičke zajednice, kakva je npr. holandska, ne prevode stručnu literaturu sa engleskoga – čak je i izdaju na tom jeziku.)

Naš je stav da nije u p u t n o pošto-poto težiti razlikama; naprotiv: u najmanju je ruku uputno voditi računa o razvoju normi u susjedstvu. Na takav nas pristup obavezuje i činjenica upućenosti jednih na druge – kako unutar Bosne i Hercegovine, kao višenacionalne zajednice u kojoj se prepliću tri standardnojezičke norme, utemeljene na istome dijasistemu – tako i izvan BiH. Jedno od rješenja koje bi vodilo boljem razumijevanju i sporazumijevanju pripadnika četiriju jednojezičkih južnoslavenskih naroda, korisnika četiriju bliskih standardnih južnoslavenskih jezika, bilo bi: označiti u svome nacionalnom standardnom jeziku ono „svoje“ i tako ga zaštititi od preslojavanja i potiranja, a dopustiti (u što je moguće većoj mjeri) „tuđe“ – kao stilističku rezervu.

Sažetak

U radu su predočene osnovne obavijesti iz historije pravopisne norme u Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba, a potom je upoređena nekolicina pravopisnih priručnika nastalih u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj

Gori poslije odustajanja od zajedničke norme. Po napuštanju pravopisa Matice srpske i Matice hrvatske, koji je od 1960. bio mjerodavan za sve četiri jednojezičke republike avnojevske Jugoslavije, uslijedilo je desetak pravopisnih izjašnjenja. Iako je novonastalim normativima zajedničko ishodište – pravopis iz 1960. god. – oni su osobeni u mnoštvu pojedinosti i pravopisnu normu usmjeravaju različito. Te su osobnosti očite i u pravopisnim pravilima i, naročito, u rječničkom dijelu. Spram nadnacionalnog normativa dviju Matice novonastali su priručnici manje-više dotjerivački i uglavnom nacionalno usmjereni.

„Pravopis bosanskoga jezika“ (S. Halilović), „Hrvatski pravopis“ (S. Babić – B. Finka – M. Moguš), „Pravopis srpskoga jezika“ (M. Pešikan – J. Jerković – M. Pižurica) i „Pravopis crnogorskog jezika“ (V. Nikčević) osmotreni su s obzirom na: odnos prema zajedničkom naslijeđu, odnos prema pismu, odnos prema izgovoru (riječ je o specifičnostima ijekavizma), odnos etimološko – fonetsko pisanje, dvostruka rješenja, odnos spram riječi stranoga porijekla, odnos prema terminologiji i dr.

Senahid Halilović (Sarajevo)

Die Besonderheiten der orthographischen Normen der bosnischen, kroatischen, serbischen und montenegrinischen Sprachen

In diesem Beitrag liegt der Schwerpunkt auf folgenden Fragen: 1) Was ging in orthographischer Hinsicht der Herausgabe der gemeinsamen serbokroatischen bzw. kroatoserbischen Rechtschreibung aus dem Jahre 1960 voraus? 2) Worin liegen die Gemeinsamkeiten der nach 1960 erschienenen Rechtschreibwerke in Bezug auf a) orthographisches Erbe, b) Glottonyme, c) Schrift, d) Aussprache, e) etymologische vs. phonetische Rechtschreibung, f) Dubletten, g) Fremdwörter und h) Terminologie. 3) In welche Richtung gehen Ergänzungen und Korrekturen der Norm in den einzelnen Rechtschreibungen?

Senahid Halilović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina

Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)

Paralela aktuelnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika

„Nigde u svetu ortografski priručnici nisu nikakvi normativni priručnici, koji sadrže celokupnu gramatiku jednog jezika, niti njihovi (pravopisni) rečnici propisuju upotrebnu vrednost reči u raznim sferama izražavanja književnim jezikom. Takođe, ni književne jezike, pa ni načine pisanja nigde ne stvaraju komisije filologa i gramatičara. Da je to tako, ti filolozi i gramatičari morali bi biti i biolozi, i hemičari, i medicinari, i istoričari, i tehnolozi raznih struka, i književnici...“ Ž. Stanojčić, O pravopisu – kao izrazu načela, i o praopisima – kao priručnicima, Spone, Nikšić, 1994: 30.

U svakom društvu postoje određena pravila, bolje reći skup pravila, o ponašanju ljudi, ili norme koje regulišu društveni život. „Književno-jezička norma npr. čini skup pravila o tome koji su oblici u književnom jeziku dopušteni, koji pak nisu – i kako se dopušteni oblici upotrebljavaju.“¹ Jezička norma nastaje u određenim društvenim uvjetima. „Jezička evolucija, izazvana kako unutrašnjim, tako isto i vanjskim momentima po(d) dejstvom promenljivih društvenih, političkih, istorijskih i dr. prilika, – uslovljava veće ili manje, brže ili sporije promene u samoj normi.“² Književni jezik, kao jedinstven skup jezičkih činjenica, pored fonetike, morfologije, leksike, sintakse, frazeologije itd., obuhvata i niz elemenata koji se ne mogu izučavati samo lingvističkom metodologijom. Književno-jezička norma i normativistika, odnosno standardologija „u službi lingvističkih proučavanja, – kada za svoj predmet ima književni jezik, – u analitičkom postupku primenjuje izvesna iskustva onih nauka koje se bave izučavanjem društvenih normi u širem smislu (dakle, pravom, politikom, ideologijom, etikom i drugim srodnim oblastima), a takođe i sociologije, psihologije i drugih kojim se teorijskim i terminološkim ‘krovom’ sprovode, nužno se sukobljavaju sa problemom odnosa jezika i društva, istražuju ih i objašnjavaju, pa tako i utiču na društveni odnos i društvenu brigu prema jeziku. Stalno je u usponu shvatanje da jednostrana politička ili državna intervencija, kao uostalom ni društveno neangažovana opšte-lingvistička interpretacija, – da ni jedna ni druga nisu dovoljno sposobne, ako se uzajamno ignorišu i pocenjuju, da daju neki ozbiljniji doprinos normativistici, niti da se izbore za pravi status književnog jezika u društvu, niti pak da mu poklone onu pažnju koju zaslužuje.“³

U normativistici se gotovo redovno prepliću dva aspekta, lingvistički

¹ R. Simić, Nikšić, Spone, „Aktuelna jezička pitanja“, 1994: 103.

² R. Simić, Nikšić, Spone, „Aktuelna jezička pitanja“, 1994: 105.

³ R. Simić, Nikšić, Spone, „Aktuelna jezička pitanja“, 1994: 105.

i politički. Mnogi smatraju da je politički nadređen lingvističkome. Kada je u pitanju srpskohrvatski jezik, sada mnogi tvrde da je to bila neka labava srpsko-hrvatska jezička zajednica koja se održavala iz čisto političkih razloga. Mnoga pravopisna rješenja „bila su prije stvar kompromisa nego što su svoje utemeljenje mogli pronaći u lingvističkoj nauci.“⁴ Tako je pravopisna problematika godinama bila predmet interesovanja, sasvim se izgubilo iz vida da pravopis nije i najznačajniji priručnik za proučavanje jezika. Od samog objavljivanja „Pravopisa srpskohrvatskog jezika“ (1960), stalno su se vodile nekakve rasprave, nudila su se neka nova, bolja ili gora (više i nije važno kakva) rješenja, sve do najnovijih događaja na prostorima, sad već druge, bivše Jugoslavije. Bez obzira na sve „Pravopis srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskog jezika“ (1960) odigrao je značajnu ulogu u unapređivanju pravopisne norme na cijelom prostoru gdje se upotrebljavao. Imao je objedinjujuću ulogu. Sada se u novim državama govori o posebnim standardnim jezicima: bosanskom, srpskom (i crnogorskom). Napisane su brojne knjige koje se bave ovim jezicima. Svaki od pomenutih jezika ima urađen pravopis sa pravopisnim rječnikom. Vjerujemo da su svi pravopisci radili tako da ništa nisu samovoljno određivali i propisivali. Uostalom, pravopisci i gramatičari su dužni da jezičke činjenice analiziraju i sređuju, a ne da ograničavaju upotrebu riječi i oblika. Nerazumno je boriti se protiv „onoga što je osvojilo književnike i narodne govore“, jer je u jeziku dobro „sve ono što se ne protivi opštim pravcima i tendencijama njegova razvika.“⁵ Dakle, za svaki se prirodni jezik „mogu propisati eksplicitna pravila kako bi njime trebalo – odnosno kako je njime dobro (‘pravilno’) govoriti i pisati [...] ukupnost tih pravila predstavlja jezičku normu. Zadatak jezičke norme [...] da inače implicitnu jezičku konvenciju učini eksplicitnom, da je pri tom u što većoj mjeri ujednači, da je kodifikuje i institucionalizuje.“⁶

Zanimalo nas je kako je to urađeno u aktuelnim pravopisima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika (crnogorski ostavljamo po strani). Zašto smo se odlučili za pravopise? Zato što je to prva knjiga koja je nastala na svim prostorima (Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Jugoslavije) u novonastaloj situaciji, s naslovom samo bosanski, samo hrvatski i samo srpski; i još zato što je to knjiga kojom se služi (?) najveći broj ljudi, kao jedinom literaturom u rješavanju jezičke problematike. Analizirali smo rječnike pravopisa objavljenih u gotovo isto vrijeme, one koji se već koriste u nastavnoj praksi, ali i drugdje: „Pravopis bosanskoga jezika“ Senahida Halilovića, Preporod, Sarajevo, 1995 (u daljem tekstu BP); „Hrvatski pravopis“ trojice autora: Babić, Finka, Moguš; Školska knjiga, Zagreb, 1996 (u daljem tekstu HP) i „Pravopis srpskoga jezika“ (priredili: Mi-

⁴ M. Kovačević, „Lingvistički i politički aspekti pravopisa“, Nikšić, Spone, 1994: 31.

⁵ A. Belić, „Oko jezika i pravopisa“, Naš jezik, 1952: 75–82.

⁶ M. Radovanović, „Sociolingvistika“, Novi Sad, Dnevnik, 1989: 186.

tar Pešikan, Jovan Jerković i Mate Pižurica), Matica srpska, 1993 (u daljem tekstu SP93), ali i „Pravopis srpskohrvatskoga jezika“ iz 1960, Matice srpske i Matice hrvatske (u daljem tekstu P60). Naime u Srbiji se od 1. januara 1997. godine primjenjuje ovaj rad, ali i ovaj drugi. Priređivači SP93 u uvodnoj riječi kažu da „svrha ovog priručnika [...] nije da opozove pravopisnu normu utvrđenu prvim Matičnim pravopisom [...] koji je 1960. godine Matica srpska zajedno s Maticom hrvatskom objavila kao objedinjeni srpskohrvatski pravopis, on tu normu samo osavremenjuje, doraduje i u potrebnoj meri prilagođava i popravljaja, držeći se načela postojanosti i kontinuiteta srpske književnojezičke kulture i norme“. (SP93,9) Čitalačkoj javnosti je vrlo jasno stavljeno do znanja da je SP93 rađen po uzoru na P60. „Oslonac na P60 ogleda se ne samo u visokom stepenu održavanja njegove norme nego i u izričitom ukazivanju na odnos te ranije i sadašnje inovirane norme“ (SP93,9). Zato smo ih morali oba uzeti za usporedbu.

Svjesni činjenice da sve ove jezike karakteriše isti fonetsko–fonološki, tj. glasovni sistem, isti padežni sistem, uglavnom isti sistem tvorbe riječi i njihovih oblika, najveći dio zajedničke leksike, a o sintaksi, osim nekih malih razlika, i da je ne govorimo, odlučili smo se na upoređivanje baš pravopisnih rječnika jer su pored pravopisnih pojava u pravopisnim rječnicima često prisutne gramatičke i stilske pojave. Neko će reći da se radi o jezičkim sitnicama, ali za nas one jedino i mogu biti interesantne u ovom trenutku.

Upoređivanja jezičkih sitnica u okvirima srpskohrvatskog jezika često su se vršila, i često se dolazilo do vrlo interesantnih podataka. Naprimjer, u slučajno uzetom jednom broju Našeg jezika iz 1975, nalazimo rad Miroslava Nikolića, „Frekvencija sažetih i nesažetih oblika u zavisnim padežima zamjenica moj, tvoj, svoj i koji u savremenom srpskohrvatskom jeziku“. U njemu se između ostalog kaže: „Upotreba (ne)kontrahovanih oblika relativne zamenice *koji* u savremenom književnom jeziku je u velikoj meri regionalno obeležena, a i brojne su varijacije između pojedinih pisaca [...] Tako pisci iz Hrvatske i Crne Gore [...] češće upotrebljavaju nekontrahovane oblike ove zamenice“.⁷

O jezičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskog i hrvatskog jezika napisano je puno radova. Najviše se govorilo o razlikama na leksičkom planu. Radosav Bošković je u Našem jeziku još 1935. objavio rad „O jezičkoj i stilskoj diferencijaciji srpskog i hrvatskog jezika“, u kojem teška srca tvrdi da bi rječnik razlika između srpskog i hrvatskog jezika „mogao imati tri do četiri hiljade riječi“. Julije Benešić u „Gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika“, Varšava, 1937, obradio je 1300 riječi koje u hrvatskom znače jedno u srpskom drugo. Petar Guberina i Krune Krstić u knjizi „Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika“. Matica Hrvatska, Zagreb, 1940, navode 4500 riječi koje se različito upotrebljavaju u hrvatskom i srpskom jeziku. Božidar Vančik,

⁷ Beograd, Naš jezik, XXI/3, 1975: 158–166.

saznajemo iz članka „Otkrića o hrvatskom jeziku“, objavljenog jedanaest godina poslije njegove smrti (1990) u časopisu Ognjište, smatra da razlike obuhvaćaju oko 10 000 riječi, „a kad te rječničke razlike međusobno usporedjemo vidimo da one nisu ni malo slučajne nego da su podvrgnute čistim jezičnim zakonima koji obuhvaćaju oko 85 različitih glasovnih zakona i preko 200 zakona tvorbe riječi [...]“. Na utvrđivanju razlika radio je i beogradski pozorišni kritičar Jovan Ćirilov,⁸ koji je želio „da pospeši osmozu između varijanti koja je u toku, ne iz političkih, već iz lingvističkih razloga. Ta osmoza traže od kada je štokavski izgovor postao književni jezik Hrvata i Srba“. Tu je i „Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika“ Vladimira Brodnjaka, Školske novine, Zagreb, 1991. Ističe da je danas nemoguće tačno utvrditi broj razlika jer se u razvojnom procesu jezika na ovim prostorima štošta odvijalo spontano, ali još i više „pod pritiskom i često vrlo grubim intervencijama struktura kojima je pred očima bio krajnji cilj da se hrvatski jezik zatre, onako kako je to vrlo uspješno izvedeno u Bosni i Hercegovini pod providnim geslom „jezične tolerancije“. „Posebno se osvrće na Pravopis iz 1960, gdje kaže da „niko živ nije mogao saznati spada li ova ili ona riječ u „istočnu“ ili „zapadnu“ varijantu, govori li se ona u srpskom ili hrvatskom dijelu zajedničkoga jezika, postalo je jasno da su partijsko-politički manipulatori iznjedrili neku vrstu jezičnog lonca za topljenje. U Bosni i Hercegovini taj je lonac bio zamotan u svileni papir „jezične tolerancije“, koji će u proteklih trideset godina dovesti do posvemašnjeg posrbljenja jezika, koji je doduše ostao ijekavski, ali je u njemu svaka riječ koja je mirisala na hrvatski jezik bila s puno tolerancije otpisivana, zatirana i zabranjivana, tako da je došlo do potpune srbizacije i govornoga i književnoga jezika u BiH“ (VIII).

Tako su se rasprave o jeziku na prostorima bivše Jugoslavije kretale u dva pravca. Jedan je bio „Srbi svi i svuda“, drugi, da imamo jedan jezik (srpskohrvatski), ali ne i jedinstven.

Veliko bogatstvo rječničke građe koja je zastupljena u P60 činilo je ubjedljiv utisak da se u njemu nalazi sve što je na pravopisnom (i gramatičkom) planu sporno. Međutim, mi koji smo se njim služili gotovo čitavog života zapažali smo da, izostavljeno još puno „spornih“ riječi. Sad se svako u svom jeziku bavi svojim problemima. A na to se gleda uglavnom tako što se tvrdi da sada imamo tri ili četiri jezika. „Svima im je zajedničko postojanje spoljne, državne intervencije u proklamovanju zvaničnog imena jezika, te izgovora i pisama u službenoj upotrebi. Ono u čemu se primećuje osetne razlike jeste unutrašnja jezička situacija, odnosno eventualno postojanje i usmerenost pretenzija da se jezik administrativnom akcijom menja i iznutra.

⁸ J. Ćirilov, „Hrvatsko-srpski rječnik inačica/Srpsko-hrvatski rečnik varijanti“.

Ovako gledano, srpski se može uzeti kao referentna tačka, jer on u celini ne ispoljava takve tendencije, pa se može šematski zamisliti kao da miruje. (Zanemarujemo, naravno, polagane procese spontane promene koji su deo života svakoga jezika). Ovo je objašnjivo politički kao i sociopolitički: šta god drugo da je Srbija radila ili nije radila tokom poslednjih godina, ona se nije izdvojila iz federacije, pa nema ni potrebe da i na lingvističkom planu dokazuje svoju različitost. Nasuprot tome, u Hrvatskoj je veoma izražena upravo takva potreba, pa se hrvatski – delovanjem svojevrstnog paradržavnog lingvističkog inženjeringa – iznutra menja, uveliko veštačkim merama i brzim tempom, kako bi se što pre i što više odvojio kako od srpskog tako i od zajedničkog srpskohrvatskog nasleđa. S druge strane, bosanski se sličnim intervencijama nastoji unekoliko udaljiti i od srpskog i od hrvatskog, s tim što se to kretanje odvija sporije i u drugom pravcu – naglašavanjem orijentalnog sloja u domaćoj tradiciji.⁹ O ovim sudovima nećemo komentarisati.

Vjerujemo da su se svi pravopisci trudili da rječnik bude jednostavan i pogodan za svakodnevnu primjenu i brzu konsultaciju, kao i to da preko njega korisnici lahko nađu u općem tekstu obradu i ocjenu pitanja koja ih interesuju, ali nismo baš sigurni da su u tome svi podjednako uspješni. Ovo se posebno odnosi na SP93 i HP. U prvom se veliki broj riječi navodi u gnijezdima, što otežava i usporava rad, a oba predviđaju i prijelazne odredbe, otuda puno dvostrukosti i trostrukosti. Autori HP tvrde da je to samo zato da bi uklonili „zapreke koje su zbog političkih razloga onemogućivale hrvatskomu pravopisu da se normalno razvija i standardizira“. (HP,148) Ovi drugi samo da poprave i dorade ono što nije bilo dobro u P60. A da bi se izbjegao pritisak na ljude koji su već usvojili jedan uzus, ostavlja se prijelazno rješenje. Međutim, mnoge stvari nisu popravljene u potpunosti. Naprimjer, u P60 stoji biokemija i biohemija, SP93 ništa ne mijenja, znači li to da je sada u srpskom uzusu isto? SP 93 ostavlja puno toga iz P60, što s obzirom na sadašnje prilike starno ne stoji. Ilustracije radi navest ćemo jedan primjer. U P60 prisutna je samo riječ *boksač*, nema riječi *bokser*, a znamo da se ova riječ gotovo isključivo upotrebljava u srpskom U BP stoji *boksač/bokser*, u HP samo *boksač*. Nije tačno da se samo u bosanskom jeziku upotrebljava *bokser* (pored *boksač*), a u HP i SP samo *boksač*. U BP je inače puno dubletizama. Dubletizam je jezička realnost, „njega u stvarnom književnom jeziku (i to dobrom, negovanom) ima i znatno više nego u normativnim priručnicima, jer oni samo delimično obuhvataju i predočavaju stvarna dvojstva“. (SP,11)

Pomalo smeta što jedni zadiru u atar drugih i znaju šta je za njih bolje. Tako u P60 bilo je dopušteno *Abesinija* i *Abisiniya*, *danas Etiopija*. HP navodi samo Etiopija, ali u SP 93 stoji Etiopija [...] *Abisiniya* (*hs. Abesinija*)

⁹ R. Bugarski, „Aktuelna sociolingvistička situacija na srpskohrvatskom jezičkom području“, „Jezik kao kulturni identitet“, Crnogorski PEN Centar, 1998: 29.

iako HP uopće ne navodi ni *Abesinija* ni *Abisinija*. Upoređivanje pravopisnih rječnika dodatno je komplicirano time što i onda kada se navode iste riječi uz njih se ne navode isti podaci. Nekad je za neke bitnije da pokažu šta neka riječ znači, nekada kojoj vrsti riječi pripada, jedni uz istu riječ navode jedan padežni oblik, drugi neki drugi. Za HP je važnije na jednom mjestu reći da je naprimjer neka riječ stilski markirana, a na drugom šta ona znači (**adžija* – *hadžija*, /zvjezdica ispred upućuje na stilsku obilježnost/ na drugom mjestu, pod *h*, dobijamo informaciju da se radi o muslimanskom hodočasniku), a za BP, iako se radi o istoj riječi, da ukaže na ravnopravnu upotrebu dvaju nastava u istom padežnom obliku. (Kad je konkretna imenica u pitanju, navodi se Vjd. *hadžijalhadžijo*) jer značenje je toliko poznato onima koji bosanski osjećaju svojim da je zbilja nepotrebno nuditi informacije ove vrste. Slično je i sa objašnjenjima koja se odnose na glagolske oblike, nalazimo uz neke glagole, naprimjer u HP, jednom, kao pravopisno interesantne(?), infinitiv, prezent, glagolski prilog sadašnji, drugi put, aorist, imperativ, nekad se navodi puni oblik, nekad samo nastavak. Tako da je bilo nemoguće napraviti jedan pravi presjek.

Analizom prvih petnaest slova (od **A** do **K**) našli smo različit broj riječi. Srpski pravopis (SP93 + P60) sadrži oko 21000 riječi, HP nešto manje od 11000, BP nešto više od 10000. Međutim, samo je nešto oko 4250 istih riječi koje nalazimo u svim pravopisima. (Zbog eventualnih grešaka u prebrojavanju, brojke smo zaokruživali, a one ne mijenjaju sliku rezultata koje smo dobili, brojke valja uzimati kao aproksimativne vrijednosti).¹⁰ Kad je srpski pravopis u pitanju, napominjemo da se u SP93 nalazi oko 1500, a u P60 1750 riječi.

Valja odmah reći da su pravopisci BP i HP unijeli nešto malo više od 300 riječi koje ne nalazimo niti u P60, niti u SP93. Ilustracije radi navest ćemo neke: *bahtati*, *baksuzli*, *balega*, *balvančić*, *Baška Voda*, *besprimjernost*, *bezuvjeto*, *bibliotetski*, *bjelook*, *blagoslov*, *blizančić*, *bljuvati*, *bojkot*, *bršćenje*, *Čečenija*, *čereće*, *čevapčić*, *darmar*, *dašćetina*, *decibel*, *deponija*, *divan*, *dobrano*, *doseljenički*, *drečav*, *drmadžija*, *druželjubiv*, *drznički*, *državotvoran*, *dvojnice*, *dvopek*, *džamahirija*, *džezvica*, *džet*, *džoging*, *džus*, *fantazmogoričan*, *fatamorgana*, *gas-mask*, *građansko-pravni*, *grejp*, *Haiti*, *harakiri*, *heliofobija*, *hidrogliser*, *hidro-izolacija*, *hinduizam*, *hortikultura* itd.

Razlike na bilo kojem planu (pravopisno, gramatički ili stilski) bilježimo u 1200 riječi. Međutim, samo se u nešto manje od 300 riječi razlikuju

¹⁰ Na osnovu ovih podataka mogli bismo izvoditi pogrešne zaključke, naprimjer, tvrditi da je srpski bogatiji, ili da se hrvatski i bosanski razlikuju od srpskog u nekoliko hiljada riječi, što svakako nije tačno. Radi se o tome da se pravopisci nisu bavili istim riječima, već onim, po njihovom mišljenju, interesantnijim za jezik čijom se pravopisnom problematikom bave.

sva tri jezika međusobno. Ostalih 900 odnosi se na razlike samo jednog u odnosu na druga dva. Tako se bosanski u odnosu na srpski i hrvatski razlikuje u nešto manje od 500 (200+300) riječi; hrvatski u odnosu na bosanski i srpski u nešto više od 750 (450+300) riječi, a srpski u odnosu na bosanski i hrvatski u nešto više od 550 (250+300) riječi. Međutim, kad su same razlike u pitanju, onda se broj razlika drastično smanjuje. Ima ih počev od pisanja velikog slova, sastavljenog i rastavljenog pisanja riječi, pisanja glasova i glasovnih skupova, jednačenja glasova, pisanja riječi iz drugih jezika, sve do onih na gramatičkom i stilskom planu. Na ovom posljednjem ih je najviše.

Kad se o stilskim razlikama radi, vidimo da se uz svaku riječ stilski markiranu u HP to obavezno i naglašava, tačno obilježava. Uz riječi u SP93, također seupućuje na bolje, običnije, neobične, neuobičajene riječi karakteristične za hrvatsko-srpski jezik, riječi karakteristične za muslimansku sredinu itd. U rječniku bosanskog jezika najčešće se kaže da je riječ stilski obilježena, tj. karakteristična za pjesnički jezik. U svakom ima i drugih napomena, o njima ćemo govoriti niže.

Krenut ćemo od početka, BP i HP objavljeni su latinicom, SP93 ćirilicom (P60 i ćirilicom i latinicom), znači redosljed riječi u rječnicima nije isti. Svi počinju različito: P60 od **a a**; BP od riječi *abadžija*, HP od **a**, SP93 od nastavka **-a** čak i priručnik za škole pravopisa bosanskog jezika počinje drugačije, od velikog **A**.¹¹ Odmah nam se stavlja do znanja da je na pomolu nešto novo.

Za autore pravopisnih rječnika, već smo rekli, nisu podjednako interesantne iste riječe. Tako za autora BP interesantne su riječi: *abadžija*, *abadžijin*, *abadžijski*, *abadžiluk*, *abadžinica*, *abadžinicin*, *abd*, *Abd-Allah*, *abdest*, *abdesthana*, *abdestiti se*, *abdestluk*, *abdestni*, *Abdud-Dar*, *abrakadabra*, *abuzemze(m)*, *aškosum*; za autore HP: *abderićanin*, *abecedarac*, *abecedarij*, *abiturijent*, *abnormalac*, *abolicionist*, *abonent*; SP93, *Abazar*, *Abaširi*, *Abdulaziz*, *abeceda*, *ablendovati*, *Abruci*, *apsorpcija*, *apsces* itd. Nijedan od pravopisa posebnih jezika nije unio riječi: *abiotičan*, *abiotički*, *abrača*, *abrevijatura*, *abrevijacija*, *abruptan*, *apsurdan* i još mnoge druge koje nalazimo u P60. Dakle, svi unose neke nove riječi, aktualnije, koje nije sadržavao P60, ali i izostavljaju mnoge iz P60, kao neinteresantne.

Valja napomenuti da za razliku od P60, u kojem su sve riječi (koje mogu imati svoj akcent) date s akcentima, pravopisni rječnici bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika (SP93) ne sadrže akcente, tako da o razlikama na akcenatskom planu nismo mogli govoriti, a njih je, prema onome što nude nove gramatike ovih jezika i ranije gramatike raznih, čak i istih, autora srp-

¹¹ S. Halilović, „Pravopis bosanskog jezika“, Priručnik za škole, Zenica / Sarajevo, Dom štampe, 1999.

skohrvatskog jezika, svakako bilo.¹² Normalno, riječ je o nekim sitnijim razlikama. Doduše, akcenat kao supstandardna forma i nije ortografski, već ortoepski problem, ali uzimanjem i akcenatske problematike broj razlika bi se znatno uvećao.

Najprije, nešto o razlikama jednog pravopisa u odnosu na ostala dva.

U čemu se ogledaju razlike između BP, s jedne strane, i HP i SP, s druge strane.

U BP neke se riječi pišu velikim početnim slovom (*Evandĕlje/Indžil*), a u HP i SP malim (*evandĕlje*).

Dalje, u BP h se piše u riječima u kojima se inače ne piše u hrvatskom i srpskom: *dohmiljeti*, *Džingis-han*, *hudovac*, *hudovica* [...] (pored *udovac*, *udovica*), *istruhliti*, *istruhnuti*, *izmalehna* (pored *izmalena*) *ishmiljeti*, *čehlibar* itd. Veoma je poznato kako je **h** bio uvijek kamen spoticanja. P. Đorđić piše sa: „pisanje glasa **h**, koji je za ogroman deo našeg pismenog sveta čisto književnog ili ponekad knjiškog porekla, pretstavlja ujedno i glavno i najočiglednije merilo po kome se može oceniti čije poznavanje našeg književnog jezika“.¹³

U BP piše se **f** u riječima u kojima se u hrvatskom i srpskom piše **v** ili **l**; *čaršaf*, *čifluk*; u BP piše se **đ** u riječima stranog porijekla u kojima u hrvatskom i srpskom stoji **l**: *inad*, *inaditi se*; **n** u riječima u kojima u srpskom i hrvatskom stoji **l**: *findžan*, *findžančić*; **l** umjesto **lj**: *kiler*, u SP i HP *kiljer*; **ć** i **k**, ili **k** i **đ** u nekim riječima u kojima u srpskom i hrvatskom može prema pravopisnim pravilima stajati samo **k**: *kiler/ćiler*, *bereket/berićet*, *kaur/đaur*; ponekad **k** tamo gdje je u hrvatskom i srpskom uobičajeno **ć**: *kafir*; ponekad **ć** i **k** tamo gdje je u hrvatskom i srpskom **ć**: *ćatib/katib*; **ć** ili **č** tamo gdje se u hrvatskom i srpskom piše samo **č**: *ćerpić/ćerpić*, *inoćalinoća*; **t** i **p** umjesto samo **t** u hrvatskom i srpskom: *koštićav/košpićav*; samo **nj** tamo gdje u hrvatskom i srpskom može stajati **n** i **nj**: *bunjište* (u SP i HP *bunjištelbunište*).

Za neke riječi u BP karakteristična je geminacija sonanata.: *Allah*, *ejvallah*, *džennet*; ili udvajanje vokala: *džemaat*, koje nema u istim riječima srpskog i hrvatskog jezika.

Bosanska norma dopušta pisanje nekih prisvojnih pridjeva izvedenih s nastavkom **-ski** i **-jski** iako nisu izvedeni od imenica na **-ij** ili **-ija**, naprimjer od imenice *Delfi* prisvojeni pridjev je *delfijski* i *delfski*. U HP i SP samo

¹² H. Muratagić-Tuna, „Nešto o akcenatskim razlikama u udžbenicima za srpski jezik“, Srpski jezik, 1–2, Beograd/Nikšić, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika, 1998.

¹³ „Hronika ili kronika“, Beograd, Naš jezik, God. III, sv. 3, 1934: 86.

delfijski.

Brojne su razlike (često propusti), u pojedinačnim slučajevima, kada se radi o fakultativnim sekvencama i fonemama. U BP glagolski prilog prošli uvijek je naveden sa sekvencom **-ši**; *digavši* (u *Gramatici bosanskog jezika*¹⁴ paralelno se navodi i drugi oblik *digav*), za razliku od HP i SP u kojima se navodi najčešće u zagradi ova fakultativna sekvenca, SP93 ipak preporučuje ovaj oblik isključivo sa **-ši**. U riječima i oblicima riječi u kojima može stajati fakultativna fonema često se BP razlikuje od HP i SP, naprimjer: Gjd od pridjeva *idući* BP navodi bez fak. fon. *idućeg* (HP i SP sa fak. fon. *idućega*). Ili obrnuto, prilog *koje-kad(a)* u BP s fakultativnom fonemom, u HP i SP bez, *kojekad*.

Prisvojni pridjevi izvedeni od imenica na **-ica** u bosanskom jeziku nemaju palataliziranu osnovu, umjesto *babičin*, *beračićin*, *bijedničin*, *curičin*, kako se upotrebljava u hrvatskom i srpskom, upotrebljava se: *babicin* [...] *curicin* itd.

Bosanska norma dopušta da se upotrebljava veliki broj imenica s izmijenjenim i neizmijenjenim velarnim suglasnikom u DLjd, dok hrvatska i srpska preporučuju samo oblike u kojima nije izvršena palatalizacija: *četvrtinci* i *četvrtinki*. S druge strane, BP normira oblike samo *grotesci*, a HP i SP *grotescilgroteski*.

Bosanska norma umnogome se razlikuje od hrvatske i srpske i kad je u pitanju zamjena jata. Samo u BP je *gorjenje* (HP i SP *gorenje*) itd.

U bosanskom su normirane riječi, *alaj-bajrak* (*bajrak*, *bajra-ktar*) dakle oblici u kojima nije izvršena metateza kao u hrvatskom i srpskom.¹⁵ Samo BP ima *filter* i *filter*, (HP i SP *filter*), *grob* i *greb* (HP i SP *grob*).

BP normira kao dvorodne neke imenice koje HP i SP normiraju kao jednorodne: *amper-sekundlamper-sekunda* (HP i SP *amper-sekunda*).

Česte su razlike i o broju nekih imenica, tako BP imenicu *dozluk* navodi u jednici (HP i SP *dozluci*).

U nominativu mn. nekih jednosložnih imenica m, r. BP propisuje samo dugu množinu: *hirovi* (HP i SP *hiri/hirovi*). Ali ima i obrnutih slučajeva, BP normira neke imenice s infiksom i bez njega, a HP i SP samo s njim, dužu množinu: *hrtilhrtovi* (BP), *hrtovi* (HP i SP).

¹⁴ Dž. Jahić, S. Halilović, I. Palić, „Gramatika bosanskog jezika“, Zenica, Dom štampe, 2000.

¹⁵ Srpskohrvatski jezik, Beograd, „Enciklopedijski leksikon-Mosaik znanja“, 1972.

U Gmn. BP pored oblika s nepostojanim a normira i nastavak **-i**: *bjeloušaka* i *bjelouški* (HP i SP *bjeloušaka*).

Autor BP uvijek prvo navodi oblike pridjeva neodređenog vida pa određenog; ukoliko se radi o pridjevima koji nemaju oba vida, navodi onaj koji smatra normalnim. Tu često ima razilaženja s ostala dva pravopisa, BP navodi: *kontrastni*, HP i SP *kontrastan*.

Razlika ima i na tvorbenom planu.

Po porijeklu, a i po značenju, nastavci za građenje pridjeva: **-iv/-ljiv** ustvari su jedan isti nastavak. Ovaj prvi se nešto rjeđe sačuvao, češće se javlja ovaj drugi.¹⁶ Međutim, za razliku od HP i SP u kojima su normirani neki pridjevi saino sa **-ljiv**: *iscrpiljiv*, u BP nalazimo *iscrpiv/iscrpiljiv*.

U tvorbi imenica za žensku osobu veoma rijetko, odnosno u slabo plodne sufikse spada sufiks **-ična**, međutim, pored ovog sufiksa koji nalazimo u svim pravopisnim rječnicima, samo u bosanskom nalazimo i sufiks **-išna**, *djeveričnal/djeverišna*. Inače u BP često stoje po dva različita sufiksa u nekih riječi u kojih HP i SP nude samo jedan: *domorotkaldomorotkinja*, a samo *domorotka* (HP i SP).

Umanjenice od nekih imenica muškog roda mogu se tvoriti raznim sufiksima. U bosanskom pravopisu nalazimo neke deminutive s drugačijim sufiksom od onih u hrvatskom i srpskom jeziku, naprimjer: *šatorić* (HP i SP *šatorčić*).

Jedino se u bosanskom jeziku naporedo upotrebljava složenica *bogomil* i *bogumil*, za razliku od ostala dva standarda gdje se normira samo *bogomil*. A da podsjetimo, Belić i Stevanović su tvrdili da se oba oblika podjednako čuju.¹⁷

Uočavaju se brojne razlike kada se radi o sasatavljenom i rastavljenom pisanju riječi. U najvećem broju slučajeva ostaje nam jedino da se pitamo čime su se stvarno rukovodili pravopisci kad nude toliko različitih rješenja. Tako, jer, u BP stoji *itekako*, u HP i SP *i te kako*, itd.

U čemu se ogledaju razlike SP prema BP i HP?

U SP često se piše veliko slovo u riječima u kojima ga u BP i HP ne nalazimo: SP *Boka kotorska* / *Boka Kotorska*, BP i HP *Boka kotorska*; SP *Gorski Kotor*, BP i HP *Gorski kotor*; SP *Gradišćanski Hrvati*, BP i HP *gradišćanski Hrvati*; SP *Hrvatsko Zagorje*, BP i HP *Hrvatsko zagorje*.

¹⁶ V. M. Stevanović, „Savremeni srpskohrvatski jezik“, 550.

¹⁷ M. Stevanović, „Srpskohrvatski jezik“, Beograd, Naučna knjiga, 1970: 405.

Jednačenje suglasnika po zvučnosti u riječima stranog porijekla, u vlastitih imena, prisutno je samo U SP, naprimjer *Habzburg* (pored *Habsburg*), u BP i HP *Habsburg*.

U SP se ponekad nađe **h** u riječima u kojima ga nema u BP i HP; *ajvar/hajvar* (BP i HP samo *ajvar*).

U SP daje se prednost suglasniku **v** u odnosu na **f** u riječima stranog porijekla u kojima BP i HP normiraju **f**. *Avganistan* običnije nego *Afganistan* (*Afganistan* u BP i HP).

SP se razlikuje od BP i HP i u tome što nekim riječima ograničava upotrebu ukoliko u njima nije **l** zamijenjeno sa **o**: *arhandeo* (neobično *arhandel*).

Razlike bilježimo na morfološkom planu: Različita promjena nekih imenica karakteristična je za SP. Tako autori SP navode da je normalna promjena imenice *kakaol/kakaoa*, a nerealna *kakaol/kakaa*, međutim, to nerealno je sasvim realno u BP i HP, gdje se jedino ova imenica mijenja ovako.

Kad je u pitanju adaptacija posuđenih imenica, uočavamo da se u SP normiraju imenice sa **-ist / -ista**: *adventist(a)*, u BP i HP samo *adventist*.

Neke imenice stranog porijekla imaju proširenu osnovu samo u SP: *afekat*, pored *afekt*, u BP i HP *afekt*.

Samo u SP imenica *akt* ima Nmn, *akti* i *akta* (u BP i HP *akti*).

U SP neke su imenice dvorodne (*Alpi* i *Alpe*), u BP i HP jednorodne (*Alpe*), SP *Andi*, ređe *Ande* (BP i HP *Ande*), SP *Biokovo/Biokova* (BP i HP *Biokovo*).

U BP i HP Ijd. imenica ž. r. koje završavaju na suglasnik u Njd može imati dva nastavka (**-ošću** i **-osti**), s pravopisnog gledišta oba su pravilna. Priređivači SP93 kažu: „Konstatujući razna dvojstva u opštem tekstu priručnika, kad god smo našli osnova za to, dali smo prednost jednoj varijanti, bilo po opštoj pravopisnoj logici bilo po upotrebnoj oceni preovlađajućeg srpskog izražajnog uzusa. U pravopisno rečniku idemo i korak dalje u tom pravcu, jer redovno predočavamo onaj lik koji po našoj oceni ima upotrebnu prednost, a varijantu kojoj ne pridajemo isti upotrebnii značaj (iako je normativno priznajemo) navodimo u zgradi, ili sa verbalnom ogradom, ili je ne navodimo, nego samo upućujemo na tačku u tekstu gdje su predočene dubletne mogućnosti.“ (SP, 11). To znači da se SP od HP i BP razlikuje i po tome što daje prednost jednom nastavku u odnosu na drugi mogući u Ijd. imenica ž. r. **-i** vrste. Naprimjer od *bežučnost*, prednost daju **-ju**, tj. obliku *bežučnošću*, ograničavaju onaj s nastavkom **-i** *bežučnosti*. Ali je zato *aveti* običnije od *aveću*.

U uobličavnju riječi iz klasičnih jezika i druge internacionalne leksike također ima razlika. Tako se u SP daje prednost nastavku **-um** (alumi-

nijum), kažu da se ovaj nastavak zadržava „zato što postoji izvestan otpor jezičkog osećanja završetku **-ij**“ (SP93,183), mada dodaju da kraće varijante i dalje ostaju konkurentne i ne treba ih suzbijati (u BP i HP jedino se one preporučuju, *aluminij*).

SP se razlikuje i u prilagođavanju nekih vlastitih imena, naprimjer, *Antartik* (manje obično *Antarktida*).

SP proglašava neke riječi arhaizmima, BP i HP ne sadrže takvu napomenu: akademičar (zast., student).

Određena imena naroda nalazimo kao normirana samo u SP, pored *Albanac* i *Šiptar*.

Razlike zapažamo i u sastavljeno i rastavljenom pisanju riječi. U BP i HP stoji kao polusloženica *brže-bolje*, a u SP93 *brže-bolje* i *bržebolje*, kao polusloženica i kao jedna riječ. Kažu da ovaj drugi oblik preporučuju „zbog toga što druga sastavnica gubi posebni smisao i samo pojačava reč *brže*“.¹⁸ SP *auto-cesta* (BP i HP *autocesta*) itd.

Razlike HP u odnosu na BP i SP.

Najuočljivija razlika ogleđa se u pisanju imenica na **-dak, -tak, -dac, -tac** (u novom, petom izdanju HP uklonjene su dvostrukosti pa se piše samo: *dobitci, napitci, zadatci*, Stjepan Babić, „Pročitajte, pa onda sudite!“, Magazin, 27. I 2001). U hrvatskom ostaje **t** u Nmn. „da se zbog jasnoće, odnosno zbog izrazitijeg isticanja osnove ili osnovne riječi, kako bi se raspoznalo njihovo značenje“. (HP, 48). Navest ćemo samo jedan primjer, *bitci*: bitak (BP i SP *bici*, BP i *bitkovi*).

Najveći broj razlika HP u odnosu na BP i SP bilježimo u tome što su u njemu gotovo svi orijentalizmi stilski markirani, neke jače, neki slabije, što je i obilježeno različitim znakom u rječniku: *handžija* > *gostioničar*, *svrat-ištar*; **džada* > *cesta*; **džin* > *div*, *gorostas*; *đubre* > *gnoj*, *smeće*; *đul* > *ružica*, *ali se to odnosi i na druge riječi*: **izvještač* > *izvjestitelj*; *isporučiti* > *izručiti*; *isljednik* > *istražitelj*; **hor* > *kor*; *zbor*; **grnčar* > *lončar*; *gleđ* > *caklina*; *fili-jala* > *podružnica*; *džuka* > *pseto*; *đakonija* > *poslastica*; *egzemplar* > *primjerak* itd.

Iako premašuje pravopisne kriterije, HP najčešće upozoravaju kako neke riječi valja upotrebljavati, odnosno kako ih valja upotrebljavati s većom oprežnošću. Ali u Uvodu vrlo lijepo ističu da „polaze od pravila da je u književnom jeziku sve dobro ako je upotrijebljeno u skladu sa svojom stilskom vrijednosti“. (HP, 149). Napominju još i to da sve riječi s posebnom stilskom vrijednosti nisu mogle biti označene „jer se to i ne može učiniti bez složenog

¹⁸ Pitamo se samo kako to ne osjetiše i autori druga dva pravopisa.

sustava oznaka [...] time bismo znatno prešli okvire pravopisnoga rječnika. To je predmet rječnika, jezičkih i stilskih savjetnika“ (HP, 149). Još da je to tako detaljno urađeno, onda bi se broj razlika znatno uvećao.

Ipak, u pravopisnom rječniku HP sasvim se jasno vidi da se daje prednost riječima domaćeg porijekla. Uz stilski obilježene riječi, ne baš prijeko potrebne tuđice ili manje preporučljive riječi koje po navedenim pravilima ulaze u pravopisni rječnik, slijede stilski neutralne riječi „ili normativno preporučljiviji oblik ili riječ“ (HP148). Tako je riječ *aerodrom* u hrvatskom stilski obilježena, preporučuje se izletišta, *zračna luka*, a umjesto *gajret* preporučuje se pomoć, umjesto *genealoški rodoslovnici*, umjesto *falsifikat krivotvorina*. Čak riječi u kojih je stilski obilježena veća od odvojene su od riječi sa manjom stilskom obilježenošću. Tako je riječ **adžija* stilski obilježena od riječi *ahbab*.

HP se razlikuje i u tvorbi komparativa, ali samo nekih pridjeva. Tako se u HP navode komparativi pridjeva s jednosložnim i s dvosložnim nastavkom (*bijel*, kom, *bjelji* i *bjeliji*) tamo gdje u BP i SP stoji samo jednosložni nastavak (*bjelji*).

Uz napomene o rječniku kaže se da su u rječnik rijetko unošeni pridjevi na **-ioni** jer su oni „svojom glavninom izišli iz upotrebe današnjega hrvatskoga književnog jezika, a s druge strane umjesto njih se upotrebljavaju pridjevi na **-ijski**“. Tako nalazimo *adhezijski*, ali *adhezioni* u BP, SP.

Kada je riječ o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, i tu bilježimo razlike: HP *dum-dum-metak*, BP i SP *dumdum metak*; HP normira sastavljeno pisanje *Alibaba*, BP i SP *Ali-baba*, ali ima i obrnutih slučajeva: HP *Hong Kong*, BP i SP *Hong Kong* i *Hongkong*.

U čemu se razlikuju svi pravopisi međusobno?

Najprije u upotrebi suglasnika **h** u riječima stranoga porijekla. Najčešće to izgleda ovako: BP *kahva*, HP *kava*, SP *kafa* (*kava*); BP *hambar*, HP *ambar*, SP *ambar* bolje nego *hambar*: Ili BP *ameticelhametice*, HP *ameticice* > *hametice*, SP *ameticice*.

Postoje razlike, u nekim slučajevima, u vezi s pisanjem **j**. U bosanskom jeziku se isključivo upotrebljava samo **-iji** u pridjeva kojim se označava pripadanje: *božiji*, u HP samo **-ji**, *božji*, SP *božji* (*božiji*). Čini se da je u SP pisanje ovih pridjeva dodatno iskomplikovano. Naime, pravilo je: „Kod pridjeva tipa *zečji* i *zečiji* normativno su priznata oba oblika. Upotrebnu prednost možemo dati nastavku **-iji** kad mu prethodi grupa suglasnika (*ovčiji*, *guščiji*, *vrapčiji*), a u drugim slučajevima varijanti nastavak **-ji**: *božji*, *d(j)ječji*, *vučji*, *vražiji*, *mačji*, *kozji*; *pasji* je samo tako“. (SP93,143)

Ima razlika i kad je u pitanju prelazak **l** u **o**: BP *bio* > *bijel*, SP *bijel* (zast. i pjesnički *bio*); zatim u jednačenju/nejednačenju velarnih suglasnika (sibilarizacija): BP DLjd. *čestitki*, HP *čestitcilčestitki*, SP *čestitki* običnije

nego čestici. Ili: BP DLjd. *ćurci/ćurki*, HP *ćurci* (*ćurka* je stil. obilj. *pura*), SP *ćurki* (*ćurci*); zamjeni jata: BP *cvijetnjak*, HP *cvijetnjak/cvijetnjak*, SP *cvijetnjak* (i *cvjetnjak*).

Razlike se uglavnom ogledaju u tome što se, najčešće u BP, dozvoljava ravnopravna upotreba nekih riječi s određenom promjenom, u drugom, najčešće HP, daje se prednost jednoj riječi, ili se ograničava upotreba jedne od rnoogućnosti, kao u SP.

Najjednostavnije to možemo pokazati na primjerima koje je izlišno komentarisati: BP *arhandell/arhandeo*, HP *arandel* > *arhandel*, *arhandeo* i *arkandell/arkandeo*, SP *arhandeo* (neob. *arhandel*). Ili, BP *august*, HP *august* > *kolovoz*, SP *avgust*; BP *sahadžija*, HP **časovničar* > *urar*, SP *časovničar*; BP *čangrizalica/džangrizalica*, HP *čangrizalica*, SP *čangrizalica*, upotrebljava se i *džan* [...] ali je običnije *čan* [...]; BP Fenicijal/Feniklija, HP *Fenicija*, SP *Fenikija*; BP *firnajsl/firnajz*, HP *firnis*; raz. *firnajzl/firnajz*, SP *firnajz*, *firnajz*, *firnis*; BP *Jerusalem*, HP *Jeruzalem* SP *Jerusalim*; BP *Ermenija*, HP *Armenija*, SP *Jermenija*; BP *Nasrudun-hodža*, HP *Nasredin-hodža*, SP *Nasradin-hodža**; BP *Krist/Hrist*, HP *Krist*, SP *Hrist/Krist/Hristos*; BP *Gruzijacl/Gruzijanacl/Gruzin*, HP *Gruzijac*, SP *Gruzin/Gruzijanac*; BP *autoput*, HP *autoput* > *autocesta*, SP *auto-put*; BP *Banja Luka*, HP *Banja Luka* i *Banjaluka*, SP *Banja Luka* i češće *Banjaluka*.

Možemo konstatovati da su uslijedile brojne promjene, unatoč ranijim sugestijama, daje se prednost nečemu što se ranije nastojalo isključiti iz norme.

Često se govorilo o tome kako u srpskohrvatskom jeziku ima toliko površnosti i nedosljednosti u pisanju stranih geografskih imena, ali i domaćih. St. Bijelić u radu *Da li Banja Luka ili Banjaluka*¹⁹ kaže: „1) Ko ima samo malo sluha, čuće da svaki domorodac i svaki neškolorani bosanski Krajišnik dugo izgovara oba dijela ovoga imena Banja Luka 2) Oba se dijela mijenjaju kao imenica sa atributom [...] *Banje Luke*, *Banjom Lukom* [...] iz ovoga je valjda svakom jasno, da prvi dio geograf. imena [...] ne potječe od riječi „banja“, već od davno zaboravljenog pridjeva „banъ“, koji se zadržao u ovome složenom geograf. imenu. Stoga nije ispravno pisati nikako već *Banja Luka*.“

Danilo Vušović odgovara u istom broju Našega jezika: „Mi smo u N Jeziku nekoliko puta isticali načelo da geografska imena treba pisati onako kako ih stanovnici dotičnog kraja izgovaraju [...] Pošto smo Banjalučani izgovaraju. *Banja Luka*, onda se svakako taj naziv treba tako i pisat. Ali se ne treba čuditi što se često piše i Banjaluka, jer se to ime tako izgovara u

¹⁹ Beograd, Naš jezik, God. III, Sv. 3, 1934: 85–86.

velikom delu našega naroda [...] Nema nikakve sumnje da ovo dvojestvo u pisanju pomenutog naziva treba ukloniti i nastojati da se prihvati opravdanje pisanje *Banja Luka*, *Banjoj Luci* i dr. koje i g. Bijelić predlaže. Napomenujemo da ovako pisanje (*Banja Luka*) stoji na prvom mjestu i u pravopisima A. Belića i D. Boranića.“ U SP, vidimo, nije tako.

Česte su razlike koje se tiču značenja riječi: BP *dalmatinac* (vino), *dalmatiner* (pasma pasa), HP *dalmatinac* (1. vino, 2. pasma pasa) SP *dalmatinac* (pas).

Puno je razlika u tvorbi etnika. Sve sufikse kojima se tvore etnici za muške osobe ne tretiraju na isti način, čak i kad se radi o najplodnijim sufiksima: **-an(a)c**, **-anin**: (BP *Afrikanac*, HP *Afričanin* > *Afrikanac*, SP *Afrikanac* (neobično *Afričanin*).

Razlike postoje čak i u obilježavanju povratnih glagola. Povratna zamjenica ili riječca navodi se uz određeni broj glagola, ili se uopće ne navodi, ponekad se navodi u zgradi: BP *crnjeti(se)*, HP *crnjeti se*, SP *crnjeti*.

Ukoliko bismo sudili na osnovu građe pravopisnih rječnika, dolazili bismo do vrlo čudnih zaključaka. S obzirom na to da u HP stoji samo glagol *kokodakati* (u BP i SP *kokodakati* i *kakodakati*), rekli bismo da se kokoši različito oglašavaju na prostorima gdje se govori hrvatski(?). Dosada smo znali da engleski pijetlovi drugačije pjevaju od naših (*cockadoodldoo*). Zato ćemo se ovdje zaustaviti, jer znamo da bez obzira na sve pobrojane razlike, moramo reći da u glasovnoj i gramatičkoj strukturi i u općem rječniku ima neuporedivo više sličnosti nego razlika. Ali je činjenica da ima razlika, mada ne u onoj mjeri u kojoj neki to žele prikazati. Kada se na te razlike dodaju i drugi faktori, počevši od toga šta je to jedan jezik, kako jezici nastaju i nestaju, problem jezičkog identiteta, laičko vjerovanje da se zna šta jedan jezik jeste a šta nije, i brojna druga otvorena pitanja, a uvažavajući tri najvažnija aspekta identiteta jednog jezika, strukturni, genetički i sociolingvistički, smatramo da ipak nema razloga ponovo se vraćati na staro. Jer, taman kad se najviše vjerovalo „da je u Jugoslaviji uglavnom prošlo vrijeme zapjenušanih razgovora o jeziku, da su se napokon stišale jezičke strasti, da nacionalističke euforije ispoljavanje putem jezika polako postaju dijelom prošlosti. (Da se) o najosjetljivijim međunacionalnim, međuljudskim i međujezičkim odnosima razgovara [...] mirno, staloženo i argumentirano. (Da tome) [...] svakako doprinose i nove lingvističke snage iz svih krajeva Jugoslavije, novi naraštaj lingvističkog kadra koji je obrazovan na tekovinama moderne nauke o jeziku i koji je regionalno i nacionalno neopterećen i nepristrasan. (Koliko je to bilo iskreno pokazalo je „Slovo o srpskom jeziku“ dvanaesterice srpskih filologa). (Kad se vjerovalo) da su dezintegracioni procesi uglavnom na zalasku, te da u Jugoslaviji nastaje vrijeme jezičkog dogovaranja i međusobnog uvažavanja

i poštivanja i onoga što je zajedničko i onoga što je specifično u pojedinim sociokulturnim sredinama“,²⁰ dogodilo se to što se dogodilo. Pa da se to ne bi ponovilo, onda je najbolje ostaviti da svaki narod na prostorima bivše Jugoslavije svoj jezik zove kako hoće i neka ga proučava kako zna i umije. A o tome šta će dalje biti neki već iznose svoje stavove: „Moguće je, međutim, da će u slučaju daljeg divergentnog razvoja na duži rok idiomi izdvojeni iz srpskohrvatskog početi da se razlikuju toliko da među njima komunikacija oslabi do stepena u kojem bi bilo opravdano govoriti o odelitim jezicima i u lingvističkom smislu [...] ovo nije jedina mogućnost, a o ishodu će da odluči tok političkih pre nego lingvističkih događaja“. ²¹ U bilo kom pravcu da stvari krenu, nikada se neće opovrgnuti ideja koju zastupaju generativisti, sa N. Čomskim na čelu, „da su svi jezici svijeta veoma srodni naprosto zato što su na isti način biološki određeni, odnosno što svi ljudi posjeduju jednu istu, univerzalnu gramatiku, programiranu genima ljudske vrste. Iz određenog broja ograničenih, nasljeđenih, elemenata ljudski um kombinuje bezbroj jezičkih kombinacija. Prema tome, i nacionalni jezici su nastali kombinacijom genetski determinisanih elemenata i mogu se, slično principu koji važi za odnos nacionalni jezik – pojedinac, smatrati posebnim slučajevima jednog opšteg, genetski datog, istina nevidljivog, ali postojećeg opšteg jezika“. ²²

I da zaključimo. Imajući u vidu poznatu činjenicu da su se historijska lingvistika prošlog stoljeća i sinhronijske škole u našem stoljeću uglavnom „bavile fonetskom odnosno fonologijom, (a da su) pisanje ostavljale po strani kao nešto spoljno „veštačko“, što zapravo i ne spada u delokrug nauke o jeziku. Zato je pravopis, čak i kad su se njime bavili autentični lingvisti kao što je Aleksandar Belić, ostajao čisto empirijska tvorevina, rađena po školskim i običajnim kriterijima, lišena prave naučne podloge“. ²³ smatramo da se analizom pravopisa, pa čak i gramatika, ne može stvoriti prava slika o bilo kom jeziku, već je potrebno detaljno proučiti njihove rječnike, dijalekte, jezik njihovih pisaca, ali i jezik u svim funkcionalnim stilovima, i još puno toga.

Zasad smo u mogućnosti samo da upoređivanjem pravopisa, i gramatika standardnih jezika (bosanskog, hrvatskog, srpskog), utvrdimo tek ponešto, bolje reći, veoma malo, i da izdvojimo razlike, koje bi se mogle dati na jednom mjestu, u jednoj knjizi, što bi u svakom slučaju bilo od velike koristi

²⁰ M. Okuka, Beograd, „Jezik i međunacionalni odnosi“, KiJ, 3–4, 1984: 100.

²¹ R. Bugarski, „Aktuelna sociolingvistička situacija na srpskohrvatskom jezičkom području, Jezik kao kulturni identitet“, Crnogorski PEN Centar, 1998: 30.

²² N. Vuković, Jasen, Podgorica – Nikšić, „Putevi stilističke ideje“, 2000: 33.

²³ I. Klajn, Beograd, „Lingvističke studije, Partenon“, 2000: 137.

svima koji se podjednako zanimaju za problematiku svih standardnih jezika koji se upotrebljavaju na prostorima Bosne i Hercegovine, prvenstveno onima koji izvode nastavu jezika i književnosti u školama koje pohađaju djeca različite nacionalnosti. Jer, da podsjetimo (u Pogovoru Razlikovnog rječnika Vladimira Brodnjaka), Dalibor Brozović piše: „[...] u hrvatskom društvu još nema izgrađenog općeg jezičnog osjećaja za vlastiti standard, jezičnoga osjećaja ujednačenoga do sitnijih pojedinosti i posve autonomnoga od svakog pokrajinskoga i dijalektnog utjecaja“ (628). To se još i više može reći za one koji bi morali njegovati bosanski standard. Jedni se odnose prema standardu kao prema Alajbegovoj slami, a drugi vrlo ozbiljno njeguju normu svog jezika takvu kakva jeste. Ona će se neminovno mijenjati, što je sasvim normalno, i dalje usavršavati. Da li će se postojeće razlike smanjivati ili povećavati, nećemo prognozirati, sada nam je jedino stalo do detaljnog proučavanja jezika na prostorima BiH, bez navijanja, svojatanja i priklanjanja.

Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)

Parallel on actual orthography of bosnian, croatian and serbian language

Double form of language arises out of the nature of human language and society. It emphasizes similarities and it's used as a method of identifying, but it emphasizes differences too, just because there are different languages and therefore ways of expressing too. On the basis of linguistics (and other) differences, we could differ people from people, but we don't have to. Language has often been a pludge of union and a determining element of coming apart.

Language is alive organism which is constantly developing, improving, enriching and changing into each of its three fields; dialects, substandard and standard. The process of changes are constant, but mainly very slow. The fastest changes are present in vocabulary, while grammar and sounds system are changing fairly slower. All things considered, the sum of small and even hardly recognizable changes, after a few years (ten or a hundred, all the same) could change language that it could get further away of its closely similar languages, and as a result starts to ensue upon different ways of development. Language mainly changes under the influence of social alternation. The process of standardization in modern languages, as for rule, has its gathering effects. Standard serbian language had it for almost fifty years. Nowadays, in new countries, separate (standard) languages are spoken: bosnian, serbian, croatian (and montenegrin). Numerous books which deal with these languages have been written. Each of mentioned languages has its own orthography with its orthographic vocabulary of actual languages: bosnian, croatian and serbian orthographies are being analysed, therefore handbooks that have already been used in teaching or elsewhere. Moreover, we have shown in what extent bosnian, croatian and serbian language differ according to orthography, grammar and style (grammar and style phenomena are often unavoidably present in orthographic vocabularies), analysing the same words that are present in all mentioned orthographic vocabularies.

According to the circumstances in Bosnia and Herzegovina, where bosnian, croatian and serbian language are equally being used, we give suggestion for the preparation of new language textbooks where all differences of the previous mentioned languages could be shown at one place, for the sake of practical reasons.

Hasnija Muratagić-Tuna
Filozofski fakultet
71000 Sarajevo
F. Račkog 1
Bosna i Hercegovina

III.

Leksika. Tvorba riječi

Lexik. Wortbildung

Rašid Durić (Bohum)

Stilematika bošnjačke prozne književnosti na izabranom modelu

U studiji se argumentira estetska osobenost bošnjačke prozne književnosti kroz stilematiku bosnizama – analizu stilema bosnizama južnoslavenskoga porijekla – prvog izvora ovog leksika, i bosniziranih orijentalizama – turcizama, arabizama i persisama – drugog izvora bosnizama. Ovi su stilemi analizirani u antologijski izabranim prozama bošnjačke književnosti XX stoljeća, kroz psihoanalizu i komparaciju poanti u pričama Carev imam R. Kadića i Smrt u Sinanovoj tekiji Ive Andrića, zatim kroz interpretaciju stilema bosnizama u romanu *Legenda o Ali-paši E. Čolakovića*, analizu stilema bosnizama u pričama A. Nametka, u romanu *Šehid Z. Ključanina*, i u prozi Kad je bio jul Nure Bazdulj Hubijar. U dodatku na kraju studije su bosnizmi predstavljeni na funkcionalnoj razini – u bosanskom kulinarnstvu. Bosnizmi su u svakom književnom tekstu – karakterističnom modelu – markirani, specificirani. Na kraju studije bosnizmi su nanovo popisani redosljedom književnih primjera, citata iz teksta, potom protumačeni prema Rječniku turcizama u srpskohrvatskom jeziku A. Škaljića. Krajnji smisao i rezultat studije je u argumentaciji autohtonosti, osebnosti i estetski relativne originalnosti bosanske leksike i bošnjačke između srpske i hrvatske umjetnosti riječi kroz stileme bosnizme.

Lijepa riječ je kao lijepo stablo: korijen mu je duboko u zemlji, a grane se visoko nebu uzdižu. (Kur'an XIV: 24)

Budući da jezik nije samo sredstvo spoznaje i priopćavanja nego i stjecište kompleksnih emocionalnih stanja, neophodno ga je promišljati i proosjećati kroz njegov logičko-spoznajni i osjećajno-denotativni sadržaj. Sa bitnom pomnjom i koncentracijom na činjenicu da svaki segment književno-umjetničkoga izraza u sebi sadrži obje navedene komponente jezika. I da leksik, u pravilu, također sadrži obje vrijednosti i oba diskursa – saznavno-logičnu i osjećajnu, ekspresivno-denotacijsku sadržinu. Druga je bazična teza ove studije u njenoj recepciji kroz kur'ansko-islamsku aksiologiju, estetiku i psihologiju vjernika muslimana, sa duhovno-jezičkim bosansko-slavenskim i arapsko-turskim frazemskim, leksičkim i stilematskim sinkretizmom. Taj je sinkretizam dijahronijska činjenica za sve balkanske jezike u vrijeme osmansko-turske kolonizacije Balkana od sredine petnaestoga do kraja 19. stoljeća. Najdublji trag ostavio je u jeziku islamiziranih Bosanaca – Bošnjaka unutar jezika bosanskoga, najintenzivnije u frazeologiji sa oko 20.000 riječi arapsko-tursko-persijskoga postanja, koje su, od vremena islamizacije u petnaestom stoljeću, do danas bosnizirane (transfonemizirane i transmorfologizirane) i korištene u bosanskom idiomu, najizrazitije u usmenoj i u pisanoj riječi islamiziranih Bošnjaka i Albanaca (1: 2004). Taj orijentalno-islamski leksički korpus i taj bosansko-islamski leksički supstrat u jeziku bosanskom, taj estetski sinkretizam u književno-umjetnosti srpskoj i hrvatskoj, naročito bošnjačkoj, pretpostavlja njihovu recepciju na nultoj i na denotativnoj razini. To je *conditio sine qua non*

bošnjačkoga izraza u novoštokavskome jezičkom dijahrono-sinhronom kontekstu.

Magma i magija bošnjačke umjetničke riječi upravo je u bosanskim i tursko-arapsko-persijskim leksičkim i frazemskim simbiozama. I ako netko nije u stanju da pojmi pa potom proosjeća ili očuti tu simbiozu i te štokavsko-orijentalne spojeve, njemu nedostaje ta slavensko-orijentalna spoznajno-duhovna karika. Ovu činjenicu ekspliciram u uvodu usljed općepoznate spoznajno-duhovne komocije i inercije u ljudskom biću. Čovjek, naime, u pravilu recipira književni tekst horizontom svoga usvojenoga, naučenog duhovno-kulturnoga koda i iskustva. Takođe često uz činjenicu da je nepripravan, nespreman ili duhovno i duševno indolentan i indifirentan za drugačije estetsko iskustvo od naučenoga ili naslijeđenoga. Uz takođe bitnu primjedbu da je recipijent sklon misliti da je njegov osobni, zavičajni, nacionalni ... kulturni kôd vredniji od drugačijeg. U ovoj studiji riječ je o jednom drugačijem i relativno osebnom duhovnom kodu bošnjačke unutar južnoslavenskih (i orijentalno-islamskih!) književnosti, kodu koji je potencijalno tuđi za nemuslimanskog recipijenta. Kodu koji je prepreka recepciji bošnjačke književne riječi usljed neznanja njene islamske aksiologije, etike, inspiracije i estetike. Usljed leksike i frazeologije bosanskoga i persijsko-arapsko-turskoga spoja. Ili usljed predrasuda o navodno nižoj vrijednosti bošnjačke književne riječi. Sa posljedicom površnoga razumijevanja njena stila i sensibiliteta koji su oblikovani u navedenim bosansko-orijentalnim jezičkim i religijskim spojevima.

Smisao je ove studije da ukloni navedene potencijalne i stvarne prepreke recepciji bošnjačke književne riječi. Da dokaže tezu Tina Ujevića da je upravo u istočnim izrazima ... jedrina i slast ove književne riječi. Argument za površnu recepciju bošnjačke književne riječi u nemuslimanskoga čitatelja nalazimo naime u Tina Ujevića, u ocjeni poezije Muse Ćazima Ćatića:

On pjeva Muhammeda i Kuran, ali onaj moral kojim su pjesme prožete nije isključiv nego općeljudski. Više njegovih soneta mogu se usporediti s najboljim takvim tvorevinama Vladimira Nazora ili Alekse Šantića; tradicija stare pjesme u njima je sačuvana, i to čak s vidnom težnjom nabolje. Nemuslimanskom (!) čitaocu a isto tako i kritičaru smetaju mnogobrojni istočni izrazi, no možda baš za bosanski živalj, kod kojeg su ti izrazi udomaćeni, ova je terminologija puna jedrine i slasti (2: X–XI, 8–13).

Riječ je o recentnoj Tin Ujevićevoj prosudbi i priznanju kvaliteta Musinom stvaralaštvu, sa preprekom (ogradom!) – „istočnom leksikom“ za nemuslimana. Ako je tomu tako i u jednog poliglote Ujevića, površnu recepciju bošnjačke književne riječi je gotovo logično očekivati u svakog prosječno obrazovanog nemuslimanskoga čitatelja. Smisao je i zadaća mojega teksta u otklanjanju navedene prepreke i potencijalne predrasude.

Jer jezik je živa snaga s kojom je povezana ne samo kultura nego i samo postojanje jednog naroda [...] Jezik je život ljudi, svesni i nesvesni, vidljivi i skroviti [...] Narodni jezik, stihijski i snažan a osetljiv i precizan kao najfiniji aparat [...] (3: 150).

U mom je članku naime riječ o neophodnosti zasebnoga duhovnoga poimanja i duševnoga osjećanja bošnjačke, u istome kontekstu i hrvatske i srpske i crnogorske kulture i njihove književne riječi. Njihova autohtonoga sensibiliteta i stila. Ovo se poimanje i kompleksna recepcija unutar jedne od ovih književnosti tek na prvi pogled čini gotovo bespredmetnim! Jer je takva recepcija samopodrazumijevajuća unutar svake od njih zasebno. Jedino izvan njih, na općestokavskom jezičkom nivou, moj pledoaje i ovaj tekst imaju smisla. Ako naime neko nije u stanju da spozna i proosjeća brojne frazemske i leksičke spojeve bosanskoga izraza sa orijentalno-turskim, njemu je uskraćena magija bošnjačke pisane i usmene umjetnosti riječi. Pretpostaviti je da takvom čitatelju nedostaje jedna duhovna ili filološka karika slavensko-bosansko-muslimanskoga kulturološkoga spoja.

Izabrani književni tekstovi u ovoj studiji su u funkciji recepcije bošnjačke književnosti u (ne)muslimanskoga čitatelja. Odnosno u profiliranju i dokazivanju uosobljene stilistike bošnjačke književne riječi. Jedna je od primarnih osobina bošnjačkoga književnoga stila u spoznajnoj lapidarnosti pisanog i usmenorazgovornog izraza: o tomu su brojne zapise i studije sastavili prvenstveno nemuslimanski autori – Isidora Sekulić, Aleksandar Belić, Petar Kočić, Tomislav Ladan... Ovu kvalitetu u mojoj studiji dokazujem citiranjem i analizom stilema kroz paralelu navedenih priča Ive Andrića i Rešada Kadića (komparativno, sa aspekta jedinstvenoga motiva i poante), potom u romanu *Legenda o Ali-paši Envera Čolakovića*, u izabranim pričama Alije Nametka, u romanu *Šehid Zilhada Ključanina*, i u ispovijednoj prozi *Kad je bio juli Nure Hubijar Bazdulj*. U ovim izdvojenim tekstovima dokazujem osebnost i samosvojni bošnjački književni stil. Njega je moguće raspoznati kroz osjećajnozanosni *sensus* i *sensibilitet*, zatim u njegovom racionalnom samoosviještenju. U njegovoj prirodnosti. Potom u emocionalnoj spontanosti, u neposrednosti jezika i izraza. U duševnoj toplini. Sve su ove kvalitete svojstvene upravo bošnjačkoj i usmenoj i pisanoj riječi. Kada tu riječ izdvojeno promišljamo i proosjećamo pa poredimo sa srpskom ili sa hrvatskom umjetničkom riječju.

Da li je i u kojoj mjeri moguće ovdje izabrane tekstove uzeti kao model za stil bošnjačke književne riječi? Po mojem znanju i osjećanju jezika i književnoga izraza bošnjačkoga, ovdje su izabrani tekstovi sasvim karakteristični: oni emaniraju, i u njima se ogleda stilska, frazemska i leksička uosobljenost bošnjačke u sklopu slavenskih i orijentalno-islamskih (!) književnosti. U ovoj studiji izabrani tekstovi emaniraju autohtoni i autentični duhovno-jezički kôd bošnjačke pisane umjetničke riječi. Hipotezu dokazujem kroz stilematički komentar i djelomičnu ekspertizu tekstova, njihovih odlomaka, citiranih u ovoj studiji. Uz bitnu napomenu da bošnjačka književno-umjetnička riječ poput hid-

re mijenja svoje gorgonsko lice i naličje, kako samom sobom, tako i utjecajem susjedne srpske i hrvatske, evropske i islamsko-orijentalne. U svojoj je dijahroniji takođe stoljećima, do danas ostala i pod utjecajem arapske i turske književne riječi. Mada je veći dio bošnjačke književnosti pisan novoštokavštinom kao i srpska i hrvatska, njena je *differentia specifica* upravo u islamskom svjetonazoru i estetici, u njima začetoj frazeologiji i u bosansko-tursko-arapsko-persijskim leksičkim i frazemskim spojevima. Ta je markacija filološkoga sincretizma uživljena u djela većine bošnjačkih, ali i mnogih nemuslimanskih pisaca, kakvi su napr. Borisav Stanković, Stevan Sremac, braća Jovan i Vojislav Ilić, Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Zvonimir Marković, Novak Simić, Ivo Andrić, Ivan Aralica, Ivan Lovrenović, Miljenko Jergović... Ovu markaciju slavensko-islamskih spojeva takođe nalazimo u usmenom stvaralaštvu srpskom, hrvatskom, crnogorskom. Dakako u znatno manjoj mjeri nego u bošnjačkom.

Sadržaje etike i stilistike bošnjačke književne riječi, kroz psihologiju književnoga lika i kroz poantu priče, umjesno je započeti usporedbom priče Ive Andrića (1892–1975) *Smrt u Sinanovoj tekiji*, pričom Carev imam Rešada Kadića (r.1912.). Za obje priče je naime odlučujuća idejna podloga i poanta muslimanskog svjetonazora i ćudoređa. Muslimanski je ahlak i ponašanje osnov karaktera oba centralna lika u obje priče. Sa bitnom razlikom u psihi u Andrićeve muslimana, u usporedbi sa muslimanom Rešada Kadića. O toj delikatnoj razlici, u kojoj se očituje bošnjački stil kao sastavnica življenja, riječ je u ovom kratkom poređenju. U tu svrhu sumiram siže i smisao navedene Andrićeve i Kadićeve priče.

Andrićev derviš – bosanskoga porijekla – gotovo je sav svoj život proživio kao sufija u Istanbulu. Koncem svoga života vraća se u rodnu Bosnu, u Sarajevo u kojem umire. Cijela priča građena je na opisu smrtnoga hropca tog derviša, u čijim posljednjim momentima, kao na filmskom platnu, rekonstruiraju se najbitniji i najdublji sadržaji njegova života. Centralni motiv i poanta priče je skliznuće umirućeg iz harmonije sa svijetom oko sebe. Ovaj motiv priče ostvaruje se u diskursu Andrića da je cijeloga života čedni i bezgriješni derviš tek u predsmrtnom hropcu, (podsvjesno!) poremetio svoj duhovni spokoj i mir usljed nesuspregnuta snažnoga zanosa. Svijesti nepodređeni i nekontrolirani zanos doživio je u doba svojega, u priči rekonstruiranog dječastva, u posljednjem smrtnom hropcu, u slici fascinantno-traumatičnoga (!) susreta sa nagim ženskim tijelom koje je na obalu rijeke Bosne izbacila poplava. Spokojstvo i samozadovoljstvo sobom – vrline koje je cijelog života u sebi izgrađivao i gajio ovaj derviš, poremećene su upravo u njegovom posljednjem hropcu kroz tračak ovoga sjećanja. Moja je, naime hipoteza, da je u ovom centralnom motivu poplave strasti u jednome muslimanu, uz to umirućem dervišu(!), Andrić površan tumač ili „transformator“ islamskoga svjetonazora, njegova ahlaka – moralke ili ćudoređa. Andrićeve je naime psihologija derviša izvan psihologije jednoga istinskoga muslimana vjernika. Riječ je o podsvjesnoj erotskoj strasti u

jednom sufiji, u momentu njegova umiranja. U uzornoj psihologiji jednoga muslimana takav, racionalno nekontrolirani i nesuspregnut zanos koji u strast prelazi je nepoželjan, pokuđen. Nije, naime, na pravom putu onaj musliman koji ne uspije zanos i strast racijem pod kontrolu staviti. Ili ih oboje (i zanos i strast) – potisnuti! Upravo time, porazom racija, usljed provale zanosa u strast, završava poanta navedene priče: Andrićev derviš umire sa posljednim tračcima svijesti u slici nage utopljenice na obali rijeke. Poanta je protivna psihologiji vjernika, muslimanskom ćudoređu uopće.

Ideal i zahtjev islamskoga stila življenja, smjernoga držanja i ponašanja jest u ostvarenju duhovne smirenosti i duševne ravnoteže, spokojstva i zadovoljstva sa sobom i svijetom. Takav ideal ostvaruje se racionalnom kontrolom zanosa i strasti. Haram je sve ono što je u islamskoj vjeri zabranjeno, nedozvoljeno. U Andrićevoj navedenoj priči međutim ovaj naprijed citiran islamski ideal u osnovi Andrić nije razumio, nije dosegao, ili ga je (ne)namjerno izobličio. Riječ je naime o islamskom zahtjevu i obavezi muslimana da je uvijek, i u svakom trenutku, dužan suspregnuti svoje zanose. Strasti naročito: njima ratio mora upravljati, sebi ih podrediti. To su načela islamske aksiologije, psihologije ponašanja i praktične etike, ahlaka (ćudi i naravi lijepo odgojena) istinskoga muslimana. U poanti, u opisu posljednjih trenutaka svijesti derviša, Andrić je navedena islamska načela ahlaka i psihe muslimana (smirenog, samozadovoljnog, u sebi harmoničnoga) književno transmutirao. Snažni je zanos (sa erotskom asocijacijom) naime nadvladao duševnu blagost i smirenost kojima je njegov derviš bio ispunjen cijeloga života. U dervišu je fascinacija ili strast „provalila“ u momentu njegova umiranja: kao samrtni hropac! U smrtnom hropcu derviša (!) Andrić evocira prizor nagoga ženskoga tijela. Freudovskog nepotisnutog erotskog nagona. Nije li to argument Andrićeva površnog znanja ili površnog razumijevanju sufizma i islama? Sa erosom u podsvijesti kojemu je derviš nagonski, navodno, podsvjesno težio.

U držanju i u ponašanju jednoga muslimana zanos nije isključen ali jest u u islamskoj etici i psihologiji postavljen zahtjev da se i u zanosu čovjek treba vladati uzorito i primjereno. Sa zahtjevom i principom da se i u zanosu mora biti umjeren! Da zanos zapravo bude jedan smireni ili radosni ushit. Upravo onakav kakvog ćemo otkriti i citirati u spomenutoj priči Rešada Kadića Carev imam, koju ovdje sažimam i rezimiram kroz bošnjačku stilistiku u psihologiji imama, vjeroučitelja i hodže.

Svaku strast razumu podrediti, jest bitna cilj i vrijednost islamske duhovnosti. Islamsko ophođenje od čovjeka zahtijeva, pretpostavlja i podrazumijeva svakodnevno kontroliranje i podređivanje strasti razumu. U svojem temelju naime islam je vjera razuma. Sa posljedicom da je navedeni zahtjev bio i do danas ostao sastavnicom svakodnevnoga ponašanja istinskih, kultiviranih muslimana. Takvo ponašanje i psihologiju nalazimo u stvarnom životu muslimana. I u bošnjačkoj književnosti. Sa nizom scena u kojima su osjećanja i strasti pod kontrolom. A egzaltacija je suzbijena. Ili je umjerena. To dakako ne

znači da musliman vjernik treba u cjelosti svoje zanose i emocije potisnuti, suzbiti, isključiti: to nije moguće, ni poželjno, niti je u zbilji ostvarljivo. Ideal je: tiha radost spojena sa blagim zanosom. Jer snažan zanos muti ne samo razum već izaziva ljubomoru i zavist! A oni su također u islamu pokuđeni. Tu tihu radost sa blagim zanosom nalazimo u priči R. Kadića Carev imam. Već na samom početku priče, sa opisom ushita u smirenoj radosti! Po mojoj ocjeni, Andrić svojim duhovnim habitusom nije mogao dospjeti do istinskog i dubokog vjerničkoga saživljavanja sa jednim istinskim sufijom ili muslimanom, na način kako je to u svojoj priči uspio Rešad Kadić. Tomu je bitan razlog u činjenici da je Kadić istinski musliman. Stoga je naprijed komentirani muslimanski ideal u smirenom i tihom izražavanju svake radosti ili tuge, u Kadića gotovo savršeno opisan, psihološko-vjernički, objektivan. Taj je ideal Kadićev imam – kaligraf i hafiz – dostigao, ostvario. A Andrićev se derviš pred tim idealom u strast sunovratio! Kadićev hafiz Ibrahim dostiže savršeni unutarnji mir, zadovoljstvo i spokojstvo. O osebnosti ove i drugih slojeva muslimansko-bošnjačke duhovnosti riječ je na narednim stranicama u kojima su izdvojeni karakteristični književni primjeri sa autohtonim spoznajnim i osjećajnim radiusom – psihologijom Bošnjaka muslimana. Sa psihologijom vjernika Bošnjaka koja je opisana osebnim i stilom bošnjačke književne riječi. Mojom kratkom usporedbom u islamski karakter i psihologiju dvaju likova u Andrića i Kadića nikako se ne dovodi u pitanje estetski kompleksnije i vrednije ukupno djelo Ive Andrića (pa i navedene priče Smrt u Sinanovoj tekiji) u odnosu na djelo (i na priču Carev imam) književnoj javnosti gotovo nepoznatoga pisca R. Kadića. Smisao je komentiranoga poređenja u pronicanju distinkcije u karakteru jednoga dubokoga vjernika u priči R. Kadića Carev imam, njoj napoređenoj Andrićevoj priči, sa psihologijom jednoga derviša u priči Smrt u Sinanovoj tekiji.

U suštinu karaktera hafiz Ibrahima islamske su vrijednosti udjenute spontano, prirodno s njime srasle. Sa arabizmima u bosanskom izrazu, na način da arabizmi u bosanskom izrazu zrače i svijetle poput biljura na čaši od kristala. Ovi su arabizmi prirodno srasli sa cjelinom teksta u čijem je središtu smireno zadovoljstvo i blagi zanos hafiz Ibrahima. Tiha radost, samozadovoljstvo i blagi ushit nastali su nakon višemjesečnoga ustrajnoga kaligrafskoga rada kojemu je došao kraj: hafiz (musliman koji cijeli tekst Kur'ana napamet zna) završio je sa još jednim prepisom teksta Kur'ana! Kroz tiho zadovoljstvo hafiz Ibrahima otvara nam se ovdje njegova duševna smirenost i tiha radost! Sa duhovnim ozračjem u harfovima ajjeta i surra koji na papiru odsijavaju kao crna niska bisera! Ta smirena radost, spokojstvo i blagost zrače svojom svjetlošću. Crnilom na bjelini papira. Njima zrači hafiz Ibrahim: tihom radosti kroz svoje harfove! Evo tih magičnih momenata smirene radosti hafiz Ibrahima, njegova spokojstva i zadovoljstva kojima teži svaki istinski musliman. Sa markiranim orijentalizmima ili bosnizmima – stilemima:

Hafiz – Ibrahim ispisa posljednji harf pa odloži trstiku, odmače pestah-tu i duboko uzdahnu. Bio je umoran, ali smireno radostan. Kaligrafski

ispisani harfovi maštovito razigrani i složeni u pravilne redove, sličili su na niske crnog bisera. To je bio šezdeset i šesti Mushaf koji je on dotada prepisao. „Allahu moj – šapnuo je sjetno – hoću li dospjeti da još koji prepisem [...] Ili mi je ovo posljednji? Ponovo dohvati trstiku, umoči je u murećef pa primače peštahtu i dopisa: „Prepisano rukom siromaha Ibrahima, sina Kasimova. Neka mu uzvišeni Allah, koji sve sramote prekriva, grijehe oprosti...“ Staraćka suza kanu iz napola ugašena oka i pade na svježe ispisanu j aziju pa se razli. Ostade tu kao trajan znak hafiz – Ibrahimove ljubavi prema riječi Božijoj koja ga je uznosila i kojoj je kroz čitav život služio. Svi su ga zvali „Carev imam“, po tome što je bio imam ihatib Careve džamije u Sarajevu. A pravo mu je ime bilo hafiz – Ibrahim Šehović. Nekad su ga zvali i „slavujem Kur’ana“ jer je imao divan glas. Kad bi učio Kur’an, a učio ga je zanosno, osobito kad je bio mlađi, ljudima se činilo da mu glas i ne dopire iz grla već iz biljurne čaše. Džamijski džamovi bi tada podrhtavali, pa se činilo da će svaki čas prsnuti. Poneko bi, slušajući ga, od aška¹ i zaplakao (4: 99).

Da je u prednjem odlomku upravo u spojevima bosanske i orijentalno-muslimanske leksike magija i stil bošnjačke umjetnosti riječi, jasno je kao na dlanu. U prednjem je odlomku svega petnaest arabizama i turcizama, u citatu spacificiranih! Ali je njihova izražajna vrijednost – pojmovna i emocionalna – uporediva alemu na munari. Svaki je komentar stilema suvišan: poremetio bi jedinstvenu, gotovo savršenu harmoniju, rahatluk, duševni smiraj i spokojstvo kojima je ovaj Bogougodnik dospio kroz svoju beskrajnu odanost Allahu. Kroz uzdanje i nadu u Božije zadovoljstvo čovjekovim dobrim djelima. A tiha radost je nama spoznatljiviji izraz ove nade s kojom se dopijeva rahatluku, spokojstvu, smirenju. Svemu tome musliman teži cijeloga života tvrdom i čvrstom vjerom – nadom u Allaha!

Gradivnu umjetničku snagu izraza u brojnim pričama R. Kadića čine bosnizmi domaćega porijekla, potom pobošnjačeni arabizmi i turcizmi, i frazemi arapsko-turskoga-bosanskoga leksičkoga spoja. Upravo je u njima Kadić majstor zorno-plastičnoga opisa kako unutarnjega (naprijed citiranog) tako i vanjskoga portreta i čaršijske atmosfere. Majstor živopisnih detalja koji ostaju urezani u svijest čitatelja. Evo jednoga živopisnoga portreta uličnoga prodavača salepa na čaršiji:

Salep vruć! svaki čas odjekne čaršijom glas salepčije Arnauta tahtoguzog i utegnutoj u bijele čakšire, opervazene crnim gajtanom, s debelim šalom omotan oko ćulaha. Ispod okruglog kalajisinog bakrača

¹ Tumačenje turcizama, bosnizama i arabizama pogledati na kraju studije prema Rječniku Abdulaha Škaljića.

iskri se raspaljeni žar, a u fildžan naliveni salep, vruć, zameđen i posut isijotom, osobito prija na ovoj kletoj hladnoći (5: 64).

U drugom, još kraćem opisu portreta stilogem je u detalju – turcizmu *benzer* značenja „sličan“. Njime se naime uspoređuje brada insana sa bradom hajvana. Sa efektnim komičnim paradoksom – u usporedbi gubice konja sa „zečijom“ usnom izvjesnog Gore:

Donja Gorina gubica bila je pogolema, mesnata i crna, pa je Mula-Mustafa, koji je imao običaj da opisuje ljude, za Goru kratko rekao: – Brada mu je, benzer, k'o u konja“[...] (6: 67).

Spojem bosanske i bosnizirane turske i arapske leksike Kadić kroz ironiju i paradoks gradi snažni komični utisak. I ovdje je riječ o leitmotivu – idealnom ponašanju kroz ahlak – ćudoređe islama, da bi se dospjelo do Božijeg zadovoljstva, blizu vrata Dženneta, proživljenju u Džennetu. U ovoj je priči situacija koliko religijski ozbiljna, realna i zahtjevna, toliko je i komična. Da bi naime čovjek osvojio Božije zadovoljstvo – centralni motiv muslimanskoga vjernika – mora osaburiti, podnijeti i otpjeti i rođenu, ters i muhanat kadunu – suprugu i ženu – svojeglave ili naopake naravi. Ako ga ona uznemiruje, rezili ili kinji, pravi će mumin (vjernik musliman) da osaburi! Uvijek je naime glavni cilj vjernika: dospjeti do vrata džennetskih! Na takvom je putu „bio i čestiti i Bogougodni Zembil-efendija koji je poradi svoga sabura, zbog ženinih ezijeta (tj. kinjenja i uznemirenja od rođene žene, prim. R. D.) posto pribran kod dragoga Allaha. [...] – Pa tako i ti, moj Mula-Muhamede: ako kojom srećom (!) ovarišiš na ženu arsuza, ti onda osaburi, nećeš li lijepi džennet zaradit“ (Kadić: 1994: 75).

Stilogemi u navedenoj poanti su bosnizmi pribran (smisla „izabran“), i ovarišiš – pogodiš li slučajem ili srećom oženiš ženu arsuza! Dakako, uz stilogeme turcizme osaburiti, arsuz i ezijet.

Bitno je svojstvo stila i izraza mnogih Kadićevih proza da u sebi sadrže spontanu i nenametljivu poantu ili izvjesnu mudrost u kojoj su spojeni komično i ironično. Ovo obilježje stila Kadićeva pripovijedanja (koja je takođe bitna crta usmenog stvaralaštva Bošnjaka uopće) dokazujem završnim rečenicama Kadićeva romana Bašeskijin posljednji zapis sa duhovitošću – bitnom kvalitetom njegove književne riječi. Ova kvaliteta i u ovom primjeru rezultira iz bosansko-arapsko-turskoga leksičkoga spoja. Taj spoj takođe jest bitno obilježje usmenoga stvaralaštva i usmenih govora Bošnjaka sve do danas.

Eh, moj br'te, tako ti je uvijek: *Insani* su podijeljeni u tri *kauma*. Prvi *kaum* su *rahmani*. To su oni koji su na pravom putu. Drugi *kaum* su *šejtani*. Ti si na *šejtanskom* putu. Treći *kaum* su *hajvani*, i njih je najviše. Ko su i kakvi su, samo im ime kaže. Prva dva *kauma* se među sobom jednako bore, a treći *kaum* stoji i čeka ko će biti jači i pobijediti, pa da se uz njega prislone. Tako ti je to. Sad sam ti sve kaz'o [...] Do Vrbanjuše nisu više ni riječi progovorili. Imali su o čemu šutjeti. Poz-

dravili su se i rastali zamišljeni. Mula-Mustafa je otišao istinski zabrinut za šejh-hadž i Ahmedovu sudbinu, dok je starac, razmišljajući o Dženetiću kratko zaključio: jadan je on i čemeran kad je naki. Hrpa zla i praha (Kadic 1994:77).

U kontekstu islamskog ahlaka i mudrosti su i brojni smisljeno ukomponirani hadisi i nasihati (pouke) koje nalazimo ne samo u usmenoj književnosti već i u pisanim književnim djelima Bošnjaka. Tezu ilustriram jednim segmentom iz romana Envera Čolakovića (1913–1976) *Legenda o Ali-paši* u kojem su hadisi i nasihati protkani duhovitošću i komičnim utiscima.

Za ilustraciju islamskoga ćudoređa u Bošnjaka, sa poentom da je žena presudni objedinitelj porodice i života, izdvajam slijedeći detalj. Riječ je o lajtmotivu bošnjačke književne riječi u kojem je mjesto žene u porodici muslimana visokovrijedno, presudno, odlučujuće za socijalno zdravu obitelj. Naprijed su u ovom članku citirani odlomci iz tekstova R. Kadića sa istom poentom. Riječ je ovdje takođe o arabizmima, persijskim i turcizmima u kojima počiva stvaralačka snaga izraza: upravo su bosnizirani orijentalizmi ta nosiva snaga estetičke magije teksta. Ili su oni tako u tekst udjenuti da emaniraju stvaralačku moć izraza:

Jer na četiri *direka* stoji čitava zgrada ljudskog života, tako veli Alihodža Misirlija. A pametan je on i *ilumli* čovjek. Prvi *direk*, *direk* duše, jest *ibadet*: pet *vakata namaza* na dan i trideset dana posta uz sveti *Ramazan*. Drugi *direk*, *direk* srca, jest *ahlak*: poštivanje Boga i bližnjih i čuvanje sebe od *harama*. Treći *direk*, *direk* tijela, jest rad, poslovanje, kojim se *idara* stječe. Četvrti *direk*, *direk* kuće i površitelj njezin – to ti je žena. Njezino carstvo je kuća, kao što je muško *čaršija*. A teško onoj zgradi u kojoj jedan *direk* nedostaje! (7: 20).

Legenda o Alipaši je po brojnim obilježjima izraza, stila, estetike i etike jedan duhovni i duševni signum južnoslavenskih muslimana i bošnjačke književne riječi. Ako postoji književni tekst u kojem su spojene brojne niti mentaliteta i etike Bošnjaka na razmeđu 19. i 20. stoljeća, onda je to *Legenda o Ali-paši*. Po ovim je svojstvima ovaj roman zasigurno zavrijedio čelno mjesto u sehari svakoga Bošnjaka. To je jedinstvena proza i usljed činjenice da je plautovski arhetip tvrđice u sebi ovdje sabrao niz crta mentaliteta Bošnjaka. Taj je spoj ostvaren sarajevskim govorom „sprva ovoga vijeka“ (Čolaković 1989: 11). U njemu u gotovo svakoj misli nalazimo pokoji bosnizam ili orijenatizam, njihove spojeve stilogeme i frazeologiju. Pritom je bitno navesti da je sam pisac na svakoj stranici navedenoga izdanja romana spacificirao, potom u Rječniku istumačio ne samo manje poznate turcizme, nego i lokalizme, galicizme, sefardizme. Time je zapravo ovaj roman sa pratećim Rječnikom jedan od pouzdanih leksičkih oslonaca za istraživanje sarajevskog usmenog govora s početka 20. stoljeća. Za nemuslimanskog čitatelja je priloženi Rječnik zapravo bitno pomagalo bez kojega ne bi bila ostvariva recepcija teksta. Pri ovoj recepciji je

takođe bitno napomenuti da je sam Čolaković kao sastavljač navedena Rječnika izostavio brojne turcizme, one koji su, po njegovoj procjeni, općepoznati. Da li je, i u kojoj mjeri, u ovom izostavljanju Čolaković bio u pravu, umjesno je pitanje, posebice za kršćansku recepciju romana. Da je naime ta recepcija usljed izostavljenih i neprotumačenih „turcizama“ u Rječniku zasigurno osiromašena, dokazujem mojim popisom izostavljenih turcizama sa prve tri stranice romana: čaršija, džamija, taraba, padišah, sevdalinka, šehar, talambas, đugum, česma [...] Ili sa stranice 206. nisu u Rječnik uneseni ovi turcizmi: *tapija, juzbaša, murećef, tutun, kadija...*

Ovim dopunama i primjedbama hoću zapravo poduprijeti moj uvodni pledoaje u ovom članku: riječ je o ekskluzivnom bošnjačkom stilu u kojem je recepcija jednog nemuslimanskoga čitatelja ostvariva upotrebom (i proširenjem) navedenoga Čolakovićeve Rječnika na kraju knjige. Riječ je dakle ovdje o jednom sublimnom tekstu bošnjačke književne riječi u kojoj isijava autentični i osebujni mentalitet Bošnjaka i južnoslavenskih muslimana. Ni u jednom tekstu ove književnosti nema naime toliko bosnizama stilogema, kao u ovom. Izdvajam nekolicinu bosnizama domaćeg (neorijentalnoga) postanja: *naravnali se* (11), *stisli se* (13), *površitelj* (20), *najzanovjetniji* (25), *kašnje* (32), *drhtuljeći* (32), *šapure* (37), *sveosve* (49), *pozadugo* (51), *hotio* (53), *uniđe* (59), *plah, hitiš, vrbopuc* (219) [...] Svaki od njih u svojem kontekstu jedan je stilem u kojem odsijava arhajska Bosna osmanskog vakti i zemana: „Eh moj, Omeraga, ni zanata, ni halata, niti kuće ni hajata [...]“ (Čolaković 1989: 39).

Alija Nametak (1906–1968) jedan je od najizvornijih i najdosljednijih bošnjačkih pisaca 20. stoljeća. Njegovo djelo je u bošnjačko-muslimanskoj svijesti i tradiciji kalemljeno, u njima samoosviješteno. Gnoseološko-aksiološki i estetsko-etički humus ono je iz islamsko-bošnjačkih vrijednosti crpilo. U tom humusu je antejska snaga i duhovni damar Nametkovih proza. Kao i kod mnogih drugih bošnjačkih pisaca, i u Nametka su orijentalizmi u priče tako integrirani da njihova južnoslavensko-muslimanska simbioza emanira magiju dubokog jezičkoga intenziteta, onog u kojem raspoznajemo i doživljavamo osobenosti bošnjačke psihe i mentaliteta, suštinu socijalno-etičkoga bića Bošnjaka. U Nametkov su izraz orijentalizmi duboko urasli, s njime srasli, pa upravo orijentalizmi čine mu priče individualnim, relativno originalnim. Pored orijentalizama, brojne su mu priče obogaćene regionalizmima koji su u proze pretočeni iz usmenorazgovornoga izraza istočne Hercegovine. Većina njegovih pobošnjačenih orijentalizama u kontekstu nisu tuđice već usvojenice i prisvojenice u kojima isijava kolorit osmanske Bosne i Bosne austrougarskog doba. U bosnizmima je zapravo supstanca estetskoga užitka, artizam bošnjačke književne riječi, mezgra njene duhovnosti, stilematika ove književne riječi. Upravo bosnizmima Nametak reaffirmira univerzalne etičke vrijednosti bošnjačke tradicije: ljudski ponos, poštenje, skromnost, istrajnost, radinost i čestitost kao osovinu osmišljenja života i samozadovoljstva sobom i svijetom. Ove su vrline u Nametkovim pričama položene u humusu islama, u južnoslavensko-

muslimanskom tradicionalno-patrijarhalnom amalgamu. U tom spoju se začeo idejni i vrijednosni stožer Nametkova djela. Nametak afirmira islamsko-religijske i općeljudske vrline, time spaja etničke i univerzalne vrijednosti. Nametak je duboko svjestan islamskih kao općeljudskih vrijednosti i on te vrijednosti afirmira kroz karaktere svojih likova. Nametkova je književna kuća stoga uporediva tekiji na kaldrmisanu sokaku u kojoj derviši ikrare arabizmima koji aškom zanose. Finoća i rafiniranost Nametkova izraza ostvaruju se upravo kroz uraslo-srasle orijentalizme u slavensko-bosansku jezičku podlogu. Po frekventnosti orijentalizama, Nametku su u južnoslavenskim književnostima poredivi jedini naprijed spomenuti Čolakovićev roman i Kadićeve priče. Najviše je u Nametka orijentalizama u pričama Hadžije, Ilmi-Sijasi, Olakšanje, Behar pod jesen, Pravda za sve, Bojička, Suze za majkom. Postoje u Nametka takođe proza u kojima su orijentalizmi rijetki: Pola konjske sile, Sasvim romantična priča, S onu stranu. U pravilu su međutim priče bez orijentalizama i bez islamske vrijednosne i etičke podloge nižeg dometa, anegdotskog, novinarsko-dokumentarnoga nivoa.

Stilematsku funkciju bosnizama (transfonemiziranih i transmorfolozičnih arabizama, turcizama i persizama kroz bosanski jezik) kratko ću interpretirati kroz antologijski izbor priča u zbirci Trava zaboravka (Sarajevo 1998). U njoj su umjetnički najbolje priče: Sunce, Hamidova kafana, Pravda za sve, Otmjeni prosjak, Cjepar, Kmet, Ljudi iz krša. U njima je ljudski ponos temelj integriteta ljudskosti. Ponos i čast su vrijednosti u kojima se njegovi junaci ostvaruju i samoosmišljavaju. Sa poantom: ako ljudi svoje dostojanstvo nekom cilju podrede, ostali su bez osovine svoga življenja. U Nametka nema prečeg cilja od sačuvanja svoga dostojanstva, poštenja i ponosa. I površnom je čitatelju jasno da je filozofija i etika Nametkovih likova u svijetu islama izrasla, i da gotovo svi postupci i ponašanje likova počivaju u islamskim vrijednostima i ćudoređu. Temeljna je spoznaja pritom u vjerovanju da islam oplemenjuje čovjeka, život mu osmišljava, posreduje mu vrijednosti. Sadržaji islama su u svaku priču različito utkani. U većini proza ovi su sadržaji saobraženi gorštačkom nivou razumijevanja islama, kao moralni korektiv ili kao strah od Božije kazne. Ima međutim i priča u kojima je islam illum, izvor učenjaštva i duhovnoga prosvjetljenja, u Ilmi-Sijasi i Šejh Jujo. Najrjeđe su priče u kojima se kritikuje iskrivljavanje islama. Ili u kojima se kritikuje primitivno poimanje islama. Jedna od njih je Hadžije. Napučena je arabizmima. U njoj su objektivno sumirani motivi hadžiluka u zadovoljenju taštine i sujete, u materijalnosti, ali i u najdubljoj pobožnosti:

Zašto nitko ne ide šutke, ne dižući svoj odlazak na velika zvona? Zašto mora biti toliko *ikrara*, toliko *dova* po *džamijama*, zašto se moraju davati toliki ručkovi, čemu ispraćaj? [...] Prijašnje *hadžije* sa zamotanim svilenim *turbanima* ispraćaju nove i od *aška* plaču što ponovo ne idu tamo [...] Drugi traže *halala* od onih koje su cijeloga vijeka varali [...] Ali druge *hadžije* o tome ne misle. Njih vodi duboka pobožnost. Pa ako

su nekad kod kuće i mislili da bi se nešto moglo i zaraditi na ovom dalekom putu, ili makar nekom trgovinicom umanjiti iznos troškova *hadžiluka*², sada im duša plamti samo vjerskim žarom, pa ne misle čak ni na svoje kuće ni kućnu čeljad. Misle samo kako će što punije doživjeti vjerski ushit, kako će rasplakati srce i okupati ga u suzama pokajanja, kako će stresti sa sebe grijeha, i one velike i one najsitnije, i kako će im duša biti kao u nevina djeteta koje još ne umije nikoga prevariti [8: 251, 252, 259].

Najdublji je upliv islamskih vrijednosti u etičko-karakternom sloju Nametkovih junaka. U tom su smislu karakteristične možda najbolje Nametkovih priče Cjepar, Otmjeni prosjak i Pravda za sve. I u ovim je pričama poanta i idejno-etička baza u očuvanju poštenja i čestitosti, u ponosu, dostojanstvu i pravičnosti – najeminentnijim vrijednostima čovjeka i njegova života. Riječ je o klasičnim vrijednostima muslimanske tradicije u karakteru Bošnjaka koje su istovremeno i univerzalne vrijednosti. U priči Cjepar ostarjeli i od gladi iscrpljeni Ibriš nečujno umire, ali ruku ne pruža za tuđim komadom kruha, već hoće da ga radom zasluži. Njegova je etika izrasla u islamskom ćudoređu koje krasi ova spoznaja: Kako će im Bog dobro dati, kad ga oni drugima ne žele! (Nameetak 1998: 286).

Ibriš je ponosni gorštak kojeg je smisao života u časti i poštenju. I koji spokojstvo, zadovoljstvo i mir u sebi ostvaruje kroz nadu da su svoj život časno proživjeli. Sa nadom u Božije zadovoljstvo sa takvim životom. Takav, u sebi zadovoljan Ibiš, posljednju je svoju imovinu – dunum zemlje uvakufio, džamiji poklonio. Potom je, iz života u smrt potonuo, nestao kao u snu. Poput evlije. Završetak njegov je protkan neopisivim spokojem koji je cijeli svijet ispunio. Obuzima nas sretno saznanje da je Ibriš iz ovoga života nestao onako kako je u njemu živio: spokojno i zadovoljno. Ovi nam mali veliki ljudi kazuju kako uspravno svoju sudbinu do kraja podnijeti, pritom spokojan ostati. U Ibrišu raspoznavamo jednu duhovnu rafiniranost i plemenštinu koju samo rijetki i istinski vjernici mogu suštinski pojmiti, proosjećati. Rijetki dosegnuti, ostvariti. Ibriš nije uvakufio svoj posljednji komad zemlje iz taštine već radi Božijega zadovoljstva tim činom.

Centralni motiv čestitosti i očuvanja ponosa – prožet sa općom crtom u mentalitetu Bošnjaka – saburom (podnošenjem, istrajavanjem, a neispoljavanjem teškoća i nedaća života) rafinirano je uobličeno u priči Otmjeni prosjak. U središtu je ovoga motiva čestiti mujezin u Brčkom, mujezin „*istančana sluha, da bi se i drugi, a ne samo muslimani zaustavljali kad bi okuisao*“. Derviš Polovina bio je zapravo čovjek i po (!) koji se pet puta na dan penjao uz osamdeset četiri stepenice munare i skladno dozivao prolaznike, koji su onda još vjerovali da ima Bog, i poneki se vraćali na molitvu u džamiju (Nameetak

² Tumačenje spacificiranih „turcizama“ pogledati na kraju studije.

1998: 284). Kao i Ibriš i Derviš bitiše polugladan od vakufske plaćice, ali neće milostinju. Iz dubokog vjerskoga uvjerenja i vjerskoga ponosa, Derviš odbija ponudu za mujezina u Sarajevu:

„Eto, ja volim kad baš velite da mi glas valja, da me oni prijeko čuju kad ovdje *okuišem*. I neka vide kakvi su *mujezini* ovamo nakraj Bosne, pa nek misle kakvi tek moraju biti u Sarajevu, koje je kolik dvadeset Brčkih (Nametak 1998: 286).

U priču je vješto utkan, u bošnjačkoj književnosti rijedak motiv solidarnosti. Brćaci su se naime dosjetili kako mujezina nagraditi, a da pritom sačuvaju njegovu čestitost, i ne povrijede ga. Završetak je priče vrhunac ove rafinirane duhovnosti. U njoj je sumirana bošnjačka zbilja. I smisao života jednoga časnoga mujezina u provinciji. Njegov je karakter mogao samo duboki i iskreni vjernik proniknuti: I tako je on, kad bi plaću potrošio, kad bi zadnji ručak pojeo i bez večeri legao, ka bi sutra osjetio drhat i napuklost u grlu, došao kući, umio se, obukao košulju od *beza* sa svilenim rukavima, *čohane šalvare*, *džubu* i svilenu žutu *ahmediju*, pa se prošetao kroz *čaršiju* jednom i drugi put, a kad bi se vraćao prema *džamiji*, istrčavali su iz dućana preda nj njegovi zaštitnici i krišom mu tutkali u *džepove* krune i forinte. I on bi se uputio pravo kući, presvuкао se opet u svagdašnje ruho, penjao se na *munaru* da javi ljudima neka se ne zanose suviše ovim prolaznim svijetom, neka ostave začas svoje svagdašnje poslove, neka umiju određene dijelove tijela, pa kad stanu u *džamiji* jedan porred drugoga, pred Boga, oprat će dušu i biti čisti i nevini kao istom rođena djeca (Nametak 1998: 287).

Pravda za sve jedna je od rijetkih priča koja evocira osmansko doba u vezirskom Travniku. Priča opisuje događaj iz 1740. prema kojem je mladi pašić Džafer, u pijanom stanju, nasilno obljudio djevojku katolkinju. U središtu je proze međutim motiv pravde i pravičnosti. Njih provodi sam vezir javnim batinjanjem sina jedinca do smrti. Unatoč gorčini i surovosti kojima je priča prožeta, i ova je priča po psihološkoj strukturi bitno drugačija od andrićevskog tamnovilajetskog doživljaja osmansko-turske Bosne. Sva priča kao da je u srmi skovata. Napučena je arabizmima i persizmima. Sa dubokim ponorom u nesavladivi eros mladića, sa neumitnim posljedicama surova zadovoljenja pravde i pravičnosti. Možda je ovo jedina Nametkova priča snažnoga orijentalnoga kolorita u kojem međutim nema ni traga Nametku svojstvenog sentimenta – žala za osmanskom Bosnom. Ni zanosa njome, niti romantičarske evokacije osmanske Bosne. Nesavladivi eros mladoga pašića Nametak obrazlaže nagonom, podsviješću. A nasilje opijenošću alkoholom:

A zar sam ja kriv? Šta ja znam šta sam bez svijesti, pijan uradio? Zar je čovjek odgovaran za ono što čini kad ga mahnitost savlada? (Nametak 1998: 277).

Zatečeni surovim batinjanjem mladoga pašića, prisutni franjevci istjevanje pravičnosti komentiraju gorkom spoznajom:

Dugo ćemo mi, Marijane, čekati svoju slobodu, dok ovi Turci ovako poštuju pravo i dok je pravica svakom jednaka (Nametak 1998: 280).

Ostaje otvoreno pitanje u kojoj je mjeri objektivna navedena spoznaja bosan-skih franjevac. Posebno usljed znane povijesne činjenice socijalno-pravnog (i političkog) podređenog položaju nemuslimana u Bosni u doba osmanskog kolonijalizma sve do druge polovice 19. stoljeća.

Roman Šehid (prvo izdanje 1999) Zilhada Ključanina (1960) zasigurno je jedan biljeg duhovno-duševnoga demijurga bošnjačke književne riječi. Stvaralačka energija, stilematika i sensibilitet Šehida ostvaruje se u predkršćansko-slavenskim i bogumilsko-islamskim arhetipskim spojevima. U tim arhetipovima ugrađena je takođe i usmena tradicija sa svojim drevnim bosanskoikavskim idiomom. U tom ikavskom idiomu obnavlja se zapretana bošnjačka osjećajnost. Zavičajni ikavski govor ovdje funkcionira estetski polivalentno, na spoznajno-estetskoj i na emocionalnoj razini sa jednakom snagom i uvjerljivošću. Zavičajni leksemi i njihova ikavska izvornost dokazali su se estetski polivalentnijim od njihove standardne ili standardizirane ijekavsko-jekavske varijante.

Ono što čini stil Šehida autohtono bošnjačkim jest spoj bosanskih sa univerzalno mitskim i arhetipskim slojevima. Ove spojeve nalazimo u opisima ritusa, u magijama gatki koje dolaze sa ajetima i surrama Kur'ana. U tom svijetu gaiba svi su ti slojevi isprepleteni: oni su pobošnjačeni kroz evokaciju djetinjstva. Kroz ritus, gatanje ili učenje surra oživljen je jedan cio transcendentni svijet u kojem još jednom ostvarujemo sebe – kao osobno, zavičajno, etnički i kozmički univerzalno biće. Najbolji traktati romana su u opisu ritusa u kojima je riječ alhemija, živa snaga jednoga vrača, džina i mađioničara. U tom ritusu su bosanske gatke i paganske bajalice srasle sa ajetima i surrama kuranskim, pa se njihovim djelovanjem uklanjaju bolesti, liječi se od šoka, tjera zlo od sebe. Najbolje su stranice Šehida izgrađene upravo u opisu ritusa, kultova i obreda pomoću kojih se čovjek otima zlu, bori protiv uroka, „ograma i sihira“. Šehidi – stvarni stradalnici pobijeni u srpskim logorima sansko-prijedorskoga kraja (1992–1995) jesu jedan irealno-realni spoj na kojem je izgrađena idejna i etička poanta romana. Sa evokacijom na stvarne četničke logore u kojima je pobijeno hiljade muslimanskih Krajišnika.

Iz romana izdvajam jedan segment koji reprezentira većinu naprijed navedenih osobenosti romana. Riječ je o jednom ritusu sa suretima i ajetima kuranskim, smisla uklanjanja šejtana, ograma, uroka, sihira i vještica od tek rođenog sina:

Kadila me je prosijanim ražovim brašnom, govoreći: Kako se svit kruhom hrani, tako majka svoje dite od sihira brani. Ćeman-efendiju je natjerala da mi nad avlijskim bunarom prouči sure zvane Dva pribježišta, s kraja Kurana, koje su učene samom Poslaniku kada su na njega bačene *sihre*. Bila je umislila da mi je neko napravio sihre, uz pomoć moje

kose, svezane u jedanaest čvorova, i bačene u bunar. Sure Dva pribježišta ukupno imaju jedanaest *ajeta*, pa bi se, nakon svakoga proučenog *ajeta*, nad bunarom odvezao po jedan čvor na kosi: Reci: Utječem se Gospodinu svitanja, od zla onoga što on stvara, i od zla sumraka kada tamnine razastire, i od zla onih koji pušu u uzlove, od zla zavidnika kada zavist krije! I reci: Utječem se Gospodaru ljudi, vladaru ljudi, Bogu ljudi, od zla *šejtana* koji spletkari, koji zle misli unosi u srca ljudi, od džina i od ljudi. Od mora i od vještica, za koje je vjerovala da su mi u sise uvukli nekakvu kuku i njome sisali krv, branila me bijelim lukom, mašicama čiji zveket rastjeruje pogane glasove, pod jastuk mi je stavljala nož a na glavu konjsku strunjicu [...] Govorila je da sam možda *ograjisao*. Spominjala mamino često rezanje nokata pored *besike* i da sam *ogram* u dobio preko jednog od tih nokata. Mamu je natjerala da odrezane nokte zamota u papir, baci u vjetar, i kaže: Ja dajem vitru nokte, a vitar meni kad zatrebaju. Tjerala ju je ispod *avlijskog* zida i govorila da je orahova krošnja *šejtanski medžlis* [...] *Bešika* mi je bila nakićena crvenim, zelenim i plavim trakama. Pod glavom sam imao *hamajliju* prije nego sam i progledao. Na ruci i nozi crni konac [...] (9: 20, 21)

Za stilistiku bošnjačke književne riječi takođe je karakterističan obred ili ophodnja imama Ćeman efendije sa džematom u vrijeme poplave, sa arhetipom biblijskoga Nuha a. s. Sa motivom spasavanja alema sa poplavljene džamije, sa njenoga vrha:

Sve dok ima jedan musliman na *dunjaluku*, mora spašavati *alem*. Jer dok ima *alema*, ima i *dina*. A dok ima *dina*, ima i muslimana (Ključanin 1999: 166).

Ova dramatična i uvjerljiva irealno-realna epizoda sa spašenim alemom završava bosnizmom *mahljiv*. Značenja prožetosti vlagom do kostiju snažne ekspresivnosti: „Silazili smo mahljivi i tromi.“ Potom slijedi paradoksalno-tragična epizoda sa Malikom koji je „nosio svijetlu glavu pod pazuhom“. Glavu *šehida*, čija duša kucnu na *džennetska* vrata (Ključanin 1999: 170).

Šehid je pretežito sastavljen štokavskom ijekavštinom, sa pasažama zavičajne ikavštine i leksike koji u kontekstu sadrže vlastitu estetsku magiju. U romanu su sasvim rijetki bosnizmi (i krajiski regionalizmi) stilemi slavenskog postanja. Ovdje ih izdvajam, sa naznakom stranice u romanu *Šehid: greblje* (17), *ograjisati* (21), *straha* (23), *hadžiroda* ((33), *paoc* (39), *omađijač* (41), *zgrahali* (44), *zatiskuje* (51), *kožanjac* (56), *grtalica* (61), *zauhar* (73), *lengišpir* (110), *falinka* ((15), *omaha* (144), *brina* ((145), *odleptirile* (146), *omagijan* (147), *brucala* (147), *gdjegdimice* (147), *haljinče* (157), *ljohnuo* (179), *raspućio* (183), *vještac* (182), *zahanjico se* (206), *vehto-žučkast* (307), *rascopate* (307) *hrljanje* (318), *noktarica* (318) *izrafalaju* (344), *sumahnut* (355).

U usporedbi sa većinom tekstova bošnjačkih autora u kojima valja tragati za karakterističnim stilom i izrazom, u tekstu Nure Bazdulj Hubijar (1951) *Kad je bio juli* (Zagreb 2005) to je traganje suvišno: stil bošnjački ovdje se naime kao „na dlanu“ nudi. Tomu je razlog u činjenici da je ova proza pisana razgovornim istočnobosanskim šćakavskim idiomom: ovaj je idiom doslovno prenesen iz živog usmenog govora u svakoj njegovoj fonetskoj, morfološkoj, sintaksičkoj i leksičkoj nijansi, autentičnosti i osebnosti. Bez intervencije pisca u bilo koji segment razgovornog izraza! I upravo je u razgovornom idiomu snaga i stilematika ovoga teksta. Taj je izraz u isti mah i robustan i ruralan, kao zemlja tvrd, ali i mehak i nježan poput krila leptira. U njemu i regionalna leksika i bosnizmi isijavaju onu magijsku privlačnost koju imenujemo estetikom ili umjetnošću riječi. Zadržimo li se na bilo kojoj stranici ili rečenici, zasigurno ćemo u njima proosjećati mirise bosanskoga osebnoga svijeta, njegove duhovne i duševne mehkoće. Prirodnosti. Topline. Evo jednoga segmenta sa spacificiranim bosnizmima i orijentalizmima koji nije ni karakterističan niti tipičan već je i u njemu očigledno da ovaj razgovorni jezik isijava magiju osebnijne bošnjačke stilematike. Sa spacificiranim bosnizmima:

Bezbeli ti je začudo što ti pišem kad sam šutijo deset godina. *Valah* i moram. Bijo sam sinoć u *džamiji*. Taj dan je umro jedan čoek, pa mu je *hodža* potlje *namaza* proučio *jasin* i održo *vaz* i znaš šta nam je reko onako svom *džematu*. Kaže da mi samo mislimo da su naši dragi mrtvi, a da su oni ustvari živi samo da mi to ne znamo. Pa sam se *zabretijo* i priupito kako to more bit tako. Zar neko ko je mrtav nije baš ono oprave mrtav a on kaže da je tako kako on naziva i da on to nije izmislio nego da tako piše u našoj svetoj knjizi. Pa ja namah poletijo kući kad ono uz ogradu *džamije* procvo bijeli *jorgovan* ama preslikan onaj ispred naše kuće što ga je mati voljela i samo podahkad bi znala odlomit dvjetri grančice i metnuti ih u vaznu na hastal. A on zamiriše, ko da sva kuća zamiriše, ko da i mati miriše baš ko i on. Ja vazda kad mislim na nju il kad usnijem ćutim miris onog bijelog *jorgovana*. Znam da je svom *komšiluku* bilo krivo što je u njija *jorgovan* plavi pa su protezali vratove preko *taraba* i gledali. da je gledanje moglo ubijati beli bi davno uvehno. Vazda pitali jel pušćo mladicu pa se otmali kom će je dat da sebi presadi a Meša ga jednom poponoći bijo iskopo al ga mati namah poznala pošto ga niko u selu nije imo. I upamtio sam kad je mati otišla u njegovu avliju s lopatom pa ga jopet nama prenijela al je malo *borto* dok se nije skroz primijo. Tebi je možda začudno što sam ja sve to upamtijo al vjeruj Bogu da sam ja nedje u sebi sačuvo mloge slike i da ih nikad nemerem zaboravit A šćeo bi ja i volijo da mogu neg išta (10: 9, 10).

Onaj koji je uzrastao u bosanskom duhovnom svijetu, koji ovaj jezik osjeća, i koji nije isfrustriran malograđanskim predrasudama o ruralnom korijenu kulture i jezika zasigurno će biti ganut spontanošću i neposrednošću ovoga izra-

za. Taj je izraz i spoznajno rafiniran i emocionalno raslojen. U njemu se krije jedan leptirasto mehak duševni svijet jednoga dječaka. Onoga dječaka koji je proživio strahote ratničkoga egzodusa i očajničke borbe da se pod svaku cijenu preživi. Već je na prvi pogled razuvudno da je snaga i osobenost toga izraza u bosansko-orijentalnim leksičkim i frazemskim spojevima. U njihovoj fonetsko-morfološkoj i frazemske-sinaksičkoj sraslosti. Upravo ti spojevi emaniraju glavnu vrijednost ovih rečenica u njihovoj snazi sugestivnosti, u sposobnosti da nas ganu, dirnu do dubokoga suosjećanja sa njihovim sastavljačem – malim dječakom Mirzom koji se obraća svom ocu, a za kojega još ne zna da je ubijen u paklu Srebrenice 1995. Od četveročlane porodice dječak Mirza zapravo je jedini preživio srebrenički inferno. Topla i intimna pisma dječaka ocu (čijem se povratku dječak potajno nada) jesu njegov jedini istinski sadržaj življenja – evociranja predratnih uspomena djetinjstva u toplini doma i porodice. Miris nagorjele sestrine lutke i gnjilih haljinki njegove majke (iskopanih iz masovne grobnice) u Mirzi pobuđuju uspomene na sretno djetinjstvo, sa idiličnom slikom izbeharala bijeloga jorgovana ispred kuće u kojoj je odrastao. Te su uspomene prožete dubokim traumama ratnoga pakla Srebrenice kojeg je dječak srećom preživio. Njegova su pisma spoj ratnih trauma ispunjenih od gladi i neprekidnog bježanja, sa evokacijom prijeratnih sretnih i radosnih trenutaka sa majkom, sestrom i ocem u rodnoj kući. U tom samoispovijedanju Mirza se mučno, sporo, ali konačno oslobađa trauma. U posljednjem šesnaestom pismu muški podnosi smrt svoga oca. Vrijednost njegovih pisama jest u duševnoj mehkoći, u nježnoj osjećajnosti jednoga dječaka koji piše upravo onako kako diše – iskreno, spontano i bez trunke primisli, pa se njegovoj riječi mora vjerovati. Čovjek se ne može oteti snazi impresivnosti ovog tanahnoga izraza koji je sav izgrađen obosanskom leksikom.

Stilogemi su u ovim pismima upravo substandardna leksika i pokoji bosnizirani orijentalizam. Usmenorazgovorni izraz ovdje isijava svoju magiju, sjaj, boju i vlastitu toplinu, sa neodoljivom sugestivnošću i sa našim dubokim ganućem, koje iz svijeta dječaka preplavljuje naš duševni svijet. Riječ je o jednom idiomu koji je u cjelosti idiom majke i zavičaja. Razgovorni ritam rečenice u pismima je nenametljiv i istovremeno nezaustavljiv: Mirza naprosto mora ispisati ocu svoje najintimnije snove i boli, traume i idilična sjećanja na sretno djetinjstvo i na očajnu borbu da u ratu preživi. Zadnjim pismom motivski su povezani u logičku cjelinu svi tesktovi. Stoga je umjesno citirati ovdje makar njegov bitan dio u kojem Mirza „otvorenih očiju“ i hrabro gleda u kosti svoje-ga oca izvađene iz jedne masovne grobnice:

Stajo ja kraj one *bošče* i *šćio* zaplakat al nijesam nikako mogo samo me nešto *stislo*, ne *popušća*, ko da mi je neko oko vrata stego debeli konopac pa sve jače i jače priteže. Sve *džaba*. Mislijo sam da bi prije iz kamena suzu iscijedilo neg iz mene pa me iznutra sve davilo a da sam mogo suzu *pušćat* mesečini lakše bi diso i *duro*. Dragi *babo* to je bilo u zimu pešes mjeseci prije neg sam sazno za mater i *emiru* kad sam ti

počeo pisat ja sam tad znao istinu al ti je nijesam reko da ne pomisliš kako sam potpuno poludijo pa pišem mrtvu čoeuku al onu noć kad sam na televizoru poznao mater i *emiru* pa poletijo u *džamiji* ja nijesam znao dje ću. onaj *hodža* reče da naši mrtvi nijesu mrtvi. Zato sam ti piso i bilo mi je lakše [...] *Nejma* više ništa što te ovdje more začudit. Eto *babo* ja sad idem *udunut* svjetlo pa piti, pušiti misliti na majku em i r u tebe i naš bijeli *jorgovan* (Bazdulj Hubijar Nura 2005: 158, 159, 160).

Ovaj unutarnji monolog zapravo je suviše komentirati: dovoljno je konstatirati da je dječak sazorio kroz okrutnost rata i očajničku borbu da sam preživi i da preživi smrt najbližih. Traume su makar potisnute. U njima nema ni traga mržnje na zločince. U duši Mirzinoj ostaje slika bijeloga probeharologa jorgovana uz kuću svoga djetinjstva.

Popis stilograma bosnizama domaćega južnoslavenskoga postanja u prozi Kad je bio juli.

Bez tzv. turcizama (!). Sa oznakom njihove leksičke vrijednosti i porijekla (regionalizam, arhaizam [...]) Bez njihova ponavljanja.

U prvom pismu: *potlje* (arh.), *priupito* (regionalizam), *oprave* (reg.), *namah*, *skroz*, *borto* (arh.), *pođahkad*, (arh.), *usnijem*, *uvehno*; *jopet* (arh.), *mloge* (reg.), *šćeo bi* (arh.), *malehna*, *kahvenisali*, *sovo* (arh.), *isheriti*, *vas* (arh.), *plaho*, *brez* (arh.), *nejma*, *nemerem* (arh.), *zadršćo* (reg.), *kahvaji*, *muškinje*, *šenuti*, *faliti*.

U drugom pismu: *sviknemo* (reg.); *oblakšalo*, *priždivali je* (arh.), *stuga* (arh.), *morebit* (reg.), *najstrag* (arh.), *ne brigaj*.

U trećem pismu: *truhne*, *haljinka*, *ucicilo*, *pušćam* (reg.); *nijesam*, *uslast*, *pun srće od stakla* (!), *ražljutiti* (arh.), *malehno*, *okanili se* (arh.), *udušila*, *priklala* (reg.).

U četvrtom pismu: *iščerala* (reg.), *očero*, *doćero* (reg.), *sokolijo* (arh.), *pojdemo* (reg.), *tvrdio vjerujem*, *zaiščete*, *naletijo* (reg.), *dan danile*, *odaklen*, *šeno* (arh.), *povilenio* (arh.), *učućurijo se* (reg.), *jamila je* (arh.), *gluhonijemac*, *procvao od radosti* (!) *ljuljnu* (reg.).

Peto pismo: *trehno*, *skuhlja se* (reg.), *dedo*, *nana*, *zdogodilo se*, *dojdu* (arh.), *ljevše* (reg.), *poručje* (reg.).

Šesto pismo: *zagladnijo* (reg.), *kaljav*, *žaka*, *ždili* (arh.), *poćućelo* (arh.), *đahkad* (arh.), *bidnem* (arh.), *šapori* (arh.), *klufko* (arh.).

Osmo pismo: *skolutiti se*, *pasković*, (reg.).

Deveto pismo: *pohitijo*, *ovdi*, *hajmo* (arh.), *pašće*, *cuko*, *ščene*, *skomuće* (reg.), *uduno*, *ćerala* (arh.), *obveselijo*.

Deseto pismo: *sumljam* (arh.), *prepo* (reg.), *uljevšalo* (reg.), *morebit* (arh.), *zgutana*, *otidi* (reg.), *navrla* (reg.).

Jedanaesto pismo: *natentale* (reg.), *pobudaljet* (reg.), *gaj*, *usukala se* (arh.), *stora* (arh.).

Dvanaesto pismo: *polahko*, *proljepota*, *obašli*, *pušćalo* (reg.), *cobotali* zubima (reg.).

Trinaesto pismo: *stislo mi se*, *noge mi se uzele*, *nazor nas pušćali* (reg.).

Četrnaesto pismo: *školanje*, *najstrag*, *namah*.

Petnaesto pismo: *natruhla*, *zafaljuju*, *ščio* (arh.).

Šesnaesto i sedamnaesto pismo: *truhnu*, *ne mere* (arh.), *razgulijo* (reg.), *ćuhnem* (arh.) *žmariš* (reg.)

Umjesto zaključka: Stilematika bošnjačke prozne književnosti zasigurno je znatno estetski polivalentnija u komparaciji sa ovim tekstom – pokušajem mojega opisa kroz stileme bosnizme u izabranim književnim tekstovima. U tom je smislu korisno uputiti na usmeno stvaralaštvo Bošnjaka, na usmene priče, na baladu i sevdalinku: njihova je bosanska autentičnost poznata stoljećima. Posebice sevdalinka – pjesma slavensko-orijentalnog emocionalnog oplodjenja i spoja. (Muhsin Rizvić). Takođe je ovdje nužno makar imenovati bosanske književne klasičare poput Ive Andrića, Derviša Sušića, Ćamila Sijarića... Ili savremenike A. Isakovića, I. Horozovića, Dž. Karahasan, Nedžada Ibrišimovića, Huseina Bašića, Hazima Akmadžića... o čijem je stvaralaštvu objavljeno više studija i monografija.

Dodatak

Koliko je bošnjački izraz uosobljen, osoben i na funkcionalnoj razini, napr. u tradicionalnom kulinarstvu, dokazuje Bosanski kuhar Alije Lakišića (Sarajevo 1975) koji je jedna *sehara* bosanske leksike i frazeologije. Jedan rafinman kulture ophođenja, ceremonije ugošćavanja, umijeća pripremanja različitih jestiva i hrane, *meračenja* u bosanskoj kulturi ishrane. Jedna beskrajna raskoš svih naših sedam čula i osjetila. I ovdje u bosanskoj „kuhinji“, kao i u književnom tekstu, i kao u razgovornom izrazu, jedan bosnizam zasvijetli poput bisera u morskoj školjci. Ili kao svjetlac u *akšamsko* predvečerje – u mraku: riječ u svojem kontekstu, u rečenici. I u tom sjaju saznanja, otkrovenja mi zapravo osjećamo i doživljavamo taj osobeni bosanski stil. Zaustavimo se na nekolicini riječi iz kulinarskoga pribora (u Lakišićevoj knjizi) da bi se raspoznala i doživjela bosanski leksik: mala i velika *sofra peškun*, *buhurdar* (kadionica), *tepsije demirlije*, *pervazlija*, *kadaifnjak*, *surahija*, *safa*, *sofranske bošče* i *mahrane* (sofranski svijećnjaci), *šerbetnja*, *ibrik*, *bardak* (zemljani ibrik), *čase* (zdjele za žitka jela), *sahani* (za plitka jela), *mangala*, *dagara* (kahveni ibrik), *džezva*... Ovaj je kulinarski pribor u knjizi nacrtan. U navedenoj knjizi opisana je receptura, proces spravljanja stotinjak vrsta tradicionalnih jestiva, slanih i slatkih, salata, šerbeta, napitaka i uživala. Sa karakterističnim spojevima bosanske i arapsko-perzijsko-turske leksike i frazeologije: u njima je prepoznat-

ljivo tradicionalno kulinarstvo Bosne u koje je unesen znatan kolorit Istoka, pa u određenim elementima i preplitanje Istoka i Zapada. Evo jednog opisa kršćanske slave u varošima južne Hercegovine:

Prije sjedanja za *sofru* obredi se pranje ruku, a tom prilikom gostima polijeva mlađi muškarac (momčić) sa *ibrikom* i *leđenom*, a na rameni ma sa *peškirom*. Za *sofrom* se gosti pokrivaju dugim *sofranskim peškirom*, kojim se mogu pokriti svi gosti. Karakteristika ove večere je da dugo traje i da se sudi sa *sofre* ne dižu (osim praznog suđa) sve dok večera traje. Kao večerak servira se pipun, voden *bostan* vodenjak – dinja, a uz njega se pije vino. [...] Antun Hangi piše također da se *zija-feti* sastoje obično od 12 do 24 jela. U *musafirhanama* (*aharlucima*, gostinjac) bosanskih feudalaca često su i putnici namjernici bili počašćeni sa dvadesetak jela.

Navedenom citatu valja dodati svadbene gozbe, teferiče, (razonode), zija-fete (redosljed jela) i akšamluke, sohbet-halve – sijela i provode u prirodi koji se odvijaju na tenane – veoma polako (bez *srkleta*). Za *akšamluk* je uobičajena i crepulja koja ima funkciju održavanja stalno toplog jela, jer se neprestano konzumira pomalo, a jelo stalno vrijućka na vatri, te je tako svježe sve dok se *akšamluči* i pijucka [...] Na tim sijelima je montirano po sedam *sofri*, sa 17 uzvanika. Na *sofre* je servirano, kako kaže Bašeskija, po 20–30 sahana raznih jela. Na sijelu se svira uz *naj*, pjevaju *sevdalinke*, šali se i igra. Naravno, obavezno je konzumiranje *halve*, kahve i duhana uz razgovor.

O finoći i raznovrsnosti narodne kuhinje Bosne i Hercegovine paradoksalno pjeva narodna pjesma nastala u XIX stoljeću u periodu borbe Zmaja od Bosne:

Hotio bi Ali-*paša* doći, al' ne smije kroz Saraj'vo proći, Nisu age medene *baklave*, *bajraktari šećer* po *baklavi*, A junaci *pita zeljanica*, a *neferi* sitni *hurmadžici*, Bazerđani na medu *đunlari*, mladi *bezi keške* u kazanu, A *terzije* sitne *rešedije*, a *bakali* bijeli *pilavi*, Krevetari *biber* po *pilavu*, *biber* pali, bijeli *pilav* kvari, *Kazandžije* zlačani *sahani*, *čiz-medžije zerde* u *sahanu*, *Saračići* sitni kolačići, a *kazazi bamja* u *sahanu*, Borov *čorba kahvedžije* mlade, a *aščije hošaf kaisije* (11: 9).

Tumačenje značenja riječi tzv. „turcizama“ navodim prema knjizi Abdulaha Škaljića: Turcizmi u sh. jeziku. (Sarajevo 1979: 12). Ovdje su riječi popisane redom kako su u studiji citirane odnosno spacificirane. Razumije se da su ovdje popisani samo oni turcizmi koji se nalaze u citiranim književnim tekstovima moje studije.

1. Turcizmi u pričama R. Kadića

hafiz m. (ar.) onaj koji zna Kur'an napamet; *harf* m (ar.) slovo; *peštah-ta* – pers. vrsta starinske školske klupe, na njoj su se držale knjige i pisanke, a sjedilo se na podu; *Mushaf* (ar.) Kur'an, uvezana knjiga, zbir-

ka; *Allah* – m. ar. Bog; *murećef* m. ar. crnilo, vrsta crnog mastila, tinte; *jazija* f. tur. pismo, pisanje, natpis; *imam*. (ar.) muslimanski svećenik koji rukovodi klanjanje namaza u džamiji; *hatib* m. (ar.) propovjednik, imam koji drži propovijed; *Kur'an* m (ar.) muslimanska sveta knjiga koja sadrži Božiju objavu objavljenu preko Muhammeda a. s.; *biljur* (ar.) kristal; *džamija* f. (ar.) muslimanska bogomolja sa jednim ili više minareta; *džamm* (pers.) staklo, prozorsko staklo ; *ašk* m (ar.) ljubav, ljubavni zanos, čežnja za nečim; *salep* m. (ar.) toplo zaslađeno bezalkoholno piće koje se zimi pije. Pravi se izvarivanjem korijena iste biljke; *ćulah* m. (pers.) kapa od valjane vune, obično bijela; *benzer* (tur.) sličan, nalik; *tahta* pers. daska (tahtoguz u smislu utegnuto, ravne pljosnate guzice, stražnjice); *findžan* (pers.) šoljica za crnu kafu; *sabur* (ar.) strpljivost, strpljenje; *ezijet* (ar.) vrijeđanje, uznemirenost, kinjenje; *arsuz* (ar.-tur.) bezobraznik; *Džennet* (ar.) raj; *šejtan* jevr. đavo, vrag; *kamum* (nema u A. Škaljića: vjerojatno znači vrsta, soj ljudi po karakteru); *hajvan* (ar.) životinja, stoka, marva

2. Turcizmi u romanu *Legenda o Alipaši E. Čolakovića*

direk f. (tur.) greda, stub, stožer, temelj; *vakat* m. (ar.) vrijeme, na vrijeme, u pravo vrijeme; *ramazan* m. (ar.) ime devetog mjeseca muslimanskog vjerskog kalendara, mjesec posta; a *hlak* m. (ar.) ćud, narav, moral, lijep odgoj; *idara* (ar.) izdržavanje, egzistencija, snabdijevanje za život; čaršija f. (pers.) trgovačka četvrt grada, trg; i *krar* m. (ar.) očitovanje, priznanje, odluka; *dova* f (ar.) molitva, Bogu, blagoslov; *hadžija* (ar.) onaj koji izvrši hadž, kod musliman onaj koji posjeti Kabu u Meki, kod hrišćana koji se pokloni Hristovu grobu u Jerusalemu; *turban* m. (pers.) čalma ili saruk; *čalma* (tur.) platno omotano oko fesa ili koje druge kape, takođe: saruk, ahmedija; *halal* (ar.) ono što je vjerski dozvoljeno, dopušteno; *okuisati* učiti ezan (poziv na molitvu) na džamijskoj munari; *mujezin* m (ar.) džamijski službenik koji na munari uči ezan; *bez* – m (ar.) pamučno platno; *džamija* m. (pers.-tur.) muslimanska bogomolja sa jednom ili više munara; *sahir* m (ar.) čarolija, mađija; *šejtan* m (jevr.) đavo, vrag, obješenjak; *bešika* f (tur.) kolijevka; *ograisati* – nagaziti na čine i od toga oboljeti; *ogramma* f. (tur.) vrsta živčanog oboljenja ako se nagazi na čini; *avlija* f. (grč.) kućno dvorište ograđeno zidom; *medžlis* m (ar.) vijeće, savjet, odbor, mala džamijica; *hamajlija* f (ar.) zapis zavijen u platno ili u kožu koji se nosi sa sobom, amulet, talisman; *alem* m. (ar.) dragi kamen, dijamant; *bezbeli* tur. (ar.) naravno, sigurno, zaista, dabogme; *valah* i (ar.) Kunem se Bogom!; Tako mi boga!; *vaz* (ar.), propovijed; *namaz* m (pers.) molitva koju musliman obavlja pet puta dnevno u određeno vrijeme; *komšiluk* (tur.) susjedstvo; *džemmat* – (ar.) skupina, društvo, zajednica; *taraba* (pers.) ograda od dasaka; *bošča* f. (pers.) rubac, pokrivač glave, stolnjak; *durati* (tur.) trpjeti, podnositi; opstojati; *babo* m. (pers.) otac

3. Turcizmi u analiziranim pričama Alije Nametka

sehara – f. (ar.) drveni sanduk okovan sjajnim limom i kožom u kome se drži djevojačko ruho; *merak*, meračenje – m (ar.) naslađivanje, ugodno osjećanje, raspoloženje; *akšam* – predvečerje (tur.-pers.) prvi mrak; *sofra* – f. (ar.) trpeza, *sinija*; *tepsija* demirlija, pervarzlja [...] tur. okrugli bakreni ili emajlirani sud u kojem se peku pite; *ibrik* (imbrik; pers.), bakreni sud za vodu sa uskim grlom na kome je kupast poklopac, s dugim noseom, nosićem; *šerbe* (ar.) dobro zaslađena voda u koju se stavlja mirišljivi začim ili limun; *šerbetnjak* – sud u obliku dugumčića u kome se vari voda (šerbe) za kafu; *mahramaf* (ar.) ubrus, ručnik, peškir; *mangala* – m (ar.) sud napravljen od bakra, od mesinga, pleha (i od zemlje) u kojem se drži žeravica radi zagrijavanja sobe ili podgrijavanja skuhane kafe ili jela; *dagara* f (tur.) drveni sud sa dvije ručice, vedro, čabar; *džezva* (ar.) bakrena posuda posebnog oblika za kuhanje kafe. Ima dug držak, a različite je zapremine; *bardak* m (pers.) zemljani sud za vodu; *sahan* m (ar.) bakrena zdjela, tanjir; *časaf* (pers.) dublja posuda poluokruglasta oblika u koji se servira žitko jelo, kao čorba, mlijeko; *zijafet* (ar.) gozba ručak ili večera sa više raznih jela i više gostiju

4. Turcizmi u Dodatku ovoj studiji odnosno u citatu iz knjige Bosanski kuhar A. Lakišića

dagara f. (tur.) mangala ili saksija u kojoj se drži žeravica i pred goste iznosi kafa sa kafenjacija, drveni sud sa dvije drvene ručice [...]; *harraf*, drveni sanduk obložen išaranim limom, odnosno okovan sjajnim limom i kožom u kome se drži djevojačka oprema (ruho); *sofra* f (ar.) trpeza; *sinija* f (ar.) niska okrugla sofr; *peškir* m (pers.) ručni otirač, ubrus; *ibrik* m (pers.) bakreni sud za vodu sa uskim grlom na kome je kupast poklopac, i s dugim noseom, nosaćem; *sevdalinka* f. (ar.-tur.) bosanska ljubavna pjesma; *halva* f (ar.) slatko jelo od pšeničnog ili bijelog brasna, maslaca i šećera [...]; *surahija* f (ar.) sud za vodu posebnog oblika; *kadaifnjak* m (ar.) dublja tepsija u kojoj se peče *kadaif* vrsta slatka; *ahar* (aharluk; pers.) štala, konjušnica; *srkletm* (ar.) tegoba, uzrujansot, nervoza, uznemirenost; *meračenje* merak m (ar.) naslada, uživanje, ugodno osjećanje, ugodno raspoloženje; *pita* f (grč.) vrsta jela koja se pravi od jufki [...]; *hurmadžici* f (pers.-tur.) vrsta slatkiša; *baklava* f (ar.) slatka pita (jelo) koje se peče u tepsiji [...]; *đunlari* m (pers.) vrsta slatkog jela koje se pravi od tankih jufki [...]; *rešedija* f (ar.) vrsta halve koja se pravi od šećera i ili meda, neseste i masla [...]; *sahan* m (ar.) bakrena zdjela, tanjir; *peškun* m (pers.) okrugli mali stolić na kome se sjedi, izrađen od orahova drveta sa rezbarijama; *leđen* (legen; grč.) lavor za umivanje, odnosno za pranje ruku; *bostan* m. (pers.) lubenica; *buhurdar* m. (ar.-pers.) kadionica u kojoj muslimani pale mirisave materije kao što su ud, amber i anduz; *zijafet* m (ar.) go-

zba, ručak ili večera sa više raznih jela i za više gostiju; *musafirhana* (ar.-pers.) dobrotvorna ugostiteljska kuća, kuća specijalno određena za putnike namjernike u kojoj se dobiva besplatno konačiste i hranu; *paša* m (tur.) titula visokih dostojanstvenika i vojnih lica; *najm* (pers.) tanka dugačka frula na koju sviraju derviši mevlevijskog reda; *nefer* m (ar.) obični vojnik; *bazrđan* m. (pers.) trgovac; *hurmadžici*, hurmadžik, hurmasica f. (pers.-tur.) vrsta slatka; *keske*, ćeske m (pers.) vrsta jela, dobro uvarena masna kasa; *terzija* m (pers.) krojač; *bakal* m. trgovac na malo; *biber* m (ind.) papar, biljka piper nigrum; *pilav* m (pers.) jelo od gusto svarena pirinca; *kazandžija* m. (pers.-tur.) zanatlija koji pravi kazane i drugo bakreno posuđe; *kazaz* m (pers.) svilar, zanatlija koji izrađuje svilene ukrase; *bamja*, *bamija* f. jelo spravljeno od ove biljke; *saračić* i *sarač* (ar.) zanatlija koznar; *cizmedžija* m f (tur.) čizmar, postolar; *čorba* f (pers.) supa, juha; *asčija* (ahčija) m (pers.-tur.) glavni kuhar; *hošaf* m (pers.) kompot od voća, izvareno voće; *kaisija*, kajsija f (tur.) marelica, marilica

Literatura

- Bazdulj Hubijar 2005: Bazdulj, Hubijar Nura. *Kad je bio juli*. Zagreb.
- Čolaković 1989: Čolaković, Enver. *Legenda o Ali-paši*. Zagreb.
- Glumac 1975: Glumac, Slobodan. *Andrićev azbučnik*. Novi Sad.
- Kadić 1994: Kadić, Rešad. *Iz stare mahale*. Wuppertal.
- Ključanin 1998: Ključanin, Zilhad. *Šehid*. Wuppertal.
- Lakišić 1975: Lakišić, Alija. *Bosanski kuhar*. Sarajevo.
- Nametak 1998: Nametak, Alija. *Travka zaboravka*. Zagreb.
- Nosić 2007: Nosić, Milan. *Turcizmi u hrvatskom jeziku*. Rijeka.
- Škaljić 1979: Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo.
- Ujević 1937: Ujević, Tin. *Musa Čazim Ćatić*. In: Novi Behar, X, 1936–1937, 1/3.

Rašid Durić (Bochum)

**Die Stilematik der bosniakischen Prosaliteratur
anhand eines ausgewählten Modells**

In dieser Arbeit werden einige autochthon-ästhetische und lexikalisch-stilistische Eigenschaften der bosniakischen Literatur analysiert. Die Analyse wurde anhand von Lexemen bzw. Stilemen durchgeführt, wobei diese Stileme als „Bosnismen“ bezeichnet wurden. Es handelt sich dabei um typisch bosnische Lexeme bzw. um Lexeme und Stileme südslawisch-bosnischer Provenienz. Andere Gruppe dieser Lexeme und Stileme sind orientalischer Abstammung, d. h. arabischer, türkischer und persischer Herkunft. Diese Arabismen, Persismen und Turzismen wurden Jahrhunderte lang bosnisiert (transphonemisiert und transmorphologisiert) und entwickelten sich zu den wichtigsten sprachlichen und ästhetisch-stilistischen Merkmalen der bosnischen Sprache und des bosniakischen Literaturschaffens.

Rašid Durić
Ruhr-Universität Bochum
Institut für Slawistik/Lotman Institut
Tel.: 0049 234 324 3667
duricrasid@web.de

Nedad Memić (Wien/Beč)

Leksički transfer iz austrijskog njemačkog u bosanski, hrvatski i srpski jezik Izabrane fonološke, morfološke i semantičke karakteristike

Uvjetovani kulturnim i političkim vezama austrijski njemački, s jedne, i bosanski, hrvatski i srpski jezik, s druge strane, nalaze se u višestoljetnom jezičkom kontaktu. Područje jezičkog sistema koje je najviše pogođeno ovim kontaktom je leksička. Jačanjem srednjoevropskog, preciznije austrijskog kulturnog i političkog utjecaja u jugoistočnoj Evropi od 18. pa do početka 20. stoljeća, u vokabular bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika preuzeto je mnoštvo njemačkog leksičkog materijala, koji je adaptiran u njegov fonološki, morfološki i semantički sistem. U ovom prilogu riječ će biti o izabranim fonološkim, morfološkim i semantičkim karakteristikama leksičkog transfera iz austrijskog njemačkog u bosanski, hrvatski i srpski jezik. Kao osnova za analizu služi leksički materijal prikupljen iz govora stanovnika glavnog grada Bosne i Hercegovine Sarajeva.

1. Jezički kontakt austrijski njemački – bosanski, hrvatski, srpski

Predmet ovog istraživanja je jezički kontakt između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika u onim standardnojezičkim varijetetima kakvi se danas upotrebljavaju u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu bhs) i austrijskog njemačkog (u daljem tekstu austr. njem.). Po važećem Ustavu Bosne i Hercegovine službeni jezici naroda Bosne i Hercegovine su bosanski, hrvatski i srpski jezik (navedeni abecednim redom). Jezičkosistemska ova tri jezika u Bosni i Hercegovini počivaju na istom organskom idiomu – štokavskom dijalektu, koji čini i osnovu današnje standardnojezičke norme sva tri jezika. Bosanski i hrvatski i srpski jezik su ipak – zahvaljujući različitom kulturno-historijskom razvoju srpske, hrvatske i bošnjačke nacije, a ponajprije političkim faktorima – danas različiti standardni jezici i kao takvi posjeduju vlastite standardnojezičke norme kao i normativne jezičke priručnike. Po mišljenjima nekih lingvisti, standardni bosanski, hrvatski i srpski jezik čine jedan apstraktni novoštokavski standardni jezik ili dijasistem (Brozović 2003: 47). Ovakva složena sociolingvistička situacija, posebno u Bosni i Hercegovini gdje jedni pored drugih žive govornici i bosanskog i hrvatskog i srpskog jezika, ima nasreću malo utjecaja na položaj njemačkih transferskih riječi u tim jezicima. Njemački, kao uostalom i leksemi iz drugih stranih jezika, preuzimani su i preuzimaju se gotovo jednako u sva tri standardna jezika u Bosni i Hercegovini, a značajnije varijacije u njihovoj upotrebi između govornika ova tri jezika u toj zemlji nisu zabilježena. Zato se u predstojećem prilogu bosanski, hrvatski i srpski jezik u Bosni i Hercegovini tretiraju kao jedna cjelina, tj. kao jezik primalac u odnosu na austrijski njemački, koji je jezik davalac.

S druge strane, njemački standardni jezik je danas službeni jezik u više zemalja te kao takav nije jedinstven. U germanističkoj lingvistici se u posljednjih dvadesetak godina sve više govori o njemačkom kao pluricentrič-

nom ili pluriarealnom jeziku s najmanje tri nacionalna varijeteta – u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj – koji imaju svoje zasebne standardnojezičke norme, odnosno varijante (vidi detaljno Ammon 1995: 2006). Posebno su austrijski lingvisti pokušali da od kraja 80-ih godina prošlog stoljeća u nizu studija opišu karakteristike standardnog njemačkog jezika u Austriji (npr. Wiesinger 1989, Muhr et al. 1995, Wiesinger 2006) na svim nivoima jezičkog sistema, od fonetsko-fonološkog, preko morfološkog pa do semantičkog, odnosno leksičkog. Pluricentrični pristup standardiziranju njemačkog jezika krunisan je 2004. objavom opsežnog rječnika varijanata njemačkog jezika (*Variantenwörterbuch des Deutschen*) grupe autora na čelu s Ulrichom Ammonom (Ammon et al. 2004). Trenutno je pluricentrični pristup standardizaciji preovladao u germanističkoj lingvistici, a normativni autoriteti u Austriji i Švicarskoj (televizija, radio, udžbenici) pokušavaju s manjim ili većim uspjehom njegovati zasebnosti standardnih varijeteta u tim zemljama. Međutim, s obzirom na geografsku veličinu i blizinu Njemačke te na jaku izdavačku i medijsku industriju koju ova zemlja ima, u posljednjim decenijama dolazi do većeg utjecaja njemačkog jezika iz Njemačke na varijetete u Austriji i Švicarskoj, što proizvodi izrazitu asimetriju u tretiranju nacionalnih standardnojezičkih varijeteta (Ammon 1995: 484ff.).

Kulturno-historijskom i lingvističkom analizom od kraja pedesetih godina 20. stoljeća nepobitno je dokazano da su južnoslavenski jezici kontakt uspostavljali upravo s onim varijetetima njemačkog jezika koji se govore u Austriji, i to intenzivnije od 18. stoljeća pa sve do kraja Prvog svjetskog rata (vidi npr. Striedter-Temps 1958: 1–20). Jezički kontakt između njemačkog i južnoslavenskih jezika seže još u rani Srednji vijek, nešto intenzivnije kontakte bilježimo pak u kasnijim stoljećima. Tako se u Bosni i Hercegovini njemački jezički utjecaj osjeća dolaskom Sasa rudara u 14. stoljeću. Oni nisu bili etnički Sasi (Saksonci, Sachsen), već su u Bosnu stigli najvjerojatnije iz Transilvanije, a neke teorije govore i o direktnom doseljavanju iz područja današnje Austrije.

Značajniji utjecaj njemačkog jezika na južnoslavenske jezike se ostvaruje tek od 18. stoljeća, u trenutku kada se Habsburška monarhija nakon turskih ratova širi u Podunavlju. U mnogim gradovima Slavonije i Vojvodine stvara se gradski sloj stanovništva koji postaje bilingvalan. Oficiri i službenici su nerijetko Austrijanci, a po selima, naročito u Vojvodini i Slavoniji, sreću se njemački kolonisti (iz Švapske, Rajnske oblasti, Luxemburga) – kasnije u Jugoslaviji poznatiji i kao *folksdojčeri* (od njem. *Volksdeutsche*) te dolazi do formiranja miješanih dijalekata. U jezički kontakt ulazi pak predominantno onaj varijetet njemačkog jezika koji se tada govorio u Austriji. Naime, doseljeni službenici i oficiri Habsburške monarhije su u oficijelnim prilikama govorili tadašnjom austrijskim regionalnim varijetetom njemačkog jezika koji se njegovao i na Bečkom dvoru, ali i u srednjim i višim slojevima austrijskog društva pa je taj varijetet i bio subjekt jezičkog dodira. Jedino se time može

objasniti transfer tipičnih fonetsko-fonoloških karakteristika bavarsko-austrijskih dijalekata poput bezvučnosti ploziva u inicijalnim položajima (*Butter* > *puter*, *Bleiweiß* > *plajvaz*) ili tipičnih realizacija diftonga (*Esszeug* > *escajg*, standardni njem. [estsoig], *schleudern* > *šlajdrati*, *Teil* > *tal*) te specifične austrijske leksike u bosanski, hrvatski i srpski jezik poput *gozzerice* (< *Goiserer*), *ringišpil* (< *Ringelspiel*), *čik* (< *Tschick*), *kraf-nalkrofna* (< *Krapfen*) itd. (Memić 2006b: 3).

U Bosni i Hercegovini se jezički kontakt s austrijskim njemačkim uspostavlja nakon austrougarske okupacije 1878. godine. Njemački je za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bio jezik unutrašnje korespondencije u administraciji kao i jezik vojske (Juzbašić 1999: 11). Njemački leksički materijal u Bosnu i Hercegovinu donose uglavnom bilingvalni oficiri i službenici, od kojih je većina potjecala s južnoslavenskih prostora, a čiji je broj nakon okupacije dosegao cifru od čak 100.000 (Malcolm 1996: 170). U Bosni i Hercegovini tu leksiku usvaja domaće stanovništvo i tako ona postaje dijelom leksičkog fonda tamošnjih jezičkih varijeteta te se – posebno u semantičkom smislu – razvija mimo jezičkih tokova u Srbiji i Hrvatskoj. Nakon Prvog svjetskog rata njemački kulturni, a samim time i jezički utjecaj opada. Gotovo jedini registar gdje se njemački utjecaj manifestirao i u kasnijim decenijama 20. stoljeća bio je jezik tehnike.

2. Jezički kontakt i njegove zakonitosti

Prema postulatima lingviste Fransa van Coetsema transmisijski procesi u jezičkom kontaktu između jezika davaoca (eng. source language) i jezika primaoca (engl. recipient language) određeni su prvenstveno funkcijom koju jedan od tih jezika preuzima. Tu funkciju van Coetsem naziva funkcijom agensa (engl. agent language; van Coetsem 2000: 53). Zavisno od tipa kontakta, ili jezik davalac ili jezik primalac mogu imati funkciju agensa. Ukoliko jezik davalac ima funkciju agensa, onda dolazi do nametanja (engl. imposition) jezičkih elemenata iz jezika davaoca u jeziku primaocu, dakle nametanja stranog jezičkog materijala (fonema, morfema itd.; van Coetsem 2000: 63). Ukoliko je pak jezik primalac u ulozi agensa, onda dolazi do adaptacije elemenata jezika davaoca u sistemu jezika primaoca, dakle prilagođavanja stranog jezičkog materijala jezičkom sistemu jezika primaoca. U slučaju kontakta austrijskog njemačkog i bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, jezik primalac – dakle bhs – nedvojbeno je igrao ulogu agensa, dakle bio je stabilniji jezik u kontaktu i zato je u velikoj većini slučajeva transmisije jezičkih elemenata iz njemačkog jezika došlo do njihove adaptacije u bhs-u. Za ovu tvrdnju mogu se iskoristiti sljedeći dokazi. Njemačko-bhs kontakt ima gotovo isključivo leksički karakter, bez prenošenja gramatičkih elemenata. S obzirom da je leksika najmanje stabilan jezički nivo, upravo se ona najčešće prenosi iz jednog u drugi jezik. Ako za primjer uzmemo po jednu imenicu, glagol i pridjev, vidjećemo da se jezički materijal jezika davaoca – njemačkog – uglavnom adapti-

rao, znači prilagodio sistemu bhs jezika, npr. *Klopf-er* > *klof-ač*, *ein-schätz-en* > *o-šac-ovati*, *schlamp-ig* > *šlamp-av*.

U sva tri slučaja iz njemačkog jezika je preuzet isključivo leksički materijal (slobodni morfemi), a gramatički morfemi su adaptirani u bhs-u. Na fonemskom nivou su oni fonemi kojih nema u fonemskom inventaru bhs-a adaptirani najbližim odgovarajućim fonemima jezika primaoca. Na morfemskom nivou također je došlo do adaptacije: njemački morfemi zamijenjeni su odgovarajućim bhs morfemima da bi pojedini leksem uopće mogao funkcionirati u jeziku primaocu.

Doduše, u bhs preneseni su i neki gramatički morfemi iz austrijskog njemačkog, najčešće prefiksi i sufiksi, npr. prefiks **ajn-** (od njem. **ein-**): *ajnpren*, *ajnšlag* ili sufiks **-ung**: *štimung*, *fasung*, *garnirung* ili **-aj** (od njem. **-ei**): *vešeraj*, *moleraj* itd. Međutim ovi prefiksi i sufiksi nisu postali produktivni u bhs-u jer u velikoj većini slučajeva nisu prepoznati kao takvi u jeziku primaocu. S druge strane, broj transferskih riječi s ovim afiksima u bhsu je premalen da bi mogao utjecati na njihovu produktivnost. Naznaku da postane produktivan pokazuje ograničeno samo sufiks **-aj** u riječima kao *šminkeraj*, *frizeraj* (obje riječi nepoznate njemačkom jeziku) koji su nastali u jeziku primaocu, ali ovaj sufiks se i dalje kombinira isključivo s osnovama riječi njemačkog porijekla. Izvedenice u kojima bi osnova bila neka slavenska (domaća) riječ nisu do sada zapažene.

3. Aspekti adaptacije njemačkih transferskih riječi u bhs

Adaptacija jezičkih elemenata jezika davaoca u sistemu jezika primaoca je složen proces u kojem strani jezički materijal postaje funkcionalan u jeziku primaocu. U slučaju leksičkog transfera adaptacija se odvija na svim nivoima jezičkog sistema, od suprasegmentalnog (npr. adaptacija akcenta) preko fonološkog i morfološkog pa sve do semantičkog.

3.1. Primarna i sekundarna adaptacija

Koristeći se postulatima Rudolfa Filipovića (Filipović 1986, Filipović 1990), adaptacioni proces fonološkog, morfološkog i semantičkog materijala u jeziku primaocu možemo podijeliti na dva stepena: primarni i sekundarni. Primarna adaptacija se odvija u jezičkom kontaktu između jezika davaoca i jezika primaoca i mogla bi se najjednostavnije opisati kao proces u kojem se strani leksem prilagođava jezičkom sistemu jezika primaoca da bi u njemu mogao funkcionirati i to na svim jezičkim nivoima. Sekundarna adaptacija se odvija nakon što je strani leksem potpuno integriran, dakle funkcionalan u jeziku primaocu i kao takva nema nikakve direktne veze s jezikom primocem. U tom slučaju potpuno integrirani strani jezički materijal postaje produktivan u jeziku primaocu. U slučaju kontakta austr. njem. i bhs jezika primjeri sekundarne adaptacije su uglavnom utvrđeni na morfološkom (derivacija) i semantičkom nivou (proširenje značenja).

3.2. Fonologija

Zavisno od vrste fonema i fonemskog inventara adaptacija fonema (također nazvana i transfonemizacija; Filipović 1986: 80) može biti trojaka:¹

1. Adaptacije fonema jezika davaoca odgovarajućim fonemima jezika primaoca koji se potpuno ili gotovo potpuno podudaraju u svojim fonemskim karakteristikama (tzv. nulta transfonemizacija), npr. Njemačko dugo **i** ima i u austr. njem. i u bhs jeziku uglavnom iste fonemske karakteristike (features) – njem. *Kino* > bhs. *kino*, njem. *Spiegel* > bhs. *špigla* itd. Slično je i s kratkim njemačkim **u** koje je u austrijskom varijetetu malo zatvorenije nego u normiranom izgovoru njemačkog jezika pa odgovara kvalitetu našeg kratkog glasa **u**: *Butter* > *puter*, *lumpen* > *lumpovati* ili s fonemom **a** u riječima kao: *Lack* > *lak*, *sparen* > *šparati* itd. Kod konsonanata nulta transfonemizacija se npr. javlja kod ploziva **k**: *Kaprize* > *kapric*, frikativa **f**: *Fassung* > *fasung(a)*, te nazala **m**, **n**: *Masche* > *mašna*, *Nockel* > *nokla* itd.

2. Pojedini fonemi jezika primaoca samo djelimično odgovaraju fonemima jezika davaoca, tad govorimo o djelimičnoj transfonemizaciji. Jedan od primjera je njemačko dugo **e** koje se u odnosu na bhs dugo **e** realizira dosta zatvorenije. Mjesto tvorbe je jednako: *Drehbank* > *drebank*, *streben* > *štrebati*. Slično je i s dugim i kratkim **o** koje je u aust. njem. zatvorenije nego u bhs jeziku: *Koffer* > *kofer*, *Rodel* > *rodle*.

3. Na poslijetku se može javiti i tip transfonemizacije u kojem dolazi do slobodne supstitucije (slobodna transfonemizacija) pojedinih fonema jezika davaoca fonemima jezika primaoca usljed nepostojanja nikakve ekvivalencije između njih. Najbolji primjer je njem. afrikat **pf** koji ne postoji u fonemskom inventaru bhs-a pa se u pravilu slobodno zamjenjuje fonemom **f** koji je artikulatorno najbliži ovome fonemu: *Pflaster* > *flaster*, *Kipfel* > *kifla*. Kod vokala najprominentniji primjeri slobodne transfonemizacije je zamjena njemačkih preglašanih vokala **ö** i **ü** nepreglašanim **e** i **i**: *Möbelstoff* > *meblštof*, *Bühne* > *bina* itd.

3.2.1. Fonemska adaptacija i distribucija fonema

Jedan interesantan aspekt fonološke adaptacije je utjecaj jezika davaoca na fonotaktiku jezika primaoca i s tim povezana redistribucija pojedinih fonemskih clustera, posebno u finalnom položaju. Naime, interesantno je kratko pogledati razvoj slogovne strukture oba jezika. U historiji njemačkog jezika jedna od osnovnih fonetskih karakteristika bilo je slabljenje nenaglašanih slo-

¹ Potpuniji prikaz fonološke adaptacije se može naći kod Memić 2006a: 113–145.

gova (König 2001: 73). Njemački ima, kao uostalom i svi germanski jezici, dinamični akcent koji uglavnom ne stoji na sufiksima osim pojedinih sufiksa preuzetih iz drugih jezika koji su sa sobom povukli i akcent, npr. sufiks francuskog porijekla **-ei** [od franc. **-ie**] u riječima kao što su *Part'ei*, *Dat'ei*, *Meiste'rei*, *Wäsche'rei* ili također strani sufiksi **-ant**: *Musi'kant*, **-ent**: *Assi'stent*, **-ik**: *Poli'tik*, **-nell**: *konventio'nell* itd.). Slabljenje nenaglašenih vokala dovelo je do nagomilavanja suglasničkih skupina u kodu sloga tako da je upravo kraj sloga odnosno riječi u njemačkom jeziku nerijetko popunjen kombinacijama koje se u bhs jeziku ne javljaju. Evo primjera: *Krapfen*, *Kipferl*, *helfen*. Gubljenjem vokala, sonanti **l**, **r** i **n** su u njemačkom postali sekundarni nosioci sloga, u bhs jeziku se ove suglasničke skupine doživljavaju kao nedopustive i samim time su podložne redistribuciji jer samo **r** je silabično.

Na drugoj strani, u bhs jeziku je melodični akcent doprinio stabilnoj slogovnoj strukturi bez gubljenja vokala u nenaglašenim slogovima, barem ne u standardnom jeziku. Naime, prema više konsultiranih gramatika, jedine četiri dozvoljene konsonantske skupine u kodu su **-st**, **-št**, **-zd**, i **-žd**, što pokazuju i sljedeće riječi domaćeg porijekla: *list*, *plašt*, *grozd*, *vožd*. Sve ostale skupine se pripisuju utjecajima stranog jezika (Barić et al. 1995: 58ff.).

Bhs ima uglavnom dva načina da preuzme konsonantske cluster iz njemačkog jezika: ili usvajanjem njemačke fonetske distribucije ili njenom adaptacijom. Ovaj drugi slučaj je u skladu s tipom jezičkog kontakta češći. Evo i nekoliko tipova redistribucije:

a) **a-sufiksacija** – Oblik adaptacije koji se osobito često javlja kod transferiranih imenica je morfofonološke naravi. Naime, na nedopustivi cluster u kodu se dodaje sufiksa **-a** i time se cluster razbija na dva sloga, a ujedno se imenica prevodi u određenu deklinacijsku grupu, ovaj put je to takozvana druga deklinacija², kojom se sklanjaju gotovo sve imenica koje se završavaju na **-a**. Evo i nekih primjera za ovaj tip redistribucije kod dvokonsonantskih:

-del > **-dla**: *Knödel* > *knedla*, *Strudel* > *štrudla*

-ckl > **-kla**: *Hockel* > *hokla*, *Stöckel* (dijal. *Stickl*) > *štikla*

-s(e)l > **-zla**: *Bries* (dijal. *Briesl*) > *brizla*, *Brösel* > *prezla*

-pfn > **fna**: *Krapfen* > *krafna/krofna*

-se(n) > **-zna**: *Düse(n)* > *dizna*, *Jause(n)* > *jauzna*

-(t)zel > **-cla**: *Zuzel* > *cucla*, *Schnitzel* > *šnicla*

i trokonsonantskih clustera:

² Više o drugoj deklinaciji v. Čedić 2001: 97ff.

-cht(e)l > ht-la: *Buchtel* > *buh(t)la*, *Spachtel* > *špahtla*

-nz(e)l > -nc-la: *Franse* (dial. *Franzl*) > *francla/froncla*, *Kranzl* > *grancla*

-rst(e)l > -rš-la: *Gerste* (dial. *Gerstl*) > *geršla*, *Würstel* > *viršla*

-ckerl > -kr-la: *Stockerl* > *štokrla*, *Wimmerl* > *vimrla*

b) **Vokalska epenteza** – U slučaju vokalske epenteze uvodi se intruzivni vokal između dva konsonanta (ili konsonanta i sonanta) u kodu i tako razbija nedopustivi cluster, tj. od njega pravi novi slog. Najčešći intruzivni vokal je tzv. nepostojano **a**: *Kredenz* > *kreden-a-c* (gen. *kredenca*), *Schanz(e)* > *šan-a-c* (gen. *šanca*). Doduše, jako rijetko se u korpusu javljaju i ostali vokali: *Rost* (dial. *Rostl*) > *rošt-i-lj*.

c) **Veživo i** – Ovo je slučaj vokalske epenteze koji se javlja najčešće kod preuzetih složenica. Naime, njemačke složenice zadržavaju za svaku svoju konstituentu i poseban akcenat koji se onda prenosi i u bhs. Pošto se fonemske kombinacije na spojnici dvije konstituente u složenici ne podudaraju u oba jezika, na analiziranom korpusu obično je ulogu spojnice igrao vokal **i**: *Germteg* > *germ-i-tajg*, *Quittenkäs(e)* > *kitn-i-kez*, *Ringelspiel* > *ring-i-špil* itd.

Na drugoj strani, postoji jedan broj primjera u kojima su nedopustivi clusteri u finalnom položaju, odnosno u kodu sloga usvojeni u sistemu jezika primaoca: *štimung*, *šank*, *luft*, *šah(t)*, *fajront*, *vinkl*, *falš*, *šlank*. Kod nekih od ovih primjera radi se o imenicama izuzetno slabe frekventnosti poput imenice *vinkl* (tehnički žargon). Imenica *šank* je rasprostranjena u bhs jeziku jer za nju nema domaće zamjene. Slično je i sa imenicom *fajront*, koja opet ima varijacije poput *fajron-a-t* itd. Zadržavanje clustera jezika davaoca se može objasniti i starošću transferskog procesa. Što je imenica duže u jeziku, to se više prilagođava njegovom fonološkom sistemu. Također i utjecaji drugih jezika i sličnih struktura djeluju na to da jezik primalac počinje da mijenja svoje zakonitosti distribucije fonema. Pogodan primjer za ovu tvrdnju je suglasnička skupina **-ng/-nk** u finalnom položaju kod transferskih riječi *ganjak* i *rang*. Dok se kod riječi *Gang* > *ganj-a-k* suglasnička skupina vokalskom epentezom adaptirala u sistem jezika primaoca i samim tim svojom fonološkom slikom u potpunosti ne odaje strano porijeklo, ista suglasnička skupina je kod druge riječi (*Rang* > *rang*) usvojena u bhs. Po stepenu adaptacije lako je zaključiti da je *ganjak* starija posuđenica, a *rang* novija jer je usvojena nakon što je distribucija fonema u bhs jeziku postala otvorenija za strane utjecaje.

3.3. Morfologija

Na morfološkom nivou se najjasnije uočava razlika između primarne i sekundarne adaptacije. U primarnoj adaptaciji imenice se prilagođavaju deklinacijskim i tvorbenim kategorijama jezika primaoca, glagoli dobijaju infinitivni nastavak **-ti/-ći**, dok pojedini pridjevi dobijaju karakteristične pridjev-

ske sufikse. I na morfološkom nivou se – slijedeći Filipovićeve i van Coetsemove zakonitosti – mogu uspostaviti tri tipa adaptacije: nulta transfonemizacija, kompromisna transfonemizacija i slobodna transfonemizacija.

Nultom transfonemizacijom adaptiraju se uglavnom one imenice koje se sastoje samo iz slobodnih morfema (dakle većinom jednosložne riječi): *Blitz* > *blic*, *Druck* > *druk*, *Platz* > *plac*. Kod ovih imenica slobodni morfem je u potpunosti prenesen iz jednog u drugi jezik i kao takav se bez problema mogao adaptirati u deklinacijski sistem bhs jezika. U ovaj tip morfološke adaptacije spada i niz transferiranih pridjeva koji se ne dekliniraju u bhs jezika: *braon*, *fraj*, *šlank* itd.: *Kupila je braon kaput. Danas sam poslije dva fraj. Njena prijateljica je šlank.*

Kompromisna transfonemizacija podrazumijeva transfer vezanih (gramatičkih) morfema u jezik primalac. Tako su u bhs iz njemačkog ušli i neki karakteristični prefiksi i sufiksi koji su se uglavnom adaptirali u derivacijski i flektivni sistem bhs jezika:

-ei > -aj: *Pfuscher-ei* > *fušer-aj*, *Maler-ei* > *maler-aj*, *moler-aj*

-er > -er: *Fed-er* > *fed-er*, *Paris-er* > *pariz-er*

-ung > -ung: *Kuppl-ung* > *kupl-ung*, *Wall-ung* > *val-ung*

ein- > ajn-: *Ein-schlag* > *ajn-šlag*, *Ein-brenn* > *ajn-pren*

Slobodna transfonemizacija je i po karakteru jezičkog kontakta austr. njem. – bhs najčešći oblik morfološke adaptacije. Leksički morfem se prenosi, a njemački gramatički morfem se supstituira semantički odgovarajućim bhs gramatičkim morfemom: *Feri-en* > *feri-je*, *Fleck-erl* > *flek-ica*, *led-ig* > *led-ič-an*, *Meist-er* > *majst-or*, *schlamp-ig* > *šlamp-av*. Važno je napomenuti da u grupu slobodne transfonemizacije spadaju i svi glagoli: *heiz-en* > *hajc-a-ti*, *wickel-n* > *vikl-ova-ti* itd.³

3.3.1. Sekundarna morfološka adaptacija

Veću pažnju zaslužuje ovdje sekundarna adaptacija transferskih riječi, dakle ona adaptacija koja nastupa u trenutku kad je posuđenica ili transferski leksem potpuno integriran u jezik primalac i kao takav nema nikakve povezanosti s jezikom davaocem (vidi također 3.1.). Terminološki je pojam adaptacija u ovome slučaju neprecizan jer u sekundarnu adaptaciju stupaju leksemi koji su potpuno integrirani u jezik primalac. Pošto je sekundarna adaptacija u većini slučajeva logičan slijed primarne (ili prave) adaptacije transferskih riječi u jeziku primaocu, odlučio sam da ipak zadržim ovaj termin. Ovaj tip adaptacije je na morfološkom nivou posebno raznolik.

³ Potpuniji prikaz morfološke adaptacije v. u Memić 2006a: 147–162.

Jedna od karakteristika sekundarne adaptacije je verbalna derivacija. Ako uzmemo primjere nekoliko adaptiranih glagola kao *heklati*, *šarafiti*, *štimatei*, *trefiti*, vidjećemo da su se ovi glagoli prilagodili domaćoj derivaciji i postali produktivni za građenje glagolskih derivata prefiksacijom: *is-heklati*, *o-heklati*, *pri-šarafiti*, *na-štimatei*, *po-trefiti*, *s-trefiti* itd.

Sekundarna adaptacija podstiče i stvaranje novih leksema derivacijskim putem. Tako je imenica *fen* (od njem. *Föhn*) osnova za derivaciju glagola *fenirati*. Slično je s glagolom *tuširati* od transferirane imenice *tuš* (< *Dusche*) ili *flaširati* od *flaša* (< *Flasche*).

Derivacija može biti i deverbalna. Tako se od transferiranog glagola *šmekati* (< *schmecken*) izvodi imenica *šmek*, od *štekatati* (< *stecken*) *štek*, a od *švercovati* (< *schwärzen*) *šverc*.

Pridjevi se u sekundarnoj adaptaciji izvode uglavnom od imenica: *flekav* (*fleka*), *frajerski* (*frajer*), *gruntovni* (*grunt*), *kičast* (*kič*), *šablonski* (*šablon*), *špicast* (*špic*) itd.

U sekundarnu adaptaciju spada i jedan tip konverzije uvjetovane interferencijom. Naime, u bhs jeziku postoji nekoliko leksema importiranih iz njemačkog jezika koji se razlikuju po vrsti riječi kojoj pripadaju u jeziku davaocu i jeziku primaocu. Evo i primjera: bhs *gemišt* (sub.) < njem. *gemischt* (part., adj.), *ler* (sub.) < *leer* (adj.), *šmucik* (sub.) < *schmutzig* (adj.), *fora* (sub.) < *vor* (prp.).

Većinom je izvršena konverzija u imenice, što potvrđuje i svrhu jezičkog kontakta, dakle imenovanje novih objekata i popunjavanje semantičkih praznina u jeziku primaocu. S druge strane, u često upotrebljavanoj sintagmi *glanc nov* transferska riječ *glanc* (< *Glanz*) ima ulogu priloga, a porijeklom je imenica. Slično je i s leksemom ograničene kolokacije *ganc* (< *ganz*), koji se u bhs jeziku javlja samo kao prilog i to isključivo modificirajući jedan pridjev: *nov (ganc nov)*.

3.4. Semantika

Kod semantičke adaptacije kao i kod fonološke i morfološke možemo primijeniti trostepeni model. Slijedeći osnovne zakonitosti semantike, cilj analize semantičke adaptacije je uporediti značenjski obim (ekstenziju) koji je neka transferska riječ imala prije preuzimanja u jeziku davaocu, a kakav ima nakon preuzimanja u jeziku primaocu. Shodno tome, sve preuzete lekseme dijelelimo na lekseme čija je značenjska ekstenzija u potpunosti preuzeta u jezik davalac, lekseme koji su primili samo određene značenjske varijante (specijalizirano značenje) te lekseme koji su u jeziku primaocu proširili svoje značenje. Prve dvije grupe spadaju u primarnu adaptaciju dok se posljednja grupa svrstava u sekundarnu adaptaciju jer transferske riječi dobijaju nova značenja isključivo u jeziku primaocu.

3.4.1. Transferske riječi bez promjene značenja

U bhs jezik preuzet je niz njemačkih transferskih riječi koje nisu promijenile svoju značenjsku ekstenziju. Te riječi pripadaju određenim semantičkim grupama, a označavaju uglavnom predmete ili pojave koje su prije jezičkog kontakta bile potpuno nepoznate jeziku primaocu ili tzv. tehničke izraze koji imaju značenja jakog intenziteta i pripadaju određenom uskom jezičkom registru (žargonu). Tako se cijeli opseg značenja prenosi često kod pojmova iz jezika gastronomije: *buhltla* (< *Buchtel*), *germa* (< *Germ*), *knedla* (< *Knödel*), *tranžirati* (< *transchieren*). Upoređivanjem značenjskog opsega u rječnicima njemačkog jezika i bhs jezika⁴ dolazi se do zaključka da je kod ovih transferskih leksema opseg značenja u potpunosti preuzet iz austr. njem.⁵

I u drugim semantičkim grupama se može konstatirati tendencija preuzimanja cijele značenjske ekstenzije. Kod odjevnih predmeta sljedeći preuzeti leksemi su zadržali potpuno značenje: *aktntašna* (< *Aktentasche*), *bademantil* (< *Bademantel*), *rajsferšlus* (< *Reißverschluss*), *štepati* (< *steppen*).

Tehnički žargon koji je inače jedna od specifičnosti jezičkog kontakta između njemačkog i bhs jezika obiluje primjerima potpune semantičke adaptacije: *dizna* (< *Düse*), *drebank* (< *Drehbank*), *kurbila* (< *Kurbel*), *lineal* (< *Lineal*), *šbler* (< *Schublehre*), *vaser-vaga* (< *Wasserwaage*).

I u jeziku administracije srećemo primjere ovog tipa: *faktura* (< *Faktur*), *inspektorat* (< *Inspektorat*), *matura* (< *Matura*). Ovi leksemi su u suštini internacionalizmi, ali su posredstvom austrougarske administracije dospjeli i u bhs pa se mogu smatrati posuđenicama iz austr. njem. jer su i dalje prisutni u toj nacionalnom varijetetu njemačkog jezika (za razliku od standardnih varijeteta u Švicarskoj ili Njemačkoj).

3.4.2. Leksemi sa sužavanjem značenja

U semantičkoj adaptaciji pokazuje se jasan trend specijaliziranja značenja transferskih riječi. Provedena statistička analiza 700 transferskih riječi iz njemačkog jezika pokazuje da je u prosjeku 47% njemačkih posuđenica specija-

⁴ Za detaljniju semantičku analizu njemačke leksike u bhs-u vidi Memić 2006: 163–201. U toj analizi korišteni rječnici za standardni njemački jezik bili su: „Duden Deutsches Universalwörterbuch“ (2001), „Österreichisches Wörterbuch“ (2001), rječnik austrijske specifične leksike „Wie sagt man in Österreich?“ (1998) kao i niz drugih dijalekatskih i historijskih rječnika. Za standardni bhs korišteni su sljedeći rječnici: „Rječnik hrvatskoga jezika“ Vladimira Anića (1998), Bratoljub Klaić: „Rječnik stranih riječi“ (1983) i šestotomni „Rječnik matice srpske i hrvatske“ (1967–1976) kao i nekoliko rječnika žargona. Rječnici konsultirani za primjere navedene u ovom prilogu nalaze se u bibliografiji.

⁵ Opširnije v. Memić 2006a: 172–173.

liziralo svoje značenje u jeziku primaocu (Memić 2006a: 209). Jezik primalac preuzima samo one značenjske varijante koje su potrebne da bi se popunile semantičke praznine, odnosno izvršilo imenovanje novih, nepoznatih pojmova ili objekata. Specijaliziranje značenja nije prema tome karakteristično samo za pojedine semantičke grupe, već se gotovo ravnomjerno javlja u cijelom korpusu. Jezik primalac preuzima često samo jednu značenjsku varijantu iz jezika davaoca (označenu ovdje nazivom rječnika i brojem značenjske varijante u njemu), npr.:

bruch (< *Bruch*): kila (Duden 2.b: Eingeweidebruch)

deka (< *Decke*): predmet načinjen od toplog tekstila za pokrivanje (Duden 2: aus warmendem textilem Material hergestellter Gegenstand zum Zudecken)

krah (< *Krach*): iznenadni privredni kolaps (Duden 3.a: plötzlicher wirtschaftlicher Zusammenbruch)

peh (< *Pech*): nesretna okolnost koja ometa nečije planove ili namjere (Duden 2: unglückliche Fügung; Missgeschick, das jmds. Vorhaben, Pläne durchkreuzt)

U jezičkom kontaktu mnogi leksemi su u bhs prenijeli i više značenjskih varijanti:

cug (< *Zug*): 1. potez u šahu ili nekoj drugoj igri na ploči (Duden 5. Brettspiele: das Bewegen, Weiterrücken einer Figur); 2. gutljaj (Duden 6.a: Schluck). Ova imenica u njemačkom jeziku ima 16 značenjskih varijanti.

hauba (< *Haube*): 1. poklopac motora (Duden 2.a: Motorhaube); 2. uređaj za sušenje kose (Duden 2.b: Trockenhaube).

šlag (< *Schlag*): 1. moždani, rjeđe i srčani udar (Duden 4: Schlaganfall); 2. pjenasto umućena masa za kafu ili kolače (Duden 14: Schlagsahne [besonders für den Kaffee]).

U semantičkoj adaptaciji interesantni su i oni primjeri koji pokazuju kako transferirani leksem sužava ne samo opseg cjelokupnog značenja nego i opseg jedne određene značenjske varijante. Tako *girtl* (< *Gürtel*) u bhs jeziku znači samo pojas od tekstila (ne od kože ili nekog drugog materijala), *dunst* (< *Dunst*) označava samo paru nastalu pirjanjem (dinstanjem), a *mustra* (< *Muster*) samo model kod heklanja ili pletenja itd.

3.4.3. Leksemi s proširenim značenjem

Na drugoj strani, transferske riječi nakon adaptacije u jeziku primaocu podliježu inovativnim semantičkim procesima koji dovode do stvaranja novih značenjskih varijanti, karakterističnih samo za bhs. Da bi jedan leksem razvio novo značenje, njegova upotreba u jeziku mora biti stabilna (Fritz 1998: 21). S druge strane, intenzitet preuzetog značenja leksema mora početi slabiti, tj.

značenje prestaje biti precizno, da bi došlo do stvaranja novih značenjskih varijanti.

Najčešći mehanizmi promjene i proširenja značenja su tzv. tropei, a među njima opet metafora. Metafora je daleko najproduktivniji mehanizam stvaranja novog značenja. Tako osnovno značenje glagola *fasovati* (< *fassen*), koje je preuzeto iz njemačkog, naime „dobijati racioniranu hranu odnosno porcije s hranom“ (na kartice) polako blijedi, a kao dominantna značenjska varijanta se uspostavlja značenje „dobiti neku bolest ili dobiti batine“. Slično je i s glagolom *peglati* (< *bügeln*) koje je pored osnovnog značenja prenesenog iz austrijskog njemačkog („glačati“) dobilo još jedno značenje, naime „nekome dosađivati, nekoga opterećavati“. Također je glagol *farbati* (< *färben*) pored zadržanog osnovnog preuzetog značenja "bojiti" dobio i metaforičko prošireno značenje „varati, lagati“.

Kod imenica izdvajam primjer *šljam* (< *Schlamm*), koji potječe iz rudarskog žargona, a znači otpad željezne rude. Metaforom je značenje prošireno i na odnose među ljudima pa označava svjetinu, proste ljude (zabilježeno i u Klaiću 1983, i u Aniću 1998, i u Rečniku Matice srpske). U metaforičku promjenu značenja možemo ubrojiti i transfersku riječ *štela*, koja je preuzeta iz njemačkog *Stelle*, u značenju „pozicija, radno mjesto“. U bhs jeziku, barem u sarajevskom žargonu, zadržano je međutim samo metaforičko značenje „protekcija, veza“.

Ponekad promjena značenja dovodi i do promjena u konotaciji. Tako je *frajer* (< *Freier*) u njemačkom izvorno značio 'ljubavnik, neoženjen muškarac' (Kluge 2002: 314), danas ima značenje 'mušterije' u javnim kućama. U bhs-u se pak razvilo značenje koje uglavnom nema pejorativnu konotaciju: 'zgodan momak, partner', ali i 'naivčina' (*Našla je novog frajera, Baš si ispao frajer*). Glagol *blajhati* (< *bleichen*) ima negativnu konotaciju: "neukusno izbjeljivati kosu, bojiti je u plavo.

Literatura

- Ammon 1995: Ammon, U. *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Ammon et al. 2004: Ammon, U. et al. *Varietätenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Ammon 2006: Ammon, U. Nationale Standardvarietäten in deutschsprachigen Ländern. In: Neuland, E. *Variation im heutigen Deutsch: Perspektiven für den Sprachunterricht*. Frankfurt am Main: Peter Lang. [Sprache – Kommunikation – Kultur, Soziolinguistische Beiträge 4]

- Anić 1998: Anić V. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Barić 1995: Barić E. et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brozović 2003: Brozović, D. Genetsko lingvistički i sociolingvistički kriteriji u sistematizaciji južnoslavenskih idioma s posebnim obzirom na Bosnu i Hercegovinu. In: Neweklowsky, G. (ur.). *Bosanski – Hrvatski – Srpski. Međunarodni skup „Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca“*. Wien 27.–28. September 2002. Wien: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien. S. 45–52. [Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 57]
- van Coetsem 2000: van Coetsem, F. *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact*. Heidelberg: Winter. [Monographien zur Sprachwissenschaft 19]
- Čedić 2001: Čedić, I. *Gramatika bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Duden: Drosdowski, G. (ur.). *Duden Deutsches Universalwörterbuch*. Mannheim et al. 1996.
- Filipović 1986: Filipović, R. *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Školska knjiga. [Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti 66]
- Filipović 1990: Filipović, R. *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku. Porijeklo – razvoj – značenje*. Zagreb: Školska knjiga (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti 70).
- Fritz 1998: Fritz, G. *Historische Semantik*. Stuttgart et al.: Metzler.
- Juzbašić 1999: Juzbašić, Dž. *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910–1914)*. Sarajevo. [Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine LXXIII, Odjeljenje društvenih nauka 42]
- Klaić 1983: Klaić, B. *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice*. Zagreb.
- König 2001: König, W. *dtv-Atlas Deutsche Sprache*. München: Dt. Taschenbuch-Verlag.
- Kluge 2002: Seebold, E. (ur.). *KLUGE Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Malcolm 1996: Malcolm, N. *Geschichte Bosniens*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Memić 2006a: Memić, N. *Entlehnungen aus dem österreichischen Deutsch in der Stadtsprache von Sarajevo*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang. [Schriften zur deutschen Sprache in Österreich 37]

- Memić 2006b: Memić, N. *Konvergenzen am Rande. Deutsch als Prestigesprache in Südosteuropa um 1900 und 2000*. In: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/emerg/NMemic1.pdf>
- Muhr et al. 1995: Muhr, R.; Schrod, R.; Wiesinger/P. *Österreichisches Deutsch. Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationalen Variante des Deutschen*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky
- RSKJ 1967–1976: Matica hrvatska/Matica srpska (ur.). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*. Knj. 1–6. Zagreb – Novi Sad.
- Striedter-Temps 1958: Striedter-Temps, H. *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz. [Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts an der FU Berlin 18]
- Wiesinger 1989: Wiesinger, P. *Das österreichische Deutsch*. Wien – Köln – Graz: Böhlau.
- Wiesinger 2006: Wiesinger, P. *Das österreichische Deutsch in Gegenwart und Geschichte*. Wien – Berlin: LIT.

Nedad Memić (Wien)

**Lexikalischer Transfer aus dem österreichischen Deutsch ins Bosnische,
Kroatische und Serbische**
Ausgewählte phonologische, morphologische und semantische Besonderheiten

Der Transfer von Sprachelementen aus dem österreichischen Deutsch (Gebersprache) ins Bosnische, Kroatische, Serbische (BKS – Nehmersprache) zeigt eine klare Tendenz der Adaption von Elementen der Gebersprache in der Nehmersprache im Bereich der Phonologie, Morphologie und Semantik. Auf der phonologischen Ebene kommt es aber unter dem Einfluss des Deutschen zu einer partiellen Redistribuition der Phoneme im BKS, die auf das Alter des Transferprozesses schließen lässt. Auf der morphologischen Ebene zeigen insbesondere transferierte Verben eine gute Basis zur Derivation (insbesondere Präfigierung, um die Aktionsart auszudrücken). Im semantischen Bereich ist die Spezialisierung der Bedeutung von transferierten Lexemen in der Nehmersprache charakteristisch. Einige von ihnen zeigen auch das Potenzial, neue Bedeutungen in der Nehmersprache anzunehmen.

Mag. Dr. Nedad Memić
Bastiengasse 41/2
1180 Wien
nedad.memic@gmail.com
+43 699 124 74 380

Nedad Memić (Wien/Beč)

O prenošenju austrijskih i njemačkih toponima u bosanski, hrvatski i srpski jezik: o problemu egzonima u savremenom jeziku

Ovaj rad bavi se temom egzonima s njemačkog govornog područja u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku na osnovu uvida u najveću enciklopediju na internetu Wikipediju čija izdanja egzistiraju na sva tri jezika. Termin *egzonim* odnosi se u ovome radu isključivo na geografske pojmove. Rad nastoji da na osnovu usporedbe upotrebe egzonimskih oblika za geografske pojmove s njemačkog govornog područja na Wikipediji na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku ustanovi koji od standardnih jezika posjeduje tendenciju ka intenzivnijoj upotrebi egzonimskih formi za ove toponime i koliko su egzonimske forme za nazive toponimskih objekata s njemačkog govornog područja prisutne u savremenom bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

1. Uvod

Stupanjem u međusobni dodir dvaju ili više jezičkih sistema ne ulaze u jezik primalac samo **nomina apelativa** (dakle zajedničke imenice), već i vlastite (**nomina propria**), bilo da su to lična ili pak geografska imena.¹ Kulturno-historijskim kontaktom posebno su nazivi geografskih objekata bili izloženi čestom prenošenju iz jednog jezika u drugi, a u današnjem svijetu modernih komunikacija sve se više imena geografskih pojmova, bilo da su to gradovi, regioni ili imena rijeka ili drugih topografskih objekata, prenose iz jednog jezika u drugi. U savremenoj lingvistici ustalio se krovni termin **toponim** za nazive topografskih, odnosno geografskih objekata koji se onda mogu podijeliti na najčešće podgrupe: **ojkonime** (nazive naseljenih mjesta), **hidronime** (nazive za riječne tokove, jezera i mora) te **oronime** (nazive za planine i uzvišenja). (Bussmann 2002: 489)

U toku preuzimanja toponimi se, kao i apelativi, prilagođavaju akcenatskom i fonološkom sistemu jezika primaoca. Tako se toponimi poput npr. naziva njemačkih odnosno španskih gradova *Köln*, *München*, *Zaragoza* u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku uglavnom izgovaraju koristeći fonemski inventar i akcenatski sistem ovih jezika, a ne njemačkog odnosno španskog. To vrijedi, naravno, i za geografska imena iz drugih zemalja.

Pravopisi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika različito tretiraju pisanje stranih geografskih imena. Tako se generalno može reći da hrvatski pravopisni priručnici savjetuju izvorno (etimološko) pisanje, dok srpski preporučuju – između ostalog zbog preovlađujuće upotrebe ćirilicnog pisma u ovom jeziku – prilagođeno (fonetsko) pisanje. Hrvatski pravopis Babića, Finke i Mogušića navodi da su se mnoga strana geografska imena prilagodila upotrebi

¹ O zakonitostima jezičkog kontakta vidi Weinreich (1953).

u hrvatskom jeziku pa se piše *Atena, Beč, Havana, Pariz, Varšava*. Ona neprikladna iz jezika koji se služe latinicom treba po ovom pravopisu pisati izvorno: *Chicago, Cambridge* itd. (Babić, Finka, Moguš 2000: 60). Ovaj princip slijedi i Dunja Brozović te preporučuje prilagođeno pisanje *Minhen* u hrvatskom za njemački *München* ili *Venecija* za talijanski *Venezia* itd. (Brozović 2007: 12). Babić, Finka i Moguš preporučuju osim toga da se pridjevi nastali od stranih geografskih imena pišu izvorno: *Bochum* > *bochumski*, *Leipzig* > *leipziški*. Za razliku od spomenutog priručnika *Pravopis hrvatskog jezika* Anića i Silića preporučuje pisanje pridjevskih i ostalih izvedenica stranih ipak fonetski: *Dublin* ali *dablinski*, *Dablinac*; *Viareggio* ali *vijarečki* itd. (Anić, Silić 2001: 214). U Pravopisu srpskoga jezika Pešikana, Jerkovića i Pižurice spominje se dvojaka mogućnost pisanja stranih imena – izvorno i prilagođeno, međutim odmah se ukazuje na praksu u kojoj i u ćirilicnom i u latiničnom pismu preovladava prilagođeno pisanje (Pešikan, Jerković, Pižurica 2002: 186). Milorad Dešić je u vezi s ovim pitanjem preskriptivniji pa navodi da se i ćirilicno i latinično strana imena pišu prilagođeno, ali savjetuje da se u stručnim tekstovima (zašto ne i u ostalim? op.aut.) u zagradi piše izvorni oblik (Dešić 2002: 121), dok Radoje Simić smatra da izvorno pisanje treba primjenjivati gdje god za to postoji opravdanje (Simić 2003: 138). U Pravopisu bosanskoga jezika Senahida Halilovića preporučuje se izvorno pisanje stranih imena koja dolaze iz jezika koji se služe latinicom: *Glasgow, Bochum, Chicago*. U pisanju pridjeva i naziva za stanovnike stranih mjesta izvednih od ovih imena Halilović postupa kao Anić i Silić pa preporučuje fonetsko pisanje: *minhenski* (< *München*), *Bohumljanin* (< *Bochum*) (Halilović 1999: 46–55).

2. O problemu egzonima

Međutim, strani toponimi nisu uvijek ograničeni na suprasegmentalno i fonetsko-fonološko prilagođavanje sistemu jezika primaoca. Ponekad za određene toponime u različitim jezicima postoje i različiti nazivi pa su u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku švicarski gradovi *Genève* i *Lausanne* prihvaćeni kao *Ženeva* i *Lozana*, država *Suomi* naziva se *Finska*, a grad *Wien* *Beč* itd. U tome slučaju naziv za ove geografske pojmove razlikuje se i morfološki i/ili leksički te kao takav znatno odstupa od naziva u onome jeziku na čijem govornom području se nalazi taj toponim. Ova odstupanja u prilagođavanju stranih topografskih objekata pridonose u prvom redu probleme kartografima koji upotrebu ovih naziva pokušavaju standardizirati. Kao osnova standardizacije naziva stranih toponimskih objekata služi dihotomija **endonim** – **egzonim**. **Endonim** je ime za određeni toponim koje se upotrebljava u oblasti u kojoj se taj toponim nalazi. Endonimi su u ovome slučaju obično one forme koje su službeno priznate i uživaju oficijelni status u jeziku koji se govori na toj teritoriji. Na drugoj strani, **egzonim** je naziv koji se u određenom jeziku upotrebljava za neki topografski objekt koji leži van teritorije na kojoj se taj jezik govori (Stani-Fertl 2001: 17–18).

Tako je naziv *Beč* u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku egzonim za njemački endonim *Wien*, bosanski, hrvatski i srpski naziv *Finska* ili engleski *Finland* egzonim za finski endonim *Suomi* itd. Slično je i s toponimima *Prag* za *Praha*, *Budimpešta* za *Budapest*, *Solun* za *Thessaloniki* itd.

Egzonimi su česta pojava u svim jezicima a njihov broj zavisi od intenziteta kontakta dviju jezičkih zajednica. Usto su nazivi država uglavnom egzonimi jer se u većini slučajeva morfološki, a često i leksički razlikuju od naziva jezika koje se u tim državama govore: fr. *France* > bhs *Francuska*, engl. (*Great*) *Britain* > bhs (*Velika*) *Britanija*, a ponekad i leksički njem. *Deutschland* > bhs *Njemačka*, njem. *Österreich* > bhs *Austrija*, grč. *Elláda* > bhs *Grčka* itd.

Nastanak egzonima može biti višestruko motiviran:

1. intenzivnijom adaptacijom endonimskih formi nastalom kao rezultat dugog i intenzivnog kontakta dviju jezičkih zajednica: rum. *București* > bhs *Bukurešt*, grč. *Saloniki* > bhs *Solun*, tal. *Roma* > bhs *Rim* ili pak česti češki egzonimi za neke njemačke toponime: *Mnichov* (*München*), *Mohuč* (*Mainz*) itd.
2. potpunim ili parcijalnim prevođenjem toponima iz jednog jezika u drugi pa tako nastaju **potpuni** i **parcijalni egzonimi**: fr. *Bois de Boulogne* > *Bulonjska šuma*, ar. *Bahr al-Mayyit* > bhs *Mrtvo more*, njem. *Frankfurt am Main, an der Oder* > *Frankfurt na Majni/Odri*, ukr. *L'viv* > bhs *Lavov*
3. paralelnim postojanjem domaćeg pandana za imena toponima na historijski višejezičnom prostoru. Dobar primjer su slovenski nazivi za toponime u Austriji: *Celovec* (*Klagenfurt*), *Beljak* (*Villach*), *Ziljske Alpe* (*Gailtaler Alpen*) ili njemački nazivi za brojne geografske pojmove koji se nalaze u Češkoj ili Poljskoj, a koji su bili do Drugog svjetskog rata naseljeni i njemačkom populacijom: *Breslau* za *Wrocław*, *Danzig* za *Gdańsk* itd., te općeslavenski nazivi za neke evropske (prije svega njemačke) toponime: *Lužica*, *Pomorje*, *Laba*, *Odra* itd.²
4. Starija forma naziva nekog mjesta može ući u drugi jezik i tamo se zadržati i u savremenom jeziku kao u slučaju *Paris*, stariji izgovor prije gubljenja finalnog /s/ [pari:s] > njem. *Paris* ili engleski *Munich* od srednjovjekovnog naziva za *München* *Villa Munichen*, slično je i s francuskim *Vienne* i engleskim *Vienna* od srednjovisokonjemačkog (ze) *Wienne*.

² Više o lingvističkom klasificiranju višejezičnih toponima v. Wiesinger (2008: 44–47).

5. Vrlo često jezici posrednici utječu na formiranje egzonima: njem. *Wien* > mađ. *Bécs* > bhs *Beč*, njem. *Österreich* > lat. *Austria* > bhs *Austrija*, port. *Lisboa* > njem. *Lissabon* > bhs *Lisabon*, šved. *Sverige* > njem. *Schweden* > bhs. *Švedska* itd. U ovu grupu možemo ubrojati i nazive nekih svjetskih gradova koji su u bosanski, hrvatski, srpski došli posredstvom velikih svjetskih jezika poput engleskog: *New Delhi*, *Capetown* itd.

3. Egzonimi kao konfliktni potencijal

Egzonimi predstavljaju izazov ne samo za kartografe, odnosno urednike u kartografskim zavodima, već posjeduju i određeni konfliktni potencijal, koji je uglavnom motiviran vanjezičkim faktorima. Tako je posebno na njemačkom govornom području u posljednjim decenijama korištenje nekih njemačkih naziva za mjesta u Istočnoj Evropi postalo politički problematično i historijski opterećeno jer se dovodi u vezu s Drugim svjetskim ratom i željom za njemačkom kulturnom i historijskom dominacijom u Evropi ili se smatra zastarjelim i konzervativnim. Tako je upotreba njemačkih egzonima poput *Pressburg* (starije pisanje *Preßburg*) za slovački grad Bratislavu ili *Marburg* za slovenski Maribor u posljednje vrijeme umnogome reducirana, slično je npr. i s nazivima *Kaschau* za *Košice* (Slovačka) ili *Posen* za *Poznan* u Poljskoj (Harnisch 2007: 17–28). Tako online-portal bečkog dnevnika „DerStandard“ navodi 33 članka u kome je upotrijebljen naziv *Pressburg*, a čak 336 članaka koji sadrže naziv *Bratislava* (derstandard.at). Situacija je, međutim, drugačija kada je toponim u jeziku zemlje u kojoj se nalazi za izvorne govornike njemačkog jezika težak za izgovor: tako se umjesto toponima *Brno* u njemačkom i dalje uglavnom upotrebljava lakše izgovorljiv njemački egzonim *Brünn*, a umjesto *Gdańsk* tradicionalni njemački naziv *Danzig*. Pogledamo li opet na stranicu „DerStandarda“, vidjećemo da *Brünn* ima 92 pojavnića, a *Brno* svega 19, *Danzig* 42, a *Gdańsk* svega 14 (derstandard.at).

4. Bosanski, hrvatski i srpski egzonimi za toponime s njemačkog govornog prostora

S obzirom da njemački jezik gaji duge jezičke veze s bosanskim, hrvatskim i srpskim jezikom, nije iznenađujuće da u ova tri jezika postoje brojni egzonimi za mjesta na njemačkome jezičkom prostoru. Gledajući u cjelini, najbrojniji su egzonimi za toponime u Republici Austriji, što se može objasniti tješnjim kulturnim i historijskim vezama između Austrije i zemalja bivše Jugoslavije (vidi Memić 2006: 55–57), za njemački dio Švicarske naprotiv skoro i da nema zabilježenih egzonima ukoliko se izuzmu djelomično prevedeni nazivi nekih većih jezera ili planinskih lanaca: *Ciriško jezero*, *Bernski Alpi*, *Vališki Alpi*, *Švicarska visoravan* pa ćemo Švicarsku izostaviti iz analize i kao predmet analize koristiti samo toponime iz Republike Austrije i Savezne Republike Njemačke.

Upotreba njemačkih (kao i ostalih) egzonima u modernom bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku varira i nije standardizirana. Na međunarodnom nivou postoji u okviru Statističke komisije Ujedinjenih naroda Grupa eksperata koja se bavi pitanjima međunarodne standardizacije upotrebe geografskih imena (www.unstats.un.org). Na nacionalnom nivou, dakle na nivou bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, ne postoje institucije koje se bave normiranjem upotrebe stranih geografskih pojmova u ovim jezicima. Također, ni s lingvističke strane ne postoje opširnije studije o upotrebi egzonima u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Izuzetak donekle čini hrvatsko jezikoslovlje i kartografija (Faričić 2005, Brozović/Hećimović 2007), a započeta je i izrada Hrvatske baze podataka geografskih imena (CDGN).

Posmatrajući upotrebu egzonimskih formi za toponime s njemačkog jezičkog područja može se pretpostaviti da njihova upotreba kontinuirano opada. Razlog tome je raširenija dvojezičnost i veća mobilnost govornika, posebno onih mlađih, koji usljed jezičkog prestiža radije preuzimaju endonimske forme, posebno za one toponime čiji egzonim imaju manju frekvenciju upotrebe u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Predmet predstojeće analize je upotreba egzonima u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku za toponime s njemačkog jezičkog prostora. Kao predmet analize uzeta je u najveća online-enciklopedija Wikipedia (www.wikipedia.org), koja posjeduje izdanja na sva tri ova jezika. Nedostaci Wikipedije kao jezičkog izvora su nejednaka popunjenost informacijama sva tri izdanja te relativna nestandardiziranost, odnosno odsustvo dosljedne redakcijske obrade unesenih natuknica. S druge strane, ova online-enciklopedija postala je čest priručnik pa se sve više koristi i pri citiranju naučnih radova, a njena opširnost i popunjenost u mnogo slučajeva prevazilazi klasične, štampane enciklopedije. Cilj ove analize je da se uvidom u Wikipediju pokuša dobiti aktuelna slika upotrebe egzonima bez prevelike intervencije normativnih autoriteta (lektora, redaktora itd.) u sva tri jezika.

4.1. Egzonimi za toponime iz Republike Austrije

Austrija je još od ranog Srednjeg vijeka kulturno i historijski intenzivno povezana sa zemljama Balkana. Uz to u Austriji žive i nacionalne manjine Slovenaca u Koruškoj i Hrvata u Gradišću (Burgenland) kao autohtono stanovništvo. Sve ovo uvjetovalo je veliki broj egzonima za toponimske objekte koji leže u Republici Austriji u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Još jedan važan faktor leži u činjenici da mnogi toponimi u Austriji imaju slavensko porijeklo. U radovima austrijskih lingvista detaljno je obrađeno porijeklo austrijskih toponima. Naime, veliki dio istočne, centralne i južne Austrije (na zapadu sve do linije Lienz – Linz) naseljavali su u ranom Srednjem vijeku tzv. alpski Slaveni (*Alpenlawen*). Njih su u tim krajevima naslijedili Bavarci. Oni i danas čine jezgro stanovništva Austrije koje govori njemačkim jezikom (vidi Pohl, Schwaner 2007). Slavenski elemenat zadržao se još u samo u južnom dijelu Koruške, a od 16. stoljeća u Gradišće (koje tek od 1921. pripada Austriji) dolaze Hrvati. Bosanske, hrvatske i srpske egzonimske for-

me za austrijske toponime uglavnom su vezane za imena gradova i naseljenih mjesta kao i za nazive austrijskih pokrajina, dok ostali geografski pojmovi (rijeke, jezera, planinski lanci) uglavnom zadržavaju endonimske forme ili u Wikipediji dosada nisu obrađeni.

4.1.1. Hrvatska Wikipedia

Gradovi. Hrvatska Wikipedia navodi sljedeće egzonime za austrijske gradove: *Beč*, *Bečko Novo Mjesto*, *Željezno* i *Stinjaki* (endonimi: *Wien*, *Wiener Neustadt*, *Eisenstadt*, *Stinatz*). Za *Celovec* i *Beljak* kaže se da su to slovenski nazivi za *Klagenfurt* i *Villach*. Pod natuknicom *Graz* se u zagradi daje hrvatsko ime *Gradac* pored slovenskog *Gradec*. Egzonimi *Željezno* i *Stinjaki* su utemeljeni u činjenici da leže u pokrajini Gradišće koja je naseljena Hrvatima te su ovo, ustvari, gradišćansko-hrvatski nazivi za ova naseljena mjesta koji su onda preuzeti u standardni hrvatski jezik.

Pokrajine. Na hrvatskoj Wikipediji šest od ukupno devet austrijskih pokrajina imaju egzonime: *Beč*, *Donja Austrija*, *Gornja Austrija*, *Gradišće*, *Štajerska* i *Koruška*. Jedino Salzburg te krajnje zapadne pokrajine Tirol i Vorarlberg nemaju egzonime jer nisu ni historijski ni kulturno bili intenzivno vezani za južnoslavenski prostor.

Rijeke i jezera. U grupi rijeka i jezera jasno je vidljiva tendencija da se nacionalnim austrijskim rijekama dodjeljuju endonimske forme, a egzonimske forme imaju samo one internacionalne rijeke koje izvire u Austriji, ali teku dalje i na južnoslavenski jezički prostor kao što su *Mura* ili *Drava*. Jedino se kod imena štajerske rijeke *Raab*, koja leži na granici s Mađarskom, javlja egzonim *Raba* te kod rijeke *March*, koja prolazi na granici Donje Austrije i Slovačke i za koju se navodi slavenski egzonim *Morava*. I imena jezera se javljaju uglavnom u endonimskoj formi: *Ossiacher See*, *Faaker See* iako za neka od ovih jezera *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, koja je bila pisana na hrvatskom jeziku, navodi egzonimske forme preuzete iz slovenskog jezika, npr. *Osojsko jezero* za *Ossiacher See*, *Vrpsko jezero* za *Wörther See*, *Krka* za rijeku *Gurk* (Šentija 1977: 313–314) itd. Od egzonimskih oblika javljaju se *Bodensko jezero* (*Bodensee*) i *Nežidersko jezero* (*Neusiedler See*).

Ostali toponimi. Od ostalih toponima u Wikipediji na hrvatskom jeziku navedeni su sljedeći oronimi: *Algajske Alpe*, *Bavarske Alpe*, *Češka šuma* (za *Böhmerwald*), *Karnske Alpe*, *Tridentinske Alpe*, *Noričke Alpe*, *Niske Ture* i *Visoke Ture*. Od nizija hrvatska Wikipedia navodi *Gradečko polje* (*Grazer Feld*).

4.1.2. Srpska Wikipedia

Glavna značajka srpske Wikipedije u odnosu na hrvatsku je da se imena stranih topografskih objekata pišu isključivo prilagođeno, dakle fonetski, i kao takvi su preuzeti i u ovoj analizi. Jedino u odabiru pisma u ovome

članku radi bolje preglednosti koristimo latinični alfabet iako je Wikipedia na srpskom jeziku pisana na ćirilici.

Gradovi. Od egzonima za gradove u Austriji srpska Wikipedia navodi samo *Beč*, u slučaju *Bečkog Novog Mjesta* stavlja ga kao alternativu glavne natuknice *Viner Nojštad*. Isti je slučaj kod naziva *Klagenfurt* gdje kao alternativa stoji *Celovec*, pod natuknicom *Filah* navodi se *Beljak* u zagradi kao slovensko ime. Kod natuknice *Graz* daje se objašnjenje u zagradi „zastareli srpski naziv *Gradac*“. U spisku austrijskih gradova postoje i sljedeći parcijalni egzonimi nastali prevođenjem jednog dijela imena grada: *Braunau na Inu* (*Braunau am Inn*), *Špital na Dravi* (*Spittal an der Drau*), *Tuln na Dunavu* (*Tulln an der Donau*), *Bruck na Muri* (*Bruck an der Mur*) i *Brun na planini* za *Brunn am Gebirge*. Interesantno je da se uz natuknicu glavnog grada Donje Austrije *Sankt Pelten* daje pojašnjenje *Sveti Ipolit*.

Pokrajine. U srpskoj Wikipediji se za razliku od hrvatske za samo pet austrijskih pokrajina navode srpski egzonimi: *Beč*, *Donja Austrija*, *Gornja Austrija*, *Koruška* i *Štajerska*. *Gradišće* se spominje kao alternativni naziv za glavnu natuknicu *Burgenland*.

Rijeke i jezera. Što se tiče rijeka i jezera, srpska Wikipedia navodi egzonim *Vrpsko jezero* za najveće koruško jezero *Wörther See*. Na ovom izdanju Wikipedije nalaze se još sljedeći egzonimi: *Atersko jezero* za *Attersee* (Gornja Austrija) te za susjedna gornjoaustrijska jezera *Kammersko jezero* (*Kammersee*) i *Mondsko jezero* (*Mondsee*). Kao i na hrvatskoj, i na srpskoj Wikipediji navedeni su egzonimi *Bodensko jezero* i *Nežidersko jezero*.

Što se tiče ostalih hidronima, srpska Wikipedia ne odstupa od hrvatske pa su sve austrijske rijeke endonimi, osim internacionalnih rijeka (*Mura*, *Drava*, *Dunav*, *Morava*).

Ostali toponimi. I srpska Wikipedia navodi sljedeće egzonime za planinske lance u Austriji: *Algajske Alpe*, *Bavarske Alpe*, *Karnske Alpe*, *Noričke Alpe*, *Tridentinske Alpe*, *Češka šuma* te *Visoke* i *Niske Ture*. Na ovom izdanju endonim *Wiener Becken* zamjenjuje se egzonimom *Bečki basen*.

4.1.3. Bosanska Wikipedia

Gradovi. Za razliku od srpske, bosanska Wikipedia je kao i hrvatska raspoložena prema egzonimima gradova pa ih tako ovdje nalazimo u većem broju. Tako bosanska Wikipedia u slučaju glavnog grada Koruške kao jedinu natuknicu daje egzonim *Celovec*, a *Klagenfurt* definira u zagradi kao njemački naziv, dok egzonim *Beljak* daje kao slovenski naziv, a u bosanskom jeziku kao jedinu natuknicu koristi endonim *Villach*. U slučaju Graza ne navodi hrvatski odnosno srpski egzonim *Gradac*. Za njemački endonim *Wiener Neustadt* na bosanskoj Wikipediji isključiva je natuknica *Bečko Novo Mjesto*. Kod endonima *Eisenstadt* upotreba varira pa je u jednom članku *Željezno* u drugom *Eisenstadt*.

Pokrajine. Kao i kod hrvatske Wikipedije, i na bosanskoj šest austrijskih pokrajina ima bosanske egzonyme: *Beč*, *Donja Austrija*, *Gornja Austrija*, *Gradišće*, *Koruška* i *Štajerska*.

Rijeke i jezera. Kod imena rijeka i jezera bosanska Wikipedia, kao uostalom i ostale dvije, postupa nekonsekventno pa za većinu austrijskih, dakle neinternacionalnih rijeka, ostavlja njihove endonimske forme: *Enns*, *Lavant*, *Raab* itd. Za razliku od dvije ostale Wikipedije jedino bosanska za štajersku rijeku *Múr* navodi slavensku formu *Murica*. Sva pomenuta jezera imaju endonimske forme: *Grundlsee*, *Altaussee*, *Neusiedlersee*, doduše gotovo nijedna od ovih natuknica za jezera još nije obrađena.

Generalni zaključak u analizi egzonyma za austrijske toponime je da su hrvatska i bosanska enciklopedija nešto otvorenije prema upotrebi egzonomskih formi, posebno u nazivima gradova, naseljenih mjesta i pokrajina, dok srpska Wikipedia nastoji prilagoditi nazive nekih austrijskih jezera te je u slučaju ojkonima otvorenija za parcijalne egzonomске forme (*Klagenfurt na Vrpskom jezeru*, *Brun na planini*, *Špital na Dravi*).

4.2. Egzonomi za toponime iz Savezne Republike Njemačke

Toponimi iz Savezne Republike Njemačke imaju u odnosu na one iz Republike Austrije značajno manje egzonomskih formi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Razlog za to leži u manjem jezičkom kontaktu s južnoslavenskim prostorom. Tako se za imena njemačkih gradova i naseljenih mjesta u sva tri izdanja Wikipedije gotovo da ne mogu naći egzonomске forme. Izuzetak je saksonski grad *Bautzen*, za koji i srpska i hrvatska Wikipedia kao prvu natuknicu daju egzonom *Budišin*. Razlog je i u ovom slučaju historijski dvojezični prostor (vidi pogl. 2) na kome ovaj grad leži. Budišin je, naime, centar oblasti Lužica u kome manjinu čini zajednica Lužičkih Srba. Međutim, za neke njemačke savezne pokrajine kao i ostale toponime, i bosanski, hrvatski i srpski jezik posjeduju odgovarajuće egzonomске forme.

4.2.1. Hrvatska Wikipedia

Gradovi. Osim već spomenutog Budišina, hrvatska enciklopedija navodi u slučaju Leipziga i Dresdena, pored glavne endonimske natuknice, i objašnjenja u zagradi da su hrvatski i općeslavenski nazivi za ove gradove *Lipsko* i *Dražđane*. Međutim, ovi nazivi su odavno zastarjeli i uglavnom su nepoznati govornicima savremenog hrvatskog jezika. Od parcijalnih egzonyma srećemo *Frankfurt na Majni* (*Frankfurt am Rhein*) i *Frankfurt na Odri* (*Frankfurt an der Oder*).

Savezne pokrajine. Od 16 njemačkih saveznih pokrajina šest posjeduju potpune egzonyme: *Bavarska* (endonim *Bayern*), *Donja Saska* (*Niedersachsen*), *Porajnje-Falačka* (*Rheinland-Pfalz*), *Saska* (*Sachsen*), *Sjeverna Rajna-Vestfalija* (*Nordrhein-Westfalen*) i *Tirinška* (*Thüringen*). Dva naziva pokrajina su parcijalni egzonomi: *Mecklenburg-Zapadno Pomorje* (endonim:

Mecklenburg-Vorpommern) i *Saska-Anhalt (Sachsen-Anhalt)*, dok preostalih osam posjeduju samo endonimske forme u natuknicama: *Baden-Württemberg*, *Berlin*, *Brandenburg*, *Bremen*, *Hessen*, *Hamburg*, *Saarland* te *Schleswig-Holstein*. U slučaju Saarlanda hrvatska Wikipedia navodi i hrvatski egzonim *Saarska*, ali ne kao natuknicu, već kao pojašnjenje da je to „hrvatski naziv“.

Rijeke, jezera i mora. Od jezera na Wikipediji se nalazi egzonim *Bodensko jezero*, a od rijeka nalazimo sljedeće egzonime: *Rajna (Rhein)*, *Majna (Main)* te *Laba (Elbe)* i *Odra (Oder)*. Posljednje dvije izviru u Češkoj Republici pa imaju općeslavenske nazive. U slučaju Labe upotreba varira pa osim leksičkog, općeslavenskog egzonima *Laba* srećemo i adaptirani endonimski oblik *Elba*, koji se na osnovu svoje morfološke slike također može smatrati egzonimom (up. pog. 1.). Za priobalni plićak na sjeverozapadu Njemačke *Wattenmeer* hrvatska Wikipedia navodi egzonim *Waddensko more*, što ukazuje na prijevod s holandskog ili niskonjemačkog jezika. *Deutsche Bucht* ima također prevodni egzonim *Njemački zaljev*.

Ostali toponimi. Od drugih toponima na hrvatskoj Wikipediji nalazimo uglavnom oronime koji imaju egzonimske forme: *Njemačko sredogorje (Mittelgebirge)*, *Južno njemačko pobrđe (Süddeutsches Hügelland)* iako posljednji u suštini nema odgovarajući ustaljeni pandan u njemačkom jeziku, već se za ovaj geografski prostor u njemačkom jeziku upotrebljavaju nazivi *Schwäbische Alb* i *Fränkische Alb*, koji se mogu prevesti kao *Švapska visoravan* i *Franačka visoravan*. Na hrvatskoj Wikipediji ovi oronimi prevedeni su, međutim, kao *Švapske* i *Franačke Alpe*, što ukazuje na krivo tumačenje njemačkog izraza *Alb*.³ Ostali oronimi su *Bavarske Alpe (Bayerische Alpen)* te *Rudna gora* za endonim *Erzgebirge*, koji leži na granici s Češkom i u češkom jeziku nosi naziv *Krušné Hory*.

4.2.2. Srpska Wikipedia

Gradovi. I na srpskoj Wikipediji nalaze se dva parcijalna egzonima *Frankfurt na Majni* i *Frankfurt na Odri*. Ostali parcijalni egzonimi su: *Ludwigshafen na Rajni (Ludwigshafen am Rhein)* te *Milhajm na Ruru (Mühlheim an der Ruhr)*.

Pokrajine. U ovom izdanju Wikipedije, kao i u hrvatskom, šest njemačkih pokrajina imaju potpune egzonime, njihovi nazivi se, međutim, u srpskom jeziku umnogome razlikuju u odnosu na hrvatski: *Bavarska*, *Donja Saksonija* (hrv. *Donja Saska*), *Severna Rajna-Vestfalija*, *Rajna-Palatinat* (hrv. *Porajnje-Falačka*), *Saksonija* (hrv. *Saska*) i *Tiringija* (hrv. *Tirinška*). U slučaju Saksonije i Palatinata vidljiv je utjecaj formi iz latinskog jezika na srpske

³ Regionalni izraz *Alb* s alternacijom u pisanju *Alp* u njemačkom jeziku označava planinski pašnjak i etimološki je vezan za naziv *Alpen (Alpe)*, up. Kluge 2002: 34.

egzonime (lat. *Saxonia, Palatinatus*), dok hrvatska koristi udomaćene slavenske nazive *Saska* i *Falačka*. Dvije pokrajine imaju parcijalne egzonime: *Saksonija-Anhalt* (hrv. *Saska-Anhalt*) i *Meklenburg-Zapadna (prednja) Pomeranija* (hrv. *Mecklenburg-Zapadno Pomorje*). I ovdje je vidljiv utjecaj latinskog naziva *Pomerania* na srpski egzonim, dok hrvatski zadržava tradicionalnu slavensku formu *Pomorje* (njemački endonim *Pommern*, inače, je slavenskog porijekla i označava zemlju uz more)⁴. Ostalih osam pokrajina imaju samo endonimske forme (vidi 4.2.1.), samo u slučaju Saarlanda navodi se i alternativa *Sar* (up. hrv. *Saarska*).

Rijeke, jezera i mora. Kod imena rijeka srpska Wikipedia navodi adaptirani endonim *Rajna*, a slavensko ime *Laba* kao njegovu alternativu. Kao i na hrvatskoj Wikipediji i na srpskoj se pojavljuju egzonimi *Odra* i *Majna*. Ovo izdanje navodi još i egzonim *Špreja* s alternativom *Špreva* za rijeku *Spree*, koja protječe kroz Berlin. Također, srpska Wikipedia navodi i egzonim *Nisa* za rijeku *Neiße*, koji je kao i *Laba* općeslavenski toponim za ovu rijeku. Kao parcijalni egzonim nalazimo ime rijeke *Beli Elster (Weiße Elster)* te adaptirane endonimske forme *Plajsa (Pleiße)* i *Parta (Parthe)* – sve tri rijeke protječu kroz Leipzig.

Od jezera srpska Wikipedia navodi egzonime *Bodensko jezero (Bodensee)*, *Kimsko jezero (Cheimsee)*, *Štarnberško jezero (Starnberger See)* te *Šverinsko jezero (Schweriner See)*.

Za sjevernonjemačko priobalje *Wattenmeer* srpska Wikipedia se za razliku od hrvatske služi endonimom *Vatenmer* (hrv. *Waddensko more*).

Ostali toponimi. Na srpskoj Wikipediji pobrojani su egzonimi za sljedeće oronime u Saveznoj Republici Njemačkoj: *Bavarska šuma, Rudne gore* (hrv. Wikipedia *Rudna gora*) te *Lužičke gore* (endonim *Lausitzer Bergland*). Za endonime *Schwäbische* i *Fränkische Alb* (vidi 4.2.1.) koriste se egzonimi *Švapska* i *Franačka Jura*, što ukazuje na davanje imena prema geološkom postanku ovih reljefnih oblika.⁵ Najveća stepa Njemačke *Lüneburger Heide* navedena je kao prijevodni egzonim *Lineburška stepa*. Slično je i s egzonimom *Saksonska Švajcarska* za *Sächsische Schweiz* te egzonimom *Tirinska šuma* za *Thüringer Wald*.

4.2.3. Bosanska Wikipedia

Wikipedia na bosanskom jeziku još uvijek je u odnosu na srpsku i hrvatsku Wikipediju nedovoljno popunjena pa se ovdje korištene egzonimske forme ne mogu u potpunosti uporediti s onim iz hrvatskog i srpskog izdanja ove enciklopedije.

⁴ Vidi www.wissen.de.

⁵ Ove visoravni nastale su, naime, u geološkom razdoblju jure.

Pokrajine. Bosanska Wikipedia egzonime za njemačke pokrajine tretira raznoliko. I ovdje sedam pokrajina imaju takve forme: *Bavarska*, *Donja Saksonija*, *Porajnje-Falačka*, *Saksonija*, *Sjeverna Rajna-Vestfalija* i *Tiringija*. Dvije pokrajine su parcijalni egzonimi: *Saksonija-Anhalt* i *Mecklenburg-Zapadno Pomorje*. Ovo izdanje varira između upotrebe izvornih slavenskih naziva za neke njemačke pokrajine (*Porajnje*, *Falačka*, *Pomorje*) i latinskih formi (*Saksonija*).

Rijeke i jezera. U bosanskoj Wikipediji ne javlja se slavenski egzonim *Laba*, već isključivo adaptirana forma *Elba*. Od ostalih rijeka nalazimo adaptirane nazive *Rajna* te *Odra*. Za hamburšku rijeku *Alster* bosanska Wikipedia koristi parcijalne prijevodne egzonime *Mali Alster* ili *Unutrašnji Alster* (endonim *Binnenalster*) i *Veli* ili *Vanjski Alster* (endonim *Außenalster*). Srpska Wikipedia govori samo o *unutrašnjem* i *spoljašnjem Alsteru*, a hrvatska o *unutrašnjem* i *vanjskom Alsteru*. Za razliku od srpske Wikipedije, koja je hidronime kao *Starnberger See* prilagodila u formu *Štarnberško jezero*, bosanska ostavlja njemačku atributivnu formu i pravi tako parcijalni egzonim: *jezero Štarnberger*, također *jezero Ammer* (*Ammersee*), *jezero Wörth* (*Wörthsee*), *jezero Feldmochinger* (*Feldmochinger See*) itd. Jedino *Bodensko jezero* posjeduje potpuno egzonimsku formu na bosanskoj Wikipediji, a također i njegovi dijelovi *Donje Jezero* (*Untersee*) i *Gornje Jezero* (*Obersee*) te parcijalni egzonim *Überlinger jezero*.

Ostali toponimi. I na bosanskoj Wikipediji također se nalazi egzonim *Švapska Jura* za oronim *Schwäbische Alb*. Od planinskih lanaca spomenute su *Bavarske Alpe*. Također, ovdje nalazimo i egzonim *Tirinška Šuma* (vidi 4. 2. 2.).

5. Zaključak

Analiza tri izdanja najveće internetske enciklopedije Wikipedia na bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku dala je rezultate koji su samo djelomično uporedivi, a razlozi leže u tri problema. Najveću prepreku predstavlja različiti stepen popunjenosti ova tri izdanja kao i intenzitet obrade pojedinih natuknica. U ovom segmentu najveći zaostatak pokazuje Wikipedia na bosanskom jeziku, posebno u obradi toponima iz Savezne Republike Njemačke. Sljedeći problem predstavlja različita zastupljenost egzonimskih formi iz Austrije i Njemačke u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj jezičkoj tradiciji. Dok u Austriji više gradova tradicionalno imaju egzonimske forme u sva ova tri južnoslavenska jezika, u Njemačkoj to skoro i da nije slučaj. Slično je i s ostalim kategorijama toponima. Treći problem predstavlja kolebanje u upotrebi između endonimskih i egzonimskih formi, odnosno njihovo miješanje (dva česta primjera: *Eisenstadt* i *Željezno* u Austriji te *Laba* i *Elba* u Njemačkoj).

Upoređujući podatke koji su u približnoj mjeri zastupljeni u sva tri izdanja Wikipedije, mogu se izvesti sljedeći zaključci: 1. Izdanja Wikipedije na bosanskom i hrvatskom jeziku otvorenija su prema egzonimskim formama od

izdanja na srpskom jeziku; 2. Wikipedia na hrvatskom jeziku nastoji forsirati egzonijske forme za austrijske i njemačke toponime gdje god je to moguće – bilo da se radi o nazivima gradova ili pokrajina. usto, ovo izdanje Wikipedije nastoji koristiti izvorne slavenske egzonijske ili kao natuknice ili kao dodatna objašnjenja (npr. *Saska, Falačka, Draždane* itd.); 3. Wikipedia na srpskom jeziku manje je otvorena za egzonijske forme pa često kao prvu natuknicu stavlja endonim (*Burgenland, Viner Nojštat* itd.), a u slučaju nekih egzonijskih formi za pokrajine iz Savezne Republike Njemačke vidi se utjecaj latinskih naziva (*Palatinat, Pomeranija, Saksonija*); 4. Wikipedia na bosanskom jeziku je u slučaju toponima iz Republike Austrije sklona ka egzonijskim formama (*Bečko Novo Mjesto, Celovec* kao jedine natuknice), u slučaju obrade njemačkih saveznih pokrajina ponekad navodi egzonijske koji su identični sa srpskom Wikipedijom (*Saksonija*), a ponekad ima identičnosti i s hrvatskim formama (*Porajnje-Falačka*), što djelomično ukazuje i na nedostatak standardiziranja stranih toponima u odnosu na hrvatski i srpski.

Literatura

- Anić, Silić 2001: Anić, Vladimir; Silić, Josip. *Pravopis hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Babić, Finka, Moguš 2000⁵: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brozović 2007: Brozović, Dunja: The Use of Exonyms in Croatia. 6th Meeting, Working Group of Exonyms, Prague, 17–18 May 2007. In: http://www.zrc-sazu.si/ungegn/Croatia_Brozovic_Exonyms.pdf (10.4.2009).
- Brozović/Hećimović 2007: Brozović, Dunja; Hećimović, Željko. Report of Croatia. Ninth United Nations Conference on the Standardization of Geographical Names. In: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/9th-UNCSGN-Docs/E-CONF-98-95-E.pdf> (15.5.2009).
- Bussmann 2002: Bussmann, Hadumod. *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Kröner.
- Der Standard online: <http://derstandard.at> (10.4.2009).
- Dešić 2002⁵: Dešić, Milorad. *Pravopis srpskog jezika*. Priručnik za škole. Zemun. Nijansa.
- Faričić 2005: Faričić, Josip. Je li Hrvatskoj potrebno povjerenstvo za geografska imena? In: *Geografija.hr* offline 2003.–2005. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo. S. 5–9.
- Halilović 1999: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Priručnik za škole. Sarajevo: Dom štampe.

- Harnisch 2008: Harnisch, Rüdiger. Exonymen-Meidung und ihre Motive. Zur Remotivierung historisch belasteter Gebrauchsumstände in Toponymen. In: Eller, Nicole/Hackl, Stefan/L'upták, Marek (ur.): *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext*. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007. Regensburg: vulpes. S. 17–28.
- Kluge 2002²⁴: Seebold, Elmar (ur.). *KLUGE – Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin/New York: Walter de Gruyter
- Pešikan, Jerković, Pižurica 2002³: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica, Mato: *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Pohl, Schwaner 2007: Pohl, Heinz-Dieter; Schwaner, Birgit. *Das Buch der österreichischen Namen. Ursprung – Eigenart – Bedeutung*. Wien: Pichler.
- Simić 2003. Simić, Radoje. *Srpski pravopis*. Nikšić: Jasen.
- Stani-Fertl 2001: Stani-Fertl, Roman. *Exonyme und Kartographie. Weltweites Register deutscher geographischer Namen, klassifiziert nach Gebräuchlichkeit, und ihrer ortsüblichen Entsprechungen*. Arbeitsmittel für Redakteure. Wien: Universitätsverlag.
- Statistička komisija Ujedinjenih naroda: <http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/default.htm> (15.5.2009).
- Šentija 1977: Šentija, Josip (ur.). *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda*. Knjiga 1. Zagreb.
- Weinreich 1953¹: Weinreich, Uriel. *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York.
- Wiesinger 2008: Wiesinger, Peter. Mehrsprachige Ortsnamen. Theorie – Gebrauch – Konflikt. In: Eller, Nicole/Hackl, Stefan/L'upták, Marek (ur.): *Namen und ihr Konfliktpotential im europäischen Kontext*. Regensburger Symposium, 11. bis 13. April 2007. Regensburg: vulpes. S. 43–76.
- Wikipedia na bosanskom jeziku: <http://bs.wikipedia.org> (14., 15.4.2009).
- Wikipedia na hrvatskom jeziku: <http://hr.wikipedia.org> (10., 11.4.2009).
- Wikipedia na srpskom jeziku: <http://sr.wikipedia.org> (12., 13.4.2009).
- Wissen.de: <http://www.wissen.de/wde/generator/wissen/ressorts/geschichte/index?page=1215622,chunk=2.html> (16.5.2009).

Nedad Memić (Wien)

**Zur Übernahme deutschsprachiger Toponyme
ins Bosnische, Kroatische und Serbische:
das Problem der Exonyme in der Gegenwartssprache**

Dieser Beitrag behandelt die Übernahme von Toponymen aus der Republik Österreich und der Bundesrepublik Deutschland ins Bosnische, Kroatische und Serbische anhand einer Analyse von Einträgen in der bosnischen, kroatischen und serbischen Online-Enzyklopädie Wikipedia. Dabei steht die Problematik der Exonyme im Vordergrund. Ungleiche Artikelbefüllung dieser drei Ausgaben, eine verbreitete Inkonsistenz bei der Verwendung exonymischer Formen sowie ein fehlender Eingriff von Normautoritäten bei der Publizierung von Artikeln erschweren einen vollständigen Vergleich, der uns einen definitiven Aufschluss über die Verwendung der Exonyme in den drei Standardsprachen ermöglichen könnte. Andererseits gewährt uns der Einblick in die meistbenutzte Online-Enzyklopädie der Welt eine gute *ad hoc*-Aufnahme der Verwendung von exonymischen Formen in allen drei Gegenwartssprachen. Generell lässt sich sagen, dass die kroatische und die bosnische Ausgabe offener gegenüber Exonymen aus dem deutschsprachigen Raum stehen, während die serbische Ausgabe in manchen Fällen den endonymischen Formen Vorrang gibt. Andererseits entwickelte das Serbische in seiner Sprachtradition etliche exonymische Formen für deutschsprachige Toponyme, die auf lateinischen Formen beruhen, während die kroatische und zum Teil bosnische Ausgabe in diesen Fällen auf traditionelle slawische Exonymformen zurückgreifen.

Mag. Dr. Nedad Memić
Bastiengasse 41/2
1180 Wien
nedad.memic@gmail.com

Maja Midžić (Graz)

Leksičke razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma

Leksičke razlike u bosanskoj/bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma analizirali smo tako što smo iz DS povadili sve imenice koje se razlikuju na leksičkom nivou, a zatim provjerili sve te riječi u literaturi za ova tri jezika i elektronskim korpusima (srpskom, hrvatskom i Gralis-Korpusu).

0. Dejtonski mirovni sporazum (DS)¹ pravni je akt administrativnog stila, koji je sa engleskog preveden na bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski jezik. U sklopu naše analize prvi korak bio je izrada tabela, koje su rađene prema paragrafima. Iz svakog smo teksta ekscerpitali leksičke jedinice koje se razlikuju u najmanje dvije ili sve tri varijante DS. Zatim su leksičke razlike podijeljene na više tipova.

1. U DS nepodudarnosti su razvrstane prema tome koje se riječi određenog jezika razlikuju od riječi drugog jezika. To znači da ako su jedne imenice upotrijebljene u bosanskoj i hrvatskoj varijanti Dejtonskog sporazuma, a u srpskoj druge, ta je pojava uvrštena u prvi tip (npr. *načelo + načelo + princip*). U drugom tipu su bosanska i srpska verzija drugačije od hrvatske (*tačka + točka + tačka*), u trećem hrvatska i srpska verzija nisu iste kao bosanska (*sistem + sastav + sastav*), u četvrtom nijedna se varijanta ne podudara (*trenutak + čas + momenat*).

2. Vrste riječi koje se razlikuju na leksičkom nivou su: imenice, glagoli, pridjevi i prilozima. U svim varijantama registrovali smo ukupno 658 tipova leksičkih razlika (imenice 351, glagoli 105 i pridjevi i prilozima 202).

U sljedećoj tabeli dat je ukupan iznos leksičkih razlika po vrstama riječi.

tipovi	imenice	glagoli	pridjevi i prilozima	ukupno
bk – s	259	78	168	505
bs – k	46	10	20	76
ks – b	4	2	2	8
b – k – s	42	15	12	69
ukupno	351	105	202	558

Najčešća nepodudarnost je među imenicama, a najfrekventnije su razlike prvog tipa (259), zatim drugog (46) i četvrtog (42), a najmanje trećeg tipa (4). U sistemu glagola najčešće su razlike prvog (78), zatim četvrtog (15)

¹ Ovaj originalni tekst označavamo kao DS, a tri jezičke varijante imaju oznake: Db – bosanska verzija, Dh – hrvatska verzija i Ds – srpska verzija.

i drugog (10), a najmanje trećeg tipa (2). Kod pridjeva i priloga najviše su nepodudarnosti u prvom tipu (168), zatim u drugom (20) i četvrtom (12), a najmanje u trećem (2). U sve tri varijante najfrekventnije su razlike prvog tipa (505), zatim drugog (76) i četvrtog (69), a najmanje trećeg (8). U daljoj analizi razmotrit ćemo sistem imenica.

U prvi tip spadaju oni leksemi koji se u Db i Dh razlikuju od onih u Ds. Našli smo 259 takvih korelacija u DS. U Db i Dh zabilježili smo leksem *provedba*, a u Ds *implementacija*. U ovom primjeru Db i Dh imaju ispred imenice *provedba* glagol *osigurati*, a Ds konstrukciju *da + obezbediti*. Recimo:

Koordinirati aktivnostima civilnih organizacija i agencija u Bosni i Hercegovini kako bi osigurao efikasnu *provedbu* civilnih aspekata mirovnog rješenja. (Db:10/2.1c)²

[...] usklađivati djelatnosti građanskih organizacija i agencija u Bosni i Hercegovini kako bi se osigurala uspješna *provedba* civilnih aspekata mirovnoga rješenja. (Dh:10/2.1c)

[...] koordinirati aktivnosti civilnih organizacija i agencija u BiH, da bi se obezbedila efikasna *implementacija* civilnih aspekata mirovnog rešenja. (Ds:10/2.1c)

U bosanskom standardu normirani su leksemi *provedba* i *implementacija* (Hal 1995: 466, 261), dok se u bosanskom jeziku koristi *provedba* (Isaković 1992: 342). Hrvatski standard propisuje imenicu *provedba* (B/F/M 1971: 268), a u hrvatskom jeziku susreće se *provedba* i *implementacija* (HER 2004/9: 24/4: 186). U srpskom jeziku nalazimo leksem *provedba* (Rečnik MS/MH 1969/5: 139).³ Kro-Korp1 ima 21 972 primjera za *provedbu* i 348 za *implementaciju*. U Kro-Korp2 našli smo 49 riječi *provedba* i 6 *implementacija*. Serb-Korp sadrži 3 primjera sa leksemom *provedba* i 168 sa *implementacija*. U bosanskim tekstovima Gralis-Korpusa riječ *provedba* je češće zastupljena (48) od *implementacija* (17). Hrvatski dio sadrži 81 jedinicu *provedba*, a samo 16 *implementacija*. U srpskim tekstovima nismo našli nijedan primjer za riječ *provedba*, dok je pojavnica *implementacija* zastupljena 32 puta.

U drugi tip spadaju imenice koje se u bosanskoj i srpskoj verziji razlikuju od onih u hrvatskoj. U DS smo našli 46 ovakvih primjera. Db i Ds imaju leksem *obaveza*, a Dh *obveza*. U Dh smo registrovali osim imenice *obveza* i glagol *obvezuju*, dok se u Db i Ds pojavljuje *obavezuju*. Ovdje je do nepodudarnosti došlo zbog individualnog izbora riječi. Primjer:

² Jezik: aneks/član/podčlan.

³ Nema u S-Simić, S-P/J/P i Pravopis MS/MH.

U izvršavanju *obaveza* izloženih u paragrafu (1), Stranke se naročito obavezuju da će prekinuti korištenje svakog oružja i eksplozivnih naprava osim onoga koje je odobreno ovim Aneksom. (Db:1a/2.2)

U izvršavanju *obveza* izloženih u stavku (1), strane se osobito obavezuju da će prekinuti s upotrebom svakoga oružja i eksplozivnih naprava, izuzev onoga koje je odobreno ovim Aneksom. (Dh:1a/2.2)

Izvršavajući *obaveze* izložene u stavu 1, Strane se posebno obavezuju na prestanak otvaranja vatre iz svih oružja i eksplozivnih naprava, osim kako je dozvoljeno ovim Aneksom. (Ds:1a/2.2)

U bosanskom standardu propisan je leksem *obaveza* (Hal 1995: 366), a u hrvatskom *obveza* (B/F/M 1971: 227). U hrvatskom jeziku koriste se riječi *obaveza* i *obveza* (HER 2004/7: 87). Srpski standard normira *obaveza* i *obveza* (Pravopis MS/MH 1985: 193), što nalazimo i u rječnicima (Rečnik MS/MH 1969/3: 836, 841).⁴ Kro-Korp1 sadrži 3.640 primjera sa leksemom *obaveza* i 58 584 sa *obveza*. U Kro-Korp2 odnos riječi *obaveza* i *obveza* je 108 : 560. Serb-Korp sadrži 7549 imenica *obaveza* i 938 sa *obveza*. U standardima i korpusima situacija je slična, što zapažamo i u rječnicima. Leksem *obveza* je tipičniji za hrvatski, a *obaveza* za bosanski i srpski jezik.

U treći tip spadaju oni leksemi koji se u hrvatskoj i srpskoj verziji razlikuju od onih u bosanskoj. U DS registrovali smo četiri takva slučaja. Db koristi leksem *stranka*, dok se u Dh i Ds nalazi *strana*. Spoj imenice i glagola je različita: u Db nalazimo imenicu *stranke* + glagol *pozdravljaju* + glagol *podržavaju*, Dh ima imenicu *strane* + glagol *pozdravljaju* + glagol *podupiru*, Ds sadrži spoj imenice *strane* + glagola *pozdravljaju* i *prihvataju*. Recimo:

Stranke pozdravljaju i podržavaju postignute dogovore o Ustavu Bosne i Hercegovine izložene u Aneksu 4. (Db:uvod/5)

Strane pozdravljaju i podupiru postignute dogovore o Ustavu Bosne i Hercegovine, što je izloženo u Aneksu 4. (Dh:uvod/5)

Strane pozdravljaju i prihvataju aranžmane koji su napravljeni u vezi sa Ustavom Bosne i Hercegovine, kao što je izloženo u aneksu 4. (Ds:uvod/5)

U bosanskom standardu propisan je leksem *stranka* (Hal 1995: 524), dok je u hrvatskom normirana riječ *strana* (B/F/M 1971: 293). U hrvatskom jeziku koriste se obje imenice (HER 2004/10: 160), kao i u srpskom jeziku (Rečnik MS/MH 1969/6: 14, 15).⁵ Korpusi pokazuju slijedeće saodnose. Kro-

⁴ Nema u B-Isaković 1992, S-P/J/P 1995 i S-Simić 2003.

⁵ Nema u B-Isaković 1992, S-P/J/P 1995, S-Simić 2003 i Pravopis MS/MH 1985.

Korp1 sadrži 51.311 primjera sa leksemom *strana* i 163.191 sa *stranka*. Kro-Korp2 ima 437 imenica *strana* i 7.914 *stranka*. Serb-Korp obuhvata 10.356 riječi *strana* i 16.896 *stranka*.

Za četvrti tip našli smo ukupno 42 primjera, u kojima se imenice razlikuju u sve tri verzije. Db ima *predsjedavajući*, Dh *predsjedatelj*, a Ds *predsjednik*. U Db i Dh dolazi spoj imenice *osoba* + zamjenica *koji* + prezent glagola *odrediti*, dok je u Ds imenica *lice* + zamjenica *koji* + konstrukcija *da* + prezent glagola *odrediti*. Primjer:

[...] ostale osobe koje odredi *predsjedavajući*; (Db:1a/8.2)

[...] ostale osobe koje odredi *predsjedatelj*; (Db:1a/8.2)

[...] drugih lica koja može da odredi *predsjednik*; (Ds:1a/8.2)

U bosanskom standardu propisani su leksemi *predsjedavajući*, *predsjedatelj* i *predsjednik* (Hal 1995: 437). U hrvatskom jeziku koriste se sve navedene riječi, dok je imenica *predsjednik* označena kao srbizam (HER 2004/8: 214, 215), a standardizovani su *predsjedatelj* i *predsjednik* (B/F/M 1971: 255). U srpskoj normi propisane su riječi *predsjednik/predsjednik* (P/J/P 1995: 277), *predsjednik/predsjednik* (Pravopis MS/MH 1985: 212), zatim *predsjednik/predsjednik* (RS 2003: 243), dok srpski rječnici daju samo *predsjednik* (Rečnik MS/MH 1969/4: 912).⁶ Kro-Korp1 ima 578 leksema *predsjedavajući*, 763 *predsjedatelj* i 38 *predsjednik*. U Kro-Korp2 saodnos je 2 *predsjedavajući* : 1 *predsjedatelj* : 41 *predsjednik*. Serb-Korp sadrži 730 riječi *predsjedavajući* i 34.753 *predsjednik*.

Bosanska, hrvatska i srpska varijanta imaju ukupno 63.488 leksema. Pojedinačno smo registrovali 19.748 jedinica u bosanskom tekstu, 19.852 u hrvatskom i 23.888 u srpskom.

Db		Dh		Ds	
<i>i</i>	1.050	<i>biti</i>	1.267	<i>i</i>	1.373
<i>biti</i>	821	<i>i</i>	1.048	<i>biti</i>	982
<i>u</i>	627	<i>u</i>	615	<i>u</i>	736
<i>koji</i>	387	<i>koji</i>	420	<i>htjeti</i>	625
<i>htjeti</i>	360	<i>htjeti</i>	390	<i>da</i>	438

Po vrstama riječi najfrekventniji su veznici, glagoli i prijedlozi. U Db i Ds na prvom mjestu nalazi se veznik *i*, dok se u Dh najčešće ponavlja pomoćni glagol *biti*. Ipak, u srpskoj verziji preovladava oblik *i*. Navest ćemo jedan primjer u kome se u Db i Dh koristi riječca *te*, dok Ds ima veznik *i*.

⁶ Nema u B-Isaković 1992.

Stranke će naročito potpuno poštovati međusobnu suverenu jednakost, rješavati sporove mirnim putem, *te* se suzdržati od svake akcije, prijetnjom ili upotrebom sile ili na drugi način, protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke neovisnosti Bosne i Hercegovine ili bilo koje druge države. (Db:1)

Strane će posebice potpuno poštovati međusobnu suverenu jednakost, rješavati sporove mirnim putem, *te* se suzdržati od svake akcije prijetnjom ili uporabom sile ili na drugi način, protiv teritorijalne cjelovitosti ili političke neovisnosti Bosne i Hercegovine ili bilo koje druge države. (Dh:1)

Posebno, strane će u potpunosti poštovati suverenu jednakost jedna druge, rješavaće sporna pitanja mirnim sredstvima *i* uzdržaće se od bilo kakvih akcija, putem prijetnje ili upotrebe sile ili na bilo koji drugi način, protiv teritorijalnog integriteta ili političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine ili bilo koje druge države. (Ds:1)

Razlog frekventnije upotrebe *i* u Ds je taj što Db i Dh imaju oblik *te* tamo gdje se u Ds nalazi veznik *i*.

Postoji još jedan interesantan primjer u kojem Db i Ds imaju više veznika *i*, a Dh *te*:

Stranke će osigurati bezopasno *i* sigurno okruženje za sve osobe na područjima pod svojom jurisdikcijom održavanjem ustanova za provođenje građanskih zakona koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim, normama *i* poštovati međunarodno priznata ljudska prava *i* temeljne slobode, *te* poduzimati sve ostale primjerene mjere. (Db: 1a/2.3)

Strane će osigurati bezopasno okruženje za sve osobe na područjima pod svojom jurisdikcijom održavanjem ustanova za provedbu građanskih zakona, koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim normama *i* poštovati međunarodno priznata ljudska prava *i* temeljne slobode, *te* poduzimati sve ostale primjerene mjere. (Dh:1a/2.3)

Strane će obezbediti sigurno *i* bezbedno okruženje za sva lica u svojim jurisdikcijama održavanjem agencija za sprovođenje civilnih zakona koji deluju u skladu sa međunarodno priznatim standardima *i* uz poštovanje međunarodno priznatih ljudskih prava *i* osnovnih sloboda, *i* preduzimanjem drugih odgovarajućih mera. (Ds:1a/2.3)

U navedenom primjeru u Db nalazimo veznik *i* tri puta, dok se u Dh *i* koristi dva puta. U Ds je četiri puta upotrebljen veznik *i*.

U Db i Ds se na drugom mjestu nalazi pomoćni glagol *biti*, a u Dh veznik *i*.

Stranke će regulirati svoje odnose u skladu s načelima *izloženim* u Povelji Ujedinjenih naroda, kao i s Helsinškim završnim dokumentom i drugim dokumentima Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi. (Db:1)

Strane će regulirati svoje odnose u skladu s načelima koja *su* izložena u Povelji Ujedinjenih naroda, kao i s Helsinškim završnim dokumentom i drugim dokumentima Organizacije za sigurnost i suradnju u Evropi. (Dh:1)

Strane će sprovoditi svoje odnose u skladu sa principima *izloženim* u Povelji Ujedinjenih nacija, kao i u Helsinškom završnom aktu i drugim dokumentima Organizacije za bezbednost i saradnju u Evropi. (Ds:1)

Razlog veće upotrebe pomoćnog glagola *biti* u hrvatskoj verziji leži u tome što Dh ima spoj *su* + glagol *izložiti*, dok je Db i Dh samo oblik *izloženim*.

Treći najčešći leksem je prijedlog *u*, i to u sve tri varijante. U Db i Dh na četvrtom mjestu nalazi se zamjenica *koji*. Međutim, u Ds na istoj poziciji dolazi pomoćni glagol *htjeti*, koji je u Db i Dh na petom mjestu.

Stranke će reagirati na navodna kršenja odredbi ovog Aneksa postupcima *koji* su predviđeni članom 8. (Db:1a/2.5)

Strane će reagirati na navodna kršenja odredbi ovoga Aneksa postupcima *koji* su predviđeni Člankom 8. (Dh:1a/2.5)

Strane će reagovati na navodna kršenja odredaba ovog Aneksa putem procedura *predviđenih* u članu 8. (Ds:1a/2.5)

Jedan od razloga povećane učestalosti oblika *koji* u Db i Dh je konstrukcija zamjenica *koji* + pomoćni glagol *su* + glagol *predviđeni* (Ds ima samo pridjev *predviđenih*).

U Db i Dh se riječca *da* nalazi na petnaestom mjestu, a u Ds na petom. U srpskom jeziku imamo *moram da pišem*, a u hrvatskom *moram pisati*. Primjer:

IFOR ima pravo *narediti* da se svo vojno osoblje, aktivno ili rezervno, s prebivalištem u Zoni razdvajanja između entiteta, prijavi odgovarajućem zapovjedničkom mjestu iz člana 6 koje je najbliže njihovom prebivalištu.

(Db: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama)

IFOR ima pravo *narediti* da se sve vojno osoblje, djelatno ili pričuvno, s prebivalištem u zoni razdvajanja između entiteta prijavi odgovarajućem zapovjedničkom mjestu (Članak 6.), koje je najbliže nji-

hovu prebivalištu. (Dh: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama)

IFOR ima ovlaštenje *da naredi* da svo aktivno i rezervno vojno osoblje, koje prebiva u zoni razdvajanja između Entiteta, registruje pri odgovarajućoj komandnoj stanici IFOR-a, pomenutoj u članu 6, koja je najbliža njihovom prebivalištu. (Ds: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama)

Možemo zaključiti da je prvih pet najfrekventnijih leksema rezultat slobodnog prijevoda i pravopisnih nepodudarnosti. U Db i Ds je najčešći veznik *i*, dok se u obje verzije na drugom mjestu nalazi pomoćni glagol *biti*. Dh ima na drugom mjestu veznik *i*, a na prvom pomoćni glagol *biti*. Razlog veće upotrebe *i* u Db i Ds je taj što u Dh često umjesto pomenutog veznika stoji oblik *te*. Pomoćni glagol *biti* je frekventniji u hrvatskoj verziji jer se u Dh nalazi spoj *su* + glagol *izložiti*, dok u Db i Dh dolazi oblik *izloženim*. Prijedlog *u* je na trećem mjestu u sve tri verzije. U Db i Dh četvrto mjesto zauzima zamjenica *koji*. U Ds je na istoj poziciji pomoćni glagol *htjeti*. Jedan od razloga povećane učestalosti oblika *koji* u Db i Dh jeste spoj zamjenica *koji* + pomoćni glagol *su* + glagol *predviđeni*, dok Ds ima samo pridjev *predviđeni*. Pomoćni glagol *htjeti* u Ds nalazi se na četvrtom, a u Db i Dh na petom mjestu. Peto mjesto u Ds zauzima riječca *da*, dok se u Db i Dh nalazi na petnaestom mjestu. Razlog mnogo veće upotrebe *da* leži u tome što se u srpskom jeziku koristi konstrukcija *da* + prezent (*moram da pišem*), a u hrvatskom infinitiv (*moram pisati*).

Izvori

Ds: <http://www.vladars.net/lt/zakoni/dejton.html>

Dh: <http://www.oscebih.org/overview/gfap/bos/default.asp>

Db: http://www.soros.org.ba/docs_pravo/ustav-txt/prof-dr.omer-ibrahimagic.doc

Korpusi

Bos-Korp: <http://www.tekstlab.uio.no/Bosnian/Korpus2.html>

Kro-Korp 1: Hrvatski nacionalni korpus: <http://www.hnk.ffzg.hr/>

Kro-Korp 2: Hrvatska jezična mražna riznica: <http://riznica.ihjj.hr/>

Serb-Korp: Srpski korpus: <http://www.korpus.matf.bg.ac.yu/korpus/logout.php>

Pravopisi

- B/F/M 1971: Babić, Stjepan; Finka, Božidar; Moguš, Milan. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hal 1995: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Pravopis MS/MH 1985: Matica Srpska, Matica Hrvatska. *Pravopis srpsko-hrvatskoga jezika*. Novi Sad – Zagreb: Školsko izdanje.
- S-P/J/P 1995: Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica, Mato. *Pravopis srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica Srpska – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- S-Simić 2003: Simić, Radoje. *Srpski pravopis*. Beograd: Jasen.

Rječnici

- HER 2002: Jojić, Ljiljana; Matasović, Ranko (Hg.): *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- B-Isaković 1992: Isaković, Alija. *Rječnik karakteristične leksike u bosansko-me jeziku*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- MS/MH Rečnik 1969: *Rečnik srpsko-hrvatskoga književnog jezika*. Knj. I–VI. Novi Sad – Zagreb: Matica Srpska/Matica Hrvatska.

Maja Midžić (Graz)

Lexikalische Unterschiede in der bosnischen, kroatischen und serbischen Version des Vertrages von Dayton

Das Ziel dieser Arbeit ist es, alle drei Übersetzungen des Friedensvertrags von Dayton auf lexikalischer Ebene zu vergleichen sowie die lexikalischen Unterschiede in den bosnischen, kroatischen und serbischen Versionen dieses Vertrags zu identifizieren. In dieser Arbeit werden nur Substantive analysiert. Unter lexikalischen Unterschieden versteht man nicht-identische Nomen in der bosnischen, kroatischen und serbischen Version. Im Vertrag von Dayton wurden vier Arten solcher Unterschiede festgestellt, wobei diese dahingehend unterteilt wurden, indem man ein Wort zur Analyse heranzog und dann verglich, wie es sich vom Wort in den anderen Sprachen unterscheidet. Unter den ersten Typ der lexikalischen Unterschiede fallen all jene Nomen, die in der bosnischen und kroatischen Version des Vertrages von Dayton gleich sind, sich aber von der serbischen Version unterscheiden, wie etwa K: *načelo*, B: *načelo*, S: *princip*. Im zweiten Typ ist die bosnische und serbische Variante anders als die kroatische, zum Beispiel B: *tačka*, K: *točka*, S: *tačka*. Im dritten Typ unterscheidet sich die bosnische Variante von der kroatischen und serbischen B: *sistem*, S: *sastav*, K: *sastav*; während im vierten Typ keine der drei Varianten miteinander übereinstimmen, z. B.: B: *trenutak*, K: *čas*, S: *momenat*.

Maja Midžić
Kaiser-Franz-Josef-Kai 42
8010 Graz
majamarija24@hotmail.com

Midžić Maja (Graz)

Najfrekventniji leksemi u Dejtonskom sporazumu

Cilj ovog rada je da se utvrdi učestalost riječi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj varijanti Dejtonskog sporazuma. Zanimalo nas je koji su to najfrekventniji leksemi. Rezultate iz DS¹ smo uporedili sa onima u bosanskom, hrvatskom i srpskom dijelu Gralis-Korpusa.

Dejtonski mirovni sporazum pravni je akt sporazumnog karaktera, koji je stupio na snagu 14. decembra 1995. godine. Njime je zvanično prekinut rat u Bosni i Hercegovini, koji je trajao od 1991. do 1995. godine (Dejton1). S obzirom na to da je DS preveden na tri jezika: bosanski, hrvatski i srpski, odlučili smo istražiti razlike među najučestalijim leksemima u ove tri verzije. Skoncentrisali smo se na petnaest najfrekventnijih. Prvih pet pozicija zauzimaju sljedeće vrste riječi:

	Db		Dh		Ds	
1.	<i>i</i>	1050	<i>biti</i>	1267	<i>i</i>	1373
2.	<i>biti</i>	821	<i>i</i>	1048	<i>biti</i>	982
3.	<i>u</i>	627	<i>u</i>	615	<i>u</i>	736
4.	<i>koji</i>	387	<i>koji</i>	420	<i>ht(j)eti</i>	625
5.	<i>htjeti</i>	360	<i>htjeti</i>	390	<i>da</i>	438

U Db i Ds na prvom mjestu nalazi se veznik *i*, dok se u Dh najčešće ponavlja pomoćni glagol *biti*.² Ipak, u srpskoj verziji se oblik *i* najviše upotrebljava. Navešćemo jedan primjer kada Db i Dh imaju riječca *te*, a Ds veznik *i*.

Stranke će naročito potpuno poštovati međusobnu suverenu jednakost, rješavati sporove mirnim putem, *te* se suzdržati od svake akcije [...] (Db: 1) ♦ Strane će posebice potpuno poštovati međusobnu suverenu jednakost, rješavati sporove mirnim putem, *te* se suzdržati od svake akcije [...] (Dh: 1) ♦ Posebno, strane će u potpunosti poštovati suverenu jednakost jedna druge, rješavaće sporna pitanja mirnim sredstvima *i* uzdržaće se od bilo kakvih akcija [...] (Ds: 1)

Razlog frekventnije upotrebe *i* u Ds je taj što Db i Dh imaju oblik *te* tamo gdje se u Ds nalazi veznik *i*.

¹ DS – Dejtonski sporazum.

² Db, Dh, Ds – bosanska, hrvatska i srpska verzija Dejtonskog sporazuma.

Zabilježili smo još jedan sličan primjer u kojem Db i Ds imaju više veznika *i*, dok Dh ima *te*:

Stranke će osigurati bezopasno *i* sigurno okruženje za sve osobe na područjima pod svojom jurisdikcijom održavanjem ustanova za provođenje građanskih zakona koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim, normama *i* poštovati međunarodno priznata ljudska prava *i* temeljne slobode, *te* poduzimati [...] (Db: 1a/2.3) ♦ Strane će osigurati bezopasno okruženje za sve osobe na područjima pod svojom jurisdikcijom održavanjem ustanova za provedbu građanskih zakona, koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim normama *i* poštovati međunarodno priznata ljudska prava *i* temeljne slobode, *te* poduzimati [...] (Dh: 1a/2.3) ♦ Strane će obezbediti sigurno *i* bezbedno okruženje za sva lica u svojim jurisdikcijama održavanjem agencija za sprovođenje civilnih zakona koji deluju u skladu sa međunarodno priznatim standardima *i* uz poštovanje međunarodno priznatih ljudskih prava *i* osnovnih sloboda, *i* preduzimanjem [...] (Ds: 1a/2.3)

U navedenom primjeru u Db nalazimo veznik *i* tri puta, a na kraju rečenice *te*, dok se u Dh *i* koristi samo dva puta. U Ds se oblik *i* susreće četiri puta.

Hrvatski tekstovi u Gralis-Korpusu imaju 2.278 oblika *te*, dok u bosanskom dijelu nalazimo 1.009, a u srpskom 1.563. Veznik *i* pojavljuje se u Bs 15.209 puta, u Hr 43.449, a u Sr 41.187³. Navešćemo jedan primjer iz teksta „Zašto brz gospodarski rast nije dovoljan“ (PFS)⁴, koji se nalazi u Gralis-Korpusu, a potvrđuje češću upotrebu veznika *i* u bosanskim i srpskim tekstovima, dok u hrvatskim rečenicama susrećemo oblik *te*.

Previše je lako potpuno zaboraviti kako je bilo kad takve slobode nisu postojale *i* kako je to uticalo [...] (bs) ♦ No lako se zaboravlja kako je bilo kada tih sloboda nije bilo, *te* kako je to utjecalo [...] (hr) ♦ Međutim, olako se zaboravlja kakva je situacija bila kada takve slobode nisu postojale *i* kako je to uticalo [...] (sr)

U sljedećem primjeru se u Dh na prvom mjestu nalazi pomoćni glagol *biti*, a u drugim verzijama veznik *i*.

Stranke će regulirati svoje odnose u skladu s načelima *izloženim* u Povelji Ujedinjenih naroda [...] (Db: 1) ♦ Strane će regulirati svoje odnose u skladu s načelima koja *su* izložena u Povelji Ujedinjenih naroda [...]. (Dh: 1) ♦ Strane će sprovesti svoje odnose u skladu sa principima *izloženim* u Povelji Ujedinjenih nacija [...]. (Ds: 1)

³ Bs, Hr, Sr – bosanski, hrvatski, srpski tekstovi Gralis-Korpusa.

⁴ PFS – publicistički stil.

Razlog veće upotrebe pomoćnog glagola *biti* u hrvatskoj verziji leži u tome što Dh ima spoj *su* + glagol *izložiti*, dok Db i Dh imaju samo oblik *izložim*.

U Hr Gralis-Korpusa je glagol *biti* frekventniji (81.879) nego u Bs (27.809) i Sr (75.712).

Kao treća najčešća riječ je prijedlog *u*, i to u sve tri varijante. U Db i Dh na četvrtom mjestu nalazi se zamjenica *koji*. Međutim, u Ds na istom mjestu dolazi pomoćni glagol *htjeti*, dok je u Db i Dh isti leksem na petom mjestu.

Stranke će reagirati na navodna kršenja odredbi ovog Aneksa postupcima *koji* su predviđeni članom 8. (Db: 1a/2.5) ♦ Strane će reagirati na navodna kršenja odredbi ovoga Aneksa postupcima *koji* su predviđeni Člankom 8. (Dh: 1a/2.5) ♦ Strane će reagovati na navodna kršenja odredaba ovog Aneksa putem procedura *predviđenih* u članu 8. (Ds: 1a/2.5)

Jedan od razloga povećane učestalosti oblika *koji* u Db i Dh je u tome što u prvome imamo spoj zamjenica *koji* + pomoćni glagol *su* + glagol *predviđeni*, dok Ds daje samo pridjev *predviđenih*.

U bosanskim tekstovima Gralis-Korpusa registrovali smo 2.140 oblika *koji*, u hrvatskim 5.310, a u srpskim 5.703. Glagol *ht(j)eti* je u Gralis-Korpusu više zastupljen u Hr (8.224), nego u Sr (6.397).

Ako želimo glagol iz infinitiva prebaciti u buduće vrijeme, onda ćemo uz taj glagol dodati nenaglašeni prezent pomoćnog glagola *htjeti* (*ću*). Recimo: ukoliko glagol *pisati* stavimo u futur prvi, dobit ćemo *pisaću* (*pisati* + *ću*). Hrvatski pravopis se razlikuje od srpskog time što se u hrvatskom jeziku puni glagol piše odvojeno od pomoćnog glagola (*pisat ću*). Pomoćni glagol *htjeti* u Ds nalazi se na četvrtom, a u Db i Dh na petom mjestu.

Transportno preduzeće *upravlja* transportnom infrastrukturom kako je to dogovoreno između Stranaka. (Db: 9/ 2.4) ♦ Transportno poduzeće *upravlja* transportnom infrastrukturom kako je to dogovoreno između strana. (Dh: 9/ 2.4) ♦ Transportna korporacija *će upravljati* transportnim sredstvima kako se strane dogovore. (Ds: 9/ 2.4)

Možemo zaključiti da se u Ds više koristi futur, dok u Db i Dh nalazimo glagole u prezentu.

U Db i Dh se riječca *da* nalazi na petnaestom mjestu, a u Ds na petom. Do nepodudarnosti u upotrebi *da* dolazi zbog toga što se u Ds češće koristi konstrukcija *da* + prezent (*moram da pišem*), kojoj u Dh i Db odgovara infinitivna konstrukcija (*moram pisati*).

IFOR ima pravo *narediti* da se svo vojno osoblje, aktivno ili rezervno [...] (Db: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama) ♦

IFOR ima pravo *narediti* da se sve vojno osoblje, djelatno ili pričuvno [...] (Dh: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama) ♦ IFOR ima ovlaštenje *da naredi* da svo aktivno i rezervno vojno osoblje [...] (Ds: 1a/4/faza II/prema potrebi na određenim lokacijama)

U bosanskim tekstovima Gralis-Korpusa zabilježili smo 8.409 oblika *da*, u hrvatskom dijelu 18.777, a u srpskom 33.828.

U drugu grupu najfrekventnijih leksema spadaju:

Db		Dh		Ds		
6.	<i>na</i>	307	<i>na</i>	310	<i>za</i>	438
7.	<i>za</i>	301	<i>za</i>	298	<i>koji</i>	409
8.	<i>ili</i>	294	<i>ili</i>	295	<i>ili</i>	368
9.	<i>član</i>	251	<i>strana</i>	277	<i>na</i>	346
10.	<i>Bosna i Hercegovina</i>	236	<i>Bosna i Hercegovina</i>	235	<i>strana</i>	346

Kao što se vidi, na šestom mjestu u Db i Dh nalazi se prijedlog *na*, dok u Ds istu poziciju zauzima prijedlog *za*. Recimo:

Primajući *na* znanje Sporazum od 29. augusta 1995. kojim je delegacija Savezne Republike Jugoslavije ovlaštena potpisati u ime Republike Srpske dijelove mirovnog plana koji se odnose *na* nju [...] (Db: uvod) ♦ Primajući *na* znanje Sporazum od 29. kolovoza 1995. godine, kojim je delegacija Savezne Republike Jugoslavije ovlaštena potpisati u ime Republike Srpske dijelove mirovnoga plana koji se odnose *na* nju [...] (Dh: uvod) ♦ Primajući *k* znanju sporazum od 29. avgusta 1995. koji ovlašćuje delegaciju Savezne Republike Jugoslavije da u ime Republike Srpske potpiše dijelove mirovnog plana koji *se tiče* Republike Srpske [...] (Ds: uvod)

Razlog češće upotrebe oblika *na* u Db i Ds leži u slobodnom prijevodu. Na početku rečenice Ds umjesto prijedloga *na* stoji *k*. U sredini rečenice spojivost u Db i Dh je sljedeća: prijedlog *na* + zamjenica *nju*, dok Ds ima prezent glagola *ticati* + imenicu *Republika Srpska*. U Db i Dh nalazimo zamjenicu, a u Ds imenicu.

U bosanskom dijelu Gralis-Korpusa zabilježili smo 5.336 leksema *na*, u hrvatskom 16.260, a u srpskom 15.868. Oblik *za* pojavljuje se 3.203 puta u bosanskim tekstovima Gralis-Korpusa, 7.939 u hrvatskim, a 8.068 u srpskim.

Prijedlog *za* je frekventniji u Ds. Db i Dh imaju kao ekvivalent prijedlog *o*, a Ds *za*.

Konačnu odluku *o* postavljanju navedenih oznaka donosit će IFOR. (Db: 1a/4/faza I i 2a) ♦ Konačnu odluku *o* postavljanju navedenih

oznaka donosit će IFOR. (Dh: 1a/4/faza1 i 2a) ♦ Konačnu odluku za postavljanje takvih markera imaće IFOR. (Ds: 1a/4/faza1 i 2a)

Sedma riječ po upotrebnoj vrijednosti u Db i Dh je prijedlog *za*, a u Ds *koji*. Sljedeći najfrekventniji leksem je veznik *ili*, koji je na osmom mjestu u sve tri verzije. Zatim dolazi imenica *član* u Db, *strana* u Dh i prijedlog *na* u Ds. Recimo:

Stranke se neće upuštati u ophodnje [...] (Db: 1a/2.2) ♦ *Strane se neće upuštati u ophodnje [...]* (Dh: 1a/2.2) ♦ *One neće biti angažovane u patroliranju [...]* (Ds: 1a/2.2)

Leksem *stranke* nalazimo u Db, *strane* u Dh i Ds. U Dh se riječ *strane* više upotrebljava zato što Ds nema uvijek imenicu, nego zamjenicu *one*. U bosanskom dijelu Gralis-Korpusa registrovali smo 329 *strana*, u hrvatskom 1.122, a u srpskom 1.189. To potvrđuju i korpusi: zamjenice *on*, *ona*, *ono* itd. pojavljuju se u srpskim tekstovima Gralis-Korpusa 3.331, u hrvatskom 3.303, a u bosanskom 1.118.

U Db i Dh deseta najfrekventnija riječ je vlastita imenica *Bosna i Hercegovina*, a u Ds *strana*.

U roku od sedam dana nakon što ovaj Sporazum (u daljnjem tekstu „Aneks“) stupi na snagu, Republika *Bosna i Hercegovina*, Federacija *Bosne i Hercegovine* i Republika Srpska [...] (Db: 1b/2) ♦ U roku od sedam dana nakon što ovaj Sporazum (u daljnjem tekstu „Aneks“) stupi na snagu, Republika *Bosna i Hercegovina*, Federacija *Bosne i Hercegovine* i Republika Srpska [...] (Dh: 1b/2) ♦ U roku od sedam dana pošto ovaj Sporazum (u daljem tekstu Aneks) stupi na snagu Republika *BiH*, Federacija *BiH* i Republika Srpska [...] (Ds: 1b/2)

Db i Dh sadrže puni naziv *Republika Bosna i Hercegovina* ili *Federacija Bosna i Hercegovina*, dok Ds ima nekad puno ime u tekstu, a zatim skraćenicu *BiH*. Upravo zbog te varijacije u Ds *Bosna i Hercegovina – BiH*, ova skraćunica se pojavljuje 80 puta, dok smo u Dh zabilježili 5 takvih oblika. Db nema nijedan primjer sa *BiH*.

Sljedećih pet najučestalijih riječi su:

Db			Dh		Ds	
11.	<i>stranka</i>	228	<i>to</i>	226	<i>član</i>	275
12.	<i>od</i>	182	<i>članak</i>	180	<i>od</i>	263
13.	<i>s</i>	177	<i>s</i>	179	<i>sa</i>	219
14.	<i>da</i>	174	<i>od</i>	177	<i>Bosna i Hercegovina</i>	219
15.	<i>pravo</i>	168	<i>da</i>	171	<i>sporazum</i>	195

U bosanskoj verziji na jedanaestom mjestu nalazi se imenica *stranka*, u hrvatskoj zamjenica *to*, dok u srpskoj na istoj poziciji stoji leksem *član*. Db sadrži riječ *stranka*, dok Dh i Ds imaju *strana*.

Bez obzira na navedene odredbe, svaka *Stranka* će poštovati svaku naredbu ili zahtjev [...] (Db: 1a/9.7) ♦ Bez obzira na navedene odredbe, svaka će *strana* poštovati svaku zapovijed ili zahtjev [...] (Dh: 1a/9.7) ♦ Bez obzira na gornje odredbe *Strane* će poštovati svako naređenje ili zahtev [...] (Ds: 1a/9.7)

Dvanaesta najčešća riječ u Db i Ds je prijedlog *od*, a u Dh imenica *članak*.

Vijeće prima, upućeno *od* Ombudsmana, u ime prijavitelja, ili direktno *od* bilo koje Stranke ili osobe, nevladine organizacije, ili grupe pojedinaca koji tvrde da su žrtve nasilja *od* bilo koje Stranke [...] (Db: 6/pogl.2/dioC/8.1) ♦ Vijeće prima, upućeno *od* Ombudsmana, u ime prijavitelja, ili izravno *od* bilo koje Strane [...] (Dh: 6/pogl.2/dioC/8.1) ♦ Dom će dobijati aktove *od* ombudsmena u ime podnositelaca prijave, ili direktno *od* bilo koje strane ili lica, nevladine organizacije ili grupe lica koji tvrde da su žrtva kršenja *od* bilo koje strane [...] (Ds: 6/pogl.2/dioC/8.1)

Razlog češće upotrebe oblika *od* u Db i Ds je u tome što Db i Dh imaju tri prijedloga *od*, dok Dh samo dva, iako je on najviše frekventan u Ds (263).

„Teško naoružanje“ odnosi se na sve tenkove i oklopna vozila, sve topništvo kalibra 75 mm i više, sve minobacače kalibra 81 mm i više, te svo protuzračno naoružanje kalibra 20 mm i više. (Db: 1a/4/faza 3.1) ♦ „Teško naoružanje“ odnosi se na sve tenkove i oklopna vozila, sve topništvo kalibra 75 mm i više, sve minobacače kalibra 81 mm i više, te sve protuzrakoplovno naoružanje kalibra 20 mm i više. (Dh: 1a/4/faza 3.1) ♦ „Teško naoružanje“ označava sve tenkove i oklopna vozila, svu artiljeriju *od* 75 mm i više, sve minobacače *od* 81 mm i više i svo protivavionsko oružje *od* 20 mm i više. (Ds: 1a/4/faza 3.1)

U Ds oblik *od* ponavlja se tri puta, dok se u Db i Dh uopšte ne pojavljuje. Bosanski tekstovi Gralis-Korpusa sadrže leksem *od* 2.659 puta, hrvatski 7.714, a srpski 7.991.

U sve tri varijante na trinaestom mjestu nalazi se prijedlog *s* i *sa*. U Db i Dh je frekventniji oblik *s* (177 i 179), a u Ds *sa* (225). Recimo:

Stranke će regulirati svoje odnose u skladu *s* načelima izloženim u Povelji Ujedinjenih naroda, kao i *s* Helsinškim završnim dokumentom [...] (Db: uvod/1) ♦ Strane će regulirati svoje odnose u skladu *s* načelima koja su izložena u Povelji Ujedinjenih naroda, kao i *s* Helsinškim završnim dokumentom [...] (Dh: uvod/1) ♦ Strane će sprovoditi

svoje odnose u skladu *sa* principima izloženim u Povelji Ujedinjenih nacija, kao i u Helsinškom završnom aktu [...] (Ds: uvod/1)

Prijedlog *s* je manje čest u Ds (17), kao i oblik *sa* u Db i Dh (51 i 56). Istu sliku daju i korpusi. U bosanskom dijelu Gralis-Korpusa zabilježili smo 1.231 oblika *sa*, u hrvatskom 2.045, a u srpskom 6.481. Prijedlog *s* ponavlja se u srpskim tekstovima 2.571, u hrvatskim 7.821, a u bosanskim 2.122. Npr.:

Stranke će u potpunosti surađivati *sa* svim međunarodnim osobljem [...] (Db: 1a/2.4) ♦ Strane će u potpunosti surađivati *sa* svim međunarodnim osobljem [...] (Dh: 1a/2.4) ♦ Strane će u potpunosti saradivati *sa* međunarodnim osobljem [...] (Ds: 1a/2.4)

Sljedeći najčešći primjer je u Db riječca *da*, u Dh prijedlog *od*, dok se u Ds tek na četrnaestom mjestu nalazi vlastita imenica *Bosna i Hercegovina*. Razlog manje frekventnosti leksema *Bosna i Hercegovina* jeste upotreba skraćnice *BiH* u Ds. Prijedlog *od* se nešto manje nalazi u Dh, kao što smo spomenuli u gornjem primjeru. Riječca *da* najfrekventnija je u Ds (438). Razlog je konstrukcija *da* + prezent, koja je češća u srpskom jeziku. Zato se i oblik *da* više koristi u Ds. U Db se isti oblik ponavlja tri puta više (174) nego u Dh (171).

Uvidajući potrebu za osiguranjem djelotvorne provedbe odredbi ovog Aneksa, te radi osiguranja poštovanja, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda poziva se *da* vlasti država članica ili regionalne organizacije i aranžmane *da* uspostave IFOR [...] (Db: 1a/6) ♦ Uvidajući potrebu za osiguranjem uspješne provedbe odredaba ovoga Aneksa, te radi osiguranja poštovanja, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda poziva vlasti država članica ili regionalne organizacije i aranžmane *da* uspostave IFOR [...] (Dh: 1a/6) ♦ Uvidajući potrebu *da* se obezbedi efikasna primena odredaba ovog Aneksa i *da* se obezbedi poštovanje, SB UN se poziva *da* ovlasti zemlje članice ili regionalne organizacije i aranžmane *da* uspostave IFOR [...] (Ds: 1a/6)

U gornjem primjeru Db ima dvije upotrebe prijedloga *od*, Dh samo jednu, a Ds četiri.

Na petnaestom mjestu je u Db imenica *pravo*, u Dh riječca *da*, dok je u Ds *sporazum*. Leksem *pravo* je podjednako zastupljen u sve tri varijante: u Ds najviše (173), u Dh manje (169) i u Db najmanje (168). Primjer:

Komisija može izbornim pravilima i propisima predvidjeti glasanje državljana čija imena nisu bila na Popisu stanovništva iz 1991. (Db: 3/4) ♦ Povjerenstvo može izbornim pravilima i propisima predvidjeti glasanje državljana koji nisu na Popisu stanovništva iz 1991. godine. (Dh: 3/4) ♦ Komisija može obezbediti u izbornim pravilima i u propisima za građane koji nisu registrovani u popisu iz 1991. godine *pravo* da glasaju. (Ds: 3/4)

U rečenici Ds ima imenicu *pravo*, dok u Db i Dh ovaj leksem nismo zapazili.

Na osnovu analize možemo zaključiti da su prema vrstama riječi najfrekventniji veznici, glagoli i prijedlozi. U Db i Ds najčešće se koristi veznik *i*, dok se na drugom mjestu nalazi pomoćni glagol *biti* u obje verzije. Dh ima na drugom mjestu veznik *i*, a na prvom pomoćni glagol *biti*. Razlog veće upotrebe *i* u Db i Ds je taj da u Dh češće umjesto pomenutog veznika stoji oblik *te*. Pomoćni glagol *biti* je više u upotrebi u hrvatskoj verziji, jer se u Dh nalazi spoj *su* + glagol *izložiti*, dok u Db i Dh stoji oblik *izloženim*. Prijedlog *u* je na trećem mjestu u sve tri verzije. U Db i Dh četvrto mjesto zauzima zamjenica *koji*. U Ds je na istom mjestu pomoćni glagol *htjeti*. Jedan od razloga povećane učestalosti oblika *koji* u Db i Dh jeste spoj zamjenica *koji* + pomoćni glagol *su* + glagol *predviđeni*, dok Ds ima samo pridjev *predviđenih*. Pomoćni glagol *htjeti* u Ds nalazi se na četvrtom, a u Db i Dh na petom mjestu. U odnosu na te podatke treba biti oprezan, jer se hrvatski pravopis razlikuje od srpskog time što se u hrvatskom jeziku puni glagol piše odvojeno od pomoćnog glagola (*pisat ću*), a u srpskom zajedno (*pisaću*). Peto mjesto u Ds zauzima riječca *da*, dok se u Db i Dh nalazi na petnaestom mjestu. Do nepodudarnosti dolazi zato što se u srpskom jeziku više koristi konstrukcija *da* + prezent (*moram da pišem*), a u hrvatskom infinitiv (*moram pisati*). Db i Dh na šestom mjestu imaju prijedlog *na*, dok je u Ds na istom mjestu oblik *za*. Spojivost je različita: u Db i Dh stoji prijedlog *na* + zamjenica *nju*, dok Ds ima prezent glagola *ticati* + imenica *Republika Srpska*. Prijedlog *za* je frekventniji u Ds, jer Db i Dh imaju kao ekvivalent oblik *o*. Sedma riječ po upotrebnoj vrijednosti u Db i Dh je prijedlog *za*, a u Ds *koji*. Veznik *ili* se nalazi na osmom mjestu u sve tri verzije. Deveto mjesto zauzima imenica *član* u Db, *strana* u Dh i prijedlog *na* u Ds. Db ima leksem *stranke*, Dh i Ds *strane*. U Dh se *strane* više upotrebljava zato što Ds nema uvijek imenicu nego zamjenicu *one*. U Db i Dh deseta najfrekventnija riječ je vlastita imenica *Bosna i Hercegovina*, a u Ds *strana*. Db i Dh sadrže puni naziv *Republika Bosna i Hercegovina* ili *Federacija Bosna i Hercegovina*, dok Ds ima nekad puno ime u tekstu, a nekad skraćenicu *BiH*. U bosanskoj verziji na jedanaestom mjestu nalazi se imenica *stranka*, u hrvatskoj zamjenica *to*, dok u srpskoj na istom mjestu stoji imenica *član*. Db sadrži riječ *stranka*, dok Dh i Ds imaju *strana*. Dvanaesta najfrekventnija riječ u Db i Ds je prijedlog *od*, a u Dh imenica *članak*. Db i Ds se više primjenjuje *od*, dok Dh nema ekvivalent za ovaj lik. U sve tri varijante na trinaestom mjestu nalazi se prijedlog *s* i *sa*. Sljedeći najčešći primjer je u Db riječca *da*, u Dh prijedlog *od*, dok se u Ds tek na četrnaestom mjestu nalazi vlastita imenica *Bosna i Hercegovina*. Na petnaestom mjestu u Db je imenica *pravo*, u Dh riječca *da*, dok je u Ds *sporazum*. Jedan od razloga frekventnije upotrebe imenice *pravo* u Ds jeste taj što u srpskoj verziji tamo gdje stoji imenica *pravo*, u Db i Dh nemaju ekvivalent za ovaj oblik. Možemo zaključiti da prvih petnaest najfrekventnijih leksema u sve tri verzije ispoljavaju razlike zbog slobodnog prijevoda i pravopisnih nepodudarnosti.

Izvori

Ds: <http://www.vladars.net/lt/zakoni/dejton.html>

Dh: <http://www.oscebih.org/overview/gfap/bos/default.asp>

Db: http://www.soros.org.ba/docs_pravo/ustav-txt/prof-dr.omer-ibrahim-agic.doc

<http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/>

Dejton1: http://bs.wikipedia.org/wiki/Daytonski_mirovni_sporazum

Maja Midžić (Graz)

Die häufigsten Lexeme im Vertrag von Dayton

In vorliegender Arbeit werden die ersten fünfzehn häufigsten Lexeme der drei sprachlichen Versionen (bosnisch, kroatisch, serbisch) des Vertrages von Dayton analysiert, wobei die Häufigkeit der einzelnen Lexeme in absoluten Zahlen eruiert wurde. An der ersten Stelle steht in der bosnischen und serbischen Version die Konjunktion *i* und in der kroatischen das Verb *sein*. In der kroatischen Variante dieses Textes kommt die Konjunktion *te* an jener Stelle, an der sich in der bosnischen und serbischen die Konjunktion *i* befindet.

Maja Midžić
Kaiser-Franz-Josef-Kai 42
8010 Graz
Österreich
majamarija24@hotmail.com

Amela Šehović (Sarajevo)

Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis)

U radu se istražuje zastupljenost mocionih sufiksa u nomina agentis et professionis u općejezičkim rječnicima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. Namjera je ovoga istraživanja utvrditi da li su leksikografski opisi ovih imenica u skladu sa jezičkom praksom sve većeg broja, mahom mlađih, govornika bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, koji mocione sufikse upotrebljavaju češće i u većem broju primjera nego prijašnje generacije. Kako su mlađe generacije generator jezičkih promjena, njihova uloga u širenju novih jezičkih praksi postaje neupitna. U skladu s tim, cilj je utvrditi i da li se u leksikografskim opisima navedene kategorije imenica poštuju donekle izmijenjena jezička stvarnost.

1. Uvod

Imenička mocija¹ i mocioni sufiksi u posljednje vrijeme predmet su istraživanja ne samo u radovima koji se tiču morfološko-tvorbene problematike nego i u radovima iz oblasti rodnih studija. Naime, tvorbeni način označavanja razlike u spolu poznat je pod nazivom *imenička mocija* (Ćorić 1982: 6–7), a mocioni sufiksi, kao afiksi za pridavanje roda², čine diskurzivne prakse za obilježavanje roda (genderizing discursive practises), uz druge specifične lingvističke izvore – zamjenice s oznakom roda, gramatičko slaganje roda i druge rodno označene lekseme (Eckert/McConnell-Ginet 2005: 254).

Kada se govori o imeničkoj mociji, to podrazumijeva da je od korelativnih imenica muškog roda, uz pomoć određenih formanata, moguće tvoriti nazive za bića ženskog spola. Iako se tvorbeni razred bića dijeli na dvije semantičke podvrste – nazive za lica i nazive za životinjske vrste – u radu se isključivo vrši analiza naziva za lica, i to uglavnom nomina agentis et professionis. Njima se, u ovome radu, smatraju, kako im i samo ime kaže, imenice koje označavaju vršitelja/icu radnje i predstavnika/icu profesije, uključujući i nositelje/ice titule u slučajevima gdje titula podrazumijeva bavljenje odre-

¹ Iz okvira imeničke mocije izlaze izvedenice sa značenjem supruge muškarca sa određenim zanimanjem, zvanjem ili titulom (Ćorić 1982: 13), jer one ne označavaju vršiteljku radnje, nositeljku osobine i sl., nego iskazuju poseban odnos žene prema muškarcu – najčešće odnos pripadanja. Ovakvi primjeri analiziraju se u dva slučaja – kada se tvorbeno poklapaju sa primjerima u kojima je realizirano značenje nomina agentis et professionis i kada je njihova upotreba zanimljiva iz sociolingvističkih razloga.

² Od objavljivanja članka R. Lakoff „Language and women’s place“ (1973) do danas prihvaćeno je da se rod posmatra kao društvena kategorija (snažno utemeljena u spolu) a spol isključivo kao biološka kategorija (up. npr. Wardhaugh 2002: 313; Wareing 2005: 76).

đenim zanimanjem (npr., dekan može biti samo profesor na fakultetu). Međutim, prema pravilu, muški član mocionog para se smatra nemarkiranim, a ženski markiranim, i to veoma često negativno – u literaturi se navodi primjer da se „*poeta* (se) smatra ozbiljnijim od *poetese*“ (Spolsky 1998: 38). Iz navedenih razloga, mnoge žene izbjegavaju vlastito imenovanje imenicama ženskog roda nastalim mocijском tvorbornom. Ipak, kada je ženski član para uobičajen u upotrebi, on n a j č e š ć e gubi svojstvo markiranosti³. To je obično slučaj kada su žene veoma brojne u nekoj oblasti, pa je njihovo označavanje zasebnom imenicom neka vrsta nužne prakse: *manekenka* (Anić 2006: 724, Vujačić/Gortan-Premk i dr. 2007: 677), *medicinarka* (Anić 2006: 737, Vujačić/Gortan-Premk i dr. 2007: 691) itd.

S druge strane, u nekada zajedničkoj srpskohrvatskoj/hrvatskosrpskoj normi ali i u savremenim normama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, iako s nejednakim udjelom, česta je praksa da se za osobe oba spola, predstavnike/ice određene profesije, zanimanja, nositelje/ice titule itd., dosljedno upotrebljava forma muškog roda, tzv. generička, koja se doživljava bezrodnom. Svaka drugačija upotreba jezika u takvim primjerima⁴ i danas se smatra neobičnom i, samim tim, markiranom. Naravno, razlozi takve prakse nisu uvijek samo lingvistički, a za istraživanje u ovom radu i jesu veoma poticajni upravo oni primjeri gdje je movirani femininum markiran – bilo da je to proisteklo iz značenja osnove riječi bilo iz označenosti sufiksa⁵. Stoga, ali i zbog sve primjetnijih promjena u savremenoj jezičkoj praksi govornika bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika na ovom planu, analizira se zastupljenost mocionih sufiksa prvenstveno u nomina agentis et professionis u općejezičkim rječnicima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika.

³ Imenica *ministrica*, i pored raširene upotrebe u hrvatskom jeziku, u Aniće-
vu „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“ obilježena je etiketom *žarg.* (2006: 755).

⁴ Imenica (državni) *sekretar*, kada se odnosi na osobu u diplomatskoj službi, u normi bosanskog i srpskog jezika moguća je samo u ovoj generičkoj formi, dok je u hrvatskom jeziku sve prisutniji imenički par (državni) *tajnik – tajnica*.

⁵ Neke istraživačice koje se bave ovom problematikom uočavaju da se „u nekim (se) jezicima, pak otišlo toliko daleko da, ako i postoje, oblici ženskoga spola nisu zadovoljavajući jer imaju tvorbeni nastavak koji pridaje pejorativno značenje ili pak slični umanjenci. Npr. u talijanskom, tako, sufiks *-essa* (npr. *professoressa*, od *professore*), osim što predstavlja sufiks za tvorbu ženskoga roda ujedno je jedan od onih sufikasa koji su sami po sebi već obilježeni, odnosno imaju neki svoj semantizam, nerijetko, negativne konotacije, odnosno, u hrvatskom, sličnost tvorbenog nastavka za umanjence *-čica*, i za ženski rod *-ica*“ (Lovrić-Jović 2002: 42). Međutim, u ovom kontekstu nisu problematični sami sufiksi nego značenje koje im se pridaje u svakodnevnoj praksi.

Imajući u vidu veliki obim građe koja se odnosi na (ne)upotrebu mocionih sufiksa u rječnicima, metodom slučajnog uzorka, odabrano je slovo **m** i ono je detaljno analizirano. Nejednak obim ovoga slova u konsultiranim rječnicima nije bio otežavajući faktor budući da su u obzir uzimane samo imenice koje mogu podlijegati imeničkoj mociji, a među njima na prvom mjestu nomina agentis et professionis⁶, i to one koje se pojavljuju u makar dva od tri analizirana rječnika.

2. Mocioni sufiksi u nomina agentis et professionis

U imeničkoj mociji sudjeluje nekoliko sufiksa: **-ica**, **-ka**, **-kinja**, **-inja**, **-ača**, **-ara**, **-lja** (**-ilja**, **-alja**), **-uša**, **-ulja**, **-ja**, **-(j)aka**, **-a** (Ćorić 1982), a u radu se analiziraju samo oni koji su potvrđeni rječničkim korpusom. Neki od navedenih sufiksa učestvuju u supletivnoj a drugi u integralnoj mociji, što je manje važno u ovom radu, koji u prvi plan stavlja analizu samih sufiksa. Naravno, tamo gdje je to nužno, razjašnjava se odgovarajući tip mocije, a sam korpus posvjedočuje veći broj primjera za integralnu mociju. U skladu s rečenim, u prvom planu su tvorbeni tipovi, u kojima se prvo navodi sufiks za ženski rod a onda za muški rod.

2.1. Tvorbeni tipovi **-ica**: -∅; **-ka**: -∅, **-kinja**: -∅, **-inja**: -∅

Sufiks **-ica** smatra se osnovnim sufiksom za feminiziranje imenica na -∅ (Ćorić 1982: 67), a konkurentni su mu sufiksi primarno **-ka**, **-kinja** i **-inja**.

2.1.1. Imenice muškog roda na **-or**, **-er**, **-ir**

Ove imenice uglavnom su stranog porijekla, a u prikupljenom korpusu najviše je onih koje završavaju na **-or**.

Imenice muškog roda na **-or**:

– *major* (Anić 2006: 716, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 360, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 670): *majorica* (Anić 2006: 716 – u prvom navođenju dodata etiketa *žarg.* i *vojn.*, a u drugom samo *vojn.*; ista imenica, navedena i zasebno, označava i majorovu suprugu; majorovicu, uz etiketu *razg.*; Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 360), dok u srpskom jeziku ova forma, zajedno uz *majorovicu*, označava samo majorovu suprugu⁷ (Vujanić/Gortan-Premk i

⁶ U lingvističkoj literaturi obično se ova dva tvorbeni podrazreda razdvajaju, što se primjenjuje i u ovom radu kada drugačije nije moguće. Međutim, ukoliko neki tvorbeni tip obuhvata oba tvorbeni podrazreda, oni se analiziraju kao cjelina.

⁷ Iako značenje nečije supruge izlazi iz okvira imeničke mocije, primjer je zanimljiv jer ne odgovara uobičajenom tvorbenom modelu ovakvih imenica. Naime, uobičajeno je da se na korijen, koji ovdje predstavlja titula *major*, doda pridjevski sufiks za označavanje prisvojnosti (**-ov**, **-ev** ili **-in**, ovdje bi se, prema završnom suglasniku korijena, očekivao sufiks **-ov**), a zatim sufiks za označavanje ženskoga spola **-ica**. To znači da sufiksni formant čine pridjevski i imenički sufiks, što utječe na izm-

dr. 2007: 670), što je u bosanskom jeziku označeno leksemom *majorovica* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 360).

Jedini slučaj u analiziranom korpusu za srpski jezik kada se isključivo navodi značenje nečije supruge, a ne i nomen professionis, jest primjer navedenih leksema *majorica* i *majorovica*. Znajući da se na važnost nekog pojma ukazuje većim brojem formi za njegovo označavanje, postavlja se pitanje zašto je imenovanje majorove supruge tako važno za srpski jezik?

Istovremeno, u srpskom jeziku se često jednom formom označava i nomina agentis et professionis i značenje nečije supruge (v. npr. *majstorica*, *mesarica*, *ministarka*, *mlinarica*, *mlinarka* – Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 670, 700, 712, 720), dok je u hrvatskom jeziku takva upotreba veoma rijetka. U slučaju kada se ona ipak desi, značenje nečije supruge se obilježava etiketom *razg.*, kao u slučaju imenice *majorica* (Anić 2006: 716).

– *majstor* (Anić 2006: 717, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 360, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 670): *majstorica* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 360, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 670 – ista imenica označava i majstorovu suprugu),

– *mentor* (Anić 2006: 744, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 372, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 698): *mentorica* (Anić 2006: 744),

– *mistifikator* (Anić 2006: 760, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 715) : *mistifikatorica*, *mistifikatorica* (Anić 2006: 760).

Ove imenice češće dobijaju sufiks **-ica**, a vrlo rijetko sufiks **-ka**. Pri tome, sufiks **-ica** se dodaje imenicama muškog roda na **-or** najčešće u hrvatskom jeziku.

jenu značenja imenice ženskoga roda, budući da je u tom slučaju njeno jedino značenje – značenje supruge nekog muškarca. Međutim, u imenici *majorica* značenje majorove supruge realizira se, i u hrvatskom i u srpskom jeziku, i pored odsustva pridjevnog sufiksa **-ov**, što je tvorbena veoma zanimljivo. S druge strane, *majorovica* je tipični primjer tvorbe imenica sa značenjem supruge nekog muškarca, koji je označen imenom ili titulom, kao što je to ovdje slučaj. Primjeri poput ovoga kao da potvrđuju stavove nekih lingvistica, koje uočavaju da je „sociološki (je) vjerovatno potpuno očigledno da žene u većini subkultura u našem društvu status postižu samo kroz očevu, muževu ili ljubavnikovu poziciju“ (Lakoff 1973: 62). Lingvistički, to se jasno manifestira kroz upotrebu spominjanih sufiksa, što omogućuje relevantne socio-lingvističke zaključke o svođenju mnoštva identiteta jedne žene na posredni identitet nečije supruge (v. Katnić-Bakaršić 2004: 97). Također, takvi primjeri samo potvrđuju da se „svakovrsne ideologije najjasnije (se) artikuliraju putem jezika“ (Kress 1985: 29), a tu povezanost jezika i ideologije najlakše je uočiti upravo na leksičkom nivou, što uvjerljivo ilustriraju navedeni primjeri.

Imenice muškog roda na **-er**:

– *magacioner* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 357, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 665): *magacionerka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 665),

– *maser* (Anić 2006: 731, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 365, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 682): *maserka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 682),

– *montažer* (Anić 2006: 775, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 729): *montažerka* (Anić 2006: 775).

Navedene imenice dosljedno dobijaju sufiks **-ka**, a više je zabilježeni primjera u srpskom jeziku.

U korpusu nisu zabilježeni primjeri imenica iz ovog semantičkog polja koje završavaju na **-ir**.

2.1.2. Imenice muškog roda na -ar

Zabilježena su dva primjera ovih imenica: *magistar* i *ministar*, od kojih druga označava nečiju funkciju, ne profesiju, ali je zanimljiva i tvorbeno i sociolingvistički, zbog čega zaslužuje pažnju.

– *magistar* (Anić 2006: 713, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 357, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 666): *magistra* (Anić 2006: 713).

Imenica *magistra* rijetki je primjer mocione upotrebe nastavka **-a**, kojim Ćorić pripisuje gramatičku i derivacionu funkciju nazivajući ga sufiksopleksijom **a** (1982: 158). Time je on izuzetak među ostalim sufiksima imeničke mocije navedenim u ovome istraživanju. Imenica *magistra* u značenju 'farmaceutkinja' u bosanskom i u srpskom jeziku smatra se stilski markiranom, te vjerovatno iz tih razloga nije ni navedena u rječnicima ovih jezika⁸. U srpskom se jeziku čak i imenica muškog roda *magistar*, čije je drugo značenje 'apotekar', smatra markiranom, na šta ukazuje upotrebna etiketa *arh*.

– *ministar* (Anić 2006: 755, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 378, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 712): *ministrica*⁹ (Anić 2006: 755 – *žarg.*, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 378), *ministarka* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 378, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 712 – žena ministar tek kao drugo

⁸ Postavlja se pitanje u kojoj je mjeri ovaj movirani femininum zaživio i u hrvatskom jeziku.

⁹ Ova forma, prema spomenutoj anketi, dominira u razgovornom bosanskom jeziku (v. Šehović 2003: 87), dok se *ministarka* danas više doživljava kao pejorativ. Međutim, u „Rječniku bosanskog jezika“ nisu navedene upotrebne etikete uz ove lekseme.

značenje), dok se u značenju ministrove supruge pojavljuju: *ministrovica* (Anić 2006: 756 – *razg.*, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 378) i *ministarka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 712 – prvo značenje ove imenice).

Forme ženskog roda od imenice *ministar* danas su raširenije u upotrebi nego što je to bio slučaj ranije kada su neki lingvisti isticali kako je npr. imenica *ministarka* nepogodna zbog familijarnog prizvuka koji sa sobom nosi (Klajn 1981: 147). Jasno je da je do promjena u jezičkoj upotrebi došlo prvenstveno zahvaljujući promijenjenoj situaciji u društvu, koje odlikuje veća zastupljenost žena na ministarskim pozicijama. U svakom slučaju, ovaj primjer slikovito predočava kako društvena praksa utječe na jezičku i kako se ona može mijenjati u pravcu upotrebe rodno osjetljivog jezika. Naravno, još uvijek je to proces koji i dalje traje.

Sociolingvistički, interesantno je utvrditi da se u opisu značenja imenice *ministarka* u srpskom jeziku na prvo mjesto stavlja značenje supruge ministra¹⁰, a tek na drugo mjesto značenje 'žena ministar'¹¹, dok se u svim drugim primjerima te vrste na prvo mjesto stavlja značenje nomina agentis et professionis.

Kada je riječ o imenicama *magistar* i *ministar*, može se izvesti zaključak da se u rječnicima i gramatikama još uvijek oklijeva u pogledu uvođenja njihovih ženskih parnjaka u normu standardnih jezika. Dovoljno je uočiti odsustvo bilo koje imenice ženskog roda od muškoga korelativa *magistar* u bosanskom i srpskom jeziku ili upotrebnu etiketu *žarg.* uz imenicu *ministrica* u Anićevu „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“. Osim toga, u „Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta“ ne navodi se primjer mocionog sufiksa/mocionih sufiksa za ove imenice (Silić/Pranjaković 2005: 163–164), što također dovoljno govori.

2.1.3. Imenice stranog porijekla na -ist i -n

Imenice stranog porijekla na -ist(a)¹² i -nt movirani femininum uglavnom grade sufiksima -kinja i -ica. Sufiks -kinja zaslužuje naročitu lingvistič-

¹⁰ Da li je uspomena na „Gospođu ministarku“ B. Nušića još toliko intenzivna da zatamnjuje sve učestaliju pojavu žena političarki?

¹¹ U slučaju imenice *mesarica* ovakav poredak (mesareva žena, pa tek onda žena mesar – nap. A. Š.) zasigurno izaziva manju zabunu budući da je malo žena kojima je ovo profesija.

¹² U hrvatskom jeziku dosljedno se upotrebljava oblik na -ist, a u bosanskom i srpskom jeziku ostavlja se mogućnost upotrebe i oblika -ista, što se obilježava stavljanjem vokala **a** među zagrade.

ku pažnju budući da je on, prema svom porijeklu, zapravo konglutinat, sastavljen od elemenata dvaju sufiksa: **-ka** i **-inja**¹³ (Ćorić 1982: 123).

a) Imenice na **-ist(a)**

Zabilježene su sljedeće imenice:

– *madrigalist* (Anić 2006: 712), *madrigalist(a)* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 667): *madrigalistkinja*, *madrigalistica* (Anić 2006: 712),

– *medievalist* (Anić 2006: 738), *medievalist(a)* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 691): *medievalistkinja*, *medievalistica* (Anić 2006: 738),

– *minijaturist* (Anić 2006: 755), *minijaturist(a)* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 711): *minijaturistkinja*, *minijaturistica* (Anić 2006: 755),

– *moralist* (Anić 2006: 776), *moralist(a)*¹⁴ (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 730): *moralistkinja* (Anić 2006: 776, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 730),

– *motociklist* (Anić 2006: 779), *motociklist(a)* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 391, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 733): *motociklistkinja* (Anić 2006: 779).

b) Imenice na **-nt**

U korpusu je potvrđen sljedeći primjer:

– *muzikant* (Anić 2006: 791, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 399, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 741): *muzikantkinja*, *muzikantica* (Anić 2006: 791).

Iz navedenih primjera očito je kako se imenice ženskog roda deriviraju od imenica stranog porijekla na **-ist(a)** i **-nt** samo u hrvatskom jeziku, dok u bosanskom¹⁵ i srpskom jeziku još uvijek nisu zabilježeni movirani femini-
numi tog tipa tvorbe.

2.1.4. Imenice s velarnim suglasnikom na kraju osnove

Ovim imenicama najčešće se dodaje mocioni sufiks **-inja**, koji je porijeklom iz praslavenskoga jezika (**-yni**), a sprečava palatalizaciju velarnih suglasnika ispred sebe i, samim tim, bilo kakve fonološke promjene (Ćorić

¹³ „Po svojoj formalnoj vezi blizak je sufiksu **-inja**, a po leksičko-semantičkim pokazateljima mnogo je bliži sufiksu **-ka**“ (Ćorić 1982: 123).

¹⁴ Imenica se razmatra samo u značenju 'etičar'.

¹⁵ Rezultati ankete iz 2003. godine upućuju na relativnu raširenost sufiksa **-ica** u toj funkciji u razgovornom bosanskom jeziku i nešto manje sufiksa **-kinja** (v. Šehović 2003: 87).

1982: 119). Ovaj sufiks nije pretjerano produktivan, što pokazuju i imenice s velarnim suglasnikom **g** na kraju osnove, koje su u svim konsultiranim rječnicima navedene isključivo u formi muškog roda:

– *meteorolog* (Anić 2006: 748, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 374, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 703),

– *mineralog* (Anić 2006: 755, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 374, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 711),

– *mitolog* (Anić 2006: 761, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 716).

Ipak, u „Velikom rječniku hrvatskog jezika“ zabilježen je i primjer *mistagog*: *mistagoginja* (Anić 2006: 759). Ovakva upotreba navedenog sufiksa relativno je česta u hrvatskim medijima.

Imenica *mag* u značenju ‘vrač, čarobnjak’, jedna je od rijetkih koja iz objektivnih razloga ne može dobiti ovaj sufiks i tako označiti osobu ženskoga spola. Naime, već postojeća imenica *maginja* označava biljku (Anić 2006: 713, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 665).

Imenice s velarnim suglasnikom na kraju osnove mogu primiti i sufiks **-kinja**, koji omogućuje da se izvrše fonološke promjene: *marksolog*: *marksološkinja* (Anić 2006: 729).

S druge strane, imenice muškog roda koje završavaju suglasnikom **h**, a označavaju pripadnike/ce religiozne i socijalne grupe, lakše primaju mocioni sufiks **-inja**:

– *monah* (Anić 2006: 773, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 388, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 727): *monahinja* (Anić 2006: 773, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 727),

– *monarh* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 388, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 727): *monarhinja* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 727).

Međutim, ove imenice, u užem smislu riječi, i nisu primjeri nomina agentis et professionis.

2.2. Tvorbeni tip **-ačica**: **-ač**

Ovaj tvorbeni tip isključivo obuhvata nomina agentis et professionis (Ćorić 1982: 71), što potvrđuju i sljedeći primjeri:

– *menjač* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 698), *mjenjač* (Anić 2006: 762, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 382, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 698): *mjenjačica* (Anić 2006: 762),

– *merač* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 698), *mjerač* (Anić 2006: 762, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 382, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 698): *meračica*, *mjeračica* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 699).

U oba primjera imenice muškog roda osim bića mogu označavati i predmete, što se ne odnosi na imenice ženskog roda, koje ostaju u tvorbenom razredu bića.

2.3. Tvorbeni tipovi -arka: -ar i -arica: -ar

Sufiksu **-ar** dodaju se dva mociona sufiksa – ili **-ka** ili **-ica** – zbog čega se oni navode zajedno u ovom pregledu tvorbenih tipova kojima se tvore imenice ženskog roda. Sam sufiks **-ar** je formant kojim se tvore nomina professionis prvenstveno od imeničkih, a rjeđe od glagolskih osnova (Ćorić 1982: 73), što potvrđuju i zabilježeni primjeri:

– *matematičar* (Anić 2006: 733, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 367, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 684): *matematičarka* (Anić 2006: 733, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 684), uz još jednu formu muškog roda – *matematik*, koja se u hrvatskom jeziku obilježava etiketom *zast.* (Anić 2006: 733), a u bosanskom se uz nju navodi da je uobičajenije *matematičar* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 367),

– *matičar* (Anić 2006: 735, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 367, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 685): *matičarka* (Anić 2006: 735, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 685),

– *medicinar* (Anić 2006: 737, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 369, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 691): *medicinarka* (Anić 2006: 737, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 691),

– *metodičar* (Anić 2006: 749, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 704): *metodičarka* (Anić 2006: 749),

– *mlekar* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719), *mljekar* (Anić 2006: 766, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 384, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719): *mlekarica* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719), *mljekarica* (Anić 2006: 766, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719). U „Rečniku srpsko-ga jezika“ navode se i imenice *mlekađžija*, *mljekadžija*, uz koje stoji natuknica v. *mlekar* (1) (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719), dok uz *mlekađžika*, *mljekadžika* stoji v. *mlekarica* (a) (Isto: 720). Očito je da se u „Rečniku srpskog jezika“ sufiks **-džija**¹⁶ u nekim primjerima smatra sufiksom za obilježavanje osoba muškog spola, prema kojem stoji sufiks **-džika**, odn. **-džijka** za označavanje osoba ženskog spola. Iako uz spomenute imenice stoje natuknice v., koje upućuju na normativni status ovih leksema u srpskom jeziku, simpotomatično je da se one u njemu pojavljuju, za razliku od npr. „Rječnika

¹⁶ Ovo je sufiksni derivat, sastavljen od turskog sufiksa **-dži** i domaćeg **-ja** (Ćorić 1982: 107), koji se dodaje da bi se riječ mogla deklinirati (Škaljić 1979: 27).

bosanskog jezika“, u kojem se ne pojavljuje niti jedan sličan primjer¹⁷. Uostalom, u „Rečniku srpskog jezika“ pojavljuju se i lekseme *mehandžija* i *mehandžijka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 706), te *miraždžijka* i *miraždžika* (Isto: 713), koje potvrđuju navedeno zapažanje¹⁸.

– *mlinar* (Anić 2006: 766, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 384, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 720): *mlinarica* (Anić 2006: 766, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 384, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 720, uz značenje ‘mlinareva žena’), *mlinarka* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 384, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 720, uz značenje ‘mlinareva žena’)

Kao što je već ranije spomenuto, imenice *mlinarica* i *mlinarka* u srpskom jeziku znače i pripadnicu profesije i suprugu mlinara.

– *muzičar* (Anić 2006: 791, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 742): *muzičarka* (Anić 2006: 791, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 742)

Iz primjera je očita pretežnost formanta **-ka** u tvorbi imenica ženskog roda u srpskom jeziku u odnosu na bosanski jezik i nešto manje u odnosu na hrvatski jezik.

2.4. Odnos sufiksa **-lac/-telj**. Mocioni sufiksi **-teljka/-teljica** i sporadični primjeri drugih mocionih sufiksa.

Lingvističke isključivosti kojima smo svjedoci/kinje posljednjih godina reflektiraju se kako na leksički tako i na tvorbeni plan. To uvjerljivo posvjedočuju sufiksi **-lac** i **-telj**, koji se vještački žele predstaviti kao isključivi i/ili „poželjniji“ tvorbeni formanti srpskog odnosno hrvatskog jezika, što ne odgovara u potpunosti jezičkoj stvarnosti. Naime, u korpusu su zabilježeni sljedeći primjeri koji to opovrgavaju:

¹⁷ *Mahandžija* se navodi kao imenica m. i ž. r. (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 359), što jasno ukazuje na odsustvo tvorbenih varijanti **-džijka** i **-džika** u bosanskom jeziku. Provjerom slova **m** u „Školskom rječniku bosanskog jezika“, koji se odlikuje velikim brojem turcizama, i to arhaičnih, utvrđeno je da ni tamo nije zabilježen nijedan primjer sa sufiksima **-džijka** i **-džika** (Jahić 1999: 350–377).

¹⁸ Posljednje dvije imenice ne spadaju u nomina agentis et professionis, ali ih je zanimljivo analizirati iz tvorbenih razloga. Naime, u „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“, iako uz etiketu *reg.*, pojavljuje se imenica *miraždžijka* (Anić 2006: 757), a u „Rječniku bosanskog jezika“ navode se samo *miraska* i *miraščija* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 379), među kojima se vrši distinkcija prema spolu, *miraska* je, naime, ženska osoba, a *miraščija* je muškarac. Uz imenicu *miraždžijka*, u „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“ pojavljuje se još jedna imenica sa sufiksom **-džijka**, a to je *muktedžijka*, uz koju se navodi i forma muškog roda *muktedžija* (Anić 2006: 787), oboje uz oznaku *ekspr. reg.*, i uputu v. *muktaš*. „Rječnik bosanskog jezika“ navodi samo formu *muktadžija* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 396), a „Rečnik srpskoga jezika“ formu *muktaš* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 742).

– *molilac* (Anić 2006: 772, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 387, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 726), *molitelj* (Isto): *molilja* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 726), *moliteljica* (Anić 2006: 772, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 387, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 726), *moliteljka* (Isto).

U „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“ samo imenica *molilac* obuhvata oba značenja: „1. onaj koji izgovara molitvu 2. onaj koji podnosi molbu (ustanovi, organu, vlasti itd.); molitelj“ (Anić 2006: 772), dok pod imenicom *molitelj*¹⁹ stoji samo natuknica v. *molilac* (2), uz navedene forme ženskog roda: *moliteljica*, *moliteljka*.

„Rečnik srpskoga jezika“ uz imenicu *molilac* na prvo mjesto stavlja značenje „onaj koji moli, koji se moleći obraća nekome za nešto; onaj koji upućuje, podnosi molbu (2)“, dok na drugo mjesto stavlja značenje „onaj koji se moli bogu, koji izgovara tekst molitve“ (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 726). Prema imenici *molilac* u navedenom rječniku stoji imenica ženskog roda *molilja*²⁰ (Isto), a forme *molitelj*, *moliteljica* i *moliteljka* se navode, ali uz natuknice v. *molilac*, v. *molilja* (Isto), što jasno ukazuje na njihov normativni status u srpskom jeziku.

S druge strane, u „Rječniku bosanskog jezika“ dopuštene su obje forme, bez distinkcije u značenju: „onaj koji moli; koji upućuje molitvu; koji podnosi molbu“ (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 387), a prema njima se izvode imenice ženskog roda *moliteljica* i *moliteljka* (Isto). Prema nekim istraživanjima, u savremenom bosanskom jeziku sve više prostora osvaja sufiks **-telj** za imenovanje osoba muškoga spola u odnosu na raniju nespornu i dominantnu ulogu sufiksa **-lac**²¹. Samim tim, povećava se i upotreba sufiksa **-teljica**, budući da je u slučaju upotrebe sufiksa **-lac** češći sufiks kojim se vrši femini-

¹⁹ L. Badurina govori o bezuvjetnom davanju prednosti sufiksu **-telj**, odnosno za žensku osobu **-ica** (u hrvatskom jeziku) pred ostalim sufiksima koji znače 'vršilac radnje', te navodi primjere: *darovatelj* krvi, *dobiteljica* nagrade, *kondukterica*, *ronitelj*, *novinarica*, *poslodavatelj* (Kovačević/Badurina 2001: 110, fusn. 127).

²⁰ Isti je tvorbeni model primijenjen i u slučaju para *mlatilac* – *mlatilja* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 719). Može se zapaziti da su u oba slučaja polazišni glagoli na **-iti** (*moliti*, *mlatiti*).

²¹ Ova istraživanja vršili/e su studenti/ce Filozofskoga fakulteta na primjeru dnevne štampe. Međutim, treba biti oprezan u izricanju ovakvih stavova jer su istraživanja vršena na korpusu pisanih elektronskih i audio-vizuelnih medija, gdje to može biti posljedica intervencije lektora ali i hiperkorekcije (misli se da je upotreba tog sufiksa popularnija i preporučljivija). Također, ovi sufiksi ne mogu biti bezuvjetno zamjenjivani jedan drugim, npr. *spasilac* i *spasitelj* ne znače isto.

ziranje imenica sufiks **-teljka**²², iako u tom slučaju nije riječ o imeničkoj mociji (v. Ćorić 1982: 12).

– *motrilac* (Anić 2006: 780, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 733 – v. *posmatrač*), *motritelj* (v. *motrilac* – Anić 2006: 780); movirani femininum: *motrilica*, *motriteljica* (Anić 2006: 780)

Dakle, u „Velikom rječniku hrvatskoga jezika“ pod odrednicom *motritelj* upućuje se na imenicu *motrilac*, dok u „Rečniku srpskoga jezika“ pod odrednicom *motrilac* stoji uputa v. *posmatrač*, što je očito forma kojoj se daje prednost u normi srpskog jezika. Forma ženskog roda *motrilja* u značenju nomina agentis u srpskom jeziku nije moguća ni u kojem slučaju (za razliku od maloprijašnjeg primjera imenice *molilja*), jer je njeno značenje već zauzeto – „kula sa koje se vrši osmatranje, osmatračnica“ (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 733).

Posebno je zanimljiv slučaj imenica ženskog roda iz hrvatskog jezika – nude se dvije mogućnosti: *motrilica* i *motriteljica*. One se moraju razmotriti zasebno jer predstavljaju dva tipa imeničke mocije.

Imenica *motrilica* iz tvorbenog para *motrilac* – *motrilica* primjer je supletivne mocije, podmodela A2, u kojem je „zajednički prvi NK (neposredni konstituent – A. Š.) (je) radni glagolski pridev od glagola na **-iti**“ (Ćorić 1982: 23). Međutim, ovaj je tvorbeni tip, kao primjer mocijske tvorbe, rijedak u savremenom jeziku s obzirom na činjenicu da imenica ženskog roda obično označava neki predmet (up. npr. *slušalac* – *slušalica*). Osim toga, kako se imenica *motrilica* u značenju nomina agentis navodi u rječniku hrvatskoga jezika, to postaje posebno zanimljivo u svjetlu činjenica da se u „Gramatici hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta“ za sufiks **-lac(Ø)** iz imenica *kladilac*, *mačevalac*²³, *bičevalac* navodi da nije u mocijskome suodnosu (Silić/Pranjковиć 2005: 164), što navedeni primjer opovrgava.

²² U slučaju odnosa sufiksa **-lac** i **-teljka**, odnosno **-lac** i **-teljica** nije riječ o imeničkoj mociji. Više o tome u: Ćorić 1982: 12.

²³ Ova je imenica navedena u svim analiziranim rječnicima (Anić 2006: 711, Ćedić/Hajdarević i dr. 2007: 356, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 687), i jedina je zabilježena imenica muškog roda od glagola *mačevati*, a u „Rečniku srpskoga jezika“ čak se navodi i imenica ženskog roda izvedena od muškoga korelativa, i to: *mačevalka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 687), što ukazuje na mogućnosti mocijske tvorbe i u ovakvim primjerima, barem za srpski jezik.

Tvorbeni par *motritelj: motriteljica* primjer je integralne mocije, a tipično za hrvatski jezik na sufiks **-telj** dodaje se mocioni sufiks **-ica**. Inače, tvorbeni tipovi **-teljica: -telj** i **-teljka: -telj** spadaju u podrazred nomina agentis (Ćorić 1982: 81, 113).

– *mučilac* (v. *mučitelj* – Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 746), *mučitelj* (Anić 2006: 785, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 395, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 746): *mučiteljica* (Anić 2006: 785, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 746), *mučiteljka* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 746)

Imenica *mučitelj* očito je preferirana u svim normama, pa i u srpskoj, u kojoj se pod odrednicom *mučilac* (navedena samo u „Rečniku srpskoga jezika“) upućuje na imenicu *mučitelj*. U skladu s tim, imenice ženskog roda izvode se prema muškom korelativu *mučitelj* i glase: *mučiteljica* (u hrvatskoj i srpskoj normi) i *mučiteljka* (samo u srpskoj normi). U „Rječniku bosanskoga jezika“ nije navedena nijedna imenica ženskoga roda prema muškom korelativu.

Naravno, veliki broj primjera potvrđuje uvriježena shvatanja o raširenosti sufiksa **-lac** i **-telj** u normama srpskog i hrvatskog jezika. Takvi su primjeri: *merilac* i *mjerilac* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 699), *mjeritelj* (Anić 2006: 762): *mjeriteljica*, koja se isključivo navodi u „Velikom rječniku hrvatskog jezika“ (Isto). U srpskom jeziku ponekad se samo navodi forma sa sufiksom **-lac**: *mislilac* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 715), za razliku od bosanskog jezika, u čijem rječniku se dosljedno daju obje forme, bez ikakve semantičke diferencijacije: *mislilac* i *mislitelj* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 380), kao i već spomenuti primjeri *molilac* i *molitelj* (Isto: 387).

Na kraju, može se zaključiti da je sufiks **-lac** u većem stepenu odlika srpskog jezika nego hrvatskog i bosanskog, u kojima je češći sufiks **-telj** (u bosanskom jeziku u blagoj prednosti pred sufiksom **-lac**). No, to nikako ne znači da se ovi sufiksi ne mogu ukrštati u upotrebi, što je provedena analiza i pokazala. U svakom slučaju, mocioni sufiks **-teljica** karakterističniji je za hrvatski jezik, a **-teljka** za srpski. U bosanskom jeziku raspodjela ova dva sufiksa, na temelju rječničke građe, pokazuje ujednačenost. Treba napomenuti i da se u srpskom jeziku pojavljuju forme sa sufiksom **-lja**: *molilja*, *mlatilja*, a u hrvatskom jeziku u jednom slučaju imenica sa sufiksom **-lica**: *motrilica*. Ovaj sufiks se, u navedenoj funkciji (označavanje nomina agentis et professionis – A. Š.) nerijetko može čuti u razgovornom bosanskom i hrvatskom jeziku, kao npr. u slučaju imenice *prevodilica* i sl.

2.5. Supletivna mocija

2.5.1. Tvorbeni tip -(a)c: -ka

Ovaj tvorbeni tip ima nekoliko modela a jedan od njih je sa zajedničkim neposrednim konstituentom sintagmatskog porijekla (Ćorić 1982: 90), kakav je zastupljen u primjeru *mirotvorac* (Anić 2006: 758, Čedić/Hajdarević

i dr. 2007: 379, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 714): *mirotvorka* (Anić 2006: 758).

Primjer *muzealac* (Anić 2006: 791, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 741): *muzealka* (Anić 2006: 791) mogao bi se podvesti pod ovaj tvorbeni tip, iako u lingvističkoj literaturi nije opisan u ovom kontekstu.

2.5.2. Tvorbeni tip **-(n)ik**²⁴: **-(n)ica**

Posvjedočen je jedan primjer: *mađionik*: *mađionica* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 668), a imenica *mađionica* prvi je put u rječnicima zabilježena u 16. vijeku (Ćorić 1982: 48).

Primjer je zanimljiv ne samo tvorbeno nego i semantički – imenici *mađionica*, osim značenja ženske osobe mađionika, pridruženo je i značenje „ona koja očarava, koja ima čarobnu moć, čarobnica“ (Isto: 668), što ukazuje na to da se imenicama koje označavaju osobe ženskoga spola često pridaje još neko značenje osim onoga koje je pridruženo muškarcima.²⁵

2.5.3. Sufiks **-lja**

Ovaj sufiks služi za tvorbu nomina agentis i nije tako čest u upotrebi – od njega su češći njegovi derivati **-ilja** i **-alja** (Ćorić 1982: 147). U prikupljenom korpusu zabilježena su tri primjera, i to s derivatom **-ilja**, koji se javlja u izvedenicama od glagola sa **i** na kraju infinitivne osnove (v. ranije spomenute primjere *mlatilja* i *molilja*), odakle se proširio i na suglasničke osnove (Ćorić 1982: 147), kao u sljedećem, trećem primjeru, zabilježenom u svim analiziranim rječnicima:

– *muzar* (Anić 2006: 791, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 741): *muzilja* (Anić 2006: 791, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 399, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 742).

Međutim, u ovom je primjeru imenica *muzilja* etimološki starija, što znači da nije nastala od muškoga korelativa, nego upravo suprotno – oblik *muzar* je nastao naknadno, prema imenici ženskog roda. Iz tog razloga, ovaj

²⁴ Sufiks **-nik** vezuje se sa pridjevima ali i sa glagolima, što u pojedinim slučajevima otežava tvorbenu analizu ovih izvedenica (v. Ćorić 1982: 44–49). Stoga je još uvijek neriješeno pitanje da li je riječ upravo o ovom sufiksu ili samo o alternanti sufiksa **-ica** : **-ik**, te se **n** iz tih razloga stavlja među zgrade.

²⁵ Često je to značenje negativno, što pokazuje analiza odrednica semantički srodnih osnovnoj odrednici *vračara* iz „Registra imenovanja žena“ (2009: 39–129) G. Štasni i V. Mitro. Analizu je izvršila M. Čanak (2009: 133–163), koja je dala alternativne interpretacije odrednica u matrijarhalnom i patrijarhalnom ključu, a njeni rezultati ukazuju na to da „odrednice u ženskom rodu imaju pejorativnu ili inferiornu konotaciju, dok je konotacija muškog roda pohvalna ili neutralna“ (2009: 134).

par nije primjer imeničke mocije, ali se navodi kao pokazatelj važnosti etimološkoga kriterija prilikom analize potencijalnih mocionih sufiksa.

3. Imenice koje se u svim rječnicima navode samo u jednom rodu

Neke se imenice navode samo u formi muškog roda. Takve su npr.: *mandatar* (Anić 2006: 724, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 363, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 677); *marinac* (Anić 2006: 728, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 680); *maršal* (Anić 2006: 730, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 365, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 681); *masker* (Anić 2006: 731, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 365, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 682); *mazgar* (Anić 2006: 736, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 668); *mehaničar* (Anić 2006: 741, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 370, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 705); *menadžer* (Anić 2006: 743, uz oblik *menedžer*, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 372, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 697); *meteorolog* (Anić 2006: 748, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 374, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 703); *miner* (Anić 2006: 754, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 377, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 711); *mineralog* (Anić 2006: 755, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 374, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 711); *mitolog* (Anić 2006: 761, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 716); *modelar* (Anić 2006: 769, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 385, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 724), *monter* (Anić 2006: 775, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 389, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 729); *moreplovac* (Anić 2006: 777, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 390, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 731); *mornar* (Anić 2006: 777, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 390, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 731); *motorist* (Anić 2006: 779), *motorist(a)* (Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 391, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 733); *mrtvozornik* (Anić 2006: 784, Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 739).

Među ovim imenicama nije teško utvrditi dvije dominantne kategorije – jednu čine imenice muškog roda koje mocione sufikse ne dobijaju isključivo iz razloga što se njima označavaju osobe (muškarci) koje se bave još uvijek uvriježeno shvaćenim „muškim“ zanimanjima (npr. *marinac*, *mehaničar*, *miner*, *mornar* itd.), a drugu čine imenice kao *meteorolog*, *mineralog*, *mitolog*, koje bi dodavanjem odgovarajućeg, manje frekventnog mocionog sufiksa (u ovom slučaju **-inja**) automatski postale markirane.

Posebno je zanimljiv slučaj imenica koje se navode isključivo u ženskom rodu, iako je moguć i oblik muškog roda: *modistica* (Anić 2006: 769, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 386), *modistkinja* (Anić 2006: 770, Čedić/Hajdarević i dr. 2007: 386) i *modiskinja* (Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: 724), bez **t**, koje je završni suglasnik osnove. Razlozi ovakvoj praksi mogu se pretpostaviti – očito da leksikografi/kinje koji/e su pisali/e ove rječnike smatraju da je navedeno zanimanje primjereno samo ženama.

4. Odnos šire zajednice prema uvođenju imenica s mocionim sufiksima

Pokušaji uvođenja u širu upotrebu imenica s mocionim sufiksima i danas nailaze na otpore određenih jezičkih krugova ali i jednog dijela javnosti, naročito u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Simptomatičan je, u tom smislu, osvrt na knjigu „Rod i jezik“ (objavljena u Novom Sadu 2009. godine) i reakcije koje je ona izazvala u javnosti pod nazivom „Muke sa ženskim jezikom: Autorke protiv supruga“ (osvrt dostupan na: www.vreme.com, broj 969, 30. juli 2009). Autor osvrtu Vladan Stošić već je i samim naslovom jasno ukazao na stav šire zajednice prema ovom pitanju. Najoštrije zamjerke upućene autoricama knjige odnosile su se na to „da se u njoj pojavljuju reči koje ne postoje u rečnicima i koje zvuče n a k a r a d n o“ (istakla A. Š.), što je, kako je poznato, vrijednosni a ne lingvistički stav. U samom osvrtu tvrdi se i da „u Srbiji postoji duboko ukorenjen strah od sindroma ‘čistog hrvatskog jezika’“ te da se srbijansko društvo „užasava mogućnosti da mu neko dekretom propisuje kako će govoriti“. Iz navedenog proizlazi da su intervencije autorica u pravcu uvođenja rodno neutralnog jezika u srbijansko društvo u tom društvu shvaćene kao kroatizacija srpskog jezika, dok S. Savić, jedna od autorica knjige „Rod i jezik“, u istom intervjuu tvrdi da je „proces prilagođavanja reči koje označavaju ženska zanimanja tradicija srpskog jezika“, za šta navodi primjere riječi *učiteljica*, *lekarka*, *novinarka*. Sve ovo ukazuje na razlike u shvatanju uloge mocionih sufiksa – za jedne je to lingvističko a za druge sociološko (rodno) pitanje – a nesporna je činjenica da u ovoj oblasti ima elemenata i jednoga i drugoga. Kako se ova istraživanja, često i nesvjesno, vrše iz ideologizirane perspektive, „veoma je teško biti objektivan u analizi roda“ (Wareing 2005: 92), a mocioni sufiksi zasigurno čine njen nezaobilazan segment.

5. Zaključak

Imenice muškog roda na **-or** češće dobijaju sufiks **-ica**, a vrlo rijetko sufiks **-ka**. Pri tome, sufiks **-ica** se dodaje na imenice muškog roda na **-or** najčešće u hrvatskom jeziku.

Imenice muškog roda na **-er** dosljedno dobijaju sufiks **-ka**, a više je zabilježenih primjera u srpskom jeziku.

U korpusu nisu zabilježeni primjeri imenica iz ovog semantičkog polja koje završavaju na **-ir**.

Kada je riječ o imenicama *magistar* i *ministar*, može se izvesti zaključak da se u rječnicima i gramatikama još uvijek oklijeva u pogledu uvođenja njihovih ženskih parnjaka u normu standardnih jezika.

Imenice ženskog roda se deriviraju od imenica stranog porijekla na **-ist(a)** i **-nt** samo u hrvatskom jeziku, dok u rječnicima bosanskog i srpskog jezika još uvijek nisu zabilježeni movirani femininumi tog tipa tvorbe.

Sufiks **-inja** nije pretjerano produktivan, što pokazuju i imenice s velarnim suglasnikom **g** na kraju osnove, koje su u svim konsultiranim rječni-

cima navedene gotovo isključivo u formi muškog roda. S druge strane, imenice muškog roda koje završavaju suglasnikom **h**, a označavaju pripadnike/ice religiozne i socijalne grupe (i, strogo uzevši, ne spadaju u nomina agentis et professionis), lakše primaju ovaj mocioni sufiks.

Sufiksu **-ar** dodaju se dva mociona sufiksa – ili **-ka** ili **-ica** – od kojih je prvi češći u upotrebi u tvorbi imenica ženskog roda u srpskom jeziku u odnosu na bosanski jezik a nešto manje u odnosu na hrvatski jezik.

Za lingvističku analizu zanimljiv je odnos sufiksa **-lac** sa sufiksom **-telj**. Naime, sufiks **-lac** u većem je stepenu odlika srpskog jezika nego hrvatskog i bosanskog, u kojima je češći sufiks **-telj** (u bosanskom jeziku u blagoj prednosti pred sufiksom **-lac**). No, oni se često i ukrštaju u upotrebi. U svakom slučaju, oba sufiksa se dovode u vezu sa mocionim sufiksima **-teljica** i **-teljka**, od kojih je prvi karakterističniji za hrvatski, a drugi za srpski jezik. U bosanskom jeziku raspodjela ova dva sufiksa, na temelju rječničke građe, pokazuje ujednačenost.

Primjeri supletivne mocije manje su zastupljeni u rječničkom korpusu.

U rječnicima se neke imenice navode samo u jednom rodu. Nomina agentis et professionis se navode samo u muškom rodu u dva slučaja – prvi je kada imenice muškog roda mocione sufikse ne dobijaju isključivo iz razloga što se njima označavaju osobe (muškarci) koje se bave još uvijek uvriježeno shvaćenim „muškim“ zanimanjima (npr. *marinac*, *mehaničar*, *miner*, *mornar* itd.), a drugi je kada bi dodavanjem odgovarajućeg mocionog sufiksa imenice postale markirane. Jedino odstupanje od ovoga su imenice *modistica*, *modistkinja* i *modiskinja*, koje se javljaju samo u ženskom rodu.

Na kraju, istraživanje je pokazalo veću zastupljenost mocionih sufiksa za tvorbu nomina agentis et professionis nego što bi se to očekivalo sudeći prema rigidnim stavovima pojedinih jezičkih stručnjaka u vezi sa ovim pitanjem. Povećana upotreba ovih sufiksa zasigurno je u najvećoj mjeri odlika hrvatskog jezika, ali se situacija pomalo mijenja i u srpskom i bosanskom jeziku. To je u skladu sa zahtjevima koje pred sve lingvističke zajednice postavlja UNESCO-ov Vodič za upotrebu rodno neutralnog jezika iz 1999. godine, a takvu praksu treba promovirati i iz razloga što se mocioni sufiksi, u funkciji obilježavanja osoba ženskoga spola koje su vršiteljice radnje, predstavniče profesije i nositeljice titule, u većoj mjeri ne upotrebljavaju isključivo zbog vanlingvističkih a ne lingvističkih razloga²⁶. Naime, u tradicionalnim sredinama, kakva je i naša, ne samo da lekseme sa mocionim sufiksima za obilje-

²⁶ To priznaju čak i neke kolege lingvisti (up. Ćorić 1982: 14, fusnota 28). M. Čanak ide i korak dalje tvrdeći da „otpor doslednoj upotrebi ženskog roda može predstavljati podsvesno usvojena konotacija ženskog kao inferiornog“ (2009: 152).

žavanje navedenih značenja postaju stilski markirane, nego to postaju i njihove korisnice, obilježene etiketom feministice²⁷. U situaciji kada se bira između nečijih stavova i lingvističkih razloga, još jednom treba ponoviti ranije izrečeni zaključak na istu temu: „Ukoliko lingvistički razlozi ne priječe pojavu navedenih imenica sa mocionim sufiksima, onda ništa ne bi trebalo stajati na putu njihove upotrebe“ (Šehović 2003: 91).

Izvori

- Anić 2006: Anić, Vladimir. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- Čedić/Hajdarević i dr. 2007: Čedić, Ibrahim; Hadžem, Hajdarević; Safet, Kadić; Aida, Kršo; Naila, Valjevac. *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Vujanić/Gortan-Premk i dr. 2007: Vujanić, Milica; Darinka, Gortan-Premk; Milorad, Dešić; Rajna, Dragičević; Miroslav, Nikolić; Ljiljana, Nogo; Vasa, Pavković; Nikola, Ramić; Rada, Stijović; Milica, Tešić; Egon, Fekete. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

Literatura

- Babić-Avdispahić i dr. 2004: Babić-Avdispahić, Jasminka; Jasna, Bakšić-Muftić; Marina, Katnić-Bakaršić; Nirman, Moranjak-Bamburać. *Izazovi feminizma. Forum Bosnae*. 26/04. Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna.
- Burton 1996: Burton, Deidre. Through glass darkly: Through dark glasses. In: Weber, Jean Jaques (Hg.). *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*. London – New York – Sydney – Auckland: Arnold. S. 224–240.
- Ćorić 1982: Ćorić, Božo. *Mocioni sufiksi u srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Monografije Filološkog fakulteta Beogradskog univerziteta.

²⁷ U feminističkoj kritičkoj lingvistici često se ističe da je, od svih nepravdi u društvu, „seksizam (je) najdublje ukorijenjen, najprodorniji, najteže ga je shvatiti i najotporniji je na promjene“, što mu omogućuje da bude podrška „svim tlačiteljskim sistemima moći u našem društvu“ (Burton: 1996: 226). Kao takav, on zaslužuje pažnju u istraživanju lingvističkih sredstava kojima se postižu ti, primarno ideološki ciljevi.

- Eckert/McConnell-Ginet 2005: Eckert, Penelope/McConnell-Ginet, Sarah. *Language and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press. 4-th ed.
- Katnić-Bakaršić 2004: Katnić-Bakaršić, Marina. Jezik i (de)konstrukcija roda. In: *Izazovi feminizma. Forum Bosnae*. 26/04. S. 69–116.
- Klajn 1981: Klajn, Ivan. *Kako se kaže – rečnik jezičkih nedoumica*. Beograd: Džepna knjiga Beogradskog grafičko-izdavačkog zavoda.
- Kovačević/Badurina 2001: Kovačević, Marina/Badurina, Lada. *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Kress 1985: Kress, Gunther. Ideological Structures in Discourse. In: Van Dijk, Teun A. (Hg.). *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 4: *Discourse Analysis in Society*. London: Academic Press. S. 27–42.
- Lakoff 1973: Lakoff, Robin. Language and woman's place. In: *Language in society*. 2/1. S. 45–80.
- Lovrić-Jović 2002: Lovrić-Jović, Ivana. Seksizam u jeziku: zamke i varke. U: *Kruh i ruže*. Br. 18 (proljeće–ljetno 2002). S. 39–46.
- Savić i dr. 2009: Savić, Svenka; Marijana, Čanak; Veronika, Mitro; Gordana, Štasi. *Rod i jezik*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije.
- Silić/Pranjaković 2005: Silić, Josip/Pranjaković, Ivo. *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Spolsky 1998: Spolsky, Bernard. *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Stošić 2009: Stošić, Vladan. Muke sa ženskim jezikom: Autorke protiv sup-ruga. In: www.vreme.com (stranica posjećena 11. 12. 2009).
- Šehović 2003: Šehović, Amela. Upotreba mocionih sufiksa (u nomina agentis et professionis) u savremenom razgovornom bosanskom jeziku. In: *Pismo*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo. I/1. S. 73–92.
- Škaljić 1979: Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. „O turcizmima ovog rječnika“. Sarajevo: Svjetlost. S. 23–45.
- Thomas i dr. 2005: Thomas, Linda; Shan, Wareing; Ishtla, Singh; Jean Stilwell, Peccei; Joanna, Thornborrow; Jason, Jones (Hgs.). *Language, Society and Power*. New York: Routledge. 2-nd edition. S. 75–92.
- Van Dijk 1985: Van Dijk, Teun A. (Hg.). *Handbook of Discourse Analysis*. Vol. 4: *Discourse Analysis in Society*. London.
- Wardhaugh 2002: Wardhaugh, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Padstow, Cornwall: Blackwell Publishing. 4th-edition.

- Wareing 2005: Wareing, Shan. Language and gender. In: Thomas, Linda; Shan, Wareing; Ishtla, Singh; Jean Stilwell, Peccei; Joanna, Thornborrow; Jason, Jones (Hgs.). *Language, Society and Power*. New York: Routledge. 2-nd edition. S. 75–92.
- Weber 1996: Weber, Jean Jaques (Hg.) *The Stylistics Reader: From Roman Jakobson to the present*. London – New York – Sydney – Auckland: Arnold.

Amela Šehović (Sarajevo)

**Movierungssuffixe im Bosnischen, Kroatischen und Serbischen
(Nomina agentis et professionis)**

Die Movierungssuffixe bilden in den Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch ein überaus interessantes Forschungsfeld, was sowohl für die Wortbildung als auch für verwandte Themenbereiche, etwa auch aus der Soziolinguistik gilt. Die hier vorliegende und anhand eines Wörterbuchkorpus durchgeführte Untersuchung zeigt eine höhere Frequenz von Movierungssuffixen für die Bildung von Nomina agentis und professionis als dies angesichts der rigiden Haltung einzelner LinguistInnen in dieser Frage zu erwarten gewesen wäre. Die Studie konnte auch demonstrieren, dass eine Verwendung dieser Art von Suffixen am typischsten für das Kroatische ist, wobei sich die Lage allmählich auch im Serbischen und Bosnischen ändert. Abschließend wird als Ergebnis der durchgeführten Analyse eine Empfehlung für den Gebrauch von Movierungssuffixen in all jenen Fällen gegeben, in denen dieser zu keiner Störung der Natur der Sprache(n) führt.

Amela Šehović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: ++387 33 658 264; Mob.: ++ 387 61 227 827
Privat:
Sarajevo
Hamdije Čemerlića 3/5
amela.sehovic@bhmobile.ba

Edina Špago-Ćumurija (Mostar)

Engleski u trouglu bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika

Jedan od načina da se identificiraju razlike između bosanske, srpske i hrvatske jezičke varijante je uvođenje dodatnog elementa koji bi bio u istom odnosu naspram sve tri varijante te tako služio kao element za njihovo međusobno poređenje. U ovom radu se koristi engleski originalni tekst na engleskom jeziku te tri prijevoda, na bosanski, hrvatski i srpski jezik.

Pitanju ekvivalencije, kao ključnom problemu nauke o prevodjenju, i ovdje se neminovno mora posvetiti pažnja. Kompleksnost ovog pitanja otvara niz problema u poređenju triju prijevoda, s obzirom na odabir leksičko-semantičkih varijanti, slojevitost značenja, stilske markere u tekstu, subjektivnost prevodilaca itd.

Ovakvi problemi su mnogo veći kad su u pitanju književno-umjetnički tekstovi, dok se višeznačnost i s l o b o d a pri prevodjenju reduciraju ukoliko se radi o stručnom tekstu, pa je kod analize takvih tekstova lakše doći do mjerljivih rezultata.

Tekst koji je ovdje analiziran je državni sporazum Bosne i Hercegovine, tzv. Dejtonski sporazum, te njegovi prijevodi na tri spomenute jezičke varijante. U samom tekstu sporazuma stoji: „*Done at Paris, this 14 day of December, 1995, in the Bosnian, Croatian, English and Serbian languages, each text being equally authentic*“.¹ Dakle, autentičnost prijevoda je prepoznata u samom tekstu ovog dokumenta.

Tekst je preuzet iz tekstualnog Gralis-Korpusa Instituta za slavistiku Univerziteta u Grazu, u kome se upućuje na web stranicu OSCE-a BiH (Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi).

Na pokušaj da se putem e-maila dođe do podataka o načinu na koji je organizovan proces prevodjenja ovog dokumenta iz ureda OSCE-a javljeno je da OSCE nije nadležan za to, te da samo OHR (Ured visokog predstavnika) u BiH može dati objašnjenje u vezi s tim. Iz OHR-a je stigao odgovor da se oni oslanjaju isključivo na originalnu/ englesku varijantu (što je bilo i očito iz činjenice da se na njihovoj web stranici ne mogu naći prijevodi originalnog teksta). Također, OHR-ov službenik nam je dao informaciju da službeni prijevod Dejtonskog sporazuma ne postoji u Bosni i Hercegovini, te da je za budući prijevod nadležno Predsjedništvo države.

¹ U bosanskoj verziji: „*Sklopljeno u Parizu, dana 14. decembra 1995. na bosanskom, hrvatskom, srpskom i engleskom jeziku, s tim da je svaki tekst jednako vjerodostojan*“.

Pošto je u samom tekstu sporazuma navedeno da su sve jezičke varijante jednakovrijedne (dakle priznato im je postojanje od samog početka), ovakav kontradiktoran stav dovodi donekle u pitanje valjanost ovakvog dokumenta kao korpusa za istraživanje razlika među tri jezičke varijante u BiH. Može se samo pretpostaviti, što je u elektronskoj prepisci potvrdio i OHR-ov službenik, da su postojeće prijevode radili prevodioci iz Hrvatske i tadašnje Jugoslavije, zemalja potpisnica Dejtonskog sporazuma.

Međutim, pošto je ovo za sada jedini postojeći prijevod, te pošto se radi o važećem pravnom dokumentu, bez obzira na to kako je tekao proces prevođenja, moglo se pretpostaviti da će jezik prijevoda odražavati semantičku preciznost i pažljiv odabir leksičko-semantičkih i stilskih varijanti, što će pomoći pri identificiranju leksičkih i značenjskih prostora, na kome se tri pomenute jezičke varijante najviše razlikuju. Ovakav tekst neminovno zahtijeva uravnotežen stav između formalne i dinamičke ekvivalencije pri prevođenju. *F o r m a l n a e k v i v a l e n c i j a* se definiše kao formalno zamjenjivanje jedne riječi ili fraze iz teksta originala u tekstu prijevoda, drugačije nazvana *i s t r u k t u r n a k o r e s p o n d e n c i j a*, dakle procedura kojom se zadržava lingvistička vrijednost, bez prilagođavanja i pojašnjavanja (Hatim, Munday 2004). Tekst kakav je ovdje korišten za analizu se u pravilu mora najviše oslanjati upravo na formalnu ekvivalenciju, a manje na *d i n a m i č k u* koja dopušta prevodiočevu intervenciju u smislu, npr. redundantnosti i pojašnjavanja da bi se tekst pojasnio i prilagodio (Nida 1964, preuzeto iz Prčić 1997).

Iz teksta je izdvojeno po 305 jedinica prevođenja u svakoj od varijanti, pri čemu se vodilo računa o njihovoj semantičkoj *t e Ź i n i* u dokumentu. Tako su analizirani nazivi institucija, pozicija, pravni i administrativni termini koji se ponovljeno javljaju u tekstu, kao i jedan broj neutralnih jedinica koje nisu toliko vezane za stilski registar ovakvog teksta. Kad se kaže *teŹina* i *neutralnost* leksičkih jedinica, misli se na *opseg primjene* lekseme (*range of application* po Zgusta 1971, preuzeto iz Prčić 1997). Tako su *n e - u t r a l n i j e* lekseme primjerene većem broju komunikacijskih situacija (imaju veći komunikacijski potencijal), opštije su i manje izražajne, a one sadrže veću semantičku težinu su lekseme koje su asocijativno obilježene (stilski, ekspresivno ili konotativno), primjerene su manjem broju komunikacijskih situacija, i samim tim su specijalizovane, tj. pripadaju određenoj stručnoj terminologiji (Prčić 1997).

Upoređivane su uvijek engleske originalne lekseme, fraze, sintagme (jedinice prevođenja su birane u skladu sa potrebama konteksta) sa ekvivalentima u *t r i d o m a ć e* varijante.

Od analiziranih 305 jedinica prevođenja, bosanska i srpska varijanta su podudarne u 147 slučajeva, bosanska i hrvatska u 43 slučajeva, hrvatska i srpska samo u 5 slučajeva.

Sve tri varijante se međusobno razlikuju u 73 slučaja. Iz ovih primjera se mogu vidjeti koje upotrebe su svojstvene kojoj jezičkoj varijanti.

Kad su u pitanju lekseme, sve tri varijante se razlikuju u sljedećim primjerima:

B	H	S
<i>organizacija</i>	<i>ustrojstvo</i>	<i>uređenje</i>
<i>promoviranje</i>	<i>promicanje</i>	<i>promovisanje</i>
<i>naročito</i>	<i>osobito</i>	<i>posebno</i>
<i>protuzračno</i>	<i>protuzrakoplovno</i>	<i>protivvazdušno</i>
<i>svo</i>	<i>sveukupno</i>	<i>sve</i>
<i>pravovremen</i>	<i>pravodoban</i>	<i>blagovremen</i>
<i>neposredno</i>	<i>izravno</i>	<i>direktno</i>
<i>redom</i>	<i>slijedom</i>	<i>susljedno</i>
<i>koordinirati</i>	<i>usklađivati</i>	<i>koordinisati</i>

Upitno je, međutim, koliko su ove lekseme ekskluzivno pripadnici jedne, druge ili treće jezičke varijante.

Naravno, kad je u pitanju ovdje obrađena leksika, treba stalno imati na umu da se radi o prijevodu, tj. selekciji leksičko-semantičkih varijanti u skladu sa prevodiočevim obrazovanjem, znanjem, vještinom, iskustvom, praksom itd.

Iz ostalih primjera u kojima se razlikuju dvije, a ne tri varijante, može se doći do još informacija o svakoj jezičkoj varijanti.

Tako, naprimjer, kao odlike srpske varijante mogu se uzeti sljedeće osobine, bar prema upotrebi u ovom dokumentu (to, dakako, ne znači da izvan ovog dokumenta lekseme poput *osigurati*, *nadgledati* itd. inače nisu primjerene i srpskoj varijanti):

– tendencija ka upotrebi sljedećih leksema u odnosu na njihovu rjeđu upotrebu u druge dvije varijante: *obezbijediti* vs. *osigurati* u hrvatskoj i/ili bosanskoj varijanti, *nadzirati* vs. *nadgledati*, *smatrati* vs. *držati*, *preduzeti* vs. *poduzeti*, *reagovati* vs. *reagirati*, *bezbjednost* vs. *sigurnost*, *obezbjedenje* vs. *osiguranje*, *savjet* vs. *vijeće*, *lica* vs. *osobe*, *obavještenje* vs. *obavijest*, *provođenje* vs. *provedba*, *stav* vs. *stavak*, *funkcioner* vs. *službenik*, *pravosnažnost* vs. *valjanost*, *nauka* vs. *znanost*, *krivični* vs. *kazneni*, *zagarantovan* vs. *zajamčen*, *komesar* vs. *povjerenik*, *propis* vs. *odredba*, *komandni* vs. *zapovjednički*,

– kod glagola koji počinju prefiksom **pre-** on se ne produžuje u **prije-** kao što je slučaj kod bosanske i hrvatske varijante, nego ostaje s kratkim jatom (*prenos* vs. *prijenos*),

– upotreba leksema sa izvršenim jotovanjem pa se umjesto suglasničke skupine **št** javlja **šč** (*ovlašćenje* vs. *ovlaštenje*, *korišćenje* vs. *korištenje*),

– češća upotreba namjernih klauza koje počinju veznikom *da* u odnosu na one koje se uvode veznikom *kako* (*da bi se složile* vs. *kako bi se složile*), pri čemu treba napomenuti da se i ovaj zaključak odnosi samo na obrađeni korpus, a nikako nije opće pravilo upotrebe u jednoj ili drugoj varijanti,

– futur u obliku sastavljenog pisanja glavnog i pomoćnog glagola (*biće* vs. *bit će*), što je i tradicionalno, i izvan ovog korpusa, bila odlika srpske varijante,

– korištenje arapskih brojeva umjesto rimskih za označavanje pojedinih odjeljaka teksta (*paragraf 2* vs. *paragraf II*), što otkriva drugačiju pravopisnu normu.

Kao odlike hrvatske varijante u ovom dokumentu javljaju se slijedeće osobine:

– pojava najvećeg broja leksema koje ne dolaze u druge dvije varijante, poput: *cрта* vs. *linija*, *članak* vs. *član*, *darovnica* vs. *donacija*, *doministar* vs. *zamjenik ministra*, *dragovoljan* vs. *dobrovoljan*, *država* vs. *zemlja*, *gospodarski* vs. *privredni*, *izaslanik* vs. *poslanik*, *izuzev* vs. *osim*, *listopad* vs. *oktobar*, *mjesto* vs. *lokacija*, *nadnevak* vs. *datum*, *nazočiti* vs. *prisustvovati*, *nazočni* vs. *prisutni*, *obveza* vs. *obaveza*, *odstranjenje* vs. *odstranjivanje*, *ofenziva* vs. *ofanziva*, *osnivati* vs. *formirati*, *osobito* vs. *posebno*, *podrijetlo* vs. *porijeklo*, *poduzeće* vs. *preduzeće*, *posebno* vs. *specifično*, *potpora* vs. *podrška*, *povjerenik* vs. *predstavnik*, *povjerenstvo* vs. *komisija*, *povlastice* vs. *privilegije*, *povrat* vs. *vraćanje*, *pravičnost* vs. *pravednost*, *pričuva* vs. *rezerva*, *prisila* vs. *prinuda*, *privitak* vs. *prilog*, *prognanici* vs. *raseljena lica*, *proračun* vs. *budžet*, *raskrižje* vs. *raskršće*, *razdoblje* vs. *period*, *skupina* vs. *grupa*, *središnji* vs. *centralni*, *stanje* vs. *status*, *stavak* vs. *paragraf*, *strana* vs. *stranka*, *streljivo* vs. *municija*, *sudionice* vs. *učesnice*, *sudjelovanje* vs. *učestvovanje*, *sukladno* vs. *u skladu sa*, *sukladno* vs. *prema*, *sveukupno* vs. *sve*, *sveza* vs. *veza*, *tijekom* vs. *tokom*, *tijelo* vs. *organ*, *točno* vs. *tačno*, *upravni* vs. *administrativni*, *uputa* vs. *uputstvo*, *utemeljiti* vs. *osnovati*, *vjeroispovjed* vs. *vjeroispovjest*, *vodoravan* vs. *horizontalan*, *vojarna* vs. *kasarna*, *zadaca* vs. *zadatak*, *zapravo* vs. *u pravilu*, *zahtijevati* vs. *tražiti*, *zastupnik* vs. *predstavnik*, *značaj* vs. *važnost*, *znakovlje* vs. *oznake*,

– upotreba oblika infinitiva kod učestalih glagola sa izvršenim jotovanjem (*obuhvaćati* vs. *obuhvatati*),

– dodavanje **a** na pokaznu zamjenicu *ovaj* (*ovoga* vs. *ovog*),

– korištenje muškog roda nekih imenica koje su u druge dvije varijante ženskog roda (*vrst* vs. *vrsta*, *teritorij* vs. *teritorija*),

– pojava nepostojanog **a** u genitivu množine imenica (*odredaba* vs. *odredbi*),

– prisustvo sufiksa **-telj** u nominativu imenica (*predsjedatelj* vs. *predsjedavajući*),

– češća upotreba infinitiva umjesto imenica (*pravo koristiti se* vs. *pravo korištenja*),

– korištenje *imati* u značenju *morati* (*imaju djelovati* vs. *moraju djelovati*)

Bosanska varijanta prijevoda ima slijedeće odlike:

– vrlo mali broj primjera u kojima se bosanska varijanta razlikuje od druge dvije: *nadgledati* vs. *nadzirati* u hrvatskoj odnosno srpskoj varijanti, *osnovna* vs. *temeljna*),

– istovjetnost upotrebe sa hrvatskom i srpskom varijantom, pri čemu je veća podudarnost sa srpskom varijantom.

Prethodni primjeri pokazuju raspored leksema onako kako su pronađene u tri prijevoda sa engleskog jezika, i nisu nipošto, bez daljeg ispitivanja, pokazatelj pripadnosti jednoj, drugoj ili trećoj jezičnoj varijanti izvan upotrebe u prijevodu ovog dokumenta.

Njegovom analizom se došlo do primjera vještačkog pomjeranja semantičke vrijednosti nekih leksema. Taj se proces ne smije zanemariti, jer, zbog sve češće potrebe za prevodenjem sa stranih jezika i istovremene (ne lingvističke, nego najčešće političke) potrebe da postoje različite varijante prijevoda, stvara se mogućnost neželjenog uticaja na razvojne procese triju jezičkih varijanti.

Dakle, druga vrsta razlika koje se javljaju u tri prijevoda Dejtonskog sporazuma je ona koja nastaje u odnosu na engleski original. Analizom ekvivalentnosti prijevoda može se doći do podataka o pomjeranju značenja.

Takvi su sljedeći slučajevi izazvani prevodilačkim transformacijama, koje su inače dozvoljene i potrebne ako im se pribjegava u cilju ostvarivanja prijevodne ekvivalencije, poput preraspodjele, dodavanja, oduzimanja, zamjene (Sibinović 1990: 107). Međutim, u narednim primjerima rezultat je najčešće samo vještačka različitost jedne varijante. Ove su greške i odstupanja u prijevodima prečesti da bi bili slučajni i njihova je funkcija često samo da naprave razliku među trima jezičkim varijantama, pa i na štetu ekvivalentnosti prijevoda, često i sa materijalnim greškama u njemu:

<i>Implementation Force</i> (E)	<i>snage za provedbu</i> (B)
	<i>snage za provedbu mira</i> (H)
	<i>snage za provedbu</i> (S)
<i>freedom of movement [...] for civilian traffic</i> (E)	<i>civilni promet bit će [...] slobodan</i> (B)
	<i>civilni promet [...] bit će potpuno slobodan</i> (H)
	<i>civilno kretanje [...] biće potpuno slobodno</i> (S)

To može biti:

a) izostavljanje

<i>monitors, observers</i> (E)	<i>nadglednike, posmatrače</i> (B)
	<i>promatrače</i> (H)
	<i>nadzornike, posmatrače</i> (S)
<i>a safe and secure environment</i> (E)	<i>bezopasno i sigurno okruženje</i> (B)
	<i>bezopasno ---- okruženje</i> (H)
	<i>bezopasno i bezbjedno okruženje</i> (S)

b) potpuno izostavljanje dijela teksta u jednoj varijanti (pri čemu je ostatak rečenice isti u sve tri varijante)

<i>within a mutually agreed period of time</i> (E)	<i>na međusobno dogovoreno vrijeme</i> (B)
	<i>u međusobno dogovoreno vrijeme</i> (H)
	<i>----</i> (S)

c) pogrešna stilska markiranost/konotacija, odnosno pogrešno značenje:

<i>necessary</i> (E)	<i>neophodna</i> (B)
	<i>prijeko potrebna</i> (H)
	<i>neophodna</i> (S)
<i>military action</i> (E)	<i>vojnoj akciji</i> (B)
	<i>vojnom pothvatu</i> (H)
	<i>vojnoj akciji</i> (S)
<i>supporting tasks</i> (E)	<i>pomoćnih zadataka</i> (B)
	<i>dodatnih zadataka</i> (H)
	<i>pomoćnih zadataka</i> (S)
<i>ability to communicate</i> (E)	<i>sposobnost komuniciranja</i> (B)
	<i>sposobnost komunikacija</i> (H)
	<i>sposobnost komuniciranja</i> (S)
<i>the three judges</i> (E)	<i>troje sudaca</i> (B)
	<i>troje sudaca</i> (H)
	<i>trojice sudija</i> (S)
<i>that represents</i> (E)	<i>koja predstavlja</i> (B)
	<i>koja će biti</i> (H)
	<i>koja predstavlja</i> (S)
<i>Reduction of Statelessness</i> (E)	<i>smanjivanje broja osoba bez državljanstva</i> (B)
	<i>smanjivanje osoba bez državljanstva</i> (H)
	<i>smanjivanje broja lica bez državljanstva</i> (S)

d) gramatičke greške / netipične gramatičke upotrebe (npr. okamenjeni akuzativ brojeva se pojavljuje kao odlika bosanske i srpske varijante u odnosu na hrvatsku, a kontekstualno upućivanje se, kao netipična gramatička upotreba, javlja samo u hrvatskoj varijanti, i to u jednom primjeru, dok u svim ostalim izostaje ovakva, anaforička upotreba:

<i>traffic from both entities</i> (E)	<i>prometa oba entiteta</i> (B)
	<i>prometa obaju entiteta</i> (H)
	<i>kretanja oba entiteta</i> (S)
<i>within Bosnia and Herzegovina</i> (E)	<i>unutar Bosne i Hercegovine</i> (B)
	<i>unutra BiH</i> (H)
	<i>unutar BiH</i> (S)
<i>these functions</i> (E)	<i>ovih funkcija</i> (B)
	<i>tih funkcija</i> (H)
	<i>ovih funkcija</i> (S)

Uočeni su brojni primjeri negativnog transfera engleskog jezika, na primjer:

<i>proceed steadily to withdraw all forces</i> (E)	<i>stalno nastaviti povlačiti sve snage</i> (B)
	<i>nastaviti sa stalnim povlačenjem</i> (H)
	<i>stalno nastaviti da povlače sve snage</i> (S)
<i>earlier than 90 days after</i> (E)	<i>ranije od 90 dana nakon</i> (B)
	<i>prije nego što prođe 90 dana nakon</i> (H)
	<i>ranije od 90 dana po</i> (S)
<i>approved by</i> (E)	<i>odobren od strane</i> (B)
	<i>koji je odobrila</i> (H)
	<i>odobren od</i> (S)

Kao što se vidi, tako nastaju neobične lekseme/kalkovi, te kolokacije i rješenja poput: *promptno* od *promptly*, *tijesne vezel/kontakti* od *close contacts*, ili primjer koji je isti za sve tri varijante strane koje se ne prerasmjeste, ne povuku, ne prerasmjeste ili ne prekinu... (od *forces failing to redeploy, withdraw, relocate or to cease...*).

Izgleda da se, barem u ovom dokumentu, najveći broj ovakvih primjera može naći u hrvatskoj jezičkoj varijanti.

Također, veliki je broj slučajeva u kojima se u ponavljanoj upotrebi može uočiti izuzetna nedosljednost (u jednoj jezičkoj varijanti). Tako se u hrvatskoj varijanti *Organization for Security and Cooperation in Europe* (engleska skraćenica OSCE) negdje prevodi kao *Organizacija za europsku sigurnost i suradnju* i koristi akronim OESS, da bi na drugom mjestu bilo upotrijebljeno OSCE; *the High Representative* se, također u hrvatskoj varijanti, negdje navodi kao *visoki povjerenik*, a potom *visoki predstavnik*; u srpskoj varijanti je *transfer of authorities* nekad *prenos ovlastilovlašćenja*, a nekad *vlasti* itd. Ovakvi primjeri su najčešći tamo gdje mogu stvarati nejasnoće u značenju, a to su nazivi institucija, tijela itd., dakle tamo gdje je neophodna precizna i dosljedna upotreba.

Iz prethodnih primjera, te podataka koji su dobiveni iz ureda OSCE-a i OHR-a, jasno je da se prijevodu bh. državnog dokumenta nije posvetila potrebna pažnja. Kompleksnost problema koja uključuje komplikovanu političku situaciju uz dodatno neriješeno jezičko pitanje u BiH dovela je do konačnog proizvoda koji je daleko ispod lingvistički, ali i pragmatički zadovoljavajućeg.

Ovo kratko istraživanje ukazuje na problem koji će, ukoliko mu se ne priđe s potrebnom pažnjom u budućim slučajevima, negativno utjecati na ionako zamršenu situaciju kad su u pitanju tri jezičke varijante u Bosni i Hercegovini. Prijevodi će neminovno donositi nove elemente u naš/e jezik/e, i neophodno će biti posvetiti dužnu pažnju standardizaciji istih, uzimajući u obzir lingvističke, a ne političke argumente i motive u tom procesu. A jednako je važno i potrebno posvetiti potrebnu pažnju i prevodenju svih onih dokumenata koji će nužno morati biti prevedeni jer Bosna i Hercegovina ne može izbjeći evropske integracije te provođenje i prevodenje propisa Evropske unije koje te integracije donose sa sobom. U prevodilački proces je potrebno uključiti lingviste i/ili profesionalne prevodioce, umjesto dosadašnjeg očitog prepuštanja tog zahtjevnog posla neprofesionalnim pojedincima, koji često rade na način da se uradi prijevod sa engleskog pa se potom prave vještačke razlike da bi se dobile različite varijante.

Međutim, treba iskoristiti činjenicu da ovo nije jedinstven problem koji se javlja samo u BiH, nego postoje prethodna iskustva u drugim državama u njihovim (pred)pristupnim periodima Evropskoj uniji. Iz njihovih primjera bi trebalo učiti. Tako je recimo jedan od predloženih modela za rješavanje problema prevodenja zemalja pristupnica sa srodnim jezicima *m a š i n s k o p r e v o đ e n j e*, čijim korištenjem se u slučaju srodnih jezika može tačno prevesti skoro do 80% teksta, a preostalih 20% zahtijeva dalju intervenciju (Homola, Kuboň 2003).

Iako takav pristup vodi *p r i b l i Ź a v a n j u s r o d n i h j e z i - k a* prije nego njihovoj daljnoj diferencijaciji (koja opet ne smije sama sebi

biti cilj), ipak treba uzeti u obzir stvarne uslove integracijskih procesa u Evropi i formirati promišljen i opravdan pristup kad je prevođenje u pitanju, pogotovo kad se uzme u obzir značaj dokumenata poput državnog sporazuma koji je obrađen u ovom radu, te potreba njihovog preciznog i ispravnog tumačenja.

Neophodno je, naravno, i dalje istraživati zajednička dijagnostička obilježja leksema iz triju jezičnih varijanti, izolirati ih od nedijagnostičkih, koja su uzgredna (Prčić 1997: 42) te tako doći do podudaranja ili diferencijacije smisla leksema iz različitih jezičkih varijanti a potom i učestalosti njihove primjene u trima varijantama. Tek će se takvom detaljnom analizom utvrditi da li je riječ o zaista specifičnim upotrebama unutar bosanske/hrvatske/srpske jezične varijante. Dodatni problem u bh. lingvističkoj situaciji koja proizlazi iz kompleksne ideološke/političke situacije je pragmatička vrijednost leksema koje su u upotrebi, tj. stepen usklađenosti razumijevanja kod onih koji ih koriste i njihova konvencionalnost. Također, trebalo bi obratiti pažnju i na vremensku komponentu, koja je u nekim slučajevima jedina relevantna i koja će tek pokazati da li će se neka upotreba ili promjena ustaliti u praksi.

Literatura

- Hatim, Munday 2004: Hatim, B.; Munday, J. *Translation*. New York: Routledge.
- Sibinović 1990: Sibinović, M. *Novi original*. Beograd: Naučna knjiga.
- Prčić 1997: Prčić, T. *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Theoria.
- Homola, Kuboň 2003: Homola, P.; Kuboň, V. A Translation Model For Languages of Acceding Countries. In: *Proceeding of EAMT workshop*. La Valetta.

Korpus

- OSCE Mission to Bosnia&Herzegovina. <http://www.oscebih.org/overview/gfap/eng/>. *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (English), *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini* (hrvatski), *Opći okvirni Sporazum za mir u Bosni i Hercegovini* (bosanski), *Општи оквирни споразум за мир у Босни и Херцеговини* (srpski).
- Gralis-Korpus: <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/gralis/>

Edina Špago-Ćumurija (Mostar)

English in the triangle between Bosnian, Croatian and Serbian

This paper analyzes semantic differences among Bosnian, Croatian and Serbian, by using the English language as tertium comparationis. It is done on the text of the Dayton Peace Agreement, a document of highest importance for the state of Bosnia and Herzegovina today. This fact enables reduction of vague terms in the document and its translations and makes it easier to find lexical spaces where the three official languages of B&H differ most. On the other hand, political and pragmatic importance of the document caused some linguistic interventions in the three versions of the document, which will be also taken into consideration. The analyses, through detailed comparison of the three translations of the Dayton Peace Agreement, provides evidence of parallel/different semantic solutions in Bosnian/Croatian/Serbian, and thus add to discovering of further specific linguistic/semantic spaces for each of the three variations/languages.

Edina Špago-Ćumurija
Fakultet humanističkih nauka
M. Tita bb
88 104 Mostar
Bosna I Hercegovina
Tel./Fax: ++387 36 570 790
Privat:
88104 Mostar
Muje Pašića 69
edina@unmo.ba

IV.

Fonetika. Fonologija. Prozodija
Phonetik. Phonologie. Prosodie

Naila Valjevac (Sarajevo)

Akcentatske sličnosti i razlike između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika s posebnim osvrtom na jezik u BiH

U ovom radu autor konstatuje da je u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku mnogo više prozodijskih sličnosti negoli razlika. Razlike, međutim, nisu strukturne nego su stilističke naravi.

1. Ekstralingvistički faktori disolucije zajedničkog standardnog jezika

Nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije Bosna i Hercegovina je postala jedina novonastala država bez precizno definisanog tipa društveno-političkog uređenja. Dejtonskim mirovnim sporazumom ona je, u cilju zaustavljanja rata, pod prisilom podijeljena na dva entiteta – Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku. Opterećena brojnim neriješanim pitanjima različite naravi, sputana još uvijek neiživljenim nacionalizmima, ova je država postala pogodno tlo za apsurdne svake vrste: niti je Federacija BiH federacija entiteta Bosne i entiteta Hercegovine, a niti je Republika Srpska samo srpska. Standardna trojezičnost još je jedan od bh. apsurdna. Bosanci i Hercegovci međusobno komuniciraju na istom kolokvijalnom, ali tri različita standardna jezika (Jezik 2001). Takva situacija u BiH refleksija je njene društvene i političke zbilje.

Bosna i Hercegovina, kao ni Crna Gora, za razliku od ostalih južnoslavenskih država nastalih disolucijom SFR Jugoslavije, nema jedan državni standardni jezik. Bosanski jezik, koji se po državi imenuje, a koji tako manjeviše u kolokvijalnom stilu imenuju svi Bosanci, samo je jedan od tri ovdašnja međusobno ravnopravna standarda. Svojim standardnom smatraju ga uglavnom Bošnjaci, ali i mnogi drugi državljani BiH neskloni nacionalnim podjelama, a osobito pripadnici nacionalnih manjina, koji se s bosanskim jezikom kao svojim standardom osjećaju ravnopravnijim građanima ove zemlje nego što uistinu i jesu.

Ovakvo jezičko stanje u BiH izraz je nadmoći politike nad (društveno degradiranom i institucionalno i kadrovski gotovo uništenom) bh. lingvistikom. Posebnu odgovornost u tom smislu imaju bošnjački političari. Podredivši opći svom ličnom interesu, oni su dopustili da jedino bosanski jezik ni u Bosni i Hercegovini, a niti bilo gdje u svijetu, nema naučne institucije koje se bave isključivo njime. Iako sarajevski Institut za jezik, nekadašnji bh. institut, ni trinaest godina od završetka rata još uvijek nema riješen društveni status, on svojim predanim radom nastoji ublažiti sve veći raskorak između stanja i potreba nauke o bosanskom jeziku, te svojom izdavačkom djelatnošću (Radovi, Književni jezik, Dijalektološki zbornik, Posebna izdanja) i povremenim javnim istupima svojih malobrojnih saradnika, makar i simbolično, nastoji biti prisutan u slavistici i lingvistici uopće.

2. Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks

U akcenatskom sistemu svakog jezika, pa i našeg, važnu ulogu ima dijalekatska baza na kojoj se on ostvaruje. U naša tri standardna jezika – bosanskom, koji je jedan od tri službena jezika u BiH, hrvatskom – koji je standardni jezik svih Hrvata, pa i bosanskih, i srpskom – standardnom jeziku svih Srba, pa i bosanskih, dijalekatska podloga nije ista, što nužno i prirodno implicira i prozodijske standardnojezičke razlike među njima.

Za razliku od Hrvatske i Srbije, u kojima štokavsko narječje nije i jedino, ili od Crne Gore i Srbije, u kojima postoje i staroštokavski govori, Bosna i Hercegovina, izuzme li se uzak pojas njenih najstarijih posavskih ikavskih govora, a istočnobosanski govori su bliži novoštokavskim negoli staroštokavskim govorima, najvećim dijelom je novoštokavska (Brozović 2005: 12). Iako svi njeni govori nisu podjednako participirali u oblikovanju ranije standardnojezičke norme, svi su manje-više ponekom svojom osobinom ipak sudjelovali u tome procesu (Valjevac 2003). Imajući na umu upravo tu činjenicu, bosanskohercegovački dijalekatski kompleks, kako se zajednički imenuju svi bosanski i hercegovački dijalekti i njihovi govori (BHDZb 1976, 343), bez posavskih ikavskih, nakon disolucije hrvatskosrpske standardno-jezičke zajednice ima sve značajniju ulogu u inoviranju, preoblikovanju i oblikovanju današnjeg bosanskog standardnog jezika (RBJ 2007). Oni su, također, i vidno obilježje implicitne norme bosanskog hrvatskog i bosanskog srpskog jezika.

Osobito je zanimljiv doprinos bh. narodnih govora u inoviranju bosanske prozodijske norme. Radi boljeg razumijevanja standardnojezičke prozodije, ne samo bosanskog nego i hrvatskog i srpskog jezika u Bosni i Hercegovini, jer su izvanbosanski pod jakim uticajem tamošnje implicitne akcenatske norme, ukratko ćemo prezentirati temeljna obilježja bh. dijalekatskog kompleksa.

Na relativno malom, ali morfološki razuđenom i klimatski raznolikom bh. prostoru, što nije bez posljedica po ovdašnji jezik, formirala su se četiri međusobno slična, ali i dovoljno različita dijalekta štokavskog narječja. Granica među njima gotovo da dijeli BiH na četiri govorne dijalekatske cjeline. Sjeverno su bosanski šćakavski, a južno hercegovački šćakavski govori. Istočni su ijekavski a zapadni – ikavski, te su istočnohercegovački govori, uzmu li se u obzir ova dva temeljna dijalekatska diferencijalna obilježja među njima, ijekavskošćakavski (tip *kliješta*), zapadnohercegovački – ikavskošta-kavski (tip *klišta*), istočnobosanski – ijekavskošćakavski (tip *kliješća*), a zapadnobosanski autohtoni – ikavskošćakavski (tip *klišća*). Dijalekti koje čine po tim kriterijima okupljene grupe govora, imenovani su na isti način (Valjevac 2005: 31; Halilović 2005). Brojna novija migraciona pomjeranja bh. stanovništva tu relativnu pravilnost predmigracionog stanja već su uveliko poremetila. Zapadnobosanski ikavskošćakavski govori odavno su svedeni u rijetke

oaze, a njihov prostor su zauzeli ijekavskoštakavski govori istočnohercegovačkog tipa.

Progresivne inovacije u svakome od njih nisu podjednako prisutne. Stoga je nejednak i njihov udio u oblikovanju današnje bosanske standardnojezičke, pa i savremene akcenatske norme (Valjevac 2003: 2003a).

Novoštokavske inovacije općenito uzeto izrazitije su u hercegovačkim govorima negoli u bosanskim. Ranija, sh. standardnojezička norma, koja je bila prilagođena drugačijim ciljevima – integraciji šireg govornog prostora u jednu standardnojezičku zajednicu, i oblikovana tim ciljevima podređenim pravilima, opredijelila se za ijekavicu. Tako je bh. i hrvatska ikavica, iako lingvistički ništa manje validna od proskribovane ijekavice (ekavica se kasnije izborila za standardnojezički status), ostala izvan norme. Da se u ijekaviziranju standardnog jezika već nije isuviše daleko odmaklo (generacije ikavaca sistematično su odvikavane od svojih ikavskih jezičkih korijena), ikavica bi danas i u Bosni i Hercegovini (s obzirom na njenu ikavsku dijalekatsku podlogu u zapadnohercegovačkim i zapadnobosanskim govorima), a posebno u Hrvatskoj (u kojoj ikavica dominira u čakavskom, raširena je u štokavskom, a poznata je i u kajkavskom narječju) (Peco 1989: 32), imala i ozbiljnijih zagovornika za njeno standardiziranje, a i stvarnih sljedbenika u praksi (up. Kadić 2007: 104). Uostalom, ikavica je, posebno u Hrvatskoj, još uvijek uveliko prisutna u razgovornom jezičkom stilu. Iako neoficijelno, podržana većinom hrvatskih narodnih govora, ona je postala svojevrsnim simbolom kolokvijalnog hrvatskog jezika. U BiH je, što pred ekspanzijom ijekavske novoštokavštine, što pod uticajem prethodne društveno proskribovane i institucionalno kontrolisane književnojezičke politike, ikavica je u znatnom uzmicanju čak i u ruralnim sredinama.

Arhaizmi, naročito prozodijski, običniji su u bosanskim govorima (ijekavskošćakavskim i ikavskošćakavskim) (Halilović 2005: 15), ali njihovo sporadično prisustvo u nekim bh. govorima, osobito ijekavskošćakavskim, ne ugrožava njihov u biti novoštokavski karakter. U međudijalekatskim prelaznim zonama, ali i unutar pojedinih dijalekata, razvili su se poddijalekti govornih tipovi (Halilović 2005; Valjevac 2005). U njima se naporedo mogu naći i novije i starije jezičke pojave na svim nivoima jezičke strukture, pa i u akcentuaciji. Poneko od donedavno samo dijalekatskih prozodijskih obilježja, međutim, danas se, zbog raširenosti pojave i brojnosti njenih korisnika, već izborilo za standardnojezički status u bosanskom jeziku (npr. *donèsēm/dònesēm*, *doprínos/dòprinos*, *māmalmàma*, *tàksil/tàksī*, *tètkin/tètkīn* itd., up. RBJ).

Za potpunu sliku o jezičkoj i akcenatskoj situaciji u BiH valja znati i sljedeće.

Narodni govori u Bosni i Hercegovini ranije nisu bili nacionalno markirani (Šator 2005: 329). Međuetnička izmiješanost oslikavala se i na dijalekatskoj razini. Osim logičnih, očekivanih i ne tako brojnih simboličkih jezič-

kih karakteristika pojedinog naroda, drugih jezičkih razlika među bh. narodima nije bilo (Valjevac 2003a: 32). Sve do najnovijeg vremena među bh. stanovništvom nisu postojale ni teritorijalne, ni jezičke nacionalne granice.

Danas je stanje bitno drugačije. Društveni kontekst diktirao je i jezički razvoj.

Iako se činilo apsurdnim, BiH je etnički očišćena i, manje-više, tako je i podijeljena. Jedan je njen entitet gotovo jednoetnički, srpski, a drugi je mješovit, bošnjačko-hrvatski, ali i on nezvanično podijeljen na bošnjački i hrvatski dio.

Retrogradni društveni procesi, koji se i sada još uvijek iskazuju ali u drugačijim formama, trajno su uništili prijeratni bh. međunacionalni jezički balans (Brozović 2005: 12). Nove nacionalne jezičke politike, i izvan BiH, ali i u njoj samoj, već su ostavile vidnog traga ne samo u govoru bh. povratnika na prijeratna staništa, oni se svjesno ili nesvjesno prilagođavaju govoru dominantne nacionalne zajednice sredine u koju su se vratili, nego i u govoru doseljeničkog i autohtonog stanovništva istog naroda (Vajzović 2005: 527– 529; Vrljić 2005: 163). Ne samo razgovorni jezik, koji sporije prihvata novine, i koji se i u medijima neselektivno upotrebljava, nego i standardni jezik (više substandard negoli standard), odraz su i izraz aktuelne sveopće bh. disolutivne politike.

Za jezik u Bosni i Hercegovini, međutim, bitno je naglasiti da se gotovo sve standardnojezičke inovacije u bosanskom jeziku kreću unutar Bosni i Hercegovini otprije poznate jezičke prakse – bh. standardnojezičkog izraza. Govorni bosanski, ali i hrvatski i srpski jezik u BiH, manje je pod udarom aktuelnih inovativnih promjena propisane norme, inače bi, da su prihvaćene, i one svojom simbolikom mogle ugroziti unutardržavnu međunacionalnu komunikaciju. Snažniji uticaj hrvatske i srpske norme u BiH, kao i ekstremne bosanske norme, koja također insistira na bhs. razlikama i tako podržava bh. disolutivni standardnojezički proces, osjeća se, međutim, u politički kontrolisanom, prije svega medijski cenzuriranom jeziku i govoru.

3. Akcenatski sistem i standardnojezička norma

U vrijeme sveopćih podjela u BiH, pa i jezičkih, a nakon smirivanja nacionalizmom potaknute euforije, lingvistika danas preispituje posljedice koje su u jeziku ostavili ti retrogradni društveni procesi.

Iako imamo tri standardna jezika, još uvijek se u javnosti nije otklonila dilema – da li su bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik, posebno kad govorimo o BiH, uistinu tri različita jezika? Kakva im je struktura i norma? Kakva im je funkcija? i sl. (Standardna novoštokavština 2005). Nas je u tom smislu posebno zanimala bh. prozodija: da li je ona prepoznatljivo diferencijalno bosansko, hrvatsko i srpsko obilježje, jer su ovdje u upotrebi tri standarda, i podupire li prozodija bh. standardnojezički raskol?

Istraživanje prozodije za ovu temu temeljilo se prije svega na bh. razgovornom jeziku i medijskom govoru, a na isti način utvrđivan je i prozodijski odnos jezik – narod, jezik – prostor.

Kao i fonetsko-fonološka, morfološka i sintaksička norma novoime-novanih standarda, i akcenatska norma bosanskog jezika, hrvatskog jezika i srpskog jezika temelji se na principima novoštokavskih govora. U principu, eksplicitna norma se ni u jednom od njih ni danas bitnije ne razlikuje od one iz koje je izvedena, a današnje akcenatske razlike među novim standardima temelje se na onima koje su u prethodnom standardu bile prepoznatljiva varijantska ili obilježja standardnojezičkih izraza.

Akcentat je suprasegmentalna činjenica govora. Ostvaruje se isključivo na vokalskim fonemama i od njih je praktično neodvojiv. Stoga će nam sličnosti i razlike među akcentima u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku biti jasnije ako najprije predstavimo njihov standardnojezički vokalski, a zatim i akcenatski sistem.

Akcentatski sistem, osobine naših akcenata i pravila njihove distribucije, moguće je, zavisno od cilja, predstaviti i pojednostavljeno i kratko (up. Silić, Pranjković 2005: 18–21), ali i nešto opširnije i složenije (up. npr. Nedović 1973). U svakom slučaju, s obzirom na njegovu funkciju u govoru, ali i na njegovu potencijalnu ulogu u distingviranju naših standarda, akcentatski sistem nužno vezujemo za ostvarenje naših vokalskih fonema.

4. Vokalski sistem B/H/S jezika

Proistekli iz donedavno istog ishodišnog jezika, vokalski sistemi B/H/S jezika (kako ćemo ih iz praktičnih razloga obilježavati) zasada se još uvijek međusobno ne razlikuju. Izvjesne sporadične tendencije o njegovoj promjeni iskazane su u hrvatskom jeziku (poseban vokalski status refleksa jata – digraf **ie** – Hrvatska gramatika 1995: 45; Valjevac 2008: 366–367), no lingvistički neutemeljene, takve inovacije ni među Hrvatima samim nisu naišle na ozbiljnije razmatranje, a kamoli na širu podršku i prihvatanje u lingvistici uopće (Silić, Pranjković 2005: 27–28).

Na nivou eksplicitne norme sva tri jezika su i dalje zadržala iste vokale: **i**, **e**, **u**, **o**, **a**. Sonant **r** u svakome od njih može biti i vokal (**ɾ**), iako ga u hrvatskom jeziku eksplicite ne nalazimo svrstanog među vokale (Silić/Pranjković 2005: 11, 16).

Riječ je, dakle, o jednom te istom vokalskom sistemu i u bosanskom, i u hrvatskom i u srpskom jeziku. Sva tri jezika i dalje imaju iste visoke vokale **i**, **u**, srednje **e**, **o** i niski vokal **a**, i u sva tri jezika su **i**, **e** vokali prednjeg reda, **a** srednjeg i **u**, **o** vokali zadnjeg reda, te mogu biti i dugi i kratki:

ē		ō	ī		ū
ě		ǒ	ǐ		ǔ
	ǎ			ā	

Kvantitetsku sudbinu vokala dijeli i sonant **r** u vokalskoj funkciji (voklano **r̥**), odnosno ostvaruje se kao dug ili kratak vokalski fonem: **ř** i **ṛ̌**.

Dakako, na nivou dijalekatskih ostvarenja vokalskih fonema postoji značajna razlika. U jednim su govorima vokali zatvoreniji, u drugima otvoreniji, a ima čak i potpunog prelaska vokala iz svog u glasovno polje drugog vokala, odnosno vokalskih zamjenama, što nije predmet naše teme, te o pojavama te naravi neće ni biti govora. Ove Pojave ovoga tipa se, međutim, očituju u različitim, u standardu tolerisanim, alofonskim vokalskim vrijednostima, što nije bez značaja u zbiru bosansko-hrvatsko-srpskih razlika.

5. Akcenatski sistem B/H/S jezika

Poput vokalskog, ni akcenatski sistem bilo koga od naša tri standardna jezika ne nudi ništa osobito novo što već i otprije nije bilo poznato i prethodnom zajedničkom standardu. Čine ga četiri akcenta, od kojih su dva silazna (dugosilazni i kratkosilazni) i dva uzlazna (dugouzlazni i kratkouzlazni), dva su duga (dugosilazni i dugouzlazni) i dva kratka (kratkosilazni i kratkouzlazni) (Čedić 2001: 61; Silić/Pranjkić 2005: 18–20; Nedović 1973: 85):

d u g i	k r a t k i	
dugosilazni ^	kratkosilazni ``	s i l a z n i
dugouzlazni ´	kratkouzlazni `	u z l a z n i

Kvantitet akcenta zavisi od kvantiteta vokala. U govoru uopće, pa u njegovom standardnom ostvarenju, akcentat, kao ni dužina vokala na kojem on stoji, nije apsolutno identičan čak ni u istom, a pogotovo ne u našim različitim jezicima. Primjetne su razlike, naročito kad su u pitanju dugi akcenti, među prozodemama u bosanskom jeziku na jednoj, te hrvatskom i srpskom jeziku na drugoj strani. Takvo stanje u bosanskoj prozodiji nije teško objasniti. Istočnohercegovači govori i njihova akcentuacija bili su ishodišni govori za oblikovanje prethodne (sh./hs.) zajedničke akcenatske norme, te su njihovi akcenti i kvalitetom i kvantitetom mnogo bliži onoj akcenatskoj formi koja se smatrala, i još uvijek smatra, prozodijskom standardnojezičkom invarijantom: kratki

akcenti su u pravilu dvostruko kraći od dugih i traju 2/5 sekunde, a dugi su akcenti dvostruko duži od njih i traju 4/5 sekunde.

Standardnojezička praksa je, međutim, čak i u tim ishodišnim govorima drugačija.

Neoficijelno je kvantitet vokala promjenljiva kategorija i relativnog je karaktera. Važno je, međutim, da među akcentima uvijek mora postojati uhom primjetna kvantitativna distinkcija. Slušna percepcija je najvažniji kriterij prepoznavanja ne samo kvaliteta (ovorenost/zatvorenost) i kvantiteta vokala (dužina/kratkoća) nego i kvaliteta (uzlaznost/silaznost) i kvantiteta (dužina/kratkoća) akcenata. Svaki drugi kriterij, ma koliko precizan, ako ga uho prosječnog govornika ne može registrovati, praktično je neupotrebljiv, prema tome i praktično nebitan.

Dugi vokali nisu, međutim, uvijek dvostruko duži od kratkih, niti su kratki uvijek dvostruko kraći od dugih, ali dugi jesu u pravilu duži od kratkih, kao što su i kratki obavezno (i sluhom primjetno) kraći od dugih. Također, i ostvarene duge akcentatske prozodeme nisu podjednako duge ni u istom jeziku, a kamoli u trima našim standardima, iako im eksplicitna norma u sva tri jezika dodjeljuje isti kvantitet. Slušna percepcija kvantiteta i kvaliteta akcenata najprije je uočljivo B/H/S razlikovno obilježje (npr. *S prašina*, B/H *pràšina*). Prozodeme su zapravo i jedino funkcionalne ukoliko se na taj način, slušnom percepcijom, može razlikovati dužina od kratkoće vokala, odnosno kvantitet i kvalitet akcenta.

Napokon, valja znati i to da svi naši akcenti nisu ni podjednako česti. U standardnom jeziku najčešći je kratkosilazni akcent ($\grave{\ } \grave{\ }$), javlja se s frekvencijom 25,18%, zatim kratkouzlazni ($\grave{\ } \grave{\ }$) s frekvencijom 24,30%, mnogo rjeđe se pojavljuju dugosilazni ($\acute{\ } \acute{\ }$) – 14,46%, i na kraju, najrjeđi su dugouzlazni akcenti ($\acute{\ } \grave{\ }$) – svega 8,40%. „Ostatak do 100% zauzimaju postakcentatske dužine, opet s nejednakom frekvencijom s obzirom na njihov položaj prema akcentovanom slogu: odmah iza akcentovanog sloga – 21,19%, one koje nisu odmah iza akcenta – 4,44%, a dužina iza dužine – 2,21% (podaci: Đorđević 1984: 175)“ (Šipka 2006: 239).

6. Priroda standardnih akcenata

Naši su jezici muzikalni ili hromatični, a naši akcenti melodiozni. Od slavenskih jezika ovakve akcente ima još samo slovenački jezik. Ostali su monotonski jezici jer imaju ekspiratornu ili dinamičku akcentuaciju.

Melodioznost naših akcenata ostvaruje se promjenom visine i jačine tona, odnosno promjenom ekspiratorne snage i melodijske linije akcenta. Kod silaznih akcenata visina i jačina tona se spuštaju paralelno, ali im je melodijska linija različita. Spuštanje visine i jačine tona kod kratkosilaznog akcenta je kraće, iznosi 1–2 tona, a kod dugosilaznog je primjetno duže, 6–8 tonova, što se sluhom uočava i melodijski različito percipira. Upravo zato su slo-

govori iza silaznih akcenata uvijek u niskom tonu, a ako su kratki u bh. govori-
ma još su skloni su i nestandardnoj redukciji: *trèpavica, s'jalica, mājica, štò-*
perica, kùharica (razg. i *trèpavca, s'jalca, mājca, štòperca, kùharca*) odnos-
no: *dânskā, tîmskā, rômskā, hêmījskā, dûrskā* i sl.

Kod uzlaznih akcenata i visina i jačina tona u početku naporedo rastu, ali pri završetku sloga jačina im naglo opada, a visina i dalje raste. Melodijska linija je kraća kod kratouzlaznih (3–5 tonova), nego kod dugouzlaznih akce-
nata (6–8 tonova), ali je ipak duža nego u kratkosilaznih (1–2 tona). Zato je i manje izrazita, i sluhom teže prijemčiva, tonska razlika između akcetovanog sloga sa uzlaznom intonacijom i sloga koji dolazi neposredno iza njega: *sivilo, sjènilo, bünilo, tòčilo, prāvilo*, odnosno: *pītānje, trénērka, púhānje, hódānje, nāstāmba* itd. Sklonost ka redukciji kratkih postakcenatskih vokala u bh. go-
vorima očituje se i u ovom slučaju (*sivlo, sjènlo, bünlo, tòčlo, prāvlo*).

Odnos ekspiratorne snage i melodijske linije u neakcentovanim kvan-
titetima nešto je drugačiji. Neakcentovani kratki vokali traju kratko i nisu ni tonski ni melodijski markirani. U bh. govorima, koji u principu dobro čuvaju akcentovane i neakcentovane kvantitete, kratkoće se upravo zato u postakce-
natskoj poziciji i gube. Govorni aparat treba brzo prilagoditi artikulaciji krat-
kog vokala te on, ne uspijevši to učiniti, „preskače“ kratki vokal i priprema se za artikulaciju sljedećeg sloga. Suprotno ovome, u govorima s konstantno re-
dukovanim kvantitetima iz istog razloga vokali su, akcentovani ili ne, jasno arikulisani. Govorni aparat je već fiziološki pripremljen i adaptiran na brze promjene kakve zahtijeva jasna artikulacija kratkih vokala. Nestandardna re-
dukcija kratkih postakcenatskih vokala u bh. govorima posljedica je fiziološke inercije govornog aparata, a ne artikulacione naravi samih vokala.

Neakcentovani kvantiteti se artikulaciono ponašaju slično dogosilaz-
nim akcentima: visina i jačina im se spuštaju paralelno, ali je njihova melo-
dijska linija tonski manje izrazita, svedena je na samo 3–6 tonova. Skloniji su redukcijama što su udaljeniji od akcenta.

7. Prozodeme

Ostvareni zajedno s vokalom akcenti čine najmanju prozodijsku jedi-
nicu, prozodemu. Svaki naš vokal, dug ili kratak, može biti nosilac bilo kog od naša četiri akcenta:

dugosilazni		kratkosilazni			
î		û	ĩ		ü
ê		ô	ě		ö
	â			ä	

dugouzlazni kratkouzlazni

í		ú	ì		ù
é		ó	è		ò
	á			à	

I vokalno **r** (**ř**) se prozodijski ostvaruje na isti način: **ř**, **ř̇**, **ř̈**, i **ř̉**.

U tonskim jezicima, kakvi su i naši, prozodeme imaju višestruku funkciju. Posebno je značajna njihova fonološka uloga. Poput segmentalnih jedinica (fonema, morfema, sintaksema i leksema), temeljnih jezičkih jedinica u različitim segmentima jezičke strukture, i prozodeme su kao nadodsječne, suprasegmentalne jezičke jedinice neodvojive od cjelokupne strukture govornog jezika. Značajne su ne samo kao bitan značenjski razlikovni faktor, koji glasovno istim riječima (homografima) daje različito značenje (npr. *dŭg* : *dŭg̃*; *dúga* : *dŭga*, *kŭća* : *kúća*; *grăd* : *grâd*; *lŭk* : *lúk*; *skŭp* : *skúp*; *iskŭpiti se* : *iskúpiti se*, *nâmáz* : *námaz* itd.), nego su neizostavne i u oblikovanju novih tvorbenih, obličkih, sintaksičkih i stilističkih formi govora (npr. n. jd. *dúga*, *klúpa*, *vráta* : g. mn. *dúgā*, *klúpā*, *vrátā*; g. jd. *dŭnjē*, *jăbukē*, *krŭškē* : n. mn. *dŭnje*, *jăbuke*, *krŭške*; prez. *nôsī*, *râdī*, *sjêdī* : imper. *nôsi*, *râdi*, *sjêdi*; n. mn. prid. neod. v. *nôvi*, *stâri*, *mlâdi* : n. mn. prid. odr. v. *nôvī*, *stârī*, *mlâdī*; gl. svrš. v. *òkapatī*, *pògledatī*, *ùbiratī*, *zàvijatī* : gl. nesvrš. v. *okápati*, *poglédati*, *ubírati*, *zavíjati* i sl.; *ně*, *káži* : *ne káži*; *jâ sam sâm* : *jâ sâm sam*; *sámo ti se kâžē* : *sâmo ti se kâžē* itd.). Doda li se ovome još i mogućnost kombinovanja različitih prozodema u istom homografu, no različitom morfološkom i leksičkom obliku (npr. im. ž. r. *kòsa* : poim. prid. *kôsā* : g. mn. *kósā* : vl. im. *Kósa*; im. ž. r. *kŭća* – zgrada : *kúća* – jamica u zemlji : prez. 3. l. jd./g. mn. *kŭcā* : g. mn. *kú-cā*; prid. neod. i odr. v. s. r. *slătko* : *slătķō*, im. s. r. *slătķō* – ušecereno voće, pril. *slătķo*; gl. svrš. v. *plăkati* – liti suze, gl. nesvrš. v. *plákati* – sapirati, n. mn. im.m. r. *plakáti* itd.), može se ne samo razumjeti važnost ovog u našim jezicima još nedovoljno istraženog fenomena. A, kako reče M. Riđanović: „Za nas u BiH, koji jako dobro čuvamo ‘klasični’ akcentatski sistem, razlika u akcentu ponekad je važniji signal lingvističkog kontrasta nego segmentalna razlika“ (Riđanović 2003: 49).

8. Suprasegmentalne foneme

Ima li se na umu nesporna i bitna činjenica naše fonologije da su prozodeme fonološki relevantne jedinice našeg jezika, onda se fonološki sistem naših jezika ne može definisati samo segmentalnim fonemama. Osim odsječnih (konsonantskih i vokalskih) fonema, u taj sistem nedvojbeno ulaze kao fonološki relevantne i suprasegmentalne (nadodsječne) foneme. O njima se još uvijek malo i govori i piše, ali je njihova fonološka funkcija u semantiziranju riječi i izraza u sva tri naša jezika otprije poznata i nesporna. Da nije

fonoloških prozodema, sporazumijevanje bi u našim jezicima bilo mnogo teže (Valjevac 2008), a rečenica: *Gore gore gore gore*, oblikovana četiri puta ponovljenom istom fonetskom riječju (**g, o, r, e**), bez razumijevanja fonološke funkcije naših prozodema bila bi besmislena. Iskazana kombinacijom segmentalnih suglasničkih fonema (**g, r**) i suprasegmentalnih vokalskih fonema (**ò, ě, ē, ò**) ovog homografa, ona je ne samo smisljena (*Gòrě gòrē gòrē gòre*), nego i stilski ekspresivnija od bilo koje sa sličnim ili istim značenjem ali drugim riječima iskazane rečenice (npr. *Visoko u planini šuma jače plamti*).

U pisanoj komunikaciji suprasegmentalne foneme se ne obilježavaju. Zbog toga su u ovoj vrsti standardnojezičkog izražavanja mogući, ali ne i obavezni, brojni komunikacijski šumovi (npr. *Kúpi mi pràsē i kormpíra*, odnosno *Kúpi mi prāse i krompíra*; *Óstala mi je još sãmo jèdna pràsica*, odnosno *Óstala mi je još sãmo jèdna pràsica*, itd.) (up. Valjevac 2008: 371–372).

Do šuma u komunikacijskom kanalu, međutim, ipak može doći i u govoru, obično pod uslovom da komunikatori ne raspolažu istim kodnim sistemom, ili ne posjeduju dovoljno jezičkog znanja ili znanja o jeziku na kome se komunicira (up. *bàjramskī nãmāz* i *bàjramskī námaz*; *šála: šálā : šàla*, i sl.).

Smetnje prozodijske naravi mogu biti i kulturološki uvjetovane. U jednoj kulturi je, naprimjer, povišen ton za sagovornika je znak uvrede, u drugoj je, međutim, tek uobičajen način (emotivnog markiranog) komuniciranja (up. npr. temperamentne Talijane ili smirene Engleze). Poznato je da se i na taj način, neočekivanom izmjenom tona i intenziteta iskaza, u govoru svjesno žele prikriti snažne emocije, te je grubost, povišen ton ili neočekivano sporo i mirno govorenje u izražavanju misli i osjećanja ponekad i nosilac potpuno suprotnog značenja od onoga koje se govorom predstavlja, baš kao što se u različitim sociokulturnim sredinama različito poimaju i neke, morfološki iste, riječi (npr. *materèšina* u pogrđnom, negativnom značenju: *Tò je svè zàkuhàla njèzina materèšina*, ali i u pozitivnom značenju: *Gdjè vam je materèšina*, kad se hipokoristikom s pogrđnim značenjem prikriva pozitivna emocija kojom je ova leksema u konkretnom slučaju ispunjena).

9. Distribucija standardnih akcenata

Kao tonski jezici, a u Evropi su takvi još norveški i švedski (Ridanić 2003: 20), naši jezici komunikacijsku funkciju u velikoj mjeri ostvaruju i svojim prozodijskim obilježjima. Da bi se u cijelosti mogla razumjeti funkcija prozodema i pratiti njihova standardnojezička distribucija, o našim akcentima valja reći i sljedeće.

Akcentatska obilježja bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika oblikovana su dvama bitnim faktorima – dijalekatskom podlogom na kojoj se ovi jezici ostvaruju i propisanom standardnojezičnom normom. Prvi faktor dominira u prirodnoj ili implicitnoj akcentatskoj normi, a drugi je isključivo obilježje standardnih jezika i eksplicitne norme.

I pored obavezujućeg karaktera eksplicitne norme, implicitna je norma dominantnija u svakome od njih. Imajući u vidu različitu dijalekatsku bazu govornika i korisnika triju naših standardnih jezika, jasno je zašto je govorna praksa drugačija ne samo u svakom od tri naša standarda, nego i u različitim ostvarenjima istoga jezika, čak i u idiolektu istoga govornika (Valjevac 2005: 63).

Eksplicitna norma je u sva tri jezika ista.

Naš se akcenat odlikuje kvantitativno – kvalitativnom dihotomijom, ograničeno je slobodan, a u paradigmi je pokretan i promjenljiv (u različitim oblicima iste riječi ponekad se nađu i sva četiri akcenta i oba neakcentovana kvantiteta). Takvo stanje ilustruju i navedeni primjeri:

Jednina	Množina	Infinitiv: <i>igrati</i>
nom. <i>grâd</i>	<i>grâdovi</i>	prez. <i>igrām</i> ; mn. <i>igrājū</i>
gen. <i>grâda</i>	<i>gradóvā / grâdōvā</i>	imperf. <i>igrāh</i>
dat. <i>grâdu / grâdu</i>	<i>gradōvima / grâdovima</i>	aor. <i>igrāh, igra; igrā</i> , mn. <i>igrasmo</i>
ak. <i>grâd</i>	<i>grâdove</i>	imper. <i>igrāj</i>
vok. <i>grâde</i>	<i>grâdovi</i>	pril. sad. <i>igrājūći</i>
instr. <i>grâdom</i>	<i>gradōvima / grâdovima</i>	pril. proš. <i>igrāv(ši)</i>
lok. <i>grâdu</i>	<i>gradōvima / grâdovima</i>	prid. rad. <i>igrao, igrāla</i>
		prid. trp. <i>igrān</i>

Analoška akcenatska ujednačavanja u savremenom govoru uveliko su prisutna (npr. *grâdōvā, grâdovima*), ali primarni akcenti (tipa *gradóvā, gradōvima*) u svakom našem jeziku još nisu nestali. Obično su stilski markirani: običniji su u govoru starijih i frekventniji u ruralnim sredinama, te već sada, kao svjedoci standardnojezičke evolucije, predstavljaju prozodijski arhaizam.

S obzirom na čestu i raširenu pojavu analoškog akcentovanja, prelaska riječi iz jednog u drugi akcenatski model, teško je izvesti systemska pravila koja bi podjednako važila ne samo za sve riječi i sve njihove oblike, nego čak i za sve korisnike istoga jezika. I pored narušene pravilnosti promjene akcenta s promjenom njenog gramatičkog oblika, to nije opća pojava. Stanovita pravilnost se, manje-više, još uvijek ogleda u paradigmi mnogih naših riječi (Silić/Pranjaković 2005: 37–180). Tako se npr. akcenatski pravilno ponašaju im. m. r. tipa *kaput: kâpūt – kapúta, fakùltēt – fakultéta, jàdnīk – jādніка, zùbār – zubára* i sl. (model: ` : ´ ~). Međutim, kako u jeziku postoje i njima tvorbeno i značenjski bliske imenice drugog akcenatskog tipa, kao što su npr.

imenice *võdnĩk – võdnĩka, mësār – mësāra, sliķār – sliķāra* i sl. (model: " ˘), onda dolazi do njihovog miješanja i akcenatskog asimiliranja. Tako u govoru nastaje prozodijski paralelizam: *jãdnĩk – jãdnĩka, zũbār – zubāra, trãvār – travāra // jãdnĩk – jãdnĩka, zũbār – zũbāra, trãvār – trãvāra* itd., što je, osobito u bosanskom jeziku, česta i poznata prozodijska inovacija. Teoretski, inovacije ovoga tipa mogle bi otežati komunikaciju, ali su komunikacijski šumovi te naravi rijetki. Komunikacija se, s obzirom na prirodno jezičko znanje koje posjeduju komunikatori i jezičku potenciju kojom raspolaže naš jezik, nesmetano odvija. Akcenatski sistem, uključujući i njegovu promjenjivost u promjeni oblika riječi, osobito među poznatim i u govoru frekventnim riječima, također je u svijesti korisnika našeg jezika „fiziološki“ markiran. Ne događa se, npr., da se umjesto prozodijske forme *kapúta, fakultéta, namáza* i sl. (gen. jd.), upotrijebe prozodizmi *kãpũta, fãkultéta, nãmāza* i sl., ali je i ujednačavanje toga tipa teoretski moguće. Ono se najčešće dešava među strancima nedovoljno upućenim u sve implicitne i eksplicitne vrijednosti našeg jezika i njegovu prozodijsku potenciju. Među izvornim govornicima, naročito kad se služe manje poznatim i manje frekventnim riječima (npr.: *Vãreš – Vãreša* umj. *Vãreš – Varèša* i sl.), i to je moguće.

Ukrštanje akcenatskih modela među antroponima, već sadržano u prozodijskoj potenciji jezika, rezultiralo je pojavom obično sinonimnih prozodijskih dubleta: *Jákupović : Jakúpović, Bèganović : Bagánović, Ádilović : Adílović, Zéjnilović : Zajnílović, Rĩzvãnović : Rizvánović; Īsãković : Isáković; Īzetbegović : Izetbégović; Mileusnić : Milèusnić; Mèhinović : Mehínović; Òmerović : Omérović; Čàmpara : Čampàra* itd. Homografi, međutim, mogu postati i homonimi, te npr. *Dína Dèdić* i *Dĩna Dèdić* mogu biti i dvije potpuno različite osobe, posebno ako žive u istoj sociokulturnoj zajednici. Akcenatske razlike u homografima su gramatičke a ne stilističke naravi. Akcenatske razlike ove naravi, međutim, najčešće su psiholingvističke naravi. Drugačijim izgovorom istog prezimena obično se njegovi nosioci žele psihološki distancirati od sredine, ili čak i porodice kojoj pripadaju, jer im drugačije izgovoreno njihovo ime ili prezime djeluje savremenije, modernije, urbanije (up.npr. *Èma Bègović* i *Éma Bègović*).

Takve su naravi i ukrštanja akcenatskih modela ličnih imena: *Dãmĩr / ˘ ˘ ˘ / : Dámir / ˘ ˘ ˘ /; Sãmĩr / ˘ ˘ ˘ / : Sámir / ˘ ˘ ˘ /; Ènĩs / ˘ ˘ ˘ / : Énis / ˘ ˘ ˘ /* itd., ali i: *Jõvãn / ˘ ˘ ˘ / : Jòvan / ˘ ˘ ˘ /; Èmĩr / ˘ ˘ ˘ / : Èmir / ˘ ˘ ˘ /; Sãnjĩn / ˘ ˘ ˘ / : Sànjĩn / ˘ ˘ ˘ /; Amína / ˘ ˘ ˘ / : Amìna / ˘ ˘ ˘ /; Nĩla / ˘ ˘ ˘ / : Níla / ˘ ˘ ˘ /; Nĩna / ˘ ˘ ˘ / : Nína / ˘ ˘ ˘ /; Remzĩja / ˘ ˘ ˘ / : Remzìja / ˘ ˘ ˘ / (: im. m. r. *Rèmzija*) itd., itd. Naglašavanje homografa može biti i sociolingvističke naravi: u jednoj se sociokulturnoj zajednici jedno ime akcenatski pripaja jednom, a u drugoj drugom akcenatskom tipu, drugom akcenatskom modelu.*

Elastični principi B/H/S prozodijske norme, bez preciznijih ograničenja u distribuciji morfološki determinisanih prozodema, omogućavaju pojavu prozodijskih dvostrukosti i višestrukosti. Akcenatski dubleti (primarni i

sekundarni akcenti, npr. *Muratović/Murátović*), s obzirom na njegovu prirodu, naročito su česti u bosanskom jeziku. Mogu obavljati funkciju akcenatskih sinonima (npr. *Ēmīr* = *Ēmir*, *Bòjan* = *Bòjān*, *Díno* = *Dīno*, *Almīra* = *Almíra*, *Sàndra* = *Sāndra*, *Tòdica* = *Tódica*, *Īvkica* = *Īvkica*) a mogu biti i prozodijski homonimi (*Ēmīr* ≠ *Ēmir*, *Bòjan* ≠ *Bòjān*, *Díno* ≠ *Dīno*, *Almīra* ≠ *Almíra*, *Sàndra* ≠ *Sāndra*, *Tòdica* ≠ *Tódica*, *Īvkica* ≠ *Īvkica*). S obzirom na značajnu ulogu ekstralingvističkih faktora u oblikovanju i distribuciji prozodema ova tipa, prozodijsko ponašanje antroponima određeno je u svakoj sociokulturnoj zajednici običajnom ili implicitnom akcenatskom normom. Tendencija da se eksplicitnom normom u ovom leksičkom sloju eliminišu prozodijske višestrukosti, s obzirom na simboličku funkciju koju su ovdje preuzele prozodeme, teško da može dati značajniji rezultat. Jer, osim informacije o ličnom identitetu, što je i osnovna funkcija antroponima, različito naglašavanje istog imena može dati i druge, po osobnost nosioca imena i/ili prezimena važne informacije (npr.: *Òsmanagić* je Bosanac, a *Osmànagić* Crnogorac; *Ēmir* je Sarajlija, a *Ēmīr* Visočanin; *Vīšnja* je obično Hrvatica ili Bošnjakinja, a *Víšnja* može biti i Srпкиnja itd.).

Svođenje akcenatskih dubleta na jedan oblik, međutim, nije nepoznato, ali je regulisano isključivo implicitnom normom: crnogorski *Osmànagići* u Bosni su *Òsmanagići*, a Dalmatinac *Dīno* i Sandžaklija *Zemíra* u BiH su *Díno* i *Zemíra*, i obratno. Iako svođenje dvaju akcenatskih modela – (socio)lingvističkog i običajnog (sociokulturnog) na jedan, sociokulturni, ne ugrožava komunikaciju, ono ugrožava stilski potencijal jezika. Još teže bi posljedice po jezik proizvela eksplicitna prozodijska norma ovog sloja naše leksike (npr. *Efendīra* > *Efendīra*, *Kabiljo* > *Kàbiljo*, *Igô* > *Īgô* i sl.), te na prirodan način uspostavljenju sociokulturnu onomastičku prozodijsku normu, sve dok ona ne stvori komunikacijski šum, treba uvažavati i slijediti. Osjećanju govornika neprirodan jezički red koji bi se uspostavio isključivom eksplicitnom normom, mogao bi u implicitnoj normi postati nered, a u komunikacijskom kanalu prozročiti komunikacijski šum i otežano sporazumijevanje.

10. Prozodijska konfuzija

Postojanje prozodijskih dvostrukosti, trostrukosti i/ili višestrukosti, najčešće analoški uslovljenih, osobito čestih u bosanskom jeziku, može (posebno među strancima) u svijesti korisnika jezika izazivati semantičku konfuziju: isti homograf se može pojaviti i u funkciji sinonima (npr. *stàrina* : *starina* – *dòlina* : *dolina* i sl.), ali i u funkciji homonima. Takva konfuzija nije rijetka u onomastičkom sloju leksike (up. t. 9), ali ona ne zaobilazi ni leksiku uopće. Ukoliko se ne razazna fonološka funkcija prozodema homografa-homonima (npr. *stàrina* ≠ *starina*: star čovjek, starac ≠ porijeklo, tradiciju, baštinu; *nòvina* ≠ *novina*; *pràsica* ≠ *pràsica*, *kùca* ≠ *kúca* ≠ *kúca* ≠ *kùca*; *mòra* ≠ *mòra* ≠ *mòra* ≠ *mòra*; *kùpi* ≠ *kúpi* ≠ *kùpi* itd.), moguća je i njegova pogrešna semantizacija. Tako nastao komunikacijski šum može otežati ili posve omesti uspješno sporazumijevanje. Zloupotrebe u jeziku prozodijske naravi su rijet-

ke, ali nisu nemoguće, što vješti poznavaoци i korisnici jezika po potrebi umiju iskoristiti u nejezičke svrhe (npr. *bàjramskī nāmāz* i *bàjramskī nāmāz*; *poljúbiti Remziju* i *poljúbiti Rēmziju*; *Sjèdīm s Īvanom* i *Sjèdīm s Īvanōm*, i sl.).

Faktorima koji uzrokuju prozodijsku konfuziju (up. t. 7–9), izazivaju komunikacijski šum, dovode do nesporazuma, a ponekad i onemogućavaju sporazumijevanje, djelimično se može dodati još jedan naš prozodijski fenomen – prenošenje akcenta (s jednog sloga na drugi, s jedne riječi na drugu). Prenesen akcentat u svijesti slušalaca naviknutih na drugačije naglašavanje za posljedicu obično ima oblikovanje drugačije zvučne predstave o rečenom, pa se u skladu s novom melodijsko-tonskom konturom izgovorenog oblikuje i nova, najčešće samo stilski markirana značenjska predstava o riječi (up.: *mīkròfōn* : *mīkròfōn* < *mīkro fōn*; *sēmāfōr* : *sēmāfōr* < *séma fōr* i sl.), koja u ekstremnim situacijama za posljedicu može imati i posve drugo značenje (npr. *dà nas* : *dānas*; *ù supu* : *u SŪP–u* i sl.).

U supstandardu slične posljedice po značenje riječi može izazvati i implicitnom normom redukovan kvantitet (npr. *Dána* : *dánā*; *gòre* : *gòrē*; *gòre* : *gòrē*; *šúma* : *šúmā* i sl.), ali se takve redukcije najčešće odvijaju u okviru oblika iste riječi, te su promjene morfološke naravi. Komunikacijski šum je otklonjen kontekstom ili govornom situacijom.

Nehotični šumovi akcenatske naravi u supstandardu se podrazumijevaju i stoga i pravilno razumijevaju, pa konflikata načešće i nema. Teško da bi se npr. implicitna ekavska rečenica *Sèdžm s Nèvènum/nèvènum*, ali i ijekavska *Sijèdīm/Sjèdīm s Nèvenōm/Nèvenom/nèvenom*, zahvaljujući konsituaciji, kontekstu i jezičkoj redundatnosti izrečenog, među izvornim govornicima mogla razumjeti drugačije nego upravo onako kako ona u datoj situaciji i treba da znači.

Namjerno „nerazumijevanje“ kontekstualno i konsituaciono jasnog iskaza je ipak moguće, a kad se pojavi, ono je konfliktno. Obično je u funkciji isticanja nadređenosti i čije moći (na relaciji direktor – uposlenik, profesor – student, roditelj – dijete i sl.), s ciljem postizanja isticanja svoje moći ili verbalnih uvreda i poniženja (na relaciji mudar – naivan, bogat – siromašan, isticanje porijekla i sl.). Iako nije ideološki markiran sam po sebi, svojim intonacijskim potencijalom posebno (u vojnom jeziku, npr.), jezik može biti moćno sredstvo u funkciji diktature svake vrste. Moć je uvijek određena socijalnim kontekstom, a iskazuje se sposobnošću pojedinaca i institucija da svojim jezikom i govorom utječu na ponašanje i materijalne živote drugih ili da ih kontrolišu. Otuda na Balkanu, a posebno u Bosni i Hercegovini, ovolika borba za jezički prestiž.

Jezička ekonomičnost, koja po svojoj prirodi može biti uzročnik i jezičke konfuzije, u funkciji je postizanja neposredne i suvišnim riječima neopterećene komunikacije (up.: *Ēvo me s Dràganōm* : *Ēvo me s mòjōm dru-*

gàricōm Dràganōm; ili: *Fàhrija će kòpati ròvove* : *Cìvīl Fàhrija će kòpati ròvove*; ili: *Pítājte Sàšu* : *Pítājte ònōg Sàšu*, odnosno *Pítājte onū Sàšu*; *Kúpi (tí) onū zèmlju* : *Kùpi (tí) onū zèmlju* : *Kúpiti onū zèmlju*; *Mòžete li vî tô próbati nà ulici* : *Mòžete li „Vîto“ próbati na ùlici* itd., itd.) pri čemu kontekst ili još češće konsituacija preciziraju sporno značenje.

Evolucija prije svega pravila distribucije pojedinih elemenata prozodijskog sistema (širenje jednih akcenatskih modela na račun drugih), a time i sistema samog, za posljedicu ima barem dvije po jezik značajne pojave: jednu pozitivnu – ekonomičnost govora, i drugu negativnu – značajniju redukciju stilističke potencije jezika, kako one sadržane u semantici samog iskaza, tako i one imanentne njegovoj do sada prepoznatljivoj melodičnosti.

11. Fonološke riječi

Poseban prozodijski problem u razumijevanju/nerazumijevanju govora mogu predstavljati fonološke riječi, odnosno akcenatske cjeline ili govorni taktovi sastavljeni od dviju ili više gramatičkih riječi ali samo sa jednim akcentom (npr. *nǐ s kīm, da nam se snâci, da nâs nē bī ≠ dânas nē bi; snâšli su se, pòznâta nam je, nǐ za šta se, sad se više nē znâ sl.*). Fonološkim riječima se, između ostalog, prikrija i činjenica da su i u našim jezicima jednosložne riječi i vrlo česte i obične, a u tvorbi sintaksičkih jedinica čak frekventnije nego što bi se i očekivalo. Često jednosložne riječi neprimjetno slijede jedna drugu, a da toga nismo ni svjesni, kao npr. u rečenici *Ōn se sâm nǐ s kīm nǐ za šta na svijetu nē bi pòsvađao*. Od četrnaest gramatičkih riječi (sl)uhom smo registrovali čak dvostruko manje, samo sedam, a u rečenicu *Nǐ za šta te na svijetu nē bih dâla i nǐ s kīm te i nǐ za što ni ù snu nē bih mijènjala*, sastavljenu od dvadeset i četiri gramatičke riječi, u bosanskom jeziku, u kome je prenošenje akcenta gotovo pojava, moguće je ostvariti sa samo osam fonoloških riječi.

Broj fonoloških riječi u istom gramatičkom iskazu varira od jezika do jezika, a promjenljiv je čak i u istom jeziku. Zависи prije svega od stepena zastupljenosti prenošenja akcenta na proklitiku u kome standardu, odnosno od njegovog djelimičnog ili potpunog odsustva, po čemu se naši jezici razlikuju. Prenošnje je načešće zastupljeno u bh. govorima, pa i u standardnim jezicima koji se na njima ostvaruju. Ovo značajno standardnojezičko obilježje naših jezika ujedno je i bitna zajednička prozodijska razlikovna crta svih bh. standardnih jezika naspram onih koji se ostvaruju izvan BiH.

U standardnojezičkoj pisanoj formi gramatičke su riječi vidljive, ali u polupisanim ili nepisanim ta se razlika gubi (npr. *volimte* : *volim te*; *dali-suti*: *da li su ti ≠ dali su ti*; *poštose* : *po štošta su se* : *pošto su se*; *neznase* : *ne zna se*; *možetelinam* : *možete li nam*; *žao mi je*; *akobogda ≠ ako Bog da*; *kakosise* : *kako si se*; *jesilise* : *jesi li se*; *kakobise* : *kako bi se* itd.).

12. Distribucija akcenata

Distribucija akcenta, kao i njihovo prenošenje na proklitiku u fonološkim riječima, regulisano je s nekoliko starih, otprije poznatih i primjenjivanih pravila distribucije akcenata i neakcentovanih kvantiteta, predstavljenih na sljedeći način:

Slogovi	Jedini	Prvi	Unutrašnji	Posljednji
Akcenti	([˘]), (^ˆ))	([˘]), (^ˆ), ([˘]), ([˘])	([˘]), ([˘])	–
Dugosilazni	+	+	–	–
Kratkosilazni	+	+	–	–
Dugouzlazni	–	+	+	–
Kratkouzlazni	–	+	+	–

Dakle:

– Jednosložne riječi u sva tri standardna jezika imaju samo silazne akcente, duge ili kratke, zavisi od kvantiteta vokala na kome akcenat stoji.

Inicijalni vokal	Dugosilazni akcenat	Kratkosilazni akcenat
i	<i>mîr, pîr, sîn</i>	<i>kît, mlîn, sîr</i>
e	<i>lêd, mêd, rêd</i>	<i>hrèn, snèn, splèt</i>
u	<i>lûd, sûd, zûb</i>	<i>bût, kûd, šût</i>
o	<i>jôd, rôd, zôb</i>	<i>bòb, snòp, pôp</i>
a	<i>dân, grâd, râd</i>	<i>lân, sân, ràd</i>
r	<i>cîr/cîr̃n, cîrv/cîrṽ, mîrk/mîrk̃</i>	<i>kîrst, pîrst, tîr̃n/tîr̃ñ</i>

– Prvi slog dvosložnih, trosložnih i višesložnih riječi može biti nosi-lac bilo koga akcenta.

Inicijalni vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
î	<i>mîrno, sînko, vîdno</i>	<i>Îrkinja, Viškinja, nîzija</i>	<i>mîćenica, mîsaõnõst</i>
ï	<i>pîta, rîba, tîkva, knjîga</i>	<i>îstina, îzričāj, slîkati</i>	<i>mïlovānje, zimovānje</i>
í	<i>mírno, plíma, svíla</i>	<i>písānje, klízati, svírānje</i>	<i>Mírkovčānka, mítničārev</i>
ì	<i>sìrov, žìvot, iznos</i>	<i>izriti, kicānka, Miljacka</i>	<i>izraslina, izrezati</i>

Inicijalni vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
ê	<i>čêsto, rêdnî, pljêsak</i>	<i>Ljêrkica, mêdijskî, šêstõtî</i>	<i>Pêrovici, pêtstõtî</i>
ë	<i>srêća, srêtnîk, vrêva</i>	<i>nêznānî, slêtište, snjêgovi</i>	<i>ljêstvica, ljêtovalište</i>
é	<i>čêsto, léglo, séka</i>	<i>mésnjača, rédanje, rédati</i>	<i>Méhovica, Pérkovčāni</i>
è	<i>nèven, pèro, tèret</i>	<i>lètēcî, mèdvjedić, pèruška</i>	<i>ljèčilîšte, tèretiti</i>

Inicijalni vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
û	<i>kûtmjāk, lûdo, prûće</i>	<i>pûtnica, pûtničkî, sûženo</i>	<i>Îsovići, Vûkovići</i>
Û	<i>bÛrād, cÛra, kÛća,</i>	<i>cÛrica, kÛćica, sÛpica</i>	<i>pÛnomāstan, pÛpčanica</i>
ú	<i>gúsak, glúpõst, súmnja</i>	<i>lúdnica, súdnica, púhati</i>	<i>hódalica, púhālica,</i>
ù	<i>nùdist(a), gùma, pùhāč</i>	<i>kùhinja, lùdača, rùćica</i>	<i>pùkõvničkî, ùšljivica</i>

Inicijalni vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
ô	<i>bôlno, kôlje, stô(l)nī</i>	<i>Kôljević, Kônjević, Rôgović</i>	<i>kôljevičkī, kônjevičkī</i>
ö	<i>bölest, röba, smökva</i>	<i>növine, özljeda, töpnīštvo</i>	<i>pözadugo, Pöžezānka</i>
ó	<i>pójam, róda, sóda</i>	<i>pójmiti, prózīvka, prómetno</i>	<i>prómetnica, pózorīšte</i>
ò	<i>kòsac, vòda, zòra</i>	<i>dòzrelòst, pòpiti, pòžnjeti,</i>	<i>dòhvatiti; pòzlijeđenòst</i>

Inicijalni vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
â	<i>râdnīk, sâđen, stâlno</i>	<i>nâjprije, râdnica, zâliha</i>	<i>nâposljednjī, Trâvničānka</i>
ä	<i>dâti, râna, sâmo</i>	<i>länīšte, plākati, rânica</i>	<i>râdovānje, râdosnica</i>
á	<i>nágòst, sáma, tráva</i>	<i>rádati, rásadnīk, sáđiti</i>	<i>spávalica, závodnica</i>
à	<i>làžac, Mâđār, màjmun</i>	<i>màknuti, nàgodba, tàmnīčār</i>	<i>Màkaranin, zàskočica</i>

Vokal	Dvosložna riječ	Trosložna riječ	Četverosložna riječ itd.
ř	<i>cřkva, dřvlje, trnje</i>	<i>cřkvāvā, Cřnācā</i>	
ṛ̌	<i>cřkva, p̣řsti, p̣řsnīk</i>	<i>p̣řsnuti, sḳřhānōst, tṛnjina</i>	<i>p̣řskalica, tṛgalica</i>
ř̂	<i>cvřčak, křnjōst, p̣řpa</i>	<i>cvřčānje, p̣řhnuti, p̣řčēnje</i>	<i>p̣řčetina, p̣řšnjačica</i>
ř̃	<i>cřvić, p̣řvāk, p̣řčvār</i>	<i>cvřčalo, křlētka, tṛvēnje</i>	<i>křležīnskī, p̣řčvārница</i>

– Posljednji slog je, ukoliko nije i jedini (jednosložne riječi), bez obzira na kvantitet, uvijek bez akcenta.

Finalni vokal	Kratki	Dugi
i	<i>sâti, dômovi, nòsiti</i>	<i>drâgī, mâjkī, sànjivī</i>
e	<i>kùće, slâtke, ùšuškāne</i>	<i>dòbrē, slâtkē, vēsēlē</i>
u	<i>dômovinu, kùću, škôlicu</i>	<i>drâgū, kùpujū, strūžū</i>
o	<i>mâjko, tòčilo, vēselo</i>	<i>bòsanskō, grâdskō, svâkō</i>
a	<i>nâda, pòšiljka, učionica</i>	<i>prîmā, sàrajevskā, djèvōjākā</i>
r	<i>bùkvār, staretinār, spòmenār</i>	<i>kòlotr̄k, òšm̄rk, pòtr̄k</i>

– Unutrašnji slogovi u pravilu imaju uzlazne akcente, duge ili kratke – zavisno od kvantiteta vokala na kome stoje.

Medijalni vokal	Kratki uzlazni akcentat	Dugi uzlazni akcentat
i	<i>golišav, milina, statistika</i>	<i>boljítak, naprímjer, usjemenjvati</i>
e	<i>krpènjača, ručètina, vjetromètina</i>	<i>izbéciti se, poskupljénje, raspélo</i>
u	<i>izgùbiti, popùstljiv, nedopùstivo</i>	<i>fijúknuti, iskúpiti se, porinúće</i>
o	<i>bregòvit, diòba, učionica</i>	<i>iskósiti, opróbati, ponakósiti</i>
a	<i>bigàmija, premetáčina, spaváčica</i>	<i>kućára, ismijávati, vjerozákon</i>
r	<i>obrvača, po(h)r̀vati se, za(h)r̀dati</i>	<i>izumr̄će, ovr̄ci/òvr̄ci</i>

Rezimiramo li navedeno, za sva tri naša standardna jezika vrijede opća pravila distribucije akcentata.

– Jednosložne riječi imaju samo silazne akcente.

– Dvosložne riječi mogu imati sve akcente samo na prvom slogu, pri čemu drugi slog može biti dug ili kratak.

– Trosložne riječi također na prvom slogu mogu imati sve akcente, na drugom samo uzlazne, pri čemu prvi slog uvijek mora biti kratak, a treći je uvijek bez akcenta, ali može biti i dug i kratak.

– Četverosložne i višesložne riječi slijede isto pravilo: prvi slog može biti nosilac bilo koga akcenta; unutrašnji slogovi su (izostavimo li izuzetke) nosioci samo uzlaznih akcenata i pred njima nema dugih vokala, a svi postakcenatski vokali mogu biti i dugi i kratki.

– Silazni akcenti su inicijalni akcenti. Samo izuzetno mogu zauzeti i medijalnu ili finalnu poziciju, osobito u tuđicama (up. t. 15–17).

– Svi akcenti nisu podjednako frekventni (up. t. 5).

Dominacija kratkih akcenata i neakcentovanih vokala u srpskom substandardu prema nekim istraživanjima (Šipka 2006: 239), s obzirom na tamošnju dijalekatku bazu, ne iznenađuje. Pod uticajem hrvatskih narječja i njihovih dijalekata, slična je i situacija i u hrvatskom jeziku u onom dijelu Hrvatske koji ne leži na novoštokavskom govornom području, a osobito na kajkavskom i čakavskom govornom području. Pretpostavlja se, međutim, jer istraživanja ove vrste u BiH, naročito u standardnom bosanskom jeziku, nikada nisu obavljena, da je procentualni odnos u frekvenciji kratkih i dugih akcenata u bosanskom (sub)standardu nešto drukčiji. Ovaj je standard utemeljen na vlastitim novoštokavskim govorima, a dugi akcenti i neakcentovani kvantiteti obilježje su i velike većine njegovih govornih idioma (Valjevac 2005: 62).

13. Distribucija neakcentovanih kvantiteta

Neakcentovani kvantiteti, dužina (–) i kratkoća (ˇ), određeni su dvama osnovnim prozodijskim pravilima naših jezika:

1. neakcentovane kratkoće mogu stajati na bilo kome slogu u riječi, tj. i ispred i iza akcenta,
2. neakcentovane dužine zauzimaju isključivo postakcenatski položaj.

Dakle, u gramatičkim riječima (u standardnim jezicima nema predakcenatskih kvantiteta) postakcenatske dužine su određene gramatičkom strukturom riječi na kojoj se kvantitet/kvantiteti ostvaruju (up. t. 12), ali se, predakcenatski kvantitet može javiti u fonološkim riječima (npr.: *tā kòšara, kadā šécē, jā jōj nàzvah sèlām* itd.).

Distribucija neakcentovanih kvantiteta.

Slog	Jedini	Prvi	Unutrašnji	Posljednji
Neakcentovana dužina (-)	-	-	+, -	+, -
Neakcentovana kratkoća (~)	-	+, -	+, -	+, -

Distribucija akcenata i neakcentovanih kvantiteta.

Slog	Jedini	Prvi	Unutrašnji	Posljednji
Akcentat	([˘]), (^ˆ)	([˘]), (^ˆ), ([˘]), (^ˆ)	([˘]), (^ˆ)	-
Silazni	+	+	-	-
Uzlazni	-	+	+	-
Neakcentovana dužina (-)	-	-	+, -	+, -
Neakcentovana kratkoća (~)	-	+, -	+, -	+, -

Distribucija neakcentovanih kvantiteta u riječima s različitim brojem slogova:

Riječi	Jedno-složne	Dvosložne/slog	Trosložne/slog	Višesložne/slog
Neakcentovana dužina	-	1. - 2. +, -	1. - 2. +, - 3. +, -	1. - 2. +, - 3. +, - 4. +, -
Neakcentovana kratkoća	+, -	1. - 2. +, -	1. +, - 2. +, - 3. +, -	1. +, - 2. +, - 3. +, - 4. +, -

Broj neakcentovanih vokala (dugih ili kratkih) određen je fonološko-morfološkom strukturom riječi i njenim gramatičkim oblikom. Kod promjenljivih riječi on je, kao i njihov akcentat, nestabilne naravi. Skraćivanje ili

duženje postakcenatskih vokala u pravilu je određeno prozodijskim zakonitostima novoštokavskog narječja naslijeđenim iz dostandardnog perioda, a u substandardu skraćivanje neakcentovanih vokala uveliko je markirano i obilježjima lokalnih govora.

Sva tri naša jezika, dakle, raspolazu postakcenatskim kvantitetom. Iako se u govoru može čuti i predakcenatski kvantitet, on je vezan u standardnojezičkoj upotrebi vezan isključivo za fonološke riječi, u funkciji je ekspresije izraza i stilističke je naravi.

Neakcentovane dužine se javljaju u svim našim jezicima poznatim morfološkim i gramatičkim kategorijama:

a) u nastavcima za tvorbu imenica: **-āč, -āš, -āj, -āk, -ād, -ār, -īk, -ārka, -ēljka, -ōst** i dr. (*pjèvāč, harmonikāš, rùsvāj, vesèljāk, bürād, mèsār, šljivīk, pñčārka, nòsitēljka* i dr.);

b) u nastavcima za tvorbu imeničkih i glagolskih oblika:

– u gen. mn. im. ž. r. na **-a**: *mâjkē, kùcē, hránē, zèmljē, dòmovine* i sl.;

– u instr. jd. im. toga tipa: *mâjkōm, kùcōm, hránōm, zèmljōm* i sl.;

– u vok. jd. im. m. r. koje u nom. jd. imaju dužinu na posljednjem slogu: *pjèvāču, hārmonikāšu, rùsvāju, vèseljāče, mèsāre, vòjnīče* itd.;

– u gen. mn. svih imenica: *žénā, momákā, sátī, sèlāl/sélā, pòljā/póljā* i sl.;

– u prezentskim nastavcima za 1, 2. i 3. lice jd. (na posljednjem) i 1. i 2. lice mn. (na pretposljednem slogu): *ùčīm, ùčīš, ùčī, ùcē; ùčīmo, ùčīte* i sl.;

– u nastavcima svih oblika imperfekta, inače rijetkih u standardu: *čit-āh, čitāše, čitāše, čitāsmo, čitāste, čitāhū* i dr.;

– u gl. prilogu sadašnjem: *čitajūci, ùčēci, sjèdēci* i sl.;

– u padež. nastavcima u promjeni pridjeva odr. v. u cijeloj paradigmi: *drâgī, drâgōga, drâgōme* itd., *dòbrī, dòbrōga, dòbrōme* itd.; kod pridjeva neod. v. m. i s. r. u vok. i instr. jd. i svim padežima množine, osim nom. i ak., a kod pridjeva ž. r. u svim padežima jd. i mn., osim nom. i ak.: (*drâg, drâgo*) *drâgī, drâgō; drâgīm, drâgōm; drâgē, drâgōj, drâgōm, drâgōj* i sl.

– u nastavcima komparativa i superlativa: *drâžī, nâjdražī/nâjdražī* i sl.

Repertoar postakcenatskih dužina još je i veći, npr. postakcenatski kvantitet se javlja i u pril. vr. prošlog *kùpīvši, rādīvši* i sl., a ponekad i više njih u istoj riječi (up. *okòpāvāmo; zādātākā, Nevèsīnjācā* sl.), no nabranje bi nas odvelo do pojedinačnih i nesistemskih ostvarenja, uz to varijabilnih od jezika do jezika (npr. *māmīn : māmīn, òvōg : òvog*) i sl.

Posebno valja naglasiti da se hrvatski i srpski jezik u prozodijskom smislu ne ostvaruju na isti način u Hrvatskoj i Srbiji, odnosno u Bosni i Hercegovini.

Svi bosanskohercegovački govori (bosanski, hrvatski i srpski) u pravilu čuvaju i duge vokale i duge akcente, ali ni njima nisu nepoznata skraćivanja. „Naime, moderna lingvistika je otkrila da jezik ima svoje unutrašnje zakonitosti (ekonomičnost, homeostatičnost, težnja ka asimilaciji, itd.), koji upravljaju jezičkim promjenama više nego vanjski faktori, kao što su kontakt sa drugim jezikom/dijalektom, promjene u načinu života i sl.“ (Riđanović 2003: 30). Redukcije kvantiteta su običnija u pozicijama kad su dvije ili tri dužine u nizu, kad slijede jedna drugu, npr. *zàdātāka*, ali i *zàdatākā*, *zàdatāka* i sl. (Valjevac 2005: 62). U takvim slučajevima, obično kad je jedan od standardnojezičkih kvantiteta sekundarne naravi, nastao prenošenjem dugosilaznog akcenta sa unutrašnjeg na prethodni slog, u govoru se dugosilazni akcent ne prenosi – *zadātākā*. „Kad je riječ o genitivu množine imenica muškog roda sa završetkom – VcaC (‘V’ i ‘C’ su međunarodni simboli za vokal i konsonant) u nominativu jednine, kao *policájac*, *Amerikánac*, *komárac*, *zadátak*, *razvítak*, *užitak*, *brodolómac*, u zdravom jezičkom osjećanju svih naših ljudi imaju dugosilazni akcent na predzadnjem vokalu osnove u obliku za genitiv množine, dakle *policājācā*, *Amerikānācā*, itd., iako je ‘pravilno’ upotrijebiti kratkouzlazni akcent na pretpredzadnjem slogu osnove: *policājācā*, *Amerikānācā*“, konstatuje sarajevski lingvistički disident M. Riđanović, te u sebi svojstvenom stilu tome još dodaje: „Ako nekog želite nasmijati, dovoljno je da mu ‘pravilno’ izgovorite *ràzvītākā* i *brodòlōmācā*. Pa većinu ovih oblika ni spikeri ne izgovaraju prema ‘pravorijeku’“ (Riđanović 2003: 46).

Iako mimo standardnojezičkih pravila, koja se u ovom slučaju protive prirodi našeg jezika („Ja zaista mislim da je naše pravilo o ograničavanju silaznih akcenata na prvi slog riječi jedna od najvećih gluposti u svjetskoj istoriji jezikoslovlja“, op. cit.), dugosilazni akcenti se svojom vitalnošću sve agresivnije nameću i standardnojezičkoj normi i govornoj praksi (up. Silić/Pranjko- vić: 2005: 20; Valjevac 2005: 64; Riđanović 2003: 46). „Našim gramatičari- ma, pokornim sljedbenicima mladogramatičara, smetala je grupica riječi koja je taj akcent imala na drugom ili daljem slogu pa su riješili da takve riječi ‘utjeruju u suru’ i promijene njihov akcent kako bi pravilo o silaznom akcentu vezanom isključivo za prvi slog bilo bez iznimke. I tako nastadoše mon- trumi kao što su *vodòprivreda*, *ventilátor*, *prevàrant*, *adèkvatan* i sl. Normira- nje nikad ne smije proizvesti oblik koji (drastično) vrijeda jezičko osjećanje većine ljudi čiji je govor uzet za osnovicu standardnog jezika“ (Riđanović 2003: 9). Ostvareni jezik, bosanski, hrvatski, srpski, svejedno, potvrđuje da teorija, u cilju postizanja opće pravilnosti, zahtijeva jedno, a govorna praksa nudi drugo. Iako svjesni te manjkavosti naše prozodijske standardnojezičke norme, jezikoslovci se, baš zato da je svojim uplivom ne bi učinili još nedos- tatnijom, još uvijek radikalnije ne odvajaju od nje (up. Riđanović 2003: 46).

14. Prenošnje akcenata

Prenošenje akcenta na proklitiku, u našim standardnim jezicima propisano istim pravilima, u njima je nejednako prisutno. Obično se vezuje za govorne taktove ili akcenatske cjeline, odnosno za fonološke riječi. To su izgovorne cjeline sastavljene od dviju ili više gramatičkih riječi, od kojih je samo jedna akcentovana. Prijedlozi, veznici i riječce su atone lekseme koje se u sintagmatskom spoju s akcentovanom riječju ponašaju kao njeni izgovorni segmenti.

Prenošenje akcenata vezano je isključivo za akcente silazne intonacije. Nekada običnije i češće u govoru, prenošenje akcenata više nije obavezno, stoga ni dosljedno. U srpskom jeziku, s obzirom na njegovu implicitnu prozodijsku norma, ono je u izrazitom uzmicanju. Ni u hrvatskom jeziku, kao ni u bosanskom, ono, također, više nije stabilno, ali je u poređenju sa srpskim jezikom u njima prisutnije. Poznatije je u bosanskom nego u hrvatskom standardu, te je prenošenje akcenata na proklitiku, uz još neka druga prozodijska obilježja, važno bosansko-hrvatsko-srpsko distinktivno obilježje. Osim toga, kako je prenošenje akcenata na proklitiku izrazitija bh. standardnojezička pojava, onda je, općenito posmatrano, ono možda i najvažnija bosanskohercegovačko-hrvatsko-srpska (teritorijalna i jezička) distinktivna osobina.

Standardnojezička prozodijska sličnost svih bh. jezika na jednoj strani, te njihova različitost prema standardnim jezicima u Hrvatskoj i u Srbiji, na drugoj strani, potvrđuju prirodnu i temeljnu – komunikacijsku funkciju jezika. Eekspresivna i simbolička uloga jezika su i značajne i nesporne, ali njoj su prirodno podređene. Ukoliko, pak, dođe do izmjene redoslijeda ovih prioriteta, što se u BiH desilo pod uticajem različitih sociolingvističkih i psiholingvističkih činilaca, te u jeziku ciljano iznuđene promjene nužno imaju za cilj – ili disoluciju države, ili asimilaciju njenog stanovništva. Jezik je sam po sebi dinamična pojava, ali ne trpi nagle unutar svoje strukture. Soga je posve očekivano da će se prema prozodiji, osobito prema prenošenju akcenata na proklitiku, prirodno teritorijalno razgraničenom, moći identifikovati govornik koje države, ali mnogo teže, ili nikako, da li je državljanin BiH po svojoj prozodiji prepoznatljiv kao korisnik bosanskog, hrvatskog ili srpskog jezika. I zato neće biti teško znalcima naših jezika u danas aktuelnoj televizijskoj reklami u kojoj mladić djevojci pruža koka-kolu i kaže joj: *Za tèbe!*, pre-poznati da on nije ni Bosanac, ni Hercegovac. A da jeste, on bi po svoj prilici rekao: *Zà tebe!* ili još jednostavnije: *Zá te!* (ako bi uopće bilo šta rekao, jer su Bosanci poznati po znalačkom korištenju neverbalnih sredstava komuniciranja). Samo jedan neprenesen akcenat na proklitiku znakovita je ilustracija simboličke funkcije naših prozodema.

Akcentat se na proklitiku prenosi dvojako. Ukoliko se preneseni stari silazni akcentat, on se ne mijenja, prenosi se kao silazni. Takvo prenošenje

poznato je pod nazivom staro ili neoslabljeno prenošenje. Ako preneseni akcenat dobije uzlaznu intonaciju i na proklitici se ostvaruje kao uzlazni akcenat, riječ je o novom ili oslavljenom prenošenju akcenta. Staro prenošenje je naslijeđeno iz prebalkanskog jezičkog perioda, a novo je balkanska prozodij-ska inovacija. Iako je govornicima standardnog jezika teško razaznati kad je današnji silazni akcenat stari, a kada je novijeg porijekla, oni se sa velikom sigurnošću oslanjaju na prirodno znanje svoga jezika i njemu svojstvenih prozodijskih pravila, te u pravilu u prenošenju akcenata na proklitiku rijetko griješe.

Najkraće rečeno, akcenat se na proklitiku prenosi na dva načina:

Staro prenošenje	Novo prenošenje
Nenaglašena + naglašena riječ	Nenaglašena + naglašena riječ
(\sim) + ($\grave{}$) > ($\grave{}$) + (\sim)	(\sim) + ($\grave{}$) > ($\grave{}$) + (\sim)
(\sim) + ($\hat{}$) > ($\grave{}$) + (-)	(\sim) + ($\hat{}$) > ($\grave{}$) + (-)

U praksi to izgleda ovako:

Staro prenošenje		Novo prenošenje	
Neprenesen akcenat	Prenesen akcenat	Neprenesen akcenat	Prenesen akcenat
<i>uz br̂do</i>	<i>ũz brdo</i>	<i>pred kũćõm</i>	<i>prèd kućõm</i>
<i>na m̂ore</i>	<i>nã mõre</i>	<i>iza škõlẽ</i>	<i>izà škõlẽ</i>
<i>niz ũlicu</i>	<i>nã ulicu</i>	<i>na krũšku</i>	<i>nà krušku</i>
<i>niz(a) str̂anu</i>	<i>nĩz(a) strãnu</i>	<i>u Tũzlu</i>	<i>ù Tuzlu</i>
<i>za vr̂atom</i>	<i>zã vrãtom</i>	<i>za pãre</i>	<i>zà pare</i>
<i>u v̂õdu</i>	<i>ũ vodu</i>	<i>u gr̂õb</i>	<i>ù grob</i>
<i>ni(z) n̂õge</i>	<i>nĩ(z) noge</i>	<i>po zlũ</i>	<i>pò zlu</i>
<i>pod r̂uku</i>	<i>põd rũku</i>	<i>bez lũka</i>	<i>bèz luka</i>
<i>(n)i ml̂ad</i>	<i>(n)ĩ mlãd</i>	<i>(n)i st̂ar</i>	<i>(n)ì star</i>
<i>ne zn̂am</i>	<i>nẽ znãm</i>	<i>ne pũšĩm</i>	<i>nè pušĩm</i>
<i>(n)i ŝedam</i>	<i>(n)ĩ sedam</i>	<i>ne rãdĩš</i>	<i>nè rãdĩš</i>
<i>(n)i za vr̂at</i>	<i>(n)ĩ za vrãt</i>	<i>(n)i sãd(ã)</i>	<i>(n)ì sad(ã)</i>
<i>sa mn̂õm</i>	<i>sã mnõm</i>	<i>sa njõm</i>	<i>sà njõm</i>

(n)i sām	(n)ĩ sām	uz nās	ùz nās
(n)i s kīm	(n)ĩ s kīm	za tèbe	zà tebe / zá te
ni za kòg(ā)	nĩ za kog(ā)	uz tū	ùz tū
sa svākīm	sā svakīm	kod sèbe	kòd sebe
od jàbūka	òd jabūkā	sa svèkrvōm	sà svekrvōm

Na temelju predstavljenog da se zaključiti:

- Prenose se samo silazni akcenti.
- Rjeđe se prenose dugi nego kratki akcenti.
- Najčešće se prenosi akcenat sa frekventnih dvosložnih riječi, potom sa jednosložnih i veoma rijetko sa višesložnih riječi.
- Normativna ograničenja kojima silaznim akcentima nema mjesta u medijalnoj poziciji, ni u jednom našem standardu ne poštuju se dosljedno. Naprotiv, kršenja je mnogo, čak i u kontrolisanom spikerskom govoru.
- Prenošenje akcenta na proklitiku općenito je prozodijska pojava u uzmicanja, a „pravim lingvistima jedino je važna jezička stvarnost, a ona je, što se tiče proklitika, danas takva da na njih prelazi samo akcent funkcionalnih riječi (kao što su zamjenice) i češćih leksičkih, naročito dvosložnih imenica sa kratkim vokalom u prvom slogu, kao *kuća, štala, soba, njiva*, ali mnogo rjeđe sa dugim vokalom u istom slogu kao *zlato, sijêno, blâgo*“ (Ridanić 2003: 22).

Jednosložni prijedlozi su atoni, ali u dvosložnim akcenat nije neobičan. U kontaktu s imenicom on gradi jednu fonološku riječ, te se i akcenat adaptira novim fonološkim okolnostima: *pòred kùćē > porèd kućē, ĩspred škòlē > isprèd škòlē*. Iako se čini da takvo prenošenje formalno krši postojeća akcenatska pravila (akcenat ne može stajati na posljednjem slogu riječi), imajući u vidu novonastalu fonološku riječ, akcenatska norma nije ugrožena: *Stòjĩ isprèd škòlē. Nàšla sam ga izà kućē. Porèd nās može svàšta pròci*.

U sintagmemama sa složenom akcentogenom proklitikom, fonološka riječ može odabrati proklitički akcenat, a na glavnoj riječi u tom slučaju na mjestu njenog akcenta ostaje neakcentovani kvantitet: *nĩza strānu > nĩza strānu; prèko zīda > prèko zīda* itd.

Akcentat se može prenositi i na prvu od dviju proklitičkih riječi: *Nĩ za šta na svijètu nè bih te dála. Nĩsam glàsala nĩ za kog. Nè možeš ga ùhvatiti nĩ za šĩju, nĩ za vrāt*, itd. Neće, međutim, biti nepravilno ni kad se kaže: *ni zà šĩju, ni zà vrāt*. U ovakvim sintaksičkim vezama riječi akcenat se najčešće i ne prenosi: *ni za šĩju, ni za vrāt*.

Različite prozodijske mogućnosti ostvarenja istog rečeničnog odsječka (npr. *ni za šiju, ni za vrāt // ni zà šiju, ni zǎ vrāt // nì za šiju, nǐ za vrāt*), tj. prenesen ili neprenesen akcentat, ne nude ni apsolutno identično značenje. Svaka modifikacija akcenatske forme osnovnog izraza izaziva pomjeranje stepena percepcije temeljnih misaono – emocionalnih nijansi naglašenog pojma. Prenošnje ili neprenošnje akcenata na proklitiku u našim jezicima je stilski markirano i ostavljeno je svakom pojedincu kao mogućnost njegova izbora. Prema mišljenju M. Riđanovića, „Jedina proklitika na koju silazni akcentat redovno prelazi, bez obzira na čestotu i dužinu glagola koji slijedi, jeste negativna partikula *ne* ispred svih oblika (osim nekih infinitiva): *nè znā, nè pušī, nè pakujē, ne udarī* (aorist), *ne progovorī* (aorist), *nè vidēci, nè vidjēvši, nè plači*; sa infinitivom, pak, ova partikula ostaje bez naglaska sa dužim i rjeđim glagolima npr. *ne preimenovati, ne praznovati, ne lobovati*, i sl.“ (Riđanović 2003: 23), ali govorna praksa, ponekad nudi i drugačije primjere (npr. *ne vīdējvši / nè vidjēvši* i sl.).

Slično pojavi prenošenju akcenta na proklitiku jeste i prelazak akcenta sa korijenskog vokala osnovne riječi na prefiks njenih izvedenica. Prefiks se tada preuzima funkciju proklitike: *pjěvati – òtpjevati, prāvdati // prāvdati – òpravdati // òprāvdati, trěsti – òtrěsti, vūci – izvūci*, itd., ali je, naravno, samo *vūci – izvūci*, jer se uzlazni akcenti u našem jeziku ne prenose.

Precizna pravila distribucije akcenata i neakcentovanih kvantiteta kojima bi se otklonili, ili barem umanjili, brojni prozodijski dubleti (npr. *Bězbjednōst/bezbjědnōst, dōci/dóci, dolīna/dōlina, gōvōrnīci/govornīci, mēnelmēne, stānarīna/stanarīna, sjēdīmo/sjedīmo* itd.) i višestrukosti (npr. *rjěčnīk/rjěčnīk/rjěčnīk, vjěsnīk/vjěsnīk/vjěsnīk, sēmafōr/sēmafōr/semáfōr* i sl.), kojih ima u svakome od naša tri jezika, i svi su utemeljeni na elastičnim pravilima distribucije naših akcenata, ne samo da nikada nisu propisana ni na nivou ranijeg zajedničkog standardnog jezika, nego je i tada, a i poslije, izrada standardnih prozodijskih rječnika bila, u našim kadrovskim, materijalnim i političkim okolnostima, isuviše zahtjevan zadatak i našim lingvistima i našim lingvistikama (up. Nikolić 2000).

U Bosni i Hercegovini su prije rata, prema jedinstvenom upitniku (BHDZb I, 1975), završena višegodišnja istraživanja naših narodnih govora, s ciljem pristupanja sinhronijskoj deskripciji i inovaciji standardnojezičke, pa i prozodijske norme, ali je taj posao ratom prekinut i do sada nije nastavljen. Prikupljena impozantna dijalekatska građa čeka na obradu, ali je, barem u simboličkim izmjenama dosadašnje norme, poslužila kao pouzdan prozodijski orijentir pri izradi Rječnika bosanskog jezika (up. RBJ, Sarajevo 2007).

Bez obzira na sva sociolingvistička zbivanja na nekada zajedničkom standardnojezičkom govornom prostoru, bez obzira na promjene u jeziku njima izazvane, već sada se posve sigurno, i bez novih i temeljitijih naučnih provjera, može reći: u bh. standardnim jezicima, a u bosanskom posebno, i u nji-

hovoju akcenatskoj normi, „jer dvije trećine teritorija Bosne i Hercegovine zauzimaju dva novoštokavska dijalekta“ (Brozović 2005: 12), odnosno, ona se „s pravom, u većoj mjeri nego norma hrvatskoga standardnog jezika oslanja na ‘centralnoštokavsko’ narječje“ (Pranjkić 2001: 303), ne može biti značajnijih prozodijskih izmjena (Ridanović 2003: 49; Pranjkić 2003: 303; Valjevac 2005: 65).

15. Akcenat polusloženica

Polusloženice su u našim jezicima i morfološki i akcentološki veoma zanimljiv jezički segment. Nove standardnojezičke transformacije nisu bitnije uticale na njihovo prozodijsko ostvarenje: polusloženice i dalje čuvaju akcente svojih riječi sastavnica: *āvio-materijāl*, *āvio-mehāničār*, *āvio-strāda*, *fōto-apārāt*, *fōto-čèlija*, *zèleno-žūtā*, *Smàil-àga*, *Mřkonjić-Grād* i sl.

Kad polusloženice srastaju u složenicu, a značenje im još nije posve transformisano, akcenat se koleba. Tome je razlog neusklađenost morfološke forme i semantičke preoblake riječi koja u svijesti govornika nužno uzrokuje ne samo značenjsku nego i prozodijsku konfuziju, što dovodi do nastajanja prozodijskih (i značenjskih) dvostrukosti: *āuto-pūt* ili *āutopūt*, *fōto-apārāt* ili *fotoaparat*, *žīro-ràčūn* ili *žīroràčūn* i tome sl. (up. t. 16).

Manje-više ovo je pitanje normativno podjednako sporno u sva tri naša standardna jezika, odnosno ni u jednom još uvijek nije do kraja i sistemski riješeno. Izgovor polusloženica će i ubuduće biti predmet nesporazuma kako među lingvistima različitih jezika, tako i među istojezičnim normativcima. Tim prije što se nejednakim normativnim rješenjem ovoga (i njemu sličnih) lingvistički marginalnog pitanja, rješavaju krupna sociolingvistička pitanja naših nauka o jeziku: Jesu li bosanski jezik, hrvatski jezik i srpski jezik tri odvojena, međusobno različita i kao takva prepoznatljiva tri jezika ili su jedan? Ako su jedan, koji je onda to jezik, bosanski (koji se svojom formom i praksom nameće kao invarijantni jezik), hrvatski (kojim bi trebalo teritorijalno povezati sve Hrvate) ili srpski jezik (koji je štokavski, a prema nekim ekstremnim mišljenjima – svi štokavci su Srbi)? Hrvatski i srpski jezički separatizmi, međusobno zavađeni, u bosanskom jeziku, u kome je bilo i ostalo najviše invarijantnih strukturnih, pa i prozodijskih jezičkih obilježja, i u BiH, u kojoj se zvanično koriste sva tri standarda, nalaze zajedničke interese i ciljeve, i stoga ga, što javno, što prešutno, negiraju.

16. Akcenat složenica

Složenice su sastavljene od dviju riječi, koje su, za razliku od polusloženica, dobile nova značenja i imaju samo jedan akcenat. Bez obzira na način tvorbe, one podliježu općim pravilima distribucije naših akcenata, te se o njima ne bi trebalo posebno govoriti. Iako gramatički čine jednu višesložnu riječ, u složenicama je još uvijek snažna svijest o njihovim sastavnicama, o posebnom značenju svakog od njenih dijelova i o njihovim posebnim akcentima, te se prozodijski ponašaju poput polusloženica. Umjesto s jednim, složenice se

izgovaraju i sa dva akcenta: *âutogôl*, *bòsansko-hèrcegovačkā* (vlada), *knjižèvnøjèzičkā* (politika), *stārobòsanskī*, *sjèvèrno-amèričkī* (kontinent) i sl., a neke među dvoakcenatskim složenicama su dobile i standardnojezički status: *òtvorenoplāv*, *tāmnozèlen*, *svijètlosīv*, *nārodnooslo-bòdilačkī* i sl. (Šipka 2006: 249), odnosno „dvostruki akcenat javlja (se) u složenicama: *nārodnooslobòdilačkī*, *kòntrarevolúcija*, *kòntrašpijunāža*, *rādio-stānica*, *àustroùgarskī*“ (Jahić/Halilović/Palić 2000: 123).

Samo rijetki korisnici standardnog jezika pridržavaju se eksplicitne norme i jednog akcenta složenica: *bosanskohèrcegovačkā* (vlada), *knjižèvnøjèzičkā* (politika), *starobòsanskī* (običaji), *sjevernoamèričkī* (kontinent) i tome sl. Predugačke složenice nisu prirodne bilo kome od naših jezika i bilo kome našem govorniku. Tako oblikovane, protive se našem intuitivno stečenom jezičkom znanju i jezičkom osjećanju o dužini jedne riječi, te se baš zato u govoru, shodno prirodi našeg jezika, akcenatski „razlažu“ na svoje sastavnice.

Potaknute prirodom našeg jezika, psihofizičkim ograničenjem dužine jedne riječi, gramatičke ili fonološke savejedno, prozodijske nedoumice ove naravi nisu bile nepoznate ni našoj prethodnoj, zajedničkoj normi. U tadašnjem pravopisnom rječniku (Pravopis 1960) mnoštvo je složenica sa „sumnjivim“ akcentima: *jugozápad* i *jugožāpād* (strana svijeta), *Jugozápad* i *Jugožāpād* (jugozapadne zemlje i narodi), *jugožāpadan* i *jugožāpādan*, *jugožāpadnjāk* i *jugožāpādnjāk*, *jugoīstok* i *jugoīstok* (strana svijeta), *Jugoīstok* i *Jugoīstok* (jugoistočne zemlje i narodi), *jugoīstočan* i *jugoīstočan*, *jugoīstočnjāk* i *jugoīstočnjāk*, *poljoprīvreda*, *poljoprīvrednik*, *poljoprīvrednica*, *poljoprīvrednīčkī* i sl., u kojima su medijalni silazni akcenti alternativne ili jedine njihove prozodijske forme. U pravopisnom rječniku, međutim, nema primjera tipa *jūgožāpad*, *sjèveroīstok*, *stāndardnojèzičkī* i sl., iako su se te složenice i tada, kao i sada, mogle i tako izgovarati, a tako su se nerijetko i naglašavale, jer je ova norma bila oblikovana kabinetski. Iako je bila u neskladu s govornom praksom, ona se držala krutih i teško primjenjivih teoretskih načela, te su samo rijetke dvoakcenatske složenice tada imale standardno-jezički status (Šipka 2006: 249).

17. Akcenat tuđica

Tuđice su u naš jezik ulazile u različito vrijeme i iz različitih jezika. Kompleksna leksička izmiješanost domaće i leksike stranog porijekla, podjednako prisutna u svakom našem standardu, odraz je dinamične balkanske historije, i izraz leksičke nedostatnosti naših maternjih govora (Valjevac 2005a; Čedić 2001: 147–150). Ta pojava leksičke interferencije u znatnoj mjeri odrazila se i na neke pojave akcenatske naravi. Među njima su dominantni silazni akcenti u neinicijalnoj poziciji.

Iako permanentno upotrebljavani, standardnojezički i stilski funkcionalni, sve do danas, a i danas, silazni akcenti u neinicijalnoj poziciji u posuđenicama ne uklapaju se u standardnojezičku shemu distribucije naših akcena-

ta. Njihova opstojnost u jeziku i pored višedecenijskih lektorskih intervencija u govornim medijima, ne samo da nije ugrozila naš prozodijski sistem. Naprotiv, ponukala nas je da potražimo uzroke ovoj, i bez tuđica u našem jeziku poznatoj pojavi (up. *zadâtākā* i sl.).

Jednu su nam stranu leksiku donosili osvajači, a drugu smo, u nedostatku vlastitih riječi, sami unosili u svoj jezik zajedno s onim što one znače, te našim produktivnim tvorbenim modelima još i multiplicirali, te dobili mnoštvo tzv. „izama“ različite jezičke provenijencije (romanizama, germanizama, mađarizama, turcizama, anglizama...). Njihov je broj, i prevaga jednih nad drugima, svojevrсна refleksija historijskih zbivanja s kojima su tuđice dospjele u naš jezik, te otuda i razlika u njihovom broju i izvoru u B/H/S jeziku. Druge su naravi posuđenice iz klasičnih jezika, internacionalizmi. Bez njih bi, i ne samo naša, terminološka leksika bila teško i zamisliva. Današnja politička i prostorna globalizacija podarile su nam ovovremene posuđenice, novu leksiku iz različitih, čak i veoma udaljenih jezika, i to u svim (standardno)jezičkim stilovima, bez kojih nisu čak ni naši dijalekti (Valjevac 2005). Kako tuđice u pravilu prihvatamo s njihovim izvornim akcentima, silazne akcente izvan početnog sloga mogli smo dobiti i na taj način.

Silazni akcenti u neinicijalnoj poziciji, izrazitiji tuđicama nego u domaćim riječima, češći su u hrvatskom, negoli u druga dva naša standarda. Iako nisu našom aktuelnom prozodijskom normom prihvaćeni, oni su objektivno naša govorna realnost. „Uvjeren sam da danas ima malo novoštokavaca (računajući čak i „centralne“ koji govore *radijātor* ili *akumulātor* te da su naglasci tipa *radijātor* posve prevladali“, konstatuje I. Pranjković. „Među razlozima takvu stanju treba svakako spomenuti činjenicu da je utjecaj medija u međuvremenu bio sve veći, a da najutjecajniji medijski centri u pravilu nisu smješteni u „centralnoštokavsko“ područje: ni Zagreb, ni Rijeka, ni Split, ni Osijek“ (Pranjković 2001: 300).

Nepreneseni silazni akcenti su, međutim, uveliko prisutni i na centralnoštokavskom govornom području, pa onda i u njegovim medijima, npr. u BiH, te je suština ove pojave druge naravi.

Neki su govornici B/H/S standarda (rođeni čakavci i kajkavci, dakle Hrvati) ili (torlaci, južni i jugoistočni Srbijanci, dakle Srbi), silazne akcente u neinicijalnoj poziciji mogli preuzeti iz svojih organskih idioma, ali takvi se akcenti javljaju i među novoštokavcima (dakle i među bh. stanovnicima), a oni ih nisu mogli ponijeti ili preuzeti iz svojih nestandardnih idioma, te je uzrok ovoj pojavi negdje dugo.

Obično smo s tuđicama u jezik unosili i njihovu izvornu prozodiju (npr. *Andōra* RHJ 109; *antiālkohōlnī* (i *antiālkohōlnī*) Nikolić 2000: 585); *apsōlvent* (*apsolvēnt*) RHJ 148; *Aūstrālija* (*Austrālija*) RHJ 193; *aūdītor* (*audītor*), *audītōrij* (*audītōrīj*) RHJ 190; *ažīo* RHJ 209 i sl.). „Iako se prvobitno mislilo da je ‘novoštokavska akcentuacija’, prema D. Brozoviću ‘pravom

štokavcu fiziološka potreba', a Zagrepčaninu 'stečena navika'“ (up. Pranjković 2001: 300), jezička realnost ni u jednom od naših standardnih jezika ne potvrđuje ovu tvrdnju. Podosta je novoštokavaca koji često nemaju takvu „fiziološku potrebu“, te su silazni akcenti na unutrašnjim slogovima brojnih posuđenica tuđica kojima se oni svakodnevno služe nepobitna jezička činjenica i stvarnost.

Silazni akcenti izvan inicijalne pozicije, koje obično vezujemo za nenovoštokavske organske idiome na kojima se standard ostvaruje (kajkavske, čakavske i staroštokavske govore), iako tamo prisutni, nisu protivni ni prirodi naše standardnojezičke prozodije. Naprotiv, oni su već sadržani u potenciji jezika, ali ih, ometeni tradicionalnim shvatanjima u prozodiji, do sada nismo primjećivali. Iako svoje mišljenje temelji na potenciji nenovoštokavskih govora, na to upozorava i Pranjković: „Mislim ipak da je u svemu tome presudna bila činjenica da su i sami štokavski govori (bar oni koji nisu „centralni“) imali 'unutrašnju prozodijsku potenciju' (Škarić/Babić/Škavić/Varošanec 1987: 139) koja je tako reći odvajkada generirala silazne naglaske i na nepočetnim slogovima, što zapravo znači da su to oduvijek bili naglasci koji se nisu odlikovali 'centralnoštokavskom silinom', koja je doista takve naravi da se može realizirati samo na početnim slogovima“ (Pranjković 2001: 300). Uopćavajući ovu pojavu kao jeziku imanentno prozodijsko obilježje, M. Riđanović je bio kategoričan: „Ako nekog želite nasmijati, dovoljno je da mu 'pravilno' izgovorite *ràzvītākā* i *brodòlōmācā*“ (Riđanović 2003: 46). Ma koliko naša prozodijska pravila insistirala na besprijekornoj zakonitosti ponašanja silaznih akcenata, naš savremeni jezik, i bosanski, i hrvatski, i srpski, i u BiH i izvan nje, potvrđuje činjenicu da su silazni akcenti u neinicijalnoj poziciji ne samo u njima prisutni, nego i njihovoj prirodi imanentni. S tom sada posve nesporom činjenicom valja se suočiti, te u potenciji našeg/naših jezika već sadržanu zakonitost i adekvatno definisati. Takve izmjene su, iako će unijeti stanovitu pometnju u našu prozodiju, ne samo potrebne već i nužne („Pa većinu ovih oblika ni spikeri ne izgovaraju prema 'pravorijeku'.“ – Riđanović 2003: 46).

Hrvatska lingvistika je već učinila značajan otklon od tradicionalnih, praksom odavno dezavuiranih pravila (RHJ 2002–2004). Srbistika je svjesna narasle potrebe standardnojezičke prozodijske inovacije: „Reč je posebno (što ne znači i jedino) o izgovoru silaznih akcenata van prvoga sloga u rečima tipa *virulèntan* – *virulèntnōst*, *stakâto* i tako dalje i tome slično, koji su ovde veštački pretvoreni u *virùlentan* i *virulèntan* – *virùlentnōst* i *virulèntnōst*, *stakáto* i sl.“ (RSJ 2007: 8). Mlada bosanistika, suočena s istim problemom pri izradi Rječnika biosanskog jezika, spremna je odvojiti se od praksom izopćene standardnojezičke norme i podržati aktuelnu govornu praksu: „Zbog opredjeljenja za već spomenutu normu, bilježeni su i naporedni akcenti ukoliko su sasvim uobičajeni“, kaže se u Predgovoru, ali se, kad su u pitanju silazni akcenti na unutrašnjim slogovima posuđenih riječi, dodaje: „Iako su ti

akcenti ovjereni u praksi, u ovom rječniku nisu bilježeni i postupljeno je prema do sada u nauci prihvaćenim pravilima bilježenja akcenata“ (RBJ 2007).

Nakon svega prezentiranog zaključak je jednostavan. Silazni akcenti na nepočetnom slogu, češći u tuđicama nego u domaćim riječima, ne samo da nisu svojstveni prirodi našeg/naših jezika, nego su njome i podržani. Vještački naglašavane takve se riječi nikada nisu uklapale u prozodijski sistem našeg jezika. Toga su danas svjesne i bosanistika, i kroatistika i srbistika. Bez obzira što se još uvijek inoviranju eksplicitne prozodijske norme pristupa oprezno i s pozicija tradicionalne lingvistike, immanentna norma, i ne samo u domenu prozodije, nameće se govornoj praksi i postaje gotovo temeljni faktor u inoviranju naše prozodijske norme.

18. Akcenatske razlike u B/H/S jeziku

Jesu li naša tri jezika, nakon svega dosad rečenog, tri prozodijski različita, sluhom prepoznatljiva jezika? Kakve su naravi i kolikog su obima prozodijske razlike među njima? Ima li ih dovoljno za B/H/S prozodijsku standardnojezičku disoluciju, ili su i one, kao i druga disolutivna standardnojezička obilježja svakoga od njih, samo formalne naravi?

Sva tri naša standardna jezika iz zajedničkog ishodišnog jezika baštine isti vokalski sistem. Iz istog su prethodnog standarda također preuzeli ne samo isti prozodijski inventar nego i ista pravila distribucije akcenata i neakcentovanih kvantiteta.

Apstrahujući segmentalne jezičke elemente, ističući samo njihova suprasegmentalna obilježja, standardnojezička pravila B/H/S prozodije mogla bi se predstaviti i na ovaj, iako neuobičajen, statistički pregledan i znanstveno upotrebljiv način:

Dugi silazni akcenti

Redni broj	Jednosložne riječi	Dvosložne riječi	Trosložne riječi	Četverosložne riječi
1.	^	^~	^~~	^~~~
2.		^_	^~_	^~~_
3.			^_~	^~__
4.			^__	^~_~
5.				^___
6.				^__~
7.				^_~~
8.				^_~_

Kratki silazni akcenti

Redni broj	Jednosložne riječi	Dvosložne riječi	Trosložne riječi	Četverosložne riječi
1.	˘	˘˘	˘˘˘	˘˘˘˘
2.		˘˘˘	˘˘˘˘	˘˘˘˘˘
3.			˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘
4.			˘˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘˘
5.				˘˘˘˘˘˘˘˘
6.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘
7.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
8.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘

Dugi uzlazni akcenti

Redni broj	Jednosložne riječi	Dvosložne riječi	Trosložne riječi	Četverosložne riječi
1.		˘˘	˘˘˘	˘˘˘˘
2.		˘˘˘	˘˘˘˘	˘˘˘˘˘
3.			˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘
4.			˘˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘˘
5.			˘˘˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘˘˘
6.			˘˘˘˘˘˘˘˘	˘˘˘˘˘˘˘˘˘
7.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
8.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
9.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
10.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
11.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
12.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
13.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘
14.				˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘˘

Kratki uzlazni akcenti

Redni broj	Jednosložne riječi	Dvosložne riječi	Trosložne riječi	Četverosložne riječi
1.		˘ ˘	˘ ˘ ˘	˘ ˘ ˘ ˘
2.		˘ –	˘ ˘ –	˘ ˘ ˘ –
3.			˘ – ˘	˘ ˘ – –
4.			˘ – –	˘ – ˘ –
5.			˘ ˘ ˘	˘ – – –
6.			˘ ˘ –	˘ – – ˘
7.				˘ – ˘ ˘
8.				˘ ˘ – ˘
9.				˘ ˘ ˘ ˘
10.				˘ ˘ ˘ –
11.				˘ ˘ – ˘
12.				˘ ˘ – –
13.				˘ ˘ ˘ ˘
14.				˘ ˘ ˘ –

Prozodijska pravila su, što pokazuje i ovdje predstavljeni akcenatski modeli, veoma uopćena. Stoga su i neprecizna. U okviru riječi istoga morfološkog sklopa moguća su različita prozodijska ostvarenja. Jedna četverosložna riječ sa inicijalnim silaznim akcentom, naprimjer, imajući u vidu i različite mogućnosti kombinovanja postakcenatskih kvantiteta, teoretski može imati čak 8 različitih prozodijskih likova. A s dva silazna akcenta, taj se broj prozodijskih mogućnosti udvostručuje (8 dugosilaznih + 8 kratkosilaznih = 16 različitih mogućnosti). Ako se, međutim, tome dodaju još i uzlazni akcenti, a njihova je mogućnost kombinovanja s neakcentovanim kvantitetima znatno veća (8 inicijalnih + 6 medijalnih akcenata = 14 različitih prozodijskih formi s dugouzlaznim i isto toliko kombinacija s kratkouzlaznim akcentima, tj. $14 \times 2 = 28$), onda je cifra kojom se označava broj potencijalnih prozodijskih formi četverosložnih riječi znatno veća $\{(8 \times 2) + (14 \times 2)\}$, tj. moguće je konstruisati čak 44 različita prozodijska lika jedne četverosložne riječi, ne računajući i moguće realizacije zasada uglavnom nestandardnih neinicijalnih silaznih akcenata (npr. *okupâtor*, *diskutânti* i sl.).

Jezička potencija je, međutim, jedno, a jezička praksa, pogotovo obavezna, nešto posve drugo. Neki od potencijalnih prozodijskih likova pojedinih riječi u praksi se gotovo nikada i ne ostvaruju. Naprimjer, u četve-

rosložnoj riječi *kiselina*, koja teoretski može imati 44 međusobno različita prozodijska lika, u praksi su funkcionalno iskorištena samo nekoliko: *kiselina* – kiselo mlijeko; ono što je ukislo, *kiselina* – vrsta hemijskog spoja; ono što ima kiseo ukus ili miris, u kojima distinktivan akcenat i njegova pozicija u riječi imaju fonološku funkciju (riječima daju različito značenje), te prozodijski likovi *kiselīnā*, odnosno *kiselīnā*, u kojima su novi prozodijski likovi ovih riječi nastali drugačijim kombinovanjem akcenata i neakcentovanih kvantiteta u funkciji morfoloških denotata. Mogući prozodijski likovi ovog homografa, poput npr. oblika: *kiselina*, *kiselina*, *kiselina*, *kiselina*, *kiselina* itd., itd., u govornoj praksi gotovo da i nema, a ako se greškom i pojave, ne budu prihvaćeni. U takvom prozodijskom ruhu ovi homografi nemaju jeziku i govoru imanentno značenje. Ne uklapaju se u poznate i prihvaćene prozodijske forme.

Naši su akcenti, ukoliko nisu fonološke prirode (npr. *dûg* : *dûg*, *plākati* : *plākati*, *rûka* : *rûka* i sl.), morfološki determinisani: uopćavaju se akcenatski modeli riječi i sve se riječi prema njima ravnaju. Pravila, međutim, nisu decidna, te otuda u svakom od naša tri jezika postoji i tvorbena i stilistička šarolikost u prozodijskom ostvarenju semantički istog homografa.

Neki su akcentski modeli, kao uostalom i tvorbene forme, običniji na jednom prostoru i/ili u jednom jeziku, a drugi na drugom prostoru i u drugom jeziku. Tako je npr. riječ *prašina* u bosanskom i hrvatskom jeziku poznata u prozodijskom liku *prašina*, a u srpskom, osobito srbijanskom, dominira prozodijska forma *prašina* (Valjevac 2003: 303–323). Akcenatski model tipa *prašina* (*˘ ˘ ˘*), sadržan u potenciji naših jezika, također je aktivan i u bosanskom, i u hrvatskom jeziku (up. *visina*, *širina*, *tišina* i sl.), ali mu se nije priklonila i pomenuta leksema. Baš zato, ukoliko se ona i pojavi u govoru, neće biti nepravilna, ali će biti izrazito stilski obilježna.

Elastičan okvir distribucije akcenata na kome se temelji naša eksplisitna prozodijska norma, omogućava ostvarenje u praksi neobičnih, a konkretnom govoru i njegovoj implicitnoj normi neuobičajenih kombinacija akcenata i kvantiteta. To je ono što čini intonacionu stilističku potenciju našeg jezika.

Prema uobičajenom akcentu i drugim prozodijskim osobinama, govornika koga našeg jezika najčešće teritorijalno identifikujemo. Po prepoznatljivoj bh. prozodiji svi se stanovnici BiH identifikuju kao Bosanci (tj. Građanina BiH), iako oni zvanično govore trima standardnim jezicima. Bosanskohercegovačka prozodija je teritorijalno, a ne nacionalno markirana (Valjevac 2003). I ne samo ona. Prozodija je jezička univerzalija utemeljena u organskom idiomu svakog korisnika jezika. Otuda je veća prozodijska sličnost među nacionalno različitim Bosancima, nego među nacionalno istim, no teritorijalno razuđenim Srbima i Hrvatima.

19. Implicitna norma

Implicitna prozodijska norma utemeljena je na govornoj praksi sociokulturnih sredina u kojima se govor ostvaruje. Imajući u vidu različitu dijalekatsku bazu govornika naših triju standardnih jezika, svakom od njih različita je i implicitna govorna praksa. Ne samo da je drukčija u svakom od tri naša standarda, nego je različita i u ostvarenjima istoga jezika. Implicitna norma je prirodna norma, stoga i vitalnija i ekspresivnija od eksplicitne. Otuda i potiče njen sve veći značaj ne samo u oficijelnoj govornoj praksi, nego ona, pogotovo u današnje vrijeme preispitivanja standardnojezičke norme, postaje sve važniji, zapravo nezaobilazan faktor u njenom (pre)oblikovanju.

Kao prirodna, organska norma svakog govora, implicitna se norma uči i usvaja nesvjesno oponašajući govor sociokulturne zajednice, odmah po rođenju. Jednom prilagođen govorni aparat izgovoru fonema, kako segmentalnih još i više suprasegmentalnih, u odraslih ljudi teško da se može promijeniti (to uspijeva samo rijetkima) ili se nikada više ne mijenja. Artikulacija fonema postaje automatiziran fiziološki proces. Jednom naučena i usvojena prozodijska praksa postaje sluhom prepoznatljivo obilježje korisnika svakog jezika. I prati ga manje-više tokom cijelog njegovog života. Generacijske razlike te naravi su, prema tome, govoru i prirodne i očekivane: jezik je proces, a govor samo realizacija trenutnog stanja u tom procesu.

Jednom usvojen akcenatski sistem je, istovremeno, i bitno etničko, psihološko, socijalno i njima sl. obilježje svakog pojedinca, svake teritorijalne zajednice, i ono se ne mora u pravilu preklapati s onim osobinama govora koje obično imenujemo nacionalnim jezičkim obilježjima.

Prepoznatljiva prozodija je eksponent jezičkog, prije svega teritorijalnog a ne nacionalnog identiteta. A jezik sam po sebi je, također, teritorijalno određen. Prozodijska prepoznatljivost čijeg govora, osobito kad ona nedovoljno ističe čiju nacionalnu ili vjersku osobnost, onima kojima je do toga stalo može biti i jeste težak psihološki balast. Sve Bosance i Hercegovce, ma koliko oni htjeli i željeli biti međusobno jezički prepoznatljivi kao Bošnjaci, Hrvati i Srbi, uvijek u tom smislu neutralizuje upravo njihova prozodija. Za one koji ih slušaju, svi su oni samo Bosanci.

Implicitna prozodija može biti, a česte i jeste, u skladu s neverbalnim govorom (pokretom, gestom, mimikom, odjećom, stavom, i sl.). Kako su pažanja ove vrste na rubu interesovanja čiste lingvistike, ali se tiču komunikologije uopće, sve češće su predmet interdisciplinarnog proučavanja jezika u okviru antropologije.

Neknjiževni prozodijski likovi inače standardnih riječi, prisutni čak i u idiolektu onih koji bi po svom zvanju i zanimanju svojoj vokaciji nužno morali poštivati jasno razgraničenje standardnog od nestandardnog u jeziku, pa i u ovom segmentu njegove strukture, npr. *akadēmija*, *institûcije*, *iritîrâ*, *kategôrije*, *komponîrâ*, *zainteresîrâna*; *izlâzila*, *prolâzio*, *silâzili*; *bânka*, *çganka*,

pàmp̃tīm, sèljanka; bâjram, nârod; Dēdići, nāròdi, Mūlići, pòslānici; bīla, dāla, imāla i sl. (Valjevac 2005: 61–65), važno su osobno obilježje svakog govornika, njegovog idiolektā, ali i sociolektā zajednice kojoj on pripada, iz koje dolazi ili koju ne želi napustiti (prepoznatljiva hrvatska, srpska ali bosanskohercegovačka jezička provenijencija poznatih ličnosti iz javnog, publicističkog, naučnog, političkog, kulturnog i sl. miljea).

Implicitna prozodijska norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, iako je riječ o našim standardima, temelji se, dakle, na narodnim govorima, dijalektima i narječjima, stoga je prepoznatljiva, nametljiva i teško otklonjiva.

Prostorna i dijalekatska disperzija hrvatskog jezika u Hrvatskoj i srpskog jezika u Srbiji učinila je ove jezike prozodijski različitim ne samo od bosanskog jezika nego i od svojih bosanskih varijanata. Hrvatska kajkavština i čakavština, kao autohtona i jedino hrvatska narječja, ostavile su značajnog traga u tamošnjoj standardnojezičkoj govornoj praksi: „U nekim se područjima zapadnoštokavskih govora, koji su u osnovici hrvatskoga standardnog jezika, pojavljuju silazni naglasci i na nepravome, pa onda i na zadnjemu slogu. Usp.: *organizâtor, relik̃t, defek̃t, subjèkt, asistènt, kontinènt* itd. Takve naglaske hrvatski standardni jezik, posebno njegov razgovorni stil, počinje primati kao pravilne“ (Silić, Pranjković 2005: 20). Slična je situacija i u razgovornom srpskom jeziku u Srbiji, čije je markantno prozodijsko obilježje ne samo odsustvo kvantiteta u supstandardu nego i skraćivanje dugih akcenata, te jače naglašen slog u riječi u većini tamošnjih govora postaje ujedno i njihovo najznačajnije prozodijsko obilježje (Brborić 2001).

Implicitnom prozodijskom normom govornici koga standardnog jezika se, dakle, grupišu ne samo po teritorijalnom nego i po drugim kriterijima, npr. po socijalnom, nacionalnom, vjerskom, psihološkim i sl. Ti su izvanjezički faktori danas nesumnjivo snažni poticajni činioci u oblikovanju ne samo društvene svijesti o sebi, svojoj psiho-mentalnoj konstituciji i u vezi s tim i o svome jeziku i socijalnom statusu, nego i oblikovanju svoje slike o drugima, koja se nerijetko i ne podudara s onom koju ti „drugi“, različiti od njih, sami o sebi imaju.

Ekstralingvistički faktori u jeziku su društveno uslovljeni. Ovisni o društveno političkoj zajednici u kojoj se jezik ostvaruje, uz lingvističku, u svakoj standardnojezičkoj zajednici imaju izrazito naglašenu, možda i primarnu, društvenopolitičku funkciju.

20. Eksplicitna norma

O eksplicitnoj normi bosanskog / hrvatskog / srpskog jezika već je dovoljno rečeno (up. t. 9–17). Ona je, dakle, u najvećem dijelu u svakom od naša tri standarda preuzeta iz zajedničkog ishodišnog jezika. Razlike među njima na ovom nivou jezičke strukture su minimalne. Elastična prozodijska norma, kojom je ozakonjeno i postojanje prozodijskih višestrukosti, slijedila je i prirodu naših akcenata i potrebu naših jezika.

Utemeljena na novoštokavskom narječju, a namijenjena i govornicima kajkavskog, čakavskog i torlačkog narječja, te govornicima i drugih staroštokavskih govora, prozodijska norma ranijeg standarda imala je za cilj jezičko zbižavanje raznonarječnih govornika (u Hrvatskoj i u Srbiji, npr.). Zato nije ni mogla biti ni čvrsta, ni isključiva. Čak i takva kakva je bila, ponekad je bila nedovoljno elastična da se njome iskazu sve semantičko-stilske, teritorijalne i druge posebnosti koga iskaza, što je nerijetko u kolokvijalnom stilu standardnog jezika dovodilo i do prozodijske anarhije, ponekad i do konfuzije.

Slična, prilično nestabilna standardnojezička praksa nastavljena je i u sadašnjim standardnojezičkim ostvarenjima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika.

Implicitna govorna praksa, nerijetko u sukobu s eksplicitnom normom, u sva tri jezika nametljivo osvaja standardnojezički govorni prostor. Stoga prema prepoznatljivoj melodiji, i bez naročitog znanja o jeziku, između tri realizacije istoga govornog takta nije teško prepoznati koja je od njih bosanska, koja hrvatska, a koja srpska (Čedić 2001: 11; Valjevac 2003: 308). Ta činjenica, međutim, sa stanovišta moderne lingvistike nije dovoljna da govorimo o jednom, a pogotovo ne o istom jeziku.

Savremena nauka o jeziku, uključujući i socijalne (sociolingvistika) i psihološke (psiholingvistika) izvanjezičke faktore (Valjevac 2001) koji oblikuju vrijednosni vid jezičkog identiteta (Katičić 1992: 292), odnosno svijest govornika o njihovoj jezičkoj pripadnosti, omogućava korisnicima svakog jezika da se standardnojezički identifikuju upravo s njim, a ne s nekim drugim, pa makar se njihovo ostvarenje toga jezika i značajnije razlikovalo od onoga koje se smatra njegovim optimalnim ili invarijantnim govornim tipom (up. npr. zagrebački i sarajevski hrvatski jezik, ili beogradski i banjalučki srpski jezik, ili visočki i novopazarski bosanski jezik). Zato se, bez obzira na dominantno bh. prozodijska obilježja, u Bosni i Hercegovini uvažava sadašnja potreba bosanskih Hrvata i bosanskih Srba da svojim standardnim jezikom, premda govore prepoznatljivo bosanskom melodijom, smatraju hrvatski, odnosno srpski jezik, kao i ista potreba Bošnjaka u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji, čiji je govor „obojen“ tipičnom lokalnom melodijom tamošnjih govora, da svojim standardnim jezikom smatraju bosanski jezik.

Mnogi pokušaji bh. stanovnika da se služe prepoznatljivom (implicitnom) hrvatskom, odnosno srpskom prozodijom, koja je u biti prešutno prihvaćena prozodija Zagreba i Beograda, najčešće završavaju neuspješno, nerijetko komično i karikaturalno. To se negativno odražava na psihu onih koji nastoje svoj teritorijalni (standardno)jezički identitet zamijeniti drugim. Ali, prozodijski identitet, nesvjesno stečen po rođenju, teško se mijenja u toku jednog životnog vijeka. Jednom naučene suprasegmentalne foneme, čijem se izgovoru nužno prilagođavaju govorni organi, teško se ispravljaju. One jesu jezička univerzalija i jezička konstanta. Stoga su kao bitno jezičko i antro-

pološko obilježje čovjeka i prostora, psihološki prenošeno iz generacije u generaciju, u jednom ljudskom vijeku teško ispravljive.

Zanimljivo je, međutim, da se autohtoni crnogorski, hrvatski i srpski Bošnjaci, vrte li se u Bosnu i Hercegovinu, ne samo ne trude prozodijski prilagoditi vlastitome jezičkom standardu, nego su, naprotiv, čuvanjem izvornih jezičkih obilježja sredine iz koje dolaze, jasno stavili do znanja da je njihov jezički identitet njihovo pravo. Okupljeni oko zajedničkog i uvijek prozodijski prepoznatljivog jezika, oni se žele priključiti odbrani Bosne i Hercegovine. Prepoznatljiva sandžačka prozodija, uprkos standardnojezičkoj, sve češće se čuje ne samo na ulici, u tramvaju ili na tržnici, nego i u javnim medijima, u školama, na fakultetima.

Hoće li hercegovački akcenti u Zagrebu potisnuti kajkavske, hoće li se bosanski akcenti nametnuti beogradskim, hoće li sanžački akcenti u Sarajevu dobiti standardnojezički status, i hoće li se, napokon zajednička bosansko-hrvatsko-srpska prozodijska norma odvojiti od sh. prozodijskog standarda, danas se ništa ne može pouzdano reći. Ali iz ugla sociolingvistike, a pogotovo imajući na umu psiholingvističku potrebu svakoga korisnika koga jezika da se u svome jeziku osjeća zaštićeno i sigurno, svekolika akcenatska šarolikost u svakome od naša tri standarda nužno bi morala voditi računa o naraslim prozodijskim potrebama svojih govornika za koje je postojeća prozodijska norma i tijesna, i nepravedna, i nepraktična. A bude li se sve ovo uzelo u ozbiljna znanstvena razmatranja, buduća standardnojezička norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika pouzdano bi izgledala drugačije ovdje predstavljene. Tim prije što bi inovacije te naravi mogle podržati općedruštveni balkanski nered.

21. Zaključak

Iako utemeljena na istim principima eksplicitne norme, gotovo na isti način propisane u trima bh. standardnim jezicima, govorna praksa u različitim našim jezicima kad se oni upotrebljavaju izvan Bosne i Hercegovine bitno je drugačija. Eksplicitnu normu još, koliko-toliko, u svim našim sociokulturnim sredinama slijede profesionalni spikeri i novinari, ali ni oni sasvim besprijekorno. Ostali javni korisnici koga standarda, a političari su među njima najbrojniji, i ne pokušavaju naučiti svoj standard. Naprotiv, govorničku sigurnost oni nerijetko nalaze u vlastitom sociolektu. Njihova prepoznatljiva dijalekatska prozodija, nerijetko praćena i drugim obilježjima lokalnog govora, često je pouzdan promotor govornikovih političkih/kulturnih (ne)sposobnosti, te (ne)upotrebljiv misaoni konektor među slušaocima.

Najmanje su dva važna uzroka takvome stanju u našim jezicima: s jedne strane tu je implicitna norma govora sociokulturne sredine, različita u različitim standardnim jezicima, a s druge – eksplicitna norma, obavezujuća svim korisnicima sva tri standardna jezika, a bliska uglavnom bh. govornicima.

U nemogućnosti da takvo stanje uspješno sankcionišu, normativci u sva tri standarda prešutno tolerišu, ili čak i prihvataju, neselektivne implicitne prozodijske inovacije. Eksplicitna prozodijska norma jeste naša standardno-jezička činjenica, ali isto tako su i evidentna i frekventa odstupanja od nje naša jezička/govorna realnost, a ona se, iz ugla psiholingvistike i sociolingvistike, ne može i ne smije ignorisati.

Koliko će se, i kada, u kome od naša tri jezička standarda mijenjati ne samo eksplicitna pravila distribucije akcenata i neakcentovanih kvantiteta nego i akcenti sami, pa i njihova priroda i frekvencija, hoće li se, i u kojoj mjeri, nekome od njih snažnije nametnuti implicitna, govornom praksom iznuđena norma, ne zavisi više, a pogotovo ne i jedino, od jezičkih i naučno relevantnih činjenica.

Jezik sam, njegova evolucija i evaluacija postali su nepobitna društvena činjenica i stoga zavise od aktuelne jezičke politike. A politika sama, pa i jezička, po prirodi svojoj nepobitan je diskurs moći. Određena socijalnim kontekstom, jezička politika je uvijek na strani jednih, a protiv drugih. Nema politički neutralnih i nevinih planiranja jezika, pa, prema tome, ni nevinih izbora diskursa. Hrvatskosrpska standardnojezička disolucija, kao i savremeno standardnojezičko trojstvo u Bosni i Hercegovini, nisu ništa drugo do izbor ovovremene politike i ovovremenih moćnika.

Tri standarda, bosanski, hrvatski i srpski jezik u Bosni i Hercegovini, bez obzira na naučne dokaze da je riječ o genetskolingvistički istom jeziku s tri različita imena, izbor je aktuelne jezičke politike dominantno nacionalno determiniranih vladajućih društvenopolitičkih struktura naše države. I ovaj je izbor, kao i svaka druga eventualna promjena (npr. jedan jezički sistem i jedan državni jezik), ciljani izbor i ciljana promjena standarda.

Literatura

- BHDZb 1976: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*. Knjiga I. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu – Odjeljenje za jezik.
- B/H/S 2003: *Bosanski – Hrvatski – Srpski / Bosnisch – Kroatisch – Serbisch. Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*. Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 57. Wien.
- Brborić 2001: Brborić, Branislav. *S jezika na jezik. Sociološki ogledi II*. Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej.
- Brozović 2005: Brozović, Dalibor. Mjesto bosanskohercegovačkih govora u štokavskome narječju. In: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo. 11–13.

- Čedić 2001: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Halilović 1996: Halilović, Senahid. *Pravopis bosanskoga jezika*. Sarajevo: Preporod.
- Halilović 2005: Halilović, Senahid. Bosanskohercegovački govori. In: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo. 15–51.
- Hrvatska gramatika 1995: *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Jahić/Halilović/Palić 2000: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Jezik 2001: *Jezik i demokratizacija* (Zbornik radova). Posebna izdanja. Knjiga 12. Sarajevo: Institut za jezik.
- Jezik u BiH 2005: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo.
- Kadić 2007: Kadić, Safet. *Živiti i goriti pored živjeti i gorjeti*. In: *Književni jezik*, 23/1. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu. 97–106.
- Katičić 1992: Katičić, Radoslav. *Novi jezikoslovni ogledi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Mostarsko savjetovanje 1974: *Mostarsko savjetovanje o književnom jeziku, referati, diskusija, zaključci*. In: Sarajevo: Institut za jezik i književnost – Oslobođenje.
- Nikolić 2000: Nikolić, Miroslav. *Obratni rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU.
- Peco 1989: Peco, Asim. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.
- Pranjković 2003: Pranjković, Ivo. Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme. In: *Jezik i demokratizacija*. Posebna izdanja. Knjiga 12. Sarajevo: Institut za jezik. 299–306.
- Pravopis 1960: *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*. Zagreb – Novi Sad: Matica hrvatska – Matica srpska.
- Pravopisni priručnik 1972: Marković, S.; Ajanović, M.; Diklić, Z. *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog jezika*. Sarajevo: Svjetlost.
- RBJ 2007: *Rječnik bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- RHJ 2002–2004: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- RSJ 2007: *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.

- Silić/Pranjaković 2005: Silić, Josip; Pranjaković, Ivo. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simpozij 1999: *Simpozij o bosanskom jeziku* (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu.
- Standardna novoštokavština 2005: *Standardna novoštokavština i bosansko-hercegovačka jezička situacija*. In: *Radovi XVII*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Šator 2005: Šator, Muhamed. Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske. In: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo. 321–344.
- Šipka 2001: Šipka, Milan. *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000), Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 11.
- Šipka 2006: Šipka, Milan. *Kultura govora*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Šipka 2008: Šipka, Milan. *Standardnojezička preispitivanja 1*. Novi Sad: Prometej.
- Šipka 2008a: Šipka, Milan. *Kultura govora*. Novi Sad: Prometej.
- Tošović 2008: Tošović Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et al.: LIT.
- Vajzović 2008: Vajzović, Hanka. *Jezik i nacionalni identiteti. Sociolingvističke teme*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Valjevac 2003: Valjevac, Naila. Bosanski standardni jezik i njegova prozodij-ska norma. In: *Bosanski – Hrvatski – Srpski / Bosnisch – Kroatisch – Serbisch. Aktuelna pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*. Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 57. Wien. 303–323.
- Valjevac 2003a: Valjevac, Naila. Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks [...] i standardnojezička norma. In: *Književni jezik, 21/2*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu. 27–40.
- Valjevac 2004: Valjevac, Naila. *Govor i standardnojezička norma*. Zenica: Zbornik radova Pedagoške akademije u Zenici.
- Valjevac 2005: Valjevac, Naila. Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija. In: *Radovi. XVII*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Valjevac 2005a: Valjevac, Naila. Dijalekatska leksika. In: *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo – Oslo: Institut za jezik – Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo. 53–69.

Vrljić 2001: Vrljić, Stojan. Jezična politika kao sredstvo usuglašavanja komunikativne i simboličke funkcije jezika u nacionalno nehomogenim zajednicama. In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu. Posebna izdanja. Knjiga 12.

Naila Valjevac (Sarajevo)

**Akzentuelle Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen dem Bosnischen,
Kroatischen und Serbischen unter besonderer Beachtung
der Sprache in Bosnien und Herzegowina**

Der breite und elastische Rahmen bei der Verteilung der neuštokavischen Akzente, auf dem sich die explizite prosodische Norm von BKS gründet, erlaubt in der Praxis ungewöhnliche und in der konkreten Sprache und ihrer impliziten Norm unübliche Kombinationen von Akzenten und Quantitäten, die für die typische Intonation unserer Sprache(n) verantwortlich zeichnen. Von unterschiedlichen Akzentsystemen der auf den gleichen Grundlagen fußenden Prosodie von B, K und S kann keine zwar Rede sein, doch wären diese denkbar, wenn sich jeder Standard in akzentueller Hinsicht nach seinen einzelnen Idiomen richten würde.

Naila Valjevac
Institut za jezik
Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +38733200117
insjezik@bih.net.ba

Naila Valjevac (Sarajevo)

Bosanski standardni jezik i njegova prozodijska norma

U radu se govori o bosanskom jeziku u Bosni i Hercegovini, koji stoji naporedo sa srpskim i hrvatskim i ima isto narječje – štokavsko. Autorica zapaža da je u okruženju bosanski jezik izložen snažnoj asimilaciji jezika većinskih govornika te da nije ugrožen samo izvan Bosne i Hercegovine, već još više u njoj samoj. U radu se ističe da su jezički inženjering ili biznis-lingvistika nanijeli bosanskom jeziku ogromnu i teško ispravljivu štetu. Analiza prozodijskog sistema bosanskog jezika vrši se na dva jezička nivoa – na nivou dijalekta, odnosno bosanskih i hercegovačkih narodnih govora, s jedne, i na nivou standardnog govora u Bosni i Hercegovini, s druge strane.

Bosanski jezik

Donedavno samo narodni jezik i govor stanovnika Bosne i Hercegovine po kome su se oni razaznavali među ostalim južnim Slavenima, po nedvojbeno prepoznatljivim jezičkim osobinama, među kojima diferencijalna leksika, osobena frekvencija i distribucija fonetskih, morfoloških i sintaksičkih pojava nisu i glavna njegova značajka, jer je bosanska prozodija najmarkantnija razlikovna bosansko-hrvatsko-srpska jezička crta, bosanski jezik je danas i nazivom i sadržinom, kao i u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, standardni jezik. Ali, za razliku od austrougarskog perioda, kad je bosanski jezik bio jedini i općedržavni standardni jezik (Juzbašić 1973: 9–10), danas je on samo jedan od tri ravnopravna bosanskohercegovačka standarda (Šipka 2001: 267).

Za razliku od srpskog i od hrvatskog standardnog jezika, čije se izdvajanje iz srpskohrvatske standardnojezičke zajednice prihvatilo kao prirodan i očekivan čin, bosanski jezik je imao, i još uvijek ima, stanovitih smetnji kako u prihvatanju njegovog imena (Mønnesland 2001: 17–24) koje je nadnacionalne naravi, tako i u inoviranju njegove standardnojezičke norme (Valjevac 2001: 225–248).

Rasprave oko toga da li je bosanski jezik uopće poseban jezik ili je varijanta hrvatskog ili srpskog (Kovačević 2001: 33–34; Remetić 2001: 45–54 i sl.), ukoliko se primijene isti kriteriji na sva tri novonastala jezika, neutemeljene su i posljedica su burnih društvenih i političkih previranja u naše vrijeme, dakako – potaknutih i ranijim, često apsurdnim motivima (Okuka 1983: 9). Mitomanija i slična polazišta u negiranju ovoga jezika znanstveno su irelevantni kriteriji (Slovo 1998), pa stoga nisu, niti će biti predmet ovog razmatranja.

Bosanski jezik je danas savremena i Zakonom utvrđena standardnojezička činjenica (Šipka 2001: 308–311). To je književni i standardni jezik Bošnjaka i svih drugih Bosanaca koji ga svojim prihvataju. Bosanski jezik nije ništa drugo do raniji bosanskohercegovački standardnojezički izraz uzdignut na nivo standardnog jezika (Čedić 2001: 11).

Prijeratna etnička karta Bosne i Hercegovine bila je izuzetno složena (Prilog 1). Etnička izmiješanost ostavila je trajan pečat ne samo u bh. narodnim govorima nego i u dosadašnjoj, pa i sadašnjoj našoj standardnojezičkoj normi. Tom nesumnjivo lahko uočljivom razlikovnom standardnojezičkom crtom u odnosu na istočnu i zapadnu varijantu zajedničkog standardnog jezika bio je markiran i – bosanskohercegovački standardnojezički izraz. On se u granicama Bosne i Hercegovine razvijao u skladu sa stanjem i standardnojezičkim potrebama njenog multinationalnog stanovništva (Janković 1978: 5–15). Svaki od njenih naroda u zajednički razgovorni i pisani standardni jezik ugrađivao je tokom njegove nevelike standardnojezičke faze dio svoga tradicionalnog, kulturnog, vjerskog i nacionalnog, a jezikom iskazanog iskustva. Bosanskohercegovački standardnojezički izraz je stoga bio, i sve do rata uspješno funkcionisao, kao poseban, anacionalan standardnojezički izraz. Danas je on, na isti način kako je to učinjeno i sa dvjema sh. varijantama, promovisan u poseban – bosanski standardni jezik.

Bosanski jezik u Bosni i Hercegovini stoji naporedo sa srpskim i hrvatskim. Sva tri za bazu imaju isto – štokavsko narječje. Pošto im je u osnovi isti organski idiom, među njima je više sličnosti nego razlika. Upravo zbog toga, da bi međusobno bili prepoznatljivi, i da bi se opravdala politička disolucija zajedničkog standarda, od vremena njihove različite nominacije normiranjem je nastojano napraviti što više razlika među njima. Posljedica takve lingvističke djelatnosti u sva tri jezika jeste standardnojezička norma koja je nerijetko preferirala i jezičke elemente koji su bili neobični, ponekad i sasvim nepoznati, korisnicima određenog jezika.

Ali, ukoliko je i bilo potrebe standardnojezičkog distanciranja srpskog i hrvatskog jezika od bosanskog, insistiranje na razlikama bosanskog jezika prema druga dva bilo je sasvim nepotrebno. Bosanski je jezik, premda u toku standardnojezičkog oblikovanja različito imenovan (Juzbašić 1973), oduvijek bio prepoznatljiv po svojoj melodiji, ali i po drugim elementima u standardnojezičkoj upotrebi. To je bila karakteristika i prethodnog bosanskohercegovačkog standardnojezičkog izraza u koji je bilo neophodno kao standardne uvesti samo još neke specifičnosti iz izraza Bošnjaka. U ovome jeziku suvišna je bila i ostala norma koja bi zastupala strogi purizam. Jer, onog momenta kad se njome iz bosanskog jezika iščiste razne dvostrukosti, on više i ne može biti bosanski. Jer u tom slučaju on prestaje biti taj jezik. Zato za bosanski jezik u principu vrijedi norma koja poštuje specifičnosti ovoga jezika. Naporednost upotrebe istoznačnih jezičkih fenomena je bosanska tradicija, uobičajena je osobina i naše današnje govorne/jezičke stvarnosti. Prirodno je onda i logično da se ona očituje i u bosanskom pisanom izrazu, odnosno u bosanskoj standardnojezičkoj normi (Čedić 2001: 11).

Današnja etnička i dijalekatska slika države Bosne i Hercegovine (Jahić 2002: 13) umnogome je drugačija od predratne, u kojoj se u dobroj mjeri oblikovao i ostvarivao bosanskohercegovački standardnojezički izraz. Ta je

činjenica, međutim, za definisanje bosanskog standardnog jezika irelevantna. Stoga je u ovome radu nepotrebno ulaziti u rasprave o uzrocima etničkih i dijalekatskih preoblika ovoga prostora, pa i njegovog standardnog jezika, iako bi njihovo istinsko poznavanje mnogima u bosanskohercegovačke unutar etničke odnose i političke (ne)prilike neupućenima, omogućilo i olakšalo pravilno razumijevanje današnje bh. lingvističke scene (Šipka 2001: 245–344). Jednostrana ili parcijalna saznanja o našim nesuglasjima, često ideologizirana i/ili tendenciozno eksponirana (Slovo 1998; Brozović 1999 i sl.), mogu biti neutralizovana jedino kompleksnim interdisciplinarnim pristupom ovoj višestruko složenoj balkanskoj sociolingvističkoj pojavi. A ona se u najnegativnijoj svojoj formi najviše odražavala, i još uvijek se tako reflektuje, u najmanje društveno zaštićenom – bosanskom jeziku. Takav pristup sigurno bi bio pouzdanije znanstveno polazište za općenito netipične antropološke pojave među Bakancima, a koje se snažno reflektuju u njihovim standardnim jezicima. On bi ponudio ne samo naučno relevantna i sigurna stajališta o njegovom lingvističkom utemeljenju nego i sigurnije puteve njegovog daljnjeg izučavanja i usavršavanja, od onih koje nam nude današnji znanstveno nesigurni a nerijetko i kvazinaučni pristupi. Jedino tako je moguće ne samo pratiti tu svojevrsnu (tragičnu) travestiju jezika u Bosni i Hercegovini nego i nadići njegovu dominantnu politizaciju.

Ime bosanskog jezika Bošnjacima znači mnogo više od jednostavnog slijeda fonema u njemu. Snažnom i dalekosežnom simboličkom funkcijom, kao uostalom i nazivi druga dva standardna jezika za druga dva naroda, ovim nazivom, tradicionalnim i lingvistički utemeljenim imenom *bosanski jezik*, obilježava se svekolika posebnost njegovih korisnika.

U svojoj nevelikoj standardnojezičkoj historiji, za razliku od narodne tradicije, ovaj je jezik nazivan različitim imenima, ali se nikada nije bitnije odvajao i udaljavao od bh. narodnih govora. On nije imao potrebu da poseže u druge, nebosanske govore i dijalekte. Naprotiv, drugi su rado zalazili u njegovu govornu zonu (Ivić 1987: 16).

Za razliku od druga dva naša standarda, hrvatskog jezika i srpskog jezika, bosanski jezik je ograničen na bh. državni prostor. Njime se, istina, govori i izvan Bosne i Hercegovine, svuda tamo gdje žive njegovi govornici. Tamo je, međutim, bosanski jezik drugi jezik i samo maternji jezik svojih nosilaca. I, prirodno, u neprirodnom okruženju bosanski jezik je izložen snažnoj asimilaciji jezika većinskih govornika.

Ali, nije bosanski jezik ugrožen samo izvan Bosne i Hercegovine. Još i više on je ugrožen u njoj samoj. Jezički inženjering ili biznis-lingvistika, koji su uhvatili maha u ratnom i poratnom periodu, nanijeli su bosanskom jeziku ogromnu i teško ispravljivu štetu. No, da tu činjenicu ne doživljavamo previše tragično, valja reći da je ta pojava gotovo kompatibilna tragičnim društvenim i političkim previranjima bilo gdje u svijetu, pa i u Bosni i Hercegovini, i među

Bošnjacima. Ona je gotovo prirodna ali prolazna posljedica vremena u kojem živimo. Stoga je ne možemo i ne smijemo prihvatiti kao konačnu, svršenu i nepromjenljivu (Valjevac 2001: 231).

Sudbina bosanskog jezika ovisna je kako o sudbini njegovih govornika, još i više o sudbini države Bosne i Hercegovine. Zato su u današnjim nestabilnim i nepredvidivim tokovima svekolikih društvenih transformacija na ovome nevelikom no raznolikostima prebogatom socio-kulturnom prostoru sve opcije u vezi sa statusom i sudbinom bosanskog jezika podjednako moguće: i njegov opstanak i afirmacija, ali i njegovo slabljenje i nestanak.

U naše vrijeme i u okruženju u kome živimo sve su opcije u vezi sa statusom i sudbinom bosanskog jezika podjednako moguće.

Prozodija

Gramatička struktura bosanskog jezika manje-više podudara se sa onom koju nalazimo i u srpskom i u hrvatskom jeziku. Ali njegova prozodijska norma, iako počiva na istim principima kao i u druga dva jezika, ne teorijski nego uzusno se uveliko razlikuje od njih.

Pod prozodijom se ovdje podrazumijeva ne samo akcenatski sistem nego i sve druge jezičke pojave ovoga jezika zasnovane na intenzitetu zvuka, njegovom trajanju ili na tonskoj visini. Njime su obuhvaćene sve prozodijske distinkcije, i kvantitativne, i relacione, a njihova percepcija podrazumijeva i nužna poređenja na sintagmatskoj osi koja je neodvojiva od elementa vremena (Ivić 1987: 16).

Ni nakon više od jednog stoljeća u dobroj mjeri uobličene srpsko-hrvatske standardnojezičke norme, situacija se u ovom jezičkom (supra)segmentu ni do danas, a ni danas, nije značajnije izmijenila. Bosanski standardni jezik, kao i druga dva, i dalje ima četveroakcenatski novoštokavski sistem. Dva duga (dugouzlazni i dugosilazni), i dva kratka (kratkouzlazni i kratkosi-lazni) akcenta, i moguće, u pravilu dobro očuvane, ali ne i uvijek obavezne, postakcenatske dužine osnovna su njegova značajka.

Prozodija je još uvijek, uprkos politiziranju jezičke problematike u Bosni i Hercegovini, ne samo standardnojezički neiskorištena nego i ekstralinvistički nekompromitovana kao značajan i sistemski utemeljen element autentičnosti i autohtonosti bosanskog jezika. Stoga jeste važno i korisno upozoriti na njenu ulogu, i na njen značaj, u ovdašnjim aktuelnim savremenim standardnojezičkim procesima, pomjeranjima i razgraničavanjima.

Analiza prozodijskog sistema bosanskog jezika vršena je na dva jezička nivoa – na nivou dijalekta, odnosno bosanskih i hercegovačkih narodnih govora, s jedne, i na nivou standardnog govora u Bosni i Hercegovini, s druge strane. Za uvid u bh. dijalekatsku situaciju poslužila nam je snimljena i arhivirana, no još uvijek neobjavljena bogata dijalekatska građa bh. narodnih govora, pohranjena u Institutu za jezik u Sarajevu (pet tomova građe sa odgovori-

ma na 2.058 istih pitanja iz 226 raznonacionalnih punktova – Prilog 1). Za analizu standardnojezičke prozodije korištena je govorna građa kojom raspolaže Institut za jezik u Sarajevu, a najviše su tome poslužila izlaganja i diskusije naših lingvista sa međunarodnog skupa Jezik i demokratizacija, koji je održan krajem 2001. godine u Neumu.

Rezultat analize govora na dijalekatskom nivou su desetine lingvističkih karata zanimljivih akcenatskih pojava. Obilježene različitim grafičkim simbolima, te prozodijske karte se jednostavno razumijevaju. Višeznačje ili poliznakovnost je odlika i osobina bosanskohercegovačke, u grafičke simbole transponovane prozodije. Na kartama se da vidjeti (prilozi na kraju teksta) kako se u bosanskim i hercegovačkim narodnim govorima te bosanskohercegovačke prozodijske višestrukosti dodiruju, prožimaju ili međusobno miješaju. Različiti grafički simboli na priloženim kartama grade jedno vizuelno šarenilo, a „slike“ se moduliraju ovisno o pojavi koja se na karti prati. Ti dojmovi samo su vizuelna slika našem jeziku imanentne prozodije. Njihova lahko uočljiva grafička naporednost nije ništa drugo do odraz paralelne zvučnosti bosanskog jezika. Promatraču priloženih karata neće biti teško razaznati ne samo lokalitete / punktove u kojima na prostoru Bosne i Hercegovine dominira ova ili ona prozodema nego i to da je svaka od njih svojstvena svim bosanskim govorima: i bošnjačkim, i hrvatskim i srpskim (up. priloge 2, 3, 4, 5). Osim toga, na svim kartama se može i vizuelno pratiti njihova teritorijalna distribucija (up. priloge 6, 7, 8, 9). Međutim, za preciznije podatke o frekvenciji koje prozodijske pojave najčešće smo u ovim priložima prikraćeni, ali samo iz tehničkih razloga. U radovima druge vrste (u dijalektološkim studijama, npr.) to ne smije, i neće biti problem.

Premda bi kartografsan ukupan prozodijski materijal iz bh. dijalektološke građe ne samo bio gotovo nužno i neophodno metodološko osvježenje nego i značajno znanstveno utemeljenje bosanskog jezika kao jezika stanovnika Bosne i Hercegovine, što je zasada apolitična, pa samim tim i znanstveno marginalizirana tema, za ovu priliku odabrane su samo nekolike grafičke prezentacije ponašanja naših akcenata u narodnom govoru, kojima se ukazuje na značaj ove, našem jeziku svojstvene i od njega neodvojive suprasegmentalne pojave. Jer prozodija u bosanskom jeziku, više nego u bilo kojem drugom njemu srodnom, ima izuzetno unačajnu ulogu u njegovom lingvističkom utemeljenju.

Prozodija je u bosanskom jeziku ne samo polivalentna nego i polifunkcionalna pojava. Ona je neodvojiva od njegove osnovne i najvažnije komunikacijske zadaće – nesmetanog sporazumijevanja njegovih govornika u granicama države Bosne i Hercegovine.

Premda i Bošnjaci izvan ovih granica svoj jezik simbolički imenuju bosanskim imenom, jezik Bošnjaka u Sanžaku (i srpskom i crnogorskom dijelu), bosanski je jezik, na isti način, i onoliko, koliko su srpski jezik i hrvatski

jezik koji se ostvaruju unutar granica Bosne i Hercegovine – srpski, odnosno – hrvatski. Na komunikacijskom nivou sva tri naroda, bez obzira na to kako imenuju svoj jezik, u Bosni i Hercegovini služe se standardnim jezikom svoje sociokulturne sredine, jezikom onog okružja u kome žive i rade. I pri tome vidno i teško ispravljivo teritorijalno, sociokulturno obilježje njihove prozodije nosi prevagu u komunikacijskoj identifikaciji toga jezika. Stoga je bosanski jezik Bošnjaka u Srbiji samo simbolički bosanski. Na komunikacijskom nivou on je srpski jezik, odnosno u Crnoj Gori – crnogorski, a u Hrvatskoj – hrvatski. Po istim i nedvojbeno prepoznatljivim prozodijskim elementima, na isti su način simbolički srpski i simbolički hrvatski jezik na komunikacijskom nivou – bosanski. Druga je stvar političkog statusa i nominacije tih jezika. A pravo je svakog naroda da ima svoj jezik i da ga imenuje svojim imenom. Njihov izbor je zakon za druge. Stoga troimena nominacija u Bosni i Hercegovini ne samo de jure nego i de facto nije upitna.

Prozodija koje sociokulturne sredine, usvojena po rođenju, teško je ispravljiva. I ona, opet na simboličkom planu, ali sada ne na nacionalnom nego na teritorijalnom, jasno prepoznatljiva u neautohtonim sredinama, u susjednim državama, na primjer, jasno markira svoje govornike kao Bosance, odnosno Srbijance ili Crnogorce. S Hrvatima je, s obzirom na njihovu teritorijalnu dijalekatsku i prozodijsku razućenost, nešto specifičnija situacija, no obično se auditivno, prozodijski, nedvojbeno s Hrvatima za nehrvate lahko identifikuju govornici prestižnog administrativnog i kulturnog centra – Zagreba. Po tom uzusnom kriteriju Bosancima se u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori imenuju svi stanovnici Bosne i Hercegovine, čak i oni koji su se svojevoljno te svoje teritorijalne pripadnosti na račun hrvatstva ili srpstva odrekli. Ova pojava prozodijske identifikacije govornika koga jezika spada u red nepogrešivih jezičkih obilježja i tzv. jezičkih univerzalija. Između ostalog i zato, u promatranju prozodijskih pojava u bosanskom jeziku nije bilo relevantno njihovo ostvarenje u govoru Bošnjaka u susjednim državama, niti u srpskom, a niti u crnogorskom dijelu Sandžaka npr., gdje su Bošnjaci brojniji. Bitno drugačija sociokulturna sredina u govoru ovih Bošnjaka oblikovala je i bitno različitu prozodiju. U suštini, ali i zato što je riječ o bosanskom standardnom, unutardržavnom jeziku, ta je pojava irelevantna za autohtoni i autentični prozodijski sistem bosanskog standardnog jezika.

Bosanska je prozodija najbitnije znanstveno utemeljenje bosanske jezičke posebnosti, ukoliko se uopće o lingvistički opravdanim posebnostima i može govoriti kad je o pitanju ovovremena disolucija ranijeg zajedničkog standarda. Druga je stvar njegove prenominacije, s jedne, i vanlingvističke nadgradnje, s druge strane. I prenominacija i vanlingvistička nadgradnja su neodvojive od brojnih i raznovrsnih društvenih i političkih pojava i procesa koji se ne samo ogledaju u jeziku nego su katkada, kao što je slučaj s našim današnjim standardnim jezicima, od presudnog značaja za njihovo postojanje (Valjevac 1999: 65–73).

Marginaliziranjem značaja prozodije, tê sistemski utemeljene pojave u bosanskom jeziku, njenim neutraliziranjem u prefinjenom nijansiranju razlikovnih jezičkih crta na nivou bosanski – hrvatski – srpski jezik, lingvistički se namjerno „zamagljuje“ pojam autohtonosti i autentičnosti bosanskog jezika. Takvo stanje, dakako, odgovara politizaciji jezika, odnosno povlačenju naučno utemeljene lingvistike pred uvijek upitnom i nestabilnom politikom.

Prozodijske karte, koje su kao ilustracija pojava o kojima se govori priložene uz ovaj rad, i neodvojive su od njega, govore same za sebe. Kontrasti kojima je predstavljeno prisustvo, odnosno odsustvo neke pojave, predstavljene jednostavnim grafičkim simbolima, mnogo će više reći o bosanskoj prozodiji, i uopće, i pojedinačno, negoli što će to učiniti bilo čija i bilo kakva njihova lingvistička analiza. Zato se u taj dio posla nije ni upuštalo. Premda bi se prezentiranjem ukupne kartografsane građe dobila potpunija slika o distribuciji i frekvenciji, te o teritorijalnoj, odnosno nacionalnoj dominaciji koje prozodijske pojave u Bosni i Hercegovini, ograničenost i teme i prostora ovoga rada usmjerila je predstavljanje na samo nekoliko karakterističnih pojava iz ove oblasti. Bosanska prozodija, putevi distribucije koje njene pojave, neke izrazitije tendencije i sl. samo je simbolički naznačena u datim priložima.

Priložene karte (prilozi 2–9) provjerenim i egzaktno potvrđenim lingvističkim činjenicama svjedoče o osobenosti prozodijskog sistema bosanskog jezika. Iako malobrojne, ni desetak od nekoliko desetina koliko ih je načinjeno, i one došuštaju naslutiti funkcionalno-stilsku razuđenost bosanske prozodije raznolikim postejećim i potencijalnim kombinovanjem njegovih akcenata i kvantiteta A na tim činjenicama – na autohtonom i autentičnom bosanskohercegovačkom govornom materijalu – trebalo bi zasnivati i aktuelnu i buduću prozodijsku normu standardnog bosanskog jezika. Stoga su ovi prilozi lišeni mogućih i raznovrsnih elemenata vanlingvističke interpretativne nadogradnje. Premda iz tehničkih razloga nisu i najbolje odabrani, brojnost prozodijskih likova zahtijevala bi i adekvatan broj simbola za njihovo obilježavanje, pa su za ovo predstavljanje odabrane najjednostavnije prozodijske forme, prilozi imaju za cilj zorno ukazivanje lingvističkoj i drugoj naučnoj javnosti na bosanskohercegovačku prozodijsku stvarnost koja se mora odraziti i u budućoj bosanskoj standardnojezičkoj prozodijskoj normi.

I ovakav, kartografski, iako samo površan uvid u bh. dijalektologiju, već dovoljno ukazuje na izrazitu i značajnu tonsku razuđenost bosanskog jezika. Detaljnija istraživanja bosanskog prozodijskog sistema na nivou standardnojezičke prakse takvu su konstataciju samo potvrdila.

Preslušavanjem govorne građe sa neumskog skupa i njenim bilježenjem nastao je korpus od nekoliko desetina rukopisnih stranica. Veoma zanimljiva i bogata govorna standardnojezička građa, poput dijalekatske, omogućila je takođe da se u vezi sa pozicijom i ulogom prozodije i na ovom nivou jezičke upotrebe uoče neke osobenosti. Građu, čak ni fragmentarno, ovdje

neće biti predstavljena, ali to za ovakvo raspravljanje o bosanskoj prozodiji i nije nužno. Općeniti zaključci u vezi sa standardnojezičkom prozodijom bosanskog jezika i bez tih priloga biće razumljivi. Jer, pojave o kojima raspravljamo naučnoj slavističkoj javnosti nisu ni nove, ni nepoznate. Samo se o njima, barem zasada, nerado govori, osobito u jugoslavistici.

Uporedbom dijalekatske i standardnojezičke prozodijske supstance, te njenim poređenjem sa naslijeđenom prozodijskom standardnojezičkom normom, za današnji bosanski jezik u odnosu na njegovu prozodijsku realizaciju se može reći sljedeće:

- Prozodijske pojave i na dijalekatskom i na supstandardnom i na standardnom nivou ostvarenja bosanskog jezika u Bosni i Hercegovini nisu nacionalno obilježene.
- One se uglavnom kreću u okvirima ranije propisane prozodijske norme, ukoliko se o takvoj normi uopće u našim prilikama moglo i govoriti.
- Pojave prozodijske naravi u današnjem standardnom bosanskom jeziku u pravilu ne odstupaju od principa na kojima se zasnivala i dosadašnja srpskohrvatska standardnost kojega prozodijskog lika.

O izuzecima izvan ovih konstatacija, međutim, može se, i treba, govoriti. No oni su, barem zasada, samo izuzeci ili manje-više još uvijek nejasno uobličene tendencije, te se ne mogu smatrati obavezujućim u uobličavanju savremenog prozodijskog sistema bosanskog jezika. Te pojave su raznolike i po porijeklu, i po distribuciji, i po frekvenciji njihovoj. Premda su u govoru prisutne, upravo zbog takvog svog karaktera, one još uvijek nemaju snagu pravila ili kakvog obavezujućeg principa. Zasada su one, u najpovoljnijem slučaju, samo prozodijsko stilsko obilježje:

- S jedne strane u govoru se uočava prirodna prozodijska evolucija, pri čemu se u tom spontanom jezičkom razvoju snažno nameće princip jezičke ekonomičnosti: stariji akcenti i akcenatski oblici povlače se pred snagom i frekvencijom jednostavnijih analoških prozodijskih likova. Iako naša dijalekatska građa prednost daje starijim akcenatskim likovima, npr. obliku dat.-instr.-lok. pl. *gradòvima*, *si-nòvima* i sl. u govornoj praksi sve više prevladavaju analoški likovi s inicijalnim akcentom – *gràdovima*, *sìnovima* i sl.
- S druge, pak, strane – jedni su akcenti prodorniji od drugih, javljaju se naporedo s njima ili se čak šire na njihov račun. Pojava je naročito uočljiva među kratkim akcentima, pri čemu se silazni povlači pred uzlaznim (*kùća*, *màma* i sl. : *kùća*, *màma* i sl.). Ima i drugačijih primjera.

- Prozodijska norma u Bosni i Hercegovini niti je bila, a niti je (p)ostala samo konvencionalni gramatički propis. Ona je u granicama ove države, i pored iskazanih tendencija i pojava, istovremeno i u pravilu i ovdašnja uzusna praksa.
- Pojave prozodijske naravi u bosanskom jeziku samo su okvirno ograničene općim pravilima distribucije akcenata. Nesputane decidnim ortoepskim propisima, te anarhične prozodijske pojave u govornoj praksi nisu ničim sankcionisane. Takav nesklad u konvencionalnoj normi i uzusnoj praksi omogućio je u bosanskom jeziku gotovo apsolutnu slobodu u prozodijskom oblikovanju leksema i iskaza. Posljedica takvoga stanja je nerijetko u bosanskom jeziku prisutna prozodijska anarhija, a njen proizvod su mnoštvo nestandardnih prozodema. Među njima silazni akcenti na unutrašnjem slogu nisu nikakva rijetkost (*Anadôlija, biohêmija, televîzija* i sl.; *asistènt, diverzànt, referènt* i sl.). To je nedvojbeno potvrdilo preslušavanje „neumske“ govorne građe.
- Bosanski jezik, uz fonetsko-fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke, obiluje i brojnim prozodijskim višestrukostima (*sredina/srèdina, ekònomskī/èkonomskī* i sl.). Njima se postiže dinamizacija kazivanja, ekspresivnost izraza i jača estetičnost jezika, a na taj način jezik osnažuje i dolazi do izražaja njegova umjetnička redundantnost i jezička sposobnost uopće. Ponekad ovakvi dubleti nisu semantički sinonimni, te *srèdina* zapravo ima značenje središte, centar (igrališta), a *sredina* znači širi prostor, okoliš, okruženje – *životnā sredina*, npr. No ni to nije obavezujuće značenje i općenito se različito izgovara i razumijeva. Ipak, nesporazuma u komuniciranju na bosanskom jeziku zbog toga nema. Govor je konsituaciono određen.

Ovakvo stanje, koje je istovremeno i izraz bogatstva bosanske prozodije, ali i odraz njenog bunta protiv standardnojezičke uređenosti, prirodno je stanje u prelaznim fazama u razvoju jezika. Bosanski jezik se disolucijom ranijeg standarda našao pred bitnom standardnojezičkom transformacijom. Stoga prozodijska improvizacija koja danas dominira u bosanskohercegovačkoj standardnojezičkoj govornoj praksi, kako u govornim medijima tako i u drugim sferama javne upotrebe jezika, a koju su potvrdili čak i naši neumski snimci, bez decidno propisanih ortoepskih pravila i ortoepskih rječnika na njima utemeljenih, više može štetiti inače prelijepom i prozodijski raskošnom bosanskom jeziku nego li ga obogatiti.

Prozodijska anarhija, u bosanskom jeziku s obzirom na njegovo dijalekatsko utemeljenje manje opasna nego drugdje, ma koliko konsituaciono bila određena, nije kompatibilna standardnosti jeziku. Stoga i ona, premda suprasegmentalna, mora biti podvrgnuta jezičkom planiranju i biti standardi-

zovana. Pri tome se ne može zanemariti jezička priroda ovih pojava, ali ni bosanska prozodijska zbilja. Napokon, bez znanstveno utemeljene prozodijske norme u bosanskom jeziku s izrazito razvijenom politonijom, otežano bi se razaznavala značenja istofonemskih no prozodijski različitih sintaksičkih konstrukcija, a njih je u bosanskom jeziku dosta (npr. *kòvāč kósā* : *Kòvāč Kósa*; *bàjramskī nāmāz* : *bàjramskī nāmāz*; *kòsiti* : *kò si tí* i sl.). Da i ne govorimo o školskom primjeru polifunkcionalnosti bosanske prozodije, koji bi bez obilježenih akcenata bio jezička besmislica – *Gòre gòrē gòrē gòre*.

Bosanska prozodija nije nacionalno markirana. O tome svjedoči i dijalekatska i standardnojezička građa. Svi Bosanci, i oni u Bosni, ali i oni izvan nje, koji su jezik u Bosni učili, nose jasno prepoznatljive bosanske akcente: intenzivnije, izrazitije i duže nego što su ti isti akcenti u govoru Srba i Hrvata. Po nacionalnom kriteriju među Bosancima (Bošnjacima, Hrvatima i Srbima) gotovo da i nema izrazitije systemske prozodijske distinkcije. Ako se na ovom nivou i javi kakva razlikovna crta, ona je opet teritorijalno ograničena i kulturološki obilježena (up. pril. 5, 6, 7, 8).

Bosanska prozodija je nesumnjivo teritorijalno razučena i teritorijalno markirana. Unutar bh. govora na osnovu prozodije mogu se razaznavati cjelovitije sociokulturne realizacije (up. sve priloge). Po prozodiji Hercegovce odvajamo od Bosanaca, Mostarce od Krajišnika, Sarajlije od Bišćana itd., a ne razlikujemo Bošnjake od bos. Srba ili bos. Hrvata, niti njih međusobno jedne od drugih. Kako je prozodija bitan dijalekatski razlikovni element, ona mora biti, i jeste, i važna systemska crta u karakterizaciji bosanskog jezika.

Dijalekatska građa pokazuje da ni u jednom pitanju nacionalna diferencijacija u ostvarenju koga prozodijskog lika nije apsolutna. Čak i u izuzetnim slučajevima, kad svi ili gotovo svi punktovi jedne nacionalnosti imaju jedan akcenat, kod ostalih nikada nije ista apsolutnost za drugi akcenat ili druge akcente. „Moglo bi se reći da praktički nema ni općemuslimanskih ni općesrpskih ni općehrvatskih osobina. Najviše što se u tom pogledu može reći jest da se nađu i pojedine crte što su zastupane samo u punktovima jedne nacionalnosti, ali nema takvih koje bi bile predstavljene u svim punktovima jedne nacionalnosti i ni u kojem punktu drugih dviju“ (Brozović 1979: 117). Bosanskohercegovačka prozodija je teritorijalno markirana. Kako su Bošnjaci prije rata živjeli izmiješani i sa Srbima i sa Hrvatima širom Bosne, njihov jezik i njihova prozodija jesu manje-više ujednačeni s njihovim, a sva tri su ostvarenja po bosanskoj prozodiji među drugim srodnim jezicima u jednu cjelinu spojena.

Izvjesno raslojavanje bosanskog jezika prisutno u našoj jezičkoj praksi neovisna je od nacionalnog sastava bh. stanovništva i prostorno je obilježeno. Na osnovu prozodijske građe s neumskog skupa u isti se korpus mogu svrstati bosanski Hrvati, bosanski Srbi i Bošnjaci. Ostali učesnici skupa pripa-

daju drugačijim prozodijskim korpusima i sistemima. I u tome nema ništa ni neobično, ni neočekivano. Jer standardni jezik kojim je zamijenjen prvonaučeni govor, teško se od njega odvaja. On nikada sasvim ne prekida vezu s njim, a ta veza se najbolje i najtrajnije čuva u prozodiji. Standardnojezička građa prikupljena i samo dijelom obrađena u ovome radu zato je zanimljiv savremenik ovovremenih bh. jezičkih zbivanja. Ta građa je istovremeno i pouzdan pokazatelj puteva i načina standardizacije bosanskog jezika, ali i i pouzdan svjedok snage ekstralingvističkog apsurdna koji je bosanski jezik poveo stazama lingvističke stranputice, u biznis i politiku, djelatnosti nespojive sa lingvističkom znanošću.

Literatura

- Brozović 1979: Brozović, Dalibor. Govori sjeverozapadne Bosne, Akcenatske značajke. In: *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik II*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost – Odjeljenje za jezik. 101–118.
- Brozović 1999: Brozović, Dalibor. Odnos hrvatskoga i bosanskoga odnosno bošnjačkoga jezika. In: *Jezik*. 47/1. Zagreb. 13–16.
- Čedić 2001: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Hebib-Valjevac 1999: Hebib-Valjevac, Naila: Ekstralingvistički faktori u jeziku. In: *Simpozij o bosanskom jeziku*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 10. 53–65.
- Ivić 1987: Ivić, Pavle. Vukovi pogledi na književni jezik u evolutivnoj perspektivi. In: *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*. Sarajevo: Institut za jezik – OOUR Institut za književnost. 13–18.
- Ivić 1990: Ivić, Pavle. *O jeziku nekadašnjem i sadašnjem*. Beograd: BIGZ – Jedinstvo.
- Jahić 2002: Jahić, Dževad. Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne. In: *Bosansko-hercegovački dijalektološki zbornik VIII*. Sarajevo: Institut za jezik. 10–234.
- Janković 1978: Janković, Srđan. Prilog izučavanju fenomena standardnojezičke varijantnosti. In: *Književni jezik*. 2. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu – Odjeljenje za jezik. 5–15.
- Juzbašić 1973: Juzbašić, Dževad. *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kovačević 2001: Kovačević, Miloš. Jedan ili tri jezika. In: *Jezik i demokratizacija*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 33–44.

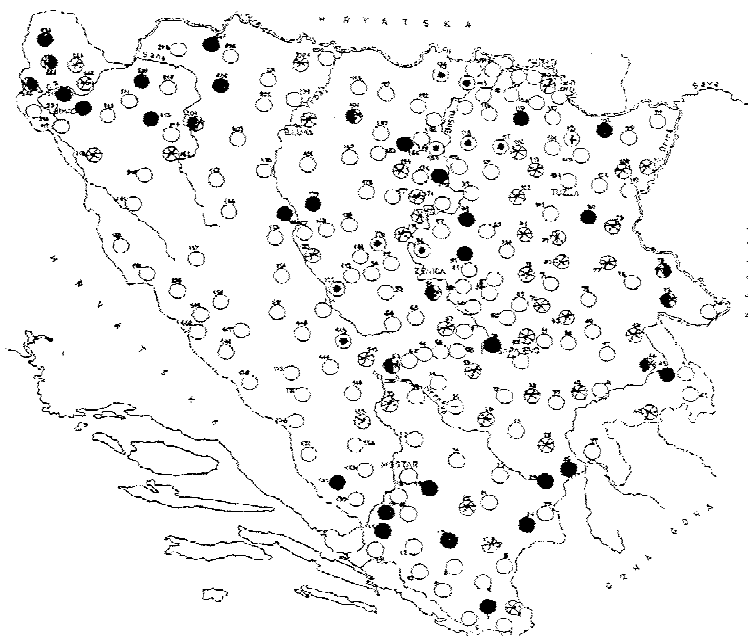
- Mønnesland 2001: Mønnesland, Svein. Sociolingvistička situacija deset godina poslije raspada Jugoslavije. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 17–24.
- Okuka 1983: Okuka, Miloš. *Jezik i politika*. Sarajevo.
- Remetić 2001: Remetić, Slobodan. S jednog jezika na tri: premoć politike nad lingvistikom. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 45–54.
- Slovo 1998: *Slovo o srpskom jeziku*. Proglas grupe pisaca i lingvista objavljen simultano na srpskom, ćirilicom i latinicom, engleskom, ruskom, francuskom, poljskom i nemačkom jeziku, na Spasovdan 1998 (7506). Beograd.
- Šipka 2001: Šipka, Milan. *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850–2000)*. *Dokumenti*. Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 11.
- Valjevac 2001: Valjevac, Naila. Uloga psihičkih činilaca u (pre)oblikovanju standardnojezičke norme. In: Mønnesland, Svein (ur.). *Jezik i demokratizacija*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 225–248.

Naila Valjevac (Sarajevo)

Die bosnische Standardsprache und ihre prosodische Norm

Die bosnische Sprache ist die zentrale von drei Standardsprachen und durch die Ausgliederung aus der bisherigen gemeinsamen Sprache von vier südslawischen Völkern entstanden. Benannt nach dem Namen des Landes und nicht des Volkes, was am meisten übel genommen wird, besteht sie heute in Bosnien und Herzegowina formal und funktionell neben den beiden anderen. Alle diese drei Standardsprachen sind auf dem štokavischen Dialekt, der in Bosnien der einzige Dialekt ist, begründet, und daher – aber auch wegen der natürlichen territorialen, wirtschaftlichen und kommunikativen Angewiesenheit aller Sprecher aufeinander – besitzen die bosnische, kroatische und serbische Sprache in Bosnien und Herzegowina mehr Gemeinsamkeiten als Unterschiede.

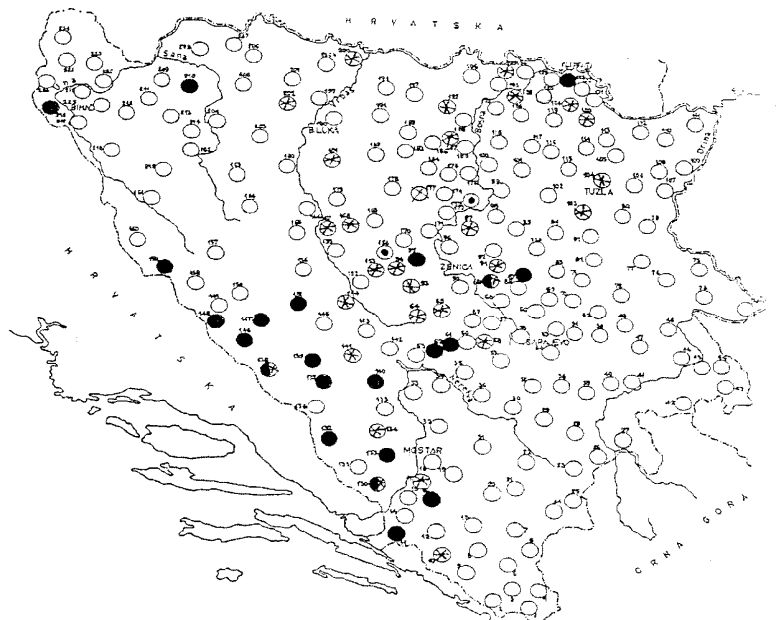
Naila Valjevac
Institut za jezik
Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +38733200117
insjezik@bih.net.ba

Bošnjaci

	- golubòvima		- golubòvima
	- gòlubovima		- golúbima
	- golubòvma		- nebošnjački punkt

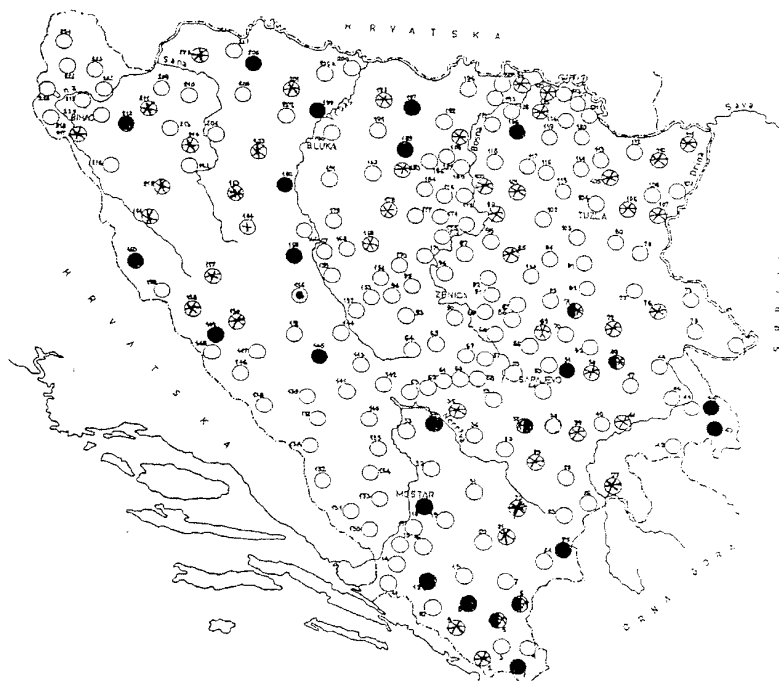
Prilog I.

Hrvati

- - golubòvima
- - gòlubovima
- - golubòvma
- - nehrvatski punkt

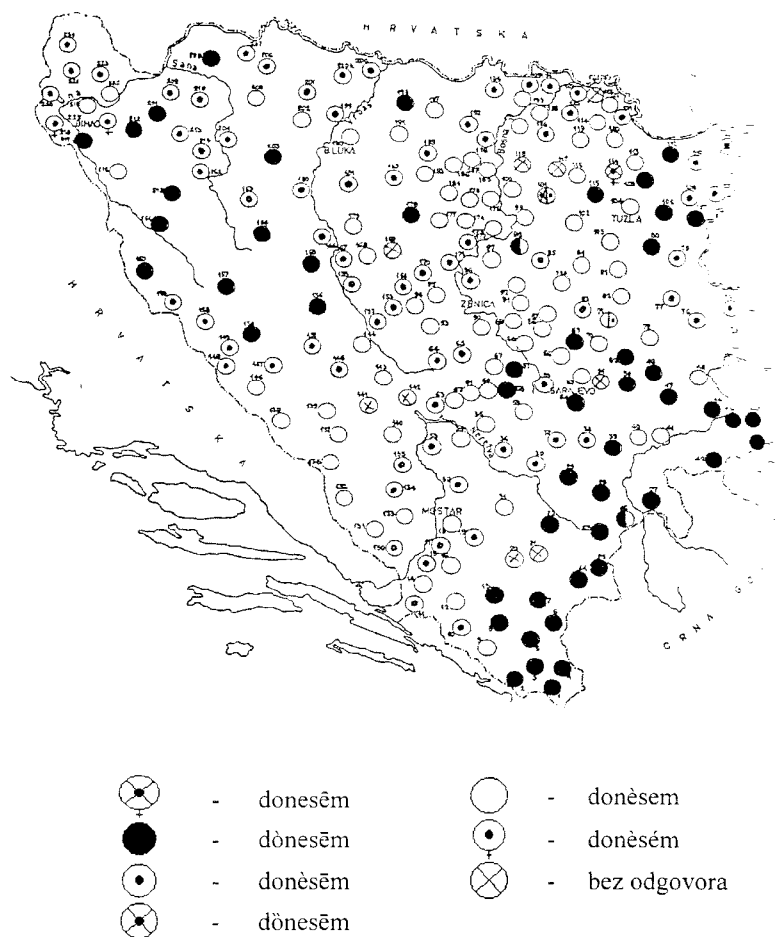
Prilog 2.

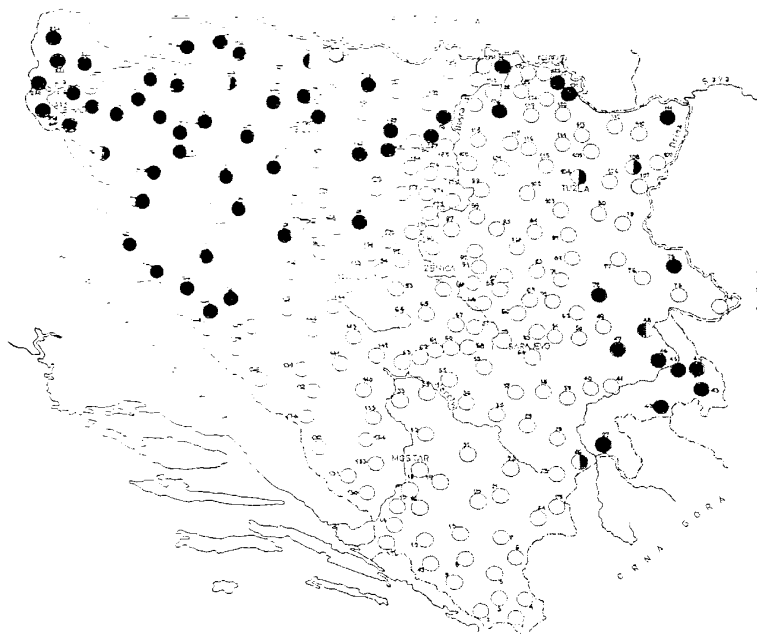
Srbi

- - golubòvima
- - gòlubovima
- - golubòvma
- - gòlubovima
- - nesrpski punkt

Prilog 3.

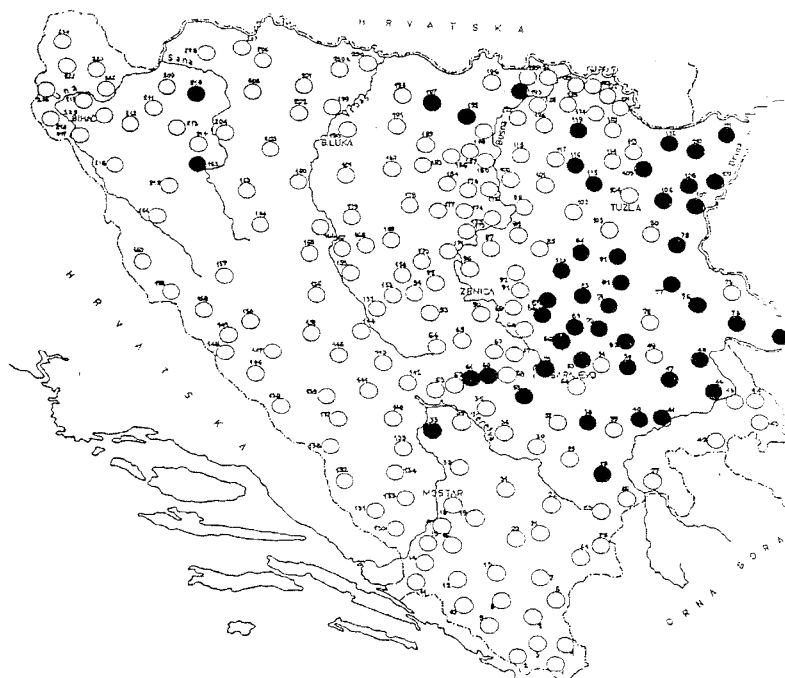

Prilog 4.

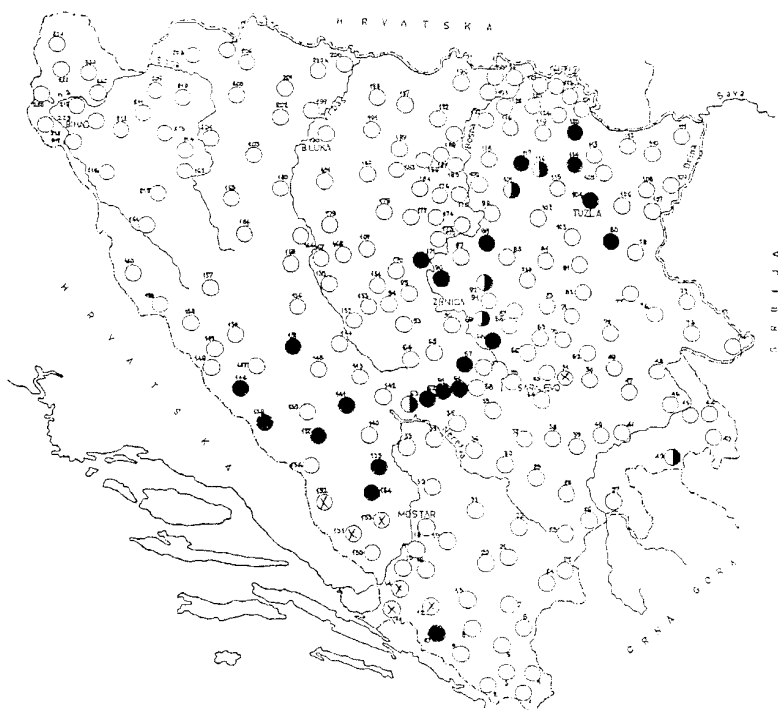
- - dóci
- - dóci / dóc

Prilog 5.

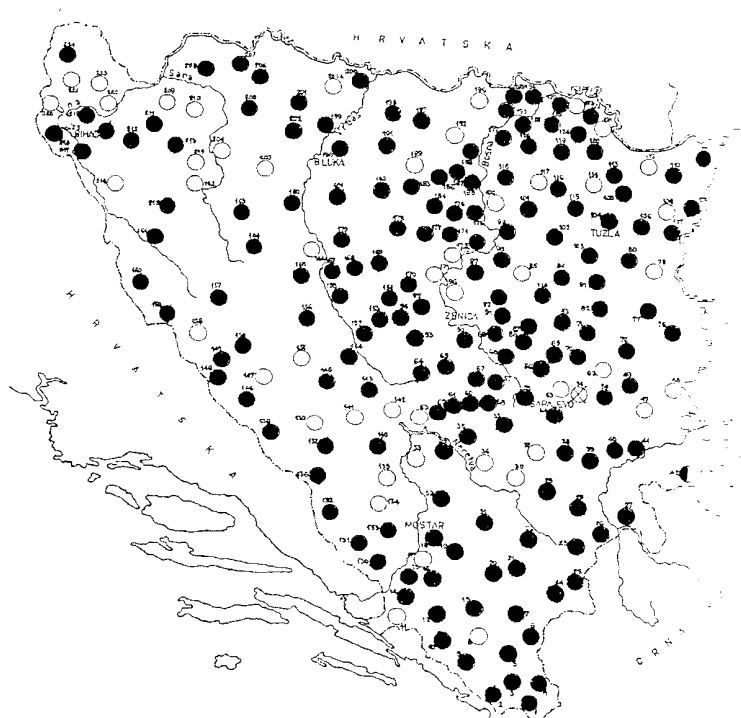
- - òpanci
- - òpānci

Prilog 6.

- - uzéla
- - üzéla

Prilog 7.

- - trésem
- - tréšēm

Prilog 8.

- - idéte
- - idéte

Prilog 9.

Alen Kalajdžija (Sarajevo)

Nedosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike u morfološkim i leksičkim kategorijama

U radu se skreće pažnja na problem kolebanja i nedosljednosti pri prenošenju silaznih naglasaka u višesložnim riječima na proklitike, te se u skladu s tim nastoje objasniti uzroci takve pojave. Rad sugerira mogućnost proširivanja kategorija u kojima se vrši prenošenje silaznih naglasaka na proklitike, te se dotiče dosadašnjih uopćenih gramatičkih tumačenja u vezi sa spomenutom pojavom. Također, autor predlaže da se u gramatičkim priručnicima bosanskog jezika uvrste dosada neopisane morfološko-leksičke kategorije u kojima dolazi do prenošenja silaznih naglasaka na proklitike.

U gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, kao i onim prijašnjim – srpskohrvatskog i hrvatskosrpskog jezika – tretira se problem prenošenja silaznih naglasaka na proklitike (up. Čedić 2001: 65; Jahić i dr. 2000: 126; Vajzović/Zvrko 1994: 39–40; Barić i dr. 1979: 39; Barić i dr. 1997: 91–93; Težak/Babić 1994: 72; Klajn 2005: 26; Stanojčić/Popović 1992: 41; Brabec i dr. 1961: 20–21; Maretić 1964: 134–137; Stevanović 1989: 164–165). Međutim, ni u jednoj od normativnih gramatika detaljnije se ne objašnjavaju zakonomjernosti na osnovu kojih se mogu proglasiti standardiziranim tačno određene kategorije koje su obuhvaćene procesom prenošenja silaznih naglasaka na proklitike.

U tom smislu izuzetak predstavlja nešto starija gramatika Tome Maretića (1964: 134–137), koja dosljednije primjenjuje i objašnjava principe novostokavskog prenošenja te još značajnija Hrvatska gramatika (Barić i dr. 1997: 92–93), u kojoj se detaljnije obrađuju morfološke kategorije u kojima dolazi do prenošenja silaznih naglasaka na proklitike s obzirom na to da li se radi o oslabljenom ili neoslabljenom prenošenju. Tako se u ovoj Gramatici navodi deset različitih kategorija u kojima dolazi do neoslabljenog prenošenja silaznih naglasaka na proklitike. U tom opisu precizno se obrazlažu date kategorije s obzirom na broj slogova toničnih riječi s kojih se prenosi akcent, zatim se objašnjava njihova morfološko-leksička osobenost te pojedini promjenjivi oblici. S druge strane, oslabljeno pomicanje naglasaka dato je dosta uopćeno i bez specificiranja navedenih morfoloških kategorija. Nasuprot tome, u Hrvatskoj praktičnoj gramatici navodi se da je sve češća pojava da se silazni naglasci ne prenose na proklitike, „osobito kad je riječ o stranim ili rjeđim riječima ili riječima koje su iz područja administrativnog jezika ili iz terminološkog područja“ (Raguž 1997: 451–452).

U bosanskim gramatikama (Čedić 2001: 65; Jahić i dr. 2000: 126; Vajzović/Zvrko 1994: 39–40) dato je uopćeno tumačenje da se silazni naglasci prenose oslabljeno ili neoslabljeno na proklitiku bez specificiranja kategorija u kojima se silazni naglasak prenosi na proklitiku, s tim da se u Gramatici bosanskoga jezika (Jahić i dr. 2000: 126) naglašava da je novo, neoslabljeno

prenošenje silaznog naglasaka na proklitiku izrazita i specifična osobina bosanskog jezika, par excellence.

Sličan način objašnjenja prelaska silaznih naglasaka na proklitike, bez posebnog specificiranja problema, nalazimo i u nekim starijim, srpskohrvatskim / hrvatskosrpskim gramatikama (npr. Brabec i dr. 1961: 20), gdje se navodi da se u „književnom jeziku opaža sklonost da se akcent sve rjeđe prenosi na proklitiku, naročito na višesložne prijedloge i na veznike“, dok gramatika. Savremeni srpskohrvatski jezik I (Stevanović 1989: 164–165) upućuje na dvojnost rješenja – i sa prelaženjem i bez njega u jasnim i nedvosmislenim morfološkim kategorijama. Neke novije gramatike uopće ne problematiziraju u vezi sa ovim fenomenom, kao što je slučaj sa Gramatikom srpskog jezika Ivana Klajna (2005: 26), dok je nešto preciznija Gramatika autora Živojina Stanojčića i Ljubomira Popovića (1992: 41).

Evidentno je da proces prenošenja silaznih akcenata na proklitike u smislu konačnog definiranja i zaokruživanja prozodijskih, morfoloških i leksičkih kategorija do danas nije završen. To se dešava zbog toga što su u savremenom govornom jeziku na sceni odstupanja od pravila koja, inače neprecizno, propisuju pojedine gramatike.

Odstupanja od pravila starog ili novog prenošenja silaznih naglasaka na proklitike može se pratiti u dvama smjerovima. Jedno odstupanje zasnovano je na sužavanju pravila prenošenja silaznih naglasaka, a drugo na proširivanju kategorija koje nisu propisane ili nisu precizno definirane u gramatikama. Kada je u pitanju sužavanje, ova kategorija može se ponajprije uočiti u tzv. zvaničnom jeziku, medijskom jeziku, jeziku obrazovanja, administracije, jeziku urbane sredine i sl. (up. konstataciju Raguž 1997: 451–452; Brabec i dr. 1961: 20; Stevanović 1989). Druga kategorija odstupanja, tj. odstupanje u smislu proširivanja kategorija prenošenja silaznih naglasaka uočava se u tzv. nezvaničnom jeziku, u razgovornom jeziku, odnosno u organskim idiomima.

Na čemu se temelji, kako se konkretno manifestira i koji su uzroci ovakvoga prozodijskog stanja?

Primjer prvog odstupanja, dakle onoga u kojem ne dolazi do prenošenja silaznih naglasaka na proklitike, iako je takvo prenošenje jasno precizirano opisom prozodijskih pravila u gramatikama te u skladu sa prirodnim razvojem novoštokavske akcentuacije, odnosi se na slučajeve u kojima nema nikakva valjana lingvističkog razloga za nepoštivanje ove prozodijske zakonomjernost. Ova pojava stoga je uvjetovana **sociolingvistički**, što se posebno vidi po primjerima iz jezika medija iz zemalja okruženja Bosne i Hercegovine, kao i u medijima u Bosni i Hercegovini, pa se takvo neprenošenje akcenata doživljava kao učena, formalna i prosječna upotreba standardnog jezika (što je nerijetko i slučaj sa skraćivanjem postakcenatskih dužina). S druge strane, pojava u kojoj dolazi do prenošenja silaznih naglasaka u kategorijama koje nisu propisane u gramatikama zasniva se na drugim osnovama. U pitanju

je pojava koja je uvjetovana **lingvistički**, i to na principima jezičke **analogije**, što je izrazita osobina jezika kao emanacije ljudskog duha, logike, apstrakcije i uopćavanja.

Dakle, primjeri koji pokazuju nepoštivanje prozodijske norme prvenstveno se mogu naći – kako je već naglašeno – u zvaničnim jezičkim upotrebama, gdje je sasvim uobičajeno i normalno da spikeri, voditelji programa i sl., ali i aktivni sudionici u radijskim i televizijskim medijima, te glumci u filmovima i serijama, kao i naratori u animiranim filmovima i sl. upotrebljavaju prozodijske jedinice tipa: *u kući, po grôblju, za bràta, u mlin, kod nàs* i sl., dok se primjer izrazitijeg narušavanja prozodijskog sistema može najprije naći u hrvatskim, preciznije zagrebačkim medijima, i to u jednako u domaćim i stranim, najčešće dvosložnim riječima te višesložnim akcenatskim cjelinama: *ne možeš, ne znaš, vjerovati, govori, zanimaš, kućanica; koncert, plakât, akcênt* i sl., Srpski, odnosno, preciznije rečeno, srbijanski, beogradski mediji ne upotrebljavaju dosljedno prenošenje silaznih naglasaka u dvosložnim riječima na proklitike, što je na izvjestan način potvrđeno i u nekim gramatičkim priručnicima, gdje je navedena paralelna upotreba: *pod rûku* ili *pòd rûku, pred nôge* ili *prèd noge* (Stevanović 1989: 164).

Organski jezički prostor Bosne i Hercegovine, principski govoreći, ne poznaje primjere u kojima jedna tonična riječ ima silazni naglasak u unutarnjem slogu.¹ Međutim, postoje slučajevi „zvanične“ jezičke upotrebe u kojima se akcent ne prenosi na proklitiku, iako bi trebao radi poštivanja temeljnih pravila o prenošenju silaznih naglasaka na proklitiku. Ovakva pojava može se okarakterizirati i utjecajem medijskih prostora i obrazovne jezičke politike izvan Bosne i Hercegovine, još otprilike, kada je još u vremenu zajedničke standardnojezičke upotrebe naglašen i tretiran kao uzorni govorni idiom, odnosno taj utjecaj primjetan je i danas usljed prisustva različitih medijskih programa u Bosni i Hercegovini iz zemalja okruženja.

Poseban problem predstavljaju primjeri sa silaznim naglascima u kategoriji vlastitih imena, posebice u toponimiji. Tako, u zvaničnoj, a može se slobodno kazati i u „standardiziranoj“ jezičkoj upotrebi, bez obzira na to da li je taj slučaj propisan u jezičkim normativima, gotovo se uopće ne može zabilježiti ili čuti: *òd Bugòjna, ù Tešanj, ù Praču, ù Usoru, ù Bosni, iz Konjica, iz Jablanice, kòd Čapljinē* i sl. Ono što je primjetno u ovakvom tipu primjera jeste i to da govornici koji dolaze sa datoga terena gotovo dosljedno prenose silazne naglaske na proklitike u kategorijama imena toponima (u najširem smislu), dok se vrlo često događa da govornici koji ne dolaze sa toga terena nemaju prenošenja silaznih naglasaka. Dakle, govornik iz Konjica, Jablanice, Bugojna i sl. redovno će prenijeti silazni naglasak sa tonične riječi (ojkonima)

¹ O ovome fenomenu bit će govora nešto kasnije.

na proklitiku, koja je najčešće prijedlog: *od, do, iz, sa, kod* i sl.: *dò Konjca, iz Jablanicē, òd Bugōjna²* i sl., dok onaj koji ne dolazi s tog terena, a posebno ako je iz značajnijih urbanih sredina, nema prenošenja: *do Kònjica, iz Jàblanicē, od Bùgōjna* i sl. Na ovakav oblik upotrebe naglasaka – dakle u slučajevima u kojima nema prenošenja naglasaka – značajno utječe zvanična jezička upotreba urbanih sredina. Naravno, to ne znači da u jeziku gradskih sredina nema prenošenja silaznih naglasaka na proklitiku. Naprotiv, upravo nezvanična jezička upotreba to potvrđuje: razgovorni jezik uopće, a posebno žargon (up. Saračević 2003).

Navedeni primjeri pokazuju tendencije u kojima se akcenatske cjeline sa proklitikama doživljavaju kao riječi sa silaznim akcentima u unutrašnjem slogu bez obzira na broj slogova (što obuhvaća višesložne riječi): [*pokùci, isKònjica*] i sl. Dakle, prema ovim pravilima, prenošenje silaznih naglasaka na proklitiku ima uzor u višesložnim toničnim riječima sa silaznim naglaskom na unutarnjem slogu, koji se pomjerio ka početku riječi. Isti proces analogije djelovao je u primjerima u kojima višesložne riječi, iako imaju silazni naglasak na prvom slogu, u slučaju kada uza se vežu proklitike, tada u naglasnoj cjelini taj silazni naglasak ostaje izvan prvog sloga, pa je jasno da naglasna cjelina: [*pokùci, isKònjica*] prelazi u oblik [*pòkući, isKonjica*]. Prema tome, proces prenošenja silaznih naglasaka na proklitike počeo je obuhvaćati ne samo dvosložne riječi sa silaznim naglaskom na prvom slogu, nego su u pitanju i višesložne riječi. Tako se u organskom idiomu mogu zabilježiti i sljedeći primjeri tipa: *nā pismenī, ũ razgovōr*.³ Ovu pojavu, međutim, u savremenom jeziku poriče Midhat Riđanović (2003: 22), tvrdeći sljedeće: „Kod nas je već podmakla pojava neprenošenja silaznog akcenta na proklitiku, ali pošto je naši tradicionalni jezikoslovci, ako su je uopšte uočili, vjerovatno smatraju ‘nepravilnom’, nikad o njoj niko nije progovorio.“ Riđanovićevo tumačenje upravo se može postaviti upravo suprotno: da se prelazak silaznih naglasaka na proklitiku, nakon što je završen proces prenošenja sa jednosložnih i dvosložnih riječi na proklitike, odnosno nakon prelaska silaznih naglasaka sa unutarnjeg sloga ka početku riječi, što je bila živa pojava još od XV st., kada se

² Potvrda da u ovakvim slučajevima imamo slabo i jako prenošenje govori o dvjema po porijeklu različitim tendencijama, koje su mlađe, novoštokavske, i starije, čija je zajednička osobina praslavenska provenijencija.

³ Tako se može naći i usmenom poetskom diskursu slična pojava: u rukopisnoj verziji Hörmannove zbirke usmene epike primjer zabilježen je primjer *ušakama*: „Bijaše mu čaša ušakama“ (Braća Hrnjice i Vid bajraktar, stih 40). Očito je da je zapisivač navedeni primjer čuo kao jednu akcenatsku cjelinu sa prenesenim silaznim naglaskom na proklitiku, što je i u pismu zabilježio. (Up. Buturović 1976: 245).

formira novoštokavski četveroakcenatski sistem (up. Peco 1988: 47–48) analoškim putem proširuju i na druge kategorije. To upravo potvrđuje činjenica da akcenatska cjelina sa silaznim naglaskom kao nosiocem toničnosti i proklitikom predstavlja istu prozodijsku konstrukciju kakva se kao uporednica može naći u staroštokavskim govorima, tipa trosložne ili dvosložne riječi: [iskùćē] isto je što i [lopàtē] ili [uml̩n] isto što i [kućà]. Dakle, u pitanju je nesvjesno jezičko znanje koje se analoški projicira na iste ili slične kategorije. Negiranje ovakvih procesa značilo bi isto što i negiranje nebrojivo velikog fonda istih ili sličnih jezičkih pojava u dijahronijskoj perspektivi razvoja bosanskog jezika.

Međutim, analogije su prisutne i u sinhroniji, a i na planu akcenatskih izmjena, kakav je slučaj analoškog prenošenja silaznog naglasaka na proklitiku u slučaju konstrukcije npr. glagola *znati* kao nosioca naglasne cjeline i partikule **ne-** kao proklitike u akcenatskoj cjelini u vidu negacije oblika prezenta za 1. i 2. lice množine: *ně znāmo, ně znāte* u odnosu na pravilno *ne znāmo, ne znāte*. Naime, potvrdni oblici ovoga glagola za 1. i 2. lice množine imaju dugi uzlazni akcent na prvom slogu, što onemogućuje prenošenje naglasaka na slog ispred. Međutim, u ovom slučaju radi se o analogiji prenošenja silaznog naglasaka prema drugim oblicima za sva lica u jednini negiranog prezenta glagola *znati*, pa se konkretna analogija treba tražiti u odnosu *ně znāmo* prema *ně znām, ně znāš, ně znā*. Oblici sa prenesenim naglaskom *ně znāmo, ně znāte* smatraju se standardnim u bosanskom jeziku, a upotreba sa uzlaznim naglaskom bez prenošenja u negiranim konstrukcijama (*ne znāmo, ne znāte*) za govornike bosanskog jezika doživljavaju se kao dijalekatski oblici ili kao akcenatski sloj iz crnogorskog jezika.

Isto tako, Riđanović (2003: 22) je upravo kada tvrdi da nema primjera sa prenošenjem silaznih naglasaka u pridjevima *ù velikōj, nà svadbenōm*. Ali, može se naći primjer priloga *ùveliko*. O čemu je zapravo riječ? Izvjesno je da principe prenošenja silaznih naglasaka na proklitike treba utemeljiti u proučavanju konstrukcije sloga i etimološkoga porijekla riječi s obzirom na naslijeđeni akcent. Prema tome, u pitanju je proces koji nije završen i koji će zasigurno dugo trajati u našem jeziku. Iz historije jezika je poznato da se jezičke promjene ne dešavaju rutinski brzo, ad hoc, već se javljaju stihijski i spontano te neke traju i stoljećima. Upravo tako, prenošenje silaznih naglasaka na proklitike jeste višestoljetni prozodijski proces koji traje u bosanskom jeziku i vjerovati je da će trajati još dugo, tim prije što se jezik standardizira i samim tim konzervira jezičko stanje u odnosu na ono što se javlja u organskom idiomu kao stihijska, spontana i nesvjesna radnja utemeljena na uopćavanju sličnih jezičkih kategorija na principu analogije.

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da se u savremenom bosanskom jeziku pojavljuju pojedini slučajevi u kojima se silazni naglasci čuvaju u unutarnjem ili posljednjem slogu. Na osnovu tipologije pojava, moglo bi se izd-

vojiti nekoliko klasa primjera u kojima se silazni naglasak čuva u unutarnjem slogu.⁴ Uočljivo je da je kriterij višesložnosti zajednička odrednica tih tipova kategorija. Dakle, kategorije koje se mogu izdvojiti jesu sljedeće: a) kategorija pojedinih leksičkih oblika (npr. *paradāiz*, *nevjerovātno*); b) tvorbeno-morfološka kategorija izvedenica ili složenica koje posjeduju kategoriju nepostojanog, odnosno postojanog **a**, u obliku genitiva množine (*Crnogôrācā*, *dobītāka*) i c) kategorija pojedinih riječi stranog porijekla (*asistènt*, *radijātor*). Što se tiče prvih primjera, oni vjerovatno najduže mogu odolijevati jer su u pitanju pojedinačni leksički oblici – mada se u učenoj standardnoj jezičkoj upotrebi može zabilježiti primjer *nevjeròvatno*. Druga kategorija već je izložena promjenama, za što mogu poslužiti primjeri iz narodnih govora (istočne) Hercegovine, gdje se upotrebljavaju primjeri sa prenesenim silaznim naglaskom na slog ispred: *Crnògorācā* / *Crnògòrācā*. Treća kategorija također je „načeta“ u organskom idiomu, u kojem se npr. u Hercegovini (u Mostaru, npr.) upotrebljava zamjena dugog silaznog sa dugim uzlaznim akcentom: *radijātor*, *kategórija* i sl. Dakle, u pitanju je samo vrijeme kada će prenošenje silaznih naglasaka obuhvatiti sve tipove i klase prozodijskih, leksičkih, morfoloških, pa čak i sintaksičkih kategorija. Naravno, to proširenje kategorija ne može biti brzo i bezbolno. U svakom slučaju, kako je već napomenuto, standardizacijski procesi i „urbanizacija“ govora emisijom uzora jezika iz značajnijih kulturnih sredina i prešutnog nametanja zaustavljat će spomenute procese, pa je u skladu s tim i pitanje da li će ikada biti uspostavljeno apsolutno sprovedeno prenošenje silaznih naglasaka na slogove ispred njih. Imajući u vidu prirodu jezičkih inovacija, moguće je pretpostaviti da nikada neće doći totaliteta spomenute pojave.

Sigurno jeste da postoji vrlo živa tendencija u prenošenju silaznih naglasaka na proklitike iz najrazličitijih morfoloških i leksičkih kategorija, ali da i dalje postoji tendencija u kojoj se ne uvijek i ne po svaku cijenu prenosi silazni naglasak na proklitiku. Kao prilog tome mogu poslužiti primjeri u upotrebi razgovornog jezika, gdje se mogu zabilježiti oblici npr. *Idem na Kòševo* i *Idem nà Koševo*. Sličnog su statusa i primjeri iz narodnih govora u kojima je zabilježeno da se u istočnoj Hercegovini prenose silazni naglasci: *kòd nekog* i *ù togāj*, ali i slučajevi u kategorijama u kojima nema prenesenog naglasaka na proklitiku: *po zlù* ili *u stāro* (Peco 1980: 74). Također, u ikavskim zapadno-hercegovačkim govorima nalazimo podjednako primjere tipa: *i līpo* i analoški *ī bīlo* (up. Peco 1980: 107), ili u srednjobosanskim govorima *a òn* i *nà krušku*

⁴ Ovdje se ne pretendira na iscrpnom pobrojanju kategorija, pošto je također moguće uočiti da se u nekim narodnim govorima, kakvi su npr. u srednjoj Bosni (Kakanj, Visoko, Kiseljak i sl.) u dvosložnim riječima upotrebljava naglasak na posljednjem slogu: *Devâd*, *dervîš* i sl., ili npr. u posavskim govorima, gdje se silazni naglasak (i svakako metatonijski akut) može naći izvan prvog sloga (up. Peco 1980: 110; Baotić 2007).

(up. Peco 1980: 124) i sl. Dovoljno je da se upotrijebi neki drugi prijedlog ili riječca pa da te promjene nema: ovisi i o jezičkoj kompetenciji i osjećaju govornika. Ta se pojava danas može okarakterizirati kao tekuće jezičko stanje u kojem se primjećuje tendencija sve obuhvatnijeg prenošenja silaznih naglasaka na proklitiku, ali bez konačne zakonitosti i apsolutne zakonomjernosti – razlog je tome zasigurno nezavršenost ove jezičke pojave, jer savremeni govornici samo su svjedoci jedne pojave koja ima tendenciju da postane zakonomjeran u svim kategorijama. On do danas u jeziku nije dovršen, i to i jeste razlog zašto ova pojava nije konačna: nije završen definitivan proces u prenošenju silaznih naglasaka na proklitiku; on, jednostavno, još traje i zahvaća šire kategorije.

Ono što predstavlja tipičnu osobinu bosanskog jezika u smislu njegove govorne realizacije, jeste upravo gotovo dosljedno prenošenje silaznih naglasaka na proklitike (up. Jahić i dr. 2000: 126) u kategorijama oslabljenog te neoslabljenog prenošenja, koje su npr. opisane u Hrvatskoj gramatici (Barić i dr. 1997: 91–93). I ne samo to. U govornoj praksi govornika bosanskog jezika uočavaju se i sljedeće kategorije starog i novog prenošenja silaznih naglasaka na proklitike koje nisu opisane u gramatičkim priručnicima:

- u obliku odnosnih zamjenica *koji, koja, koje* uz prijedloge: *pò kojā; zā kojē* [*Ne znam pò kojīm su poslom došli; Zā kojī su se zakon zauzeli*]
- u slučaju kada se silazni akcent nađe u prilogu a ispred njega veznik ili prijedlog: *ī daljē; dō tadā; òd sutra* [*Tamo se ī daljē nalazi; To ne treba nī tamo nī vamo; Ostao je dō tadā u gradu; Òd sutra sam na dijeti; nije nī sadā kasno*]
- u konstrukciji prezenta glagola ispred kojeg je veznik (intezifikator) *i: ī jest* [*To ī jest naš problem; Tako ī trebā raditi*]
- tvorbeni oblici trosložnih imenice sa prijedlogom: *pòd gradinōm, nād kućicōm* [*Greblje je pòd gradinōm; Otišao je zā kućicu*]

Navedeni primjeri imaju neke zajedničke osobine koje se trebaju istaći. Sve morfološke kategorije jesu ili jednosložne ili dvosložne riječi, izuzev leksičke kategorije tvorbenih riječi: augmentativa i deminutiva koje su višesložne. Navedene kategorije morfološki pripadaju nekoj promjenjivoj vrsti riječi čiji se silazni naglasci uobičajeno prenose na proklitike. Također, proklitike predstavljaju riječi koje mogu preuzimati naglasak na sebe, a u konkretnom slučaju to su dominantno prijedlozi koji stoje uz imenice i zamjenice kao promjenjive riječi te uz priloge kao nepromjenjive riječi, među kojima razlikujemo mjesne zamjeničke priloge od pravih, leksičkih, vremenskih priloga, dok drugu skupinu predstavljaju veznici koji se vežu za glagole i priloge. U kategoriji koja obuhvaća vezu (uglavnom zamjeničkih) priloga sa fakultativnim finalnim vokalom *-a* u vezi sa prijedlozima pojavljuje se analoško prenošenje naglasaka: *dō tadā, òd sadā* (< *tādā, sādā*), koji su analoški preneseni

prema oblicima *dò tad*, *òd sad* (< *tàd*, *sàd*), jer ovi prilozi sa fakultativnim vokalom **-a** nemaju silazni već uzlazni naglasak.⁵

Dosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike tipična je osobina bosanskog jezika koja se u standardizacijskim i normativnim priručnicima treba posebno naglašavati i opisati. Pored ove osobine, u bosanskom jeziku prisutna je još jedna tipična karakteristika kada je u pitanju prozodijjski sistem. To je čuvanje postakcenatskih dužina u opisanim prozodijjskim i morfološkim kategorijama, koje se npr. u odnosu na srbijanski srpski razlikuje po tome što se ove dužine gube (up. Klajn 2005: 26). Naravno, u bosanskom govornom idiomu postoje pojedinačni slučajevi nedosljednosti s obzirom na neke, obično morfološke kategorije, kakav je slučaj sa glagolima druge glagolske vrste tipa *trèsti* – *trése*m. Gramatika propisuje standardnim izrazom samo oblike sa postakcenatskom dužinom: *trésém*. Pored toga, u nebosanskim idiomima primjetno je stihijsko skraćivanje dugih slogova pod naglaskom, koje se može uočiti u medijima.

Naredna normativna gramatika bosanskog jezika trebala bi detaljno opisati principe prenošenja silaznih naglasaka na proklitike te precizno navesti kategorije u kojima je prisutna ova pojava, ili za koje postoji tendencija koja vodi ka tome da će u određenom vremenskom periodu biti zaokružen ovaj proces – kako je već nagoviješteno u Gramatici bosanskoga jezika (Jahić i dr. 2000: 126) u vezi sa oslabljenim prenošenjem silaznih naglasaka. Jasno je da za to treba stanoviti vremenski proces zbog činjenice da slogovna struktura toničnih riječi može imati sasvim uobičajeno prenošenje u odnosu na identičnu strukturu druge tonične riječi koja se od prethodne razlikuje po sastavu fonemske strukture usljed čega ne dolazi do prenošenja naglasaka. Međutim, prenošenje silaznih naglasaka na proklitike predstavlja najtipičniju akcenatsku osobinu bosanskog jezika u odnosu na hrvatski i srpski jezik, pa u normativnom smislu, oslabljeno, odnosno novo prenošenje silaznih naglasaka na proklitike nije detaljnije opisano u srpskim i hrvatskim gramatikama – gdje se upućuje na to da urbani govori nemaju date pojave, odnosno da je prenošenje silaznih naglasaka izrazita štokavska osobina, dok bosanska gramatika upravo ističe ovu pojavu kao dominantnu osobinu bosanskog jezika, mada ni ona ne ulazi u detaljniji opis kategorija.

Situacija je s obzirom na ovaj fenomen izrazito šarolika kada su u pitanju narodni govori. Jasno je da više zajedničkih osobina imaju narodni govori u Bosni i Hercegovini bez obzira na nacionalnu pripadnost govornika, dok se akcenatske razlike npr. kod govornika srpskog jezika iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske znatnije razlikuju u odnosu na neke srpske

⁵ Pojava vezanja prijedloga za priloge iziskuje potrebu preciznijeg definiranja pravopisnog rješenja u vezi sa ovakvim konstrukcijama u pisanju: *od sad(a)* ili *odsad(a)*, *od sutra* ili *odsutra* i sl. (up. Muratagić-Tuna 2005: 518).

govore u Srbiji. Slična je stvar sa bosanskim jezikom: novoštokavski govori bosanskog jezika (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Srbija) međusobno su bliži negoli je to slučaj sa bošnjačkim narodnim govorima staroštokavskog tipa u Sandžaku. U hrvatskom jeziku akcentuacija je kompleksnija zbog pripadnosti triju narječja ovom jeziku i sistema njihovih naglasaka. Sigurno jeste da narodni govori pokazuju stanovite zajedničke tendencije u kompaktnijim dijalekatskim cjelinama. Međutim, pitanje razlika u akcenatskom sistemu, a posebno u vezi sa prenošenjem silaznih naglasaka na proklitike, između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika traži, pored sociolingvističkih modela u istraživanju, i dijalektološko istraživanje, koje je danas nestabilno i relativno zbog brojnih ekstralingvističkih faktora: kako zbog savremenih migracija stanovništva, tako i zbog motiviranih političkih indikacija ali i medijsko-obrazovne standardizacijske politike u odnosu na prozodijski status organskog idioma.

Literatura

Gramatike

- Babić i dr. 1991: Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: nacrti za gramatiku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Barić i dr. 1997: Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Barić i dr. 1979: Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brabec i dr. 1961: Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čedić 2001: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Gramatika 1890: *Gramatika bosanskog jezika za srednje škole*. Nakladom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu – reprint izdanje. Wupertal – Tuzla: Bosanska riječ – Das Bosnische Wort.
- Jahić i dr. 2000: Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail. *Gramatika bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Klajn 2005: Klajn, Ivan. *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Maretić 1964: Maretić, Tomo. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska
- Raguž 1997: Raguž, Dragutin. *Praktična hrvatska gramatika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Stanojčić/Popović 1992: Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir. *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*. Novi Sad – Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stevanović 1989: Stevanović, Mihajlo. *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Beograd: Naučna knjiga.
- Težak/Babić 1994: Težak, Stjepko; Stjepan Babić. *Gramatika hrvatskoga jezika, priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vajzović/Zvrko 1994: Vajzović, Hanka; Zvrko, Husein. *Gramatika bosanskog jezika. I.–IV. razred gimnazije*: Sarajevo Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Republika Bosna i Hercegovina.

Rječnici

- Baotić 2007: Baotić, Josip. *Orijentalizmi u govoru starosjedilaca Bosanske posavine*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Saračević 2003: Saračević, Narcis. *Rječnik sarajevskog žargona*. Zenica: Vrijeme.

Monografije

- Buturović 1976: Buturović, Đenana. *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*. Sarajevo: Svjetlost.
- Garde 1993: Garde, Paul. *Naglasak*. Zagreb: Školska knjiga.
- Muratagić-Tuna 2005: Muratagić-Tuna, Hasnija. *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Peco 1988: Peco, Asim. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga.
- Peco 1980: Peco, Asim. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.
- Riđanović 2003: Riđanović, Midhat. *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Alen Kalajdžija (Sarajevo)

Die Inkonsequenz beim Übertragen fallender Akzente auf Proklitika in morphologischen und lexikalischen Kategorien

In vorliegender Arbeit gelangt der Autor zur Schlussfolgerung, dass in der gegenwärtigen Sprache der Prozess eines Verlagerens von fallenden Akzenten auf Proklitika noch andauert. Dieser Prozess, der sich durch eine prosodische Inkonsequenz sowohl im organischen als auch im anorganischen Idiom auszeichnet, könnte jedoch in baldiger Zukunft zum Erliegen kommen. Dies könnte eine Folge des Einwirkens progressiver Aspekte neuštokavischer Idiome aber auch des Einflusses außerlinguistischer Faktoren und der „offiziellen Sprache“ darstellen. Hinsichtlich des Verhältnisses des bosnischen Akzentsystems auf das kroatische und serbische wird hervorgehoben, dass eine Übertragen fallender Akzente auf Proklitika ein typisches Charakteristikum der bosnischen Sprache darstellt, weshalb zukünftigen bosnischen Grammatikwerken der Vorschlag nahegelegt wird, eine genaue und konsequente Beschreibung der morphologischen, phonologischen und lexikalischen Kategorien abzu drucken, in denen diese Erscheinung eintritt.

Mr. sci. Alen Kalajdžija
Fakultet humanističkih nauka
Univerzitet „Džemal Bijedić“ u Mostaru
Bosna i Hercegovina

Naila Valjevac (Sarajevo)

Fonološka funkcija prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku

Suprasegmentalna fonologija u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku veoma je zanimljiv, ali nedovoljno istražen segment njihove strukture. Prozodeme nerijetko preuzimaju funkciju fonema, što je bilo obilježje i ranijeg zajedničkog standarda.

1. Uvod

Tri su temeljna pojma kojima je determinisan ovaj rad te ih je, radi lakšeg praćenja teksta, nužno ukratko objasniti. Jedan je *f o n o l o g i j a*, drugi je *p r o z o d e m a*, a treći je pojam neterminološke naravi. Riječ je o nazivu *standardni jezici Bosne i Hercegovine*, koji se u radu često pominje iako nije istaknut u naslovu. Istraživanje je obavljeno s ciljem uočavanja sličnosti i/ili razlika na ovom nivou jezičke strukture u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku.

F o n o l o g i j a je relativno mlada grana nauke o jeziku. U svom današnjem značenju pojavila se tek tridesetih godina prošlog stoljeća. Za razliku od fonetike, koja se bavi proučavanjem artikulatorne, akustičke i auditive strane glasova, fonologija se bavi proučavanjem funkcije glasovnih sistema pojedinih jezika. Dijeli se na segmentalnu i suprasegmentalnu fonologiju. Segmentalna fonologija analizira govor raščlanjujući ga na diskretne segmente, kao što su foneme, a *s u p r a s e g m e n t a l n a f o n o l o g i j a* ispituje jezička obilježja koja se prostiru i preko više od jednog segmenta, kakva su, naprimjer, različite „intonacione konture“ (Kristal 1985: 72). Upravo je taj dio fonologije, tj. suprasegmentalna fonologija, u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku općenito, a posebno u njihovom ostvarenju u Bosni i Hercegovini, kao rijetkim tonskim jezicima te jezičke skupine (Ridanović 1985: 111), veoma zanimljiv. Međutim, iako se fonetsko-fonološkom strukturom naših jezika bave mnogi lingvisti, dijalektolozi posebno, ovaj nivo strukture bosanskog, hrvatskog i srpskog bio je i ostao nedovoljno izučen. Temeljni fonološki pojmovi još uvijek nisu posve jasni ni onima upućenijim u jezičku strukturu i principe funkcionisanja jezika (Ridanović 2003: 10–30), a kamoli onima kojima je lingvistika pomoćna disciplina.

P r o z o d e m a je lingvistički termin koji se u standardnim jezicima vezuje za pravilan izgovor ili ortoepiju. Kako je vezana, prije svega, za izgovornu funkciju vokala, a izlazi izvan okvira kojima se definiše fonema kao najmanja jezička segmentalna jedinica, prozodema svojim jezičkim i funkcionalnim obilježjem pripada onoj grani fonologije koja se bavi naglasnim obilježjima glasova. Prozodema je, dakle, *s u p r a s e g m e n t a l n a g l a s o v n a j e d i n i c a*. Ona je prozodijski fonetski element, ili jednostavno *p r o z o d i j a*. Ostvaruje se istovremeno sa vokalom, kao naglasak, dužina ili kao melodija (Ridanović 1985: 362). Ako ima osobine distinktivnih jezič-

kih jedinica, ako je nosilac razlikovnih obilježja u riječima, poput onih koja imaju segmentalne foneme, prozodema obavlja funkciju suprasegmentalne foneme (Kristal 1985: 211–212). U toj ulozi prozodeme imaju fonološku funkciju identičnu ulozi koju obavljaju i segmentalne foneme. Za razliku od segmentalnih fonema, čiji su grafički znaci slova ili grafeme, suprasegmentalne foneme se, iako imaju svoje znakove, u pravilu u našim standardnim jezicima, osim u stručnoj literaturi (Brborić 2001: 52), ne obilježavaju. Samo izuzetno znakom za dužinu (–) iznad vokala bilježi se genitivni kvantitet s ciljem preciziranja značenja nekog homografa (npr. *promišljānja* : *promišljānjā*), koji bi bez tog znaka mogao biti pogrešno shvaćen.

Treći pojam koji valja objasniti je slobodna sintagmatska konstrukcija *standardni jezici Bosne i Hercegovine*. Kako ovdje nije riječ o složenom terminološkom nazivu, jer u BiH ne postoji jedan zajednički standardni jezik s tim imenom, pod njim se isključivo podrazumijevaju odvojeni standardi – *bosanski jezik*, *hrvatski jezik* i *srpski jezik* u formi u kojoj se oni ostvaruju u Bosni i Hercegovini. *Bosanski jezik* je standardni jezik Bošnjaka i drugih Bosanaca koji svoj standard, iz različitih razloga, ne žele imenovati jednim od nacionalnih imena druga dva standarda. *Hrvatski jezik* je u BiH nacionalni standardni jezik bosanskih Hrvata, a *srpski jezik* je u našoj državi nacionalni standard bosanskih Srba. Ponekad se umjesto ove složene sintagme u istom značenju upotrijebe i druga, takođe slobodna sintagmatska veza riječi, *bosanskohercegovački standardni jezici*.

Kako je prozodema prozodijska jedinica, nužno je ukratko objasniti i *prozodijski sistem* naših standardnih jezika. On je identičan u sva tri jezika. Sastoji se od četiri akcenta i dva neakcentovana kvantiteta, odnosno postakcenatske dužine i poziciono neograničene kratkoće. Akcentovane prozodeme određene su sa dva prozodijska obilježja, kvalitetom i kvantitetom, a dvije neakcentovane prozodeme međusobno se razlikuju jedino po kvantitetu. „Naša četiri akcenta, koji se tradicionalno zovu dugosilazni, dugouzlazni, kratkosilazni i kratkouzlazni, mogu se kategorijama fonoloških obilježja predstaviti kao dva prozodijska obilježja sa „+“ i „-“ vrijednostima: dugosilazni bi onda bio kombinacija obilježja [+ dugo] i [+ silazno] na istom slogu, dugouzlazni bi bio kombinacija [+ dugo] i [- silazno], kratkosilazni kombinacija obilježja [- dugo] i [+ silazno] i kratkouzlazni kombinacija [- dugo] i [- silazno]“ (Riđanović 1985: 151). Isto tako, jedino distinktivno obilježje između riječi istog segmentnog sklopa može biti i neakcentovani kvantitet. Riječi *mlâda* (imenica, nevjesta) i *mlâdā* (pridjev, koja nije stara) međusobno semantički ne razgraničava prozodema dugi silazni akcentat ostvaren na fonemi **a**, tj. **â**. Ona je ista u obje riječi. Razlikovno obilježje daje joj postakcenatski kvantitet koji se ostvaruje na vokalu **a**. Njegovo je obilježje [dužina], tj. **ā** nema obilježja silaznosti, a niti njihovo odsustvo, nego stoji kao jedino razlikovno obilježje naspram kratkoće ostvarene zajedno s vokalom **a** u leksemi *mlâda* (nevjesta), čija je fonološka i prozodijska osobina [kratkoća], tj. **ǎ**.

U stručnoj literaturi duge akcentovane prozodeme zajedno s vokalom na kome se ostvaruju čine dugi silazni ($\hat{\ }$) i dugi uzlazni akcenat ($\acute{\ }$), a kratke su kratki silazni ($\grave{\ }$) i kratki uzlazni akcenat ($\check{\ }$), dok neakcentovane prozodeme čine postakcenatska dužina ili kvantitet ($\bar{\ }$) i predakcenatska i postakcenatska kratkoća ($\breve{\ }$).

I akcenti i neakcenatska prozodijska obilježja ostvaruju se istovremeno s vokalima. U bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku jedino su oni nosioci ne samo slogovnog, nego i leksičkog i rečeničnog akcenta. Stoga je za razumijevanje fonološke funkcije prozodema nužno poznavati i vokalske sisteme naših triju jezika.

Pošto su u bosanskom jeziku, hrvatskom jeziku i srpskom jeziku samo vokali nosioci intonacionih kontura, suprasegmentalne foneme ili fonološke prozodeme vezane su isključivo za vokalske foneme i ostvaruju se zajedno s njima.

Sva su tri ova standardna jezika neposredni sljedbenici ranijeg zajedničkog jezičkog standarda, pa i njegove fonetsko-fonološke strukture. Bosanski jezik i srpski jezik u svom fonetsko-fonološkom sistemu i dalje imaju po 30 segmentalnih fonema, od kojih su 5 vokalske, a 25 konsonantske foneme. Oba ova jezika u vokalskoj ulozi mogu imati još i sonant **r** /**r̥**/. Svi se vokali i u bosanskom jeziku i u srpskom jeziku, uključujući i vokalno **r**, mogu, kao i u ranijem srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, ostvarivati i kao duge i kao kratke foneme.

U vokalskom sistemu hrvatskog jezika u odnosu na ranije, *hs.* stanje, došlo je, međutim, prema mišljenju nekih hrvatskih lingvista, do neznatne, više formalne nego suštinske izmjene. Umjesto ranijih pet, vokalski sistem hrvatskog jezika, prema ovom mišljenju, danas čini šest fonema. Između prednjih vokala, tj. između visokog **i** i srednjeg **e**, našao se još jedan, diftong **ie** (Barić et al. 1995), te se vokalski trokut hrvatskog jezika, prema ovom, ni u Hrvatskoj sasvim prihvaćenom gledištu (Silić/Pranjković 2005: 11), neznatno razlikuje od onoga u bosanskom i u srpskom jeziku.

Dvoglas **ie** u hrvatskom jeziku rezultat je izvanlingvističkog djelovanja na jezik. Naučno promatrano diftong **ie** ipak nije nov glas u hrvatskom jeziku. Zapravo, radi se o specifičnoj realizaciji starog jata: „Pri njegovu su izgovoru organi najprije u položaju sličnom kao pri izgovoru glasa **i**, a onda postupno prelaze u položaj za izgovor glasa **e**. U hrvatskom književnom jeziku dvoglasnik je **ie** ravan diftong.“, kaže se za ovaj, šesti vokalski fonem. (Barić et al. 1995: 45). Diftong **ie** je, inače, najčešća realizacija ijekavskog dugog jata, koji se u hrvatskom standardu i dalje bilježi na tradicionalan način – troslovom **ije**.

Drugi hrvatski lingvisti u vezi s ovim više političkim negoli lingvističkim pitanjem zamjene jata u hrvatskom jeziku i proširenja njegovog vokalskog

skog sistema dvoslovom **ie**, ostaju na tradicionalnim lingvističkim stajalištima (Silić/Pranjeković 2005: 11, 13). Izdvajanje hrvatskog standardnog jezika iz srpskohrvatske jezičke zajednice sociolingvistički je opravdano. Ono ne zahtijeva promjene strukturalne naravi, te je nasilno mijenjanje njegove glasovne strukture protivno prirodi hrvatskog jezika. Stoga pomenuti „šesti“ vokal hrvatskog jezika, tj. „dvoglasnik“ **ie**, ne samo da nije općeprihvaćen među lingvistima nego ga nema ni u hrvatskoj govornoj praksi. Zabilježen u pomenutoj gramatici, nastaloj u euforičnoj atmosferi osamostaljenja Hrvatske, ostao je s jedne strane da svjedoči o snazi politike koja kreira jezički razvoj, a s druge kao moć jezika da ne prihvati ono što se protivi njegovoj prirodi.

Vokalskom sistemu hrvatskog jezika pridružuje se, takođe, kao i u bosanskom jeziku i srpskom jeziku, još i vokalno **r /r̥/**. U hrvatskoj fonologiji iz 1995, međutim, ovaj se fonem strogo odvaja od njegovog suglasničkog parnjaka, od suglasnika **r**, što nije slučaj sa njegovim fonološkim statusom u bosanskom jeziku i u srpskom jeziku:

„Samoglasnik **r̥** za razliku od suglasnika **r** ima veću zvonkost (sonornost) i duže traje pa ima i veći broj treptaja“, kaže se u istoj gramatici, ali i naglašava: „Većina govornika nema te razlike“ (Barić et al. 1995).

U kratkog je samoglasnika **r̥** broj treptaja 3 (npr. u *p̥rst*), a u dugog pet (npr. u *tr̥n*). Kod suglasnika **r** broj je treptaja 1–2.

Po mjestu tvorbe samoglasnik **r̥** je nenepčani, nadzubni (alveolarni) glas kao i suglasnik **r** (Barić et al. 1995: 49). Novije gramatike daju mu isti status kakav ima u bosanskom i srpskom jeziku (Silić/Pranjeković 2005: 12).

Svi su vokali u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku sa svojim fonetsko-fonološkim obilježjima nukleusi sloga. Jače isticanje jednog od njih u riječi, jačinom, tonom i trajanjem njegovog vokala, naziva se *a k c e n t o m*.

2. Fonološka funkcija prozodema

Fonološku funkciju prozodema prvobitno je bilo planirano istražiti na govornom, prije svega na medijskom ali i općenito razgovornom jeziku, ali se nakon više sati preslušane govorne građe, kako bosanskog, tako i hrvatskog i srpskog jezika snimljenog na bh. medijima, odustalo od toga. Nedostatak kvalitetnih diktafona uzrokovao je mnoštvo šumova, te snimljena i preslušana govorna građa, i pored njene prozodijske zanimljivosti, i bh. osobenosti, nije bila upotrebljiva. Osim toga, obimom i stilom ograničen korpus nije ponudio dovoljno relevantnih primjera, te nije bio dovoljan za pouzdano i kompetentno zaključivanje o fonološkoj funkciji prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Govorni kontekst, a snimane su informativne emisije, diktirao je i pravilnu upotrebu prozodema. Tako upotrijebljene prozodeme teško su primjetljive istraživačkom uhu. Zato je auditivna istraživačka metoda ovom prilikom nužno marginalizirana, iako ne i sasvim napuštena, iako joj u

ovakvoj vrsti istraživanja treba dati prednost nad vizuelnom deskripcijom pisanog govora, koja je u ovome radu dominirala.

Teorija optimalnosti, koja se u posljednjem desetljeću XX stoljeća pojavila u američkoj generativistički orijentisanoj lingvističkoj sredini (Ivić 2003: 214), s obzirom na društvenopolitičke okolnosti i sociolingvističku disoluciju srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika, a posebno u Bosni i Hercegovini, iako nije teorijski zastupljena u ovome radu, po jeziku imanentnoj prirodi djelimično je i nehotično primijenjena. U konfliktnoj situaciji, kakva je postala u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku nakon disolucije zajedničkog standarda, u kojoj je nekoj od mogućih solucija trebalo dati prednost, govorna praksa je već preferirala neke forme. Manje frekventan i manje funkcionalan oblik povlači se pred frekventnijim i funkcionalnijim, ostavljajući ga stilskom zalihom u svakom jeziku posebno. Princip optimalnosti, na kome se temelji tzv. teorija optimalnosti, posredno je, uvažavajući princip ekonomičnosti, primijenjen i u preferiranju fonološkim prozodema razjednačenim leksemama i u našim trima standardima. Koliko je u tom smislu podudarnosti, a koliko razlika u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku, pokazuje analiza koja slijedi.

O fonološkoj funkciji prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, o njihovim sličnostima i razlikama, raspravlja se a) na temelju govorne i b) na osnovu akcentovane pisanog građe.

Pisani korpus prilagođen je potrebama ovoga rada. Ograničen je na nekoliko akcentovanih rječnika. U istraživanjima se krenulo od „Obratnog rečnika srpskoga jezika“ Miroslava Nikolića (Nikolić 2000). Za hrvatski jezik upotrijebljena je akcentovana rječnička građa iz „Hrvatskog enciklopedijskog rječnika“ (Jojčić/Matasović 2002, 2004), a za bosanski jezik, koji zasad nema slične rječnike, korištena je leksička građa koju posjeduje Institut za jezik u Sarajevu (Građa 2007).

U nedostatku dovoljno nove i katalogizirane govorne građe, iskorišteni su ranije neselektivno zabilježeni, ali zanimljivi primjeri fonoloških prozodema.

Vidno naglašene prozodeme u „Obratnom rečniku srpskoga jezika“ skratile su posao oko evidentiranja fonološki relevantnih primjera i znatno ubrzale ekscerpciju. Kako cilj istraživanja nije bio utvrditi, popisati i opisati sve pojedinačne prozodeme u fonološkoj ulozi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, nego evidentirati postojanje ovog fenomena, te utvrditi postoji li razlika u fonološkoj funkciji prozodema u ovim trima standardnim jezicima, ekscerpcija građe ograničena je samo na riječi zabilježene pod slovom **A** u „Obratnom rečniku srpskoga jezika“. Svi tamo zabilježeni homografi s naglašenom fonološkom funkcijom provjereni su u „Hrvatskom enciklopedijskom rječniku“, a potom i u građi za Rječnik bosanskog jezika.

Iako je i crnogorski jezik takođe jedan od ishodišnih jezika ranijeg zajedničkog standarda (Valjevac 2003), s obzirom na nacionalni sastav bh. stanovništva, ali i na opći naziv Projekta, ovom prilikom crnogorski jezik nije bio predmet komparativne analize.

Akcentat i nenaglašena dužina su suprasegmentalne, tj. prozodijske jedinice, prozodije ili prozodeme.

Ako se, dakle, segmentalno iste riječi međusobno značenjski razlikuju jedino po akcentu, a takvih u našim jezicima nije malo, ako se međusobno razlikuju jedino po jačini, tonu i trajanju akcenta, i/ili po postakcenatskom kvantitetu, onda prozodeme u njima imaju i uspješno obavljaju razlikovnu ili fonološku funkciju. Takve prozodeme su suprasegmentalne foneme. Poznata naša bosansko-hrvatsko-srpska rečenica *Gòre gòrē gòrē gòre*, kojom, na istom homografu simbolično predstavljamo svu složenost, ali i bogatstvo našeg/naših prozodijskog/prozodijskih sistema i fonološku funkciju prozodema, uz malo promišljanja, i bez obilježenih akcenata, razumljiva je svakom našem govorniku, svakom izvornom korisniku naših jezika. Pojave ovoga tipa, svojstvene tonskim jezicima, međutim, mogu dovesti i do „šuma“ u komunikacijskom kanalu, do komunikacijskih nesporazuma, i to ne samo među onima koji tek uče naš(e) jezik(e) nego i među nama samima. To se posebno dešava kada, kao u navedenom primjeru, homografi slijede jedan za drugim, a pogotovo ako nisu ni kontekstualno ni konsituaciono determinisani. Tim prije što se u pisanom govoru, osim u naučnoj i stručnoj literaturi, takve riječi u našim jezicima i ne obilježavaju posebnim znacima. Zato je rečenica *Ìzglēdā da nas nēce biti višē*, upotrijebljena sa značenjem da vjerovatno više niko neće stići, neće doći na predavanje, jer je vrijeme njegova početka već isteklo, u situaciji koja je nedvosmisleno nudila samo to značenje svakoj od upotrijebljenih riječi, svakome ko ju je čuo bila značenjski sasvim precizna i ničim upitna. U nekom drugom kontekstu, međutim, ili u nekoj drugoj i drugačijoj situaciji, ta ista rečenica mogla je imati i sasvim drugačija, sa pomenutim nespojiva značenja. Mogla je značiti, na primjer, da ćemo nestati, da više nećemo postojati: *Ìzglēdā da nas nēce biti višē*. Ili: da će neko udarati neke druge ljude, a ne nas: *Ìzglēdā da nās nēce biti višē*, ili da će istovremeno više ljudi udarati, tući neke druge ljude a ne nas: *Ìzglēdā da nās nēcē biti višē*. Ako se odvojimo od ove, nama poznate stvarnosti, ista ova rečenica mogla je značiti i nešto sasvim treće: da su za danas propuštene sve prilike: *Ìzglēdā dānas nēce biti višē*, jer dvije gramatičke riječi, *da* i *nas* su, izgovorene kao jedna akcenatska cjelina, samo jedna fonološka riječ. Značenja ove, jedne te iste naše segmentalne rečenice, provjerena među studentima svih godina Akademije scenskih umjetnosti i studentima IV godine Fakulteta sporta i tjelesnog odgoja u Sarajevu, kako među onima kojima je bosanski jezik standardni jezik, tako i među malobrojnijim studentima čiji su standardni jezici hrvatski, odnosno srpski jezik,

i nedvosmisleno je utvrđeno da se ona mijenjaju u skladu s promjenom intonacione konture *rijèčī* koje je čine, odnosno i od prethodnog opisa situacije u kojoj je rečenica izgovorena. Značenja riječi, odnosno rečenica koja se njima grade, određena su prije svega fonološkom funkcijom prozodema kojima su one oblikovane, ali su u znatnoj mjeri i konsituaciono određena. Situacija u kojoj se upotrebljava fonološki funkcionalna prozodema katkada „govori“ mnogo više i od samih riječi. Upravo ta sposobnost jezika da iskoristi sve vanjezičke okolnosti sprečava mnoge konfliktne situacije koje bi bez tih pratećih govornih elemenata sami po sebi mogli biti manje razumljivi ili i pogrešno razumljivi. Ma kako izgovorili navedenu rečenicu, u datoj situaciji ona će se razumjeti na pravi način. Jezik je u pravilu konsituaciono određen.

Naš(i) prozodijski sistem(i) temelji/e se na novoštokavskim govorima, a svi su bh. govori štokavski. I svi su, izuzme li se neveliki posavskoikavski govor, novoštokavskog tipa.

Današnji prozodijski sistem triju bh. standarda, bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, na nivou teorijskog određenja ne razlikuje se od prozodijskog sistema hrvatskog standardnog jezika u Hrvatskoj i srpskog standardnog jezika u Srbiji. Na nivou standardnojezičnog ostvarenja razlike pogotovo ne bi trebalo biti u istim jezicima u različitim sociokulturnim sredinama, jer se standardnojezička norma općenito, pa i prozodijska, za hrvatski jezik i srpski jezik u Bosni i Hercegovini propisuje u Hrvatskoj, odnosno u Srbiji. Ali, jedno je propisana, eksplicitna norma, a drugo – govorna praksa i/ili implicitna norma. Bez obzira na prioritet one prve, jer je riječ o standardnim jezicima, ne može se zanemariti ni primjetno postojanje one druge. Ponekad je eksplicitna norma samo apstraktna kategorija koja se svojom elastičnom stabilnošću ostvaruje na onoliko načina koliko ima različitih sociokulturnih zajednica koje se njome služe. Pominjana teorija optimalnosti u ovako složenim sociokulturnim zajednicama poput naših, u kojima je poimanje stvari i razumijevanje jezika tijesno povezano sa onim što je nametnuto izvana, politizacijom i ideologizacijom jezika potpomognutim specifičnošću naših kultura, teško da će u dogledno vrijeme i u jednom našem jeziku, osobito upotrebljavanom u Bosni i Hercegovini, polučiti optimalnu formu. Otuda u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku postoje standardnojezičke varijante čija su obilježja, između ostalih, i prozodijska.

„Mnogi nosioci standardnog jezika iz određenih predela s drugačijim akcenatskim sistemom lakše savladaju morfološke, leksičke, sintaksičke, stilističke i semantičke nego fonološke, odn. prozodijske kategorije, koje se, obično redundantne, srećom ne označavaju u pisanju“, konstatuje B. Brborić za srpski jezik u Srbiji (Brborić 2001). A takvih je nosilaca standardnih jezika podosta i u Hrvatskoj. „Standardna prozodija pripada klasičnom, „idealnom“ karadžićevsko-daničićevskom modelu s. knjiž. j., teško primenjivom u užurbanom gradskom životu.“, dodaje ovaj lingvist. Ali, neće to biti glavni razlog prozodijske diskrepancije u srbijanskom i u bosanskom srpskom jeziku. I u

BiH postoje i gradovi i „užurbani gradski život“, ali se čuvaju i kvalitativna i kvantitativna prozodijska obilježja u sva tri bh. standardna jezika. Tačnije će biti ono drugo objašnjenje ove pojave na koje, takođe, upozorava Brborić: „Činjenica da su u Srbiji za bazu književnog jezika i jezičkog standarda uzeti ekavski govori šumadijsko-vojvođanskog tipa, kao i veliki socijalno-kulturni preokret izazvan opštom urbanizacijom i mešanjem stanovništva, čiji znatan deo nema taj prozodijski sistem u dijalektu, i prestižno mesto Beograda u s. j. kulturi – unose bitne promene u standardni jezik. U govoru novih naraštaja, tonsko-kvantitetski kontrasti, uprkos školi, pozorištu, filmu i radio-televiziji (gde se klasični kontrasti koliko-toliko čuvaju), sve se manje neguju, tako da kod mnogih govornika s.j. distinktivnu vrednost ima, pre svega, mesto akcenta“ (Brborić 2001: 52–53). U sličnim dijalekatskim i socijalno-kulturnim uvjetima, sa Zagrebom kao prestižnim administrativnim i kulturnim središtem Hrvata, oblikuje se i govorni hrvatski standard, drugačiji ne samo od njegova ostvarenja u Bosni i Hercegovini nego i od onoga koji se ostvaruje drugdje po Hrvatskoj (up. istarski, dalmatinski, slavonski i dr. izgovor).

3. Govorni korpus

Već je prethodno rečeno da govorni korpus nije sistemski prikupljen i valjano zabilježen, te se u ovom dijelu ukratko ukazuje na one prozodijske pojave fonološke naravi koje su relevantne za uspješno sporazumijevanje. Nekolika znakovita primjera, iako ih je u građi znatno više, biće dovoljna da ukažu na bit problema koji se promatra. Fonološke prozodeme jesu bogatstvo naših jezika. No one, zbog prevelike fonske i grafičke sličnosti riječi u kojima se javljaju, mogu biti i komunikacijska smetnja. Vješti poznavaoци jezika fonološku funkciju prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku, kao i jezik općenito, katkada zloupotrebljavaju za postizanje različitih svojih ciljeva.

Fonološke foneme izvan standardnojezičke funkcije, kada doprinose preciziranju značenja, te vrste i oblika riječi, moguće je i namjerno ili slučajno upotrijebiti i na drugi način. Namjerna nestandardna upotreba je svojevrsna zloupotreba jezika, a slučajna omaška – lapsus sa manje ili više ozbiljnim posljedicama.

a) Namjerna ili tendenciozna upotreba fonoloških prozodema ima za cilj širenje dezinformacije čije posljedice mogu biti različite, a najčešće su – obmanjivanje. U vezi s ovim ilustrativan je sljedeći primjer. Nedavno su, naprimjer, novinari ovo prozodijsko obilježje našeg/naših jezika, vješto iskoristili u marketinške svrhe. Krupnim slovima na naslovnici jednog dnevnog lista je pisalo: *Mladić dobio upalu mozga!* Da u BiH nije bio rat, i da je haški optuženik general Ratko Mladić već bio u Hagu, ova vijest ne samo da se uopće ne bi našla na naslovnoj stranici, nego bi ona inače, ma gdje se našla u novinama, malo kome bila zanimljiva. Kako se, međutim, uzaludno očekuje Mladićevo uhapšenje, ova vijest je onima koji su osjetili njegova nedjela doni-

jela barem malo zadovoljštine. Novine su rasprodane, a Mladić i živ, a vjerovatno i zdrav. Nije se radilo o haškom optuženiku *Mladiću* nego o bolesnom *mladiću*. Pošto se u našim jezicima akcenti rijetko bilježe, u ovom slučaju to je trebalo učiniti, ali bi obilježeni akcenat obezvrijedio naslov, nesporednosti ove naravi su mogući.

b) Slučajna omaška ili prozodijski lapsus obično je rezultat neobilježenog akcenta ili nepoznavanja akcenta neke riječi. Kao ilustraciju nesporednosti koji je posljedica neobilježenog akcenta navodim sljedeći primjer: Zabunu među putnike jednog autobusa na relaciji Zenica – Tuzla, unio vidno istaknuti natpis pored puta uz autobusku stanicu. Bio je ispisan velikim štampanim slovima. Pisalo je KOVAČ KOSA, a ispod natpisa je bila strelica koja je prolaznike upućivala u određenom pravcu. Sljedeći strelicu umjesto u gostionicu Kòdvāč Kòsē, gdje su se bili uputili, putnici su stigli do kovačnice njihovom posjetom iznenađenog kováča kósā.

Ovakvih i njemu sličnih primjera, čije su posljedice bezazlene, mnogo je više od onih koji mogu biti ozbiljan problem. Evo još nekih: *Ako budeš s kúmōm / s kûmom, imaćes posla s kûmom / s kúmōm; Nije svaka mlâda mlâda; Bio sam s drûgom / s drûgōm; Sad sam s Vèdranōm / s Vèdranom; Grâd/Grâd je pao; Mirko ima oštru kòsul/kòsu i sl. (up. Šipka 2005: 108); Naša je vojska dobro òbućen/òbučèna; U BiH su stigli nàkòšenī tj. nàkòšenī transportéri itd., itd.*

Međutim, rečenica *Jutros je u zagrebačkoj džamiji klanjan bajramski nâmaz*, umj. *nâmāz*, kako je trebalo naglasiti, pogrešno izgovorena na jednom hrvatskom radiju, mogla je postati predmet međunacionalnih razmirica. Ali, imajući na umu sociokulturnu sredinu iz koje vijest dolazi, rečenica je prihvaćena kao da u njoj i nije bile krupne fonološke greške. Ovdje valja naglasiti da u razumijevanju govora važnu ulogu ima psiha. Govor i njegova percepcija nesporna su psiholingvistička činjenica. A višestoljetni suživot Bošnjaka, Hrvata i Srba u BiH privikao je njihovo uho i na omaške poput navedenih, ali i na njihovo pravilno percipiranje, te i kad se dogode, rijetko kada bude nesporednosti. Među različitim značenjima, i bez dodatnih objašnjenja, znajući jedni druge, Bosanci i Hercegovci ipak prepoznaju ono pravo. Naši bi jezici bili zanimljiv medij etnolingvističkih proučavanja i tzv. mentalne gramatike (Ivić 2003: 210).

Iako se svi govornici bosanskog jezika, hrvatskog jezika i srpskog jezika u Bosni i Hercegovini nesmetano, najčešće intuitivno, rjeđe i naučeno, služe suprasegmentalnim fonemama, ipak ih samo rijetki (obično lingvisti i glumci) znaju identifikovati i pravilno obilježiti i pročitati.

4. Pisani korpus

Pisani korpus korišten u ovome radu veoma je ograničen. Među 280 primjera koji su pod slovom **A** ekscerpirani iz Nikolićevog „Obratog rečnika srpskoga jezika“ (Nikolić 2000), i koji su komparirani sa odgovarajućim riječima u „Hrvatskom enciklopedijskom rječniku“ (Jojić/Matasović 2002, 2004) i u građi za bosanski jezik, mogle su se uočiti sistemski relevantne suprasegmentalne foneme. Fonološkim opozicijama koje se javljaju u jednom jeziku nisu istovremeno, i ne moraju biti na isti način obilježene riječi i u druga dva. Osim toga, ni zabilježeni parovi fonološki uslovljenih prozodijски distinktivnih leksema, nisu podjednako frekventni u trima standardnim jezicima Bosne i Hercegovine.

Primjeri koji se ovdje navode samo su dio onoga što se moglo pronaći u odabranom korpusu. Ni sam korpus nije ni reprezentativan, niti cjelovit. Iako svjesni njegovih manjkavosti, jer rječnici ne nude temeljne informacije o govornom arealu, o idiolektu njihovih autora, a najčešće ni o optimalnoj fonološkoj prozodemi, ipak su pouzdan pisani trag o preferiranju neke prozodijske forme. Sve ekscerpirane riječi, slijedeći suprasegmentalne foneme, navedene su redosljedom kako su se javljale u Nikolićevom „Obratnom rečniku srpskoga jezika“.

Skraćenice i drugi simboli koji se uz riječi navode, svojevrsni su vizuelni komentar promatrane pojave. Velikim slovom **S** označen je „Obratni rečnik srpskoga jezika“, slovom **H** „Hrvatski enciklopedijski rječnik“, a slovom **B** obilježene su fonološke prozodeme preuzete iz građe za bosanski jezik. Brojevi u zagradi uz **S** označavaju stranicu, a uz **H** prvim brojem se označava knjiga, a drugim stranica, npr. (1, 210) znači da se zabilježeni primjer nalazi u prvoj knjizi „Hrvatskog enciklopedijskog rječnika“ na 210. stranici. Uz simbol **B** ne navode se nikakvi brojevi jer je citirana građa još u rukopisu. Znak (+) znači da je primjer iz srpskog korpusa potvrđen u drugima, a (-) da u konsultovanim izvorima navedeni primjer nije pronađen. Značenja su u najkraćoj formi navođena samo uz prvi put pomenuti oblik, a u ostalima samo ako su nova u odnosu na prethodno navedena. Pri tome se nije nastojalo navesti sva značenja, jer ona i nisu primarni cilj ovoga rada, nego isticanjem barem nekih od njih ukazati na kontrastivne semantičke odnose i razlikovnu funkciju njihovih prozodema. Potamnjene riječi su primarni, normom preferirani oblici, a oni svjetliji, odvojeni kosom crtom, predstavljaju sekundarne ili varijantne forme koje se javljaju u substandardu. Podvučeni primjeri pod jednim simbolom (**S**, **H**, **B**) ukazuju na njihovu posebnost naspram druga dva jezika. Podvučeni svi primjeri znak su njihove identičnosti u sva tri jezika. Nepodvučeni primjeri obilježavaju različitost njihove realizacije u svakom jeziku posebno.

S: *Bāba* ž (planina); *bāba* ž (starica; riba); *bāba* m (otac) (3); **H:** - , + (baka, stara žena; 1, 210; etnol.; ist. titula; otac), + (1,211-212); **B:** + , + , - (bāba)

- S:** *gòba* ž (grba); *góba* ž (trbava žena) (5); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *kòba* ž (kabao); *kóba* (: kobila; kobac) (5); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *gr̀ba* ž (izbočina); *gr̂ba* m (grbavac) (5); **H:** + , - (4, 12); **B:** + , - (ž)
- S:** *škřba* ž (zub); *škr̂ba* ž (osoba) (5); **H:** + , - (-o) (10, 262); **B:** + , +, *Škřba* pr.
- S:** -, -, *kòra* ž (176); **H:** *kóra/Kóra* ž (grč.); *kòra* ž.(bot.; anat.) (5, 202); **B:** - , - , +
- S:** *kòrba* ž (tal.); *kòrba* ž (korijenje) (5); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *ljùba* ž (drvo); *Ljúba* ž; *Ljúba* m; *ljúba* ž (žena, ljubičica) (6); **H:** - , - , - , - ; **B:** + , - , +
- S:** *pràva* ž (mat.); *práva* ž (pravo) (8); **H:** - , - (-o) (8, 200); **B:** - (*prāvā*), - (-o)
- S:** *Sàva* m (m. ime); *Sáva* ž. (rijeka; ž. ime) *Sáva* m (m. hip.) (8); **H:** - , + , *Sáva* Sv., - (9, 282); **B:** + , + , - (-o)
- S:** *dèva* ž (kamila) / *déva*, - (9); **H:** *déva* (zool., kamila); *dèva* m rel. u ved.božanstvo; zli duhovi; u hind. dobri duh; u Indiji kralj (2, 318); **B:** + , + , -
- S:** *starina* ž (davnina), *stàrina* m (starac); **H:** + , + (10, 132); **B:** + , +
- S:** *kèva* ž (štap) / *kéva*; *Kéva* ž / *Kèva*; *kéva* ž (majka) (9); **H:** - , - , - ; **B:** + , - , +
- S:** *šljíva* ž (voćka); *šljíva* (šljivovica) (9); **H:** + , + (10,); **B:** + , +
- S:** *kr̂vā* ž (linija); *kr̂va* ž (sablja) (9); **H:** - (krivulja), - , - ; **B:** + , - ; *kr̂va* ž (ugaoni komad sulunara)
- S:** *statíva* ž (na golu); *stàtiva* ž (u razboju) (9); **H:** *statíva* ž; - (stàtiva ž) (10, 138); **B:** + , + (stàtiva)
- S:** *Jóva* ž; *jóva* ž (joha); *jòva* ž (konj) (10); **H:** -, v. joha, - (4, 368); **B:** - , - (joha), -
- S:** *kòva* ž; *Kóva* ž (10); **H:** - , - ; **B:** - (kofa), + (hip.)
- S:** *kùrva* ž (bludnica); *kùrva* ž (krivulja) (10); **H:** + , - (5, 297); **B:** + , -
- S:** *Drâgā* ž; *drâgā* ž (žena); *drâga* ž (zaliv); *Drâga* m / *Drâga* (11); **H:** - , - , + , - , *Drâga* (hidr.); *Drâga* mikrotop. (3, 35); **B:** + , + , + , + , - , -
- S:** *mázga* ž (mezgra); *màzga* ž (zool.); **H:** - , + (6, 117); **B:** - , +
- S:** *mûrga* m (tal.); *mûrga* m. (ž.) (up. murgast) / *múrga* (13); **H:** - , - ; **B:** - , - , *Mûrga* (: *Muris*)
- S:** *dùga* ž (na buretu); *dúga* ž (na nebu) (13); **H:** + , + (3, 58-59); **B:** + , +
- S:** *dr̂uga* ž (vreteno); *drúga* ž (drugarica) (14); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *dā* rječca / *dā*; *da* vezn. (14); **H:** + , + (3, 251); **B:** + , + , *dā*
- S:** *dāca* ž. (podušje); *dāca* ž (up. nedaća) (194); **H:** - , *dāca* ž (v dati; pravosl.), - (2, 252); **B:** + , + , +
- S:** *Áda* ž (hip.); *Àda* ž (mjesto); *àda* ž (r. ostrvo; rječca) (14); **H:** - , + , + (*láda* ž reg.) (1, 13); **B:** + , + , +
- S:** *jāda* ž (bolest); *jāda* ž (jadnica) (14); **H:** - , - (jād, jādati se) (4, 318); **B:** - , +
- S:** *kāda* ž (: kaduna; za kupanje); *kàda* pril./vezn. (14); **H:** + , *kād/kàda* (5, 9); **B:** + , + (*kādā*)
- S:** *nāgrada* ž (novčana nagrada); *nāgrada* ž (potkrovlje) (16); **H:** + , - (6, 285); **B:** + , +

- S:** *dânda* ž (drndalo); *dînda* ž (žena) (19); **H:** - , - (*dîndati* 3, 45); **B:** + , +
- S:** *rûda* ž (vuna); *rúda* ž (rudača; kolska ruda) (20); **H:** - , *rúda* ž. (min. rudna masa, rudača; rudo); *Rúda* ž (naselje) (9, 227-228); **B:** + , + , -
- S:** *měda* m S (medvjed); *měda* ž (razgraničenje, granica) (21); **H:** - , + (6, 125); **B:** - , + (/měđa)
- S:** *láža* ž (laž); *làža* ž (m) (osoba) (22); **H:** - , - ; **B:** + , - (làžac)
- S:** *máža* ž (vreća); *máža* ž (up. maziti) (22); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *ríža* ž (njem., točilo, vlaka); *ríža* ž (pirinač) (23); **H:** + , + (9, 206-207); **B:** + (ríža), +
- S:** *Brèza* ž E; *brèza* ž (drvo); *bréza* ž (ime životinje) (25); **H:** + , + , - (2, 89); **B:** + , + , +
- S:** *Lóza* ž; *lóza* ž (lozovača); *lòza* ž (bot.) (26); **H:** - (-ol-a), + , + (6, 20); **B:** - , + , +
- S:** *mâja* ž (majica); *Mája* ž; *Mája* m / *Mâja*; *Mája* m (narod); *mája* ž (: majka; sirište); *maja* ž (ljuskar) (28); **H:** + , + , - , + , - , *Mája* pr. (Omiš, Zadar) (6, 58); **B:** - , + , + (Máje), -
- S:** *grāja* ž (graktanje); *grája* ž (galama) (28); **H:** - , + (4, 5); **B:** - , +
- S:** *gázija* m (ž) (junak); *gàzija* ž (akcija) (34); **H:** + , - (3, 312); **B:** + , -
- S:** *škija* ž (smučka); *skija* ž (duhan) (38); **H:** + , - *škija* (10, 33); **B:** + , - (škíja)
- S:** *Gòlija* ž (planina); *gòlija* ž (pšenica) (38); **H:** - , - , *gòlija* v. golf (3, 360); **B:** + , -
- S:** *fòlija* ž (aluminijumska folija); *fòlija* ž (ludilo) (38); **H:** + , - (*fòlija* ž, glazb. ples brzog tempa šp. ili port. porij.) (3, 252); **B:** + , -
- S:** *jemènjia* ž (marama); *jèmenija* ž (cipela) (41); **H:** + , - (4, 352); **B:** + (/jamènjia), -
- S:** *sèpija* ž (grč.); *sèpija* ž (tur.) (43); **H:** - (*sèpija*), - (9, 311); **B:** + , +
- S:** *sója* ž G (biljka); *sòja* ž (soha) (66); **H:** + (10, 83), - (*sòha*) (10, 82); **B:** + , - (*sòha*)
- S:** *ùja* ž (odmor)/ *úja*; *úja* m (: ujak) (67); **H:** - , - (ujak, ujko) (11, 185/6); **B:** - , - (ujak, ujko)
- S:** *bàka* m (mađ.); *bàka* uzv.; *báka* ž (bàba) (67); **H:** + , + , + (1, 224); **B:** + , + , +
- S:** *kljåka* ž (štaka); *kljáka* ž (up. kljakav) (67); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *råka* ž (grob); *Råka* m; *Råka* ž; *råka* ž (rakija) (68); **H:** + , - , - (9, 81); **B:** + , - , -
- S:** *dèka* ž (ćebe; dekagram); *déka* m e. (djedica) (71); **H:** + , - (2, 282); **B:** + , -
- S:** *zèka* ž (kobila) / *zéka*; *Zéka* m / *Zèka*; *zéka* m (: zec) (71); **H:** - (zèkan); - (Zèkan), - (zéko) (12, 156); **B:** + , + , - (zéko)
- S:** *jèka* ž (odjekivanje); *Jéka* ž / *Jèka* (71); **H:** + , - (4, 350); **B:** + , +
- S:** *Lèka* m / *Léka*; *lèka* ž (lelekanje); *Léka* ž. (72); **H:** - (Leko) (5, 343), - , - ; **B:** + , - , -
- S:** *blèka* ž (bleka ovaca); *bléka* ž/m (blesav-ica/-avko) (72); **H:** - , +, *blèka* (glupača) (2, 40); **B:** + , - (blèha)
- S:** *klèka* ž (bot.); *kléka* ž. (klekovača) (72); **H:** - (klek m bot); + (5, 107); **B:** + , +
- S:** *mèka* ž (mečanje); *Méka* ž / *Mèka*; *méka* ž (mamac) 72; **H:** - , + , + (6, 132); **B:** + , + (Mèka / Mèka), +

- S:** *pěka* ž (sač); *Péka* m / *Pěka*; *Péka* ž; *péka* ž (maza; komad) (72); **H:** +, -, -, - (7, 310); **B:** +, +, +
- S:** *krěka* ž (žila; kreštenje); *Krěka* ž (72); **H:** -, -; **B:** +, +
- S:** *līka* ž (liber); *Līka* ž (predio; ž hip.; m. hip.) / *Līka*; *līka* ž (hip.) (73); **H:** -, +, - (5, 365); **B:** -, +, -
- S:** *zrīka* ž (onom.); *zrīka* ž/m (up. zrikav) (75); **H:** - (zrīka ž otvor na vratima, špijunka); - (zrīko) (12, 185); **B:** +, + / - (zrīko)
- S:** *mājka* ž (matī); *mājka* ž (baka) (79); **H:** +, - (6, 58); **B:** +, +
- S:** *Grūžānka* ž (: Gruža); *Grūžānka* ž (: Gruž) (86); **H:** -, + (4, 31); **B:** +, +
- S:** *Jādrānka* ž (: Jadar); *Jādrānka* ž (ž. ime) (87); **H:** -, - (Jādrānka; 4, 319); **B:** +, +
- S:** *Īnka* ž (ime); *Īnka* m/ž (Indijanac, - nka); *Inka* ž / *īnka* ž (91); **H:** -, +, - (4, 208); **B:** -, +, -
- S:** *kókīnka* ž. (puška); *kòkīnka* ž (kokoš) (91); **H:** -, -; **B:** -, -
- S:** *kòka* ž (bakterija; žbun); *Kóka* ž; *kóka* ž (kokoška) (94); **H:** +, -, - (kokica) (5, 133); **B:** +, +, +
- S:** *zātka* ž (šara; zadjeva); *zātka* ž (zadnjica) (104); **H:** - (zādak), - (zādnjica) (12, 81); **B:** + (zadnjica), +
- S:** *jātka* ž (jadnica); *jātka* ž (jezgro) (104); **H:** -, -; **B:** + (jadikovka), -
- S:** *rūka* ž (onom.); *rūka* ž (anat.) (106); **H:** +, - (9, 230); **B:** +, +
- S:** *měčka* ž (muljač); *měčka* ž (zool.) (107); **H:** -, + (6, 119); **B:** +, +
- S:** *zvřčka* ž (zvrk); *zvřčka* ž (čigra) (107); **H:** - (zvřčak), - (zvřk) (12, 194); **B:** +, +
- S:** *vřška* ž (sač); *vřška* ž (vršak) (108); **H:** -, - (*vřška*); **B:** +, +
- S:** *bāla* ž (sluz; denjak); *bāla* m (balonja) (109); **H:** +, - (1, 228); **B:** +, - (bálo)
- S:** *lāla* ž (bot., ž hip., m. hip.); *Lāla* m (Vojvođanin; m hip., ž. hip.) (109); **H:** +, +, +, *lāla* m tur. (dvoranin) (5, 321); **B:** +, +, +, -
- S:** *skāla* ž (stepenice); *skāla* ž (muz. skala) (109); **H:** - (*skāla*), + (10, 29); **B:** +, +
- S:** *pāla* ž (lat.); *pāla* ž (tal.) (110); **H:** +, -, *pāla* ž (tur.) (7, 243); **B:** +, +, +
- S:** *hāla* ž (dvorana; prljavština); *hāla* ž. (zahod) (110), **H:** +, +, + (4, 50); **B:** +, +
- S:** *kībla* ž (mađ.); *kībla* ž. (njem.); *kībla* ž. (tur.) (110); **H:** -, *kībla*, *kībla* ž. (5, 88); **B:** +, -, +
- S:** *stēla* ž (zvijezda); *stēla* ž (ploča) (111); **H:** +, -, -, *Stēla* ž (10, 142); **B:** +, -, +
- S:** *vīla* ž (kuća; v. vile); *Vīla* ž; *vīla* ž (mit.) (112); **H:** +, +, +, +, pr. *Vīla* (11, 319); **B:** +, +, +
- S:** *māndola* ž (muz.); *māndola* ž (geol.) (113); **H:** - (*māndola* ž), - (6, 78); **B:** + (*māndola*), -
- S:** *kōla* s mn. (tutkalo); *Kōla* s mn; *kōla* ž mn; ž (bot.); *Kóla* m; *kóla* ž (kolač) (113); **H:** + ž (drveće, piće); -, +, + (*Kōla* m), - (5, 135); **B:** -, +, +, -, -
- S:** *būla* ž (tur.; lat.); *Būla* ž / *Būla* (114); **H:** + (*būla* ž tur. vjerouč.; *būla* ž tur. musl.; *būla* ž lat.), - (2, 118); **B:** + / *būla*, +

- S:** *mùla* ž (bot.); *múla* ž (bot.); *mùla* ž (tur.) (115); **H:** - , - (*mùla* m. tur. kadija), pr. *Mùla*; *mùla* ž reg. kameni zidovi; *mùla* ž (zool., glupan) (6, 249-250); **B:** - , - , + , *Múla* ž (hip., tur.)
- S:** *kàtula* ž (suknja); *kàtula* ž (bot.) (115); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *držálja* ž (držalica); *držálja* ž (žena) / držalja (115); **H:** - (držaljka), - (3, 53); **B:** + , -
- S:** *bìlja* ž; *Bìlja* ž (116); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *dròlja* ž (bludnica); *dròlja* ž (krpara) (118); **H:** + , - (dronjak, 3, 46); **B:** + , +
- S:** *dřlja* ž (krmelj); *dřlja* m S (drljavko) (118); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *kùlja* ž (trbuh); *kùlja* ž (kačamak; kuljava žena) (119); **H:** + , - (5, 286); **B:** + , +
- S:** *ljùlja* ž (zool.); *ljùlja* ž (ljuljaška) (119); **H:** - , - (ljuljačka / ljuljaška) (6, 39); **B:** - , +
- S:** *làma* ž (tal.); *láma* ž (zool.; up. dalaj-lama) (120); **H:** + (limena posuda), + (bud. sveć. 5, 322); **B:** + , +
- S:** *glàma* ž + (čuka); *glàma* ž (srebro) (120); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *màma* ž (: majka); *máma* ž (mamac) (121); **H:** + , - (6, 75); **B:** + , +
- S:** *lîma* ž (turpija); *Líma* m; *líma* ž (limeni sud) (121); **H:** + , - (*Lîma* ž, gl. grad Perua); - , - (5, 367); **B:** + , - (*Lîma*), +
- S:** *kòma* ž (zapeta; astr.); *kòma* ž (med.) (122); **H:** + (zarež, astr.), - (*kòma* ž) (5, 147-8); **B:** + , + (/ *kòma*)
- S:** *krma* ž (dio broda; pića); *křma* ž (tur.) (122); **H:** - (*křma* ž), - (*krma* ž) (5, 259); **B:** + (/ *krřma* ž), +
- S:** *bàsma* ž (bajalica); *bàsma* ž (tkanina) (123); **H:** + , + (1, 254); **B:** + , +
- S:** *Rúma* ž (hip.); *Rùma* ž E (grad) (123); **H:** - , - ; **B:** - , +
- S:** *sùma* ž /sùma (količina, svota); *sùma* ž (sorta) (123); **H:** + , - (10, 191); **B:** + , - , *Súma* ž
- S:** *màna* ž (hebr.); *Mána* m / *Màna*; *mána* ž (tur.; magična sila) (125); **H:** + , - , + (6, 76-7); **B:** + , - (*Mâne*), +, *Mána* ž
- S:** *osobina* ž (svojstvo)/òsobina; *òsobina* ž (lična imovina) (128); **H:** + , - (7, 200); **B:** + , -
- S:** *dubìna* ž (up. dubok); *dùbina* ž. (: dub) (128); **H:** + , - (3, 55); **B:** + , +
- S:** *građevína* ž (nauka); *gràđevina* ž (zgrada) (129); **H:** + , + (3, 380); **B:** + , +
- S:** *bàbovina* ž (: bàba); *bábovina* ž (: bábo) (130); **H:** - , + (reg.1, 213); **B:** + , +
- S:** *novìna* ž (novost); *nòvina* ž (v. novine) (132); **H:** + (7, 50), - (*nòvine* ž pl. t., 7, 52); **B:** + , +
- S:** *šaròvina* ž/m (: šarov); *šàrovina* ž (šara) (132); **H:** - , - ; **B:** + , -
- S:** *gràdìna* ž (: grad); *gràdina* ž (vrt; grad) (133); **H:** - , + (3, 378); **B:** + , +
- S:** *rudìna* ž (tratina); *rùdina* ž (: ruda) (134); **H:** + (*rùdina* ž), - (9, 228); **B:** + , +
- S:** *težìna* ž (up. težak); *těžina* ž (kudjelja) (134); **H:** + , - (11, 54); **B:** + , -
- S:** *užìna* ž (uzanost); *užina* (obrok) (134); **H:** - (*užina* ž, 11, 254), + (11, 264); **B:** + (/ *užina*), +

- S:** *lùžina* ž (cijed); *lùžina* ž (šuma) (134); **H:** + (6, 33), + (6, 24); **B:** + , +
- S:** *òbalina* ž (: obala); *òbalina* ž (up. obaliti) (135); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *malina* ž (: malo); *màlina* ž (voće) (135); **H:** + (žarg. 6, 68), + (6, 71); **B:** + , +
- S:** *maglina* ž (astr.); *màglina* ž (: magla) (135); **H:** - (*màglina*), + (6, 51); **B:** + , +
- S:** *kiselina* ž (hem.); *kìselina* ž (mlijeko) (136); **H:** + , - (5, 98); **B:** + , +
- S:** *pištoljina* ž (augm.); *pištoljina* ž (pištalina) (137); **H:** - (pištoljčina), - pištalina; **B:** + , +
- S:** *mîna* ž (vojn.; za olovke); *Mîna* m / *Mína*; *mîna* ž (izraz lica / *mína*; stara mjera / *mína*) (137); **H:** + , - , - (6, 179); **B:** + (/ *mîna*); + (/ *Mína*); -
- S:** *somîna* ž (smreka); *sòmîna* ž (: som) (137); **H:** - , + (10, 88); **B:** - , +
- S:** *rèpina* ž (: repa); *rèpina* ž (: rep) (139); **H:** - , + (9, 171); **B:** + , +
- S:** *lupîna* ž (divlja kafa); *lùpina* ž (ljuska) / *lùpina* (139); **H:** - (*lùpina* ž bot.), - (*lùpina* v. *lúpiti*) (6, 31); **B:** - , +
- S:** *jàrina* ž (vuna); *jarîna* ž (usjev) (139); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *starîna* ž (davnina); *stàrîna* m/ž (starac) (140); **H:** + , + (10, 132); **B:** + , +
- S:** *modrîna* ž (boja); *mòdrina* ž (haljina) (140); **H:** + , - (6, 209); **B:** + , -
- S:** *bòrina* ž (luč); *bórina* ž (udubljenje); *bòrina* ž (: bor) (141); **H:** - , - , - ; **B:** - , - , +
- S:** *tòrina* ž (zemlja); *tòrina* (: tór) (141); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *vèprina* ž (bot); *vèprina* ž (: vepar) (141); **H:** + , + (11, 297); **B:** + , +
- S:** *surîna* ž (sivilo); *sùrina* ž (kaput); *sùrina* ž (ćuk) (142); **H:** - , - , - ; **B:** + , - , +
- S:** *blàtina* ž (grožđe); *blàtina* ž (močvara) (143); **H:** + , - , *Blàtina* top. (2, 38); **B:** + , + , + (*Blàtina*)
- S:** *bravètina* ž (: brava); *bràvetina* ž (: brav) (143); **H:** - , + (2, 83); **B:** + , +
- S:** *kozètina* ž (pej.); *kòzetina* ž (meso) (143); **H:** + , + (5, 225); **B:** + , +
- S:** *volètina* ž (m) (augm.); *vòletina* ž (meso) (144); **H:** - (volùsina), - (12, 25); **B:** + (/ volùsina), +
- S:** *konjètina* ž (pej.); *kònjatina* ž (meso) (144); **H:** + , + (5, 195); **B:** + , +
- S:** *ovčètina* ž (pej.); *òvčatina* ž (meso) (145); **H:** - , + (7, 226); **B:** + , +
- S:** *guščètina* ž (augm. i pej.); *gùščatina* ž (gušćije meso) (145); **H:** + , + (4, 37-8); **B:** + , +
- S:** *rîtina* ž (: rita); *ritina* m (: rit) 146; **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *kapòtina* ž (: kapot/a) / *kàpotina*; *kàpotina* ž (kapnica) (146); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *krtîna* ž (meso); *krtîna* ž (: krtica) (147); **H:** + (*krtina*), - (krtovina) (5, 267); **B:** - (krtina), +
- S:** *čestîna* ž (čestoća); *čèstina* ž (: česta) (147); **H:** + , - (2, 220); **B:** + , -
- S:** *rutîna* ž (rač.); *rutîna* ž (uvježbanost); *rùtina* ž (: ruta) (147); **H:** - , + , - (9, 237); **B:** - , + , +
- S:** *lìčina* ž (uže); *ličina* ž (larva) (151); **H:** - , - ; **B:** + , +
- S:** *prìčina* ž (uzrok); *prícina* ž (privid) (152); **H:** - , + (*prìčina*) (8, 261); **B:** - , + (*prìčina*)

- S:** *kóčina* ž (: kolac); *kòčina* ž (: kotac) / *kòčina* (153); **H:** - (*kòlčina*) (5, 136), - ; **B:** - (*kólčina* / *kòlčina*), -
- S:** *mrčina* ž (mrak); *mřčina* ž (crna haljina) (153); **H:** - , - (mrklina) (6,239); **B:** + , -
- S:** *klobučina* ž (: klobuk); *klòbučina* ž (filc/klobučina) (153); **H:** - , - ; **B:** + , -
- S:** *küčina* ž (morski pas); *kùčina* ž (vlakno) (154); **H:** - , + (5, 277); **B:** - , +
- S:** *pùčina* ž (pučina mora); *pùčina* ž (narod) (154); **H:** - (*pùčina*) (9, 42), - (*pùčina*) (9, 44); **B:** - , +
- S:** *mašina* ž (tehn.); *màšina* ž (bot.) (154); **H:** + (reg., srp., 6, 106), - ; **B:** + , +
- S:** *bòna* ž (fr.); *bóna* ž (hip. bombona) (155); **H:** + (*bóna* ž dadilja, 2, 62), - ; *bóna* ž (bolna); **B:** + , + (/ boba; bolna)
- S:** *bùna* ž (kaučuk); *Búna* ž ; *búna* ž (pobuna) (157); **H:** - (*búna*), - , + (2, 121); **B:** + , + , +
- S:** *kljùna* ž (pijuk); *kljúna* ž (šljaka) (157); **H:** + , - (5, 121); **B:** + (/ *kljúna*), -
- S:** *Krùna* ž; *krúna* ž (corona) / *krùna*; *krúna* (dom. život.; novac) (157); **H:** - , *krùna* (simbol. kralj. dostojanstva; novč. jed.), - (5, 269); **B:** - , +
- S:** *Jànja* ž (varošica); *Jánja* ž (ime) / *Jànja*; *jánja* ž (bot.) (157); **H:** - , + , - (4, 329); **B:** + , + , +
- S:** *kènja* ž (magarica); *kénja* ž (ljenjivica) (159); **H:** - , - ; **B:** + , -
- S:** *drònja* ž (dronjak); *drónja* m (čovjek) (165); **H:** - , - (dronjak); **B:** + (/ *drólja*), - (*drónjo*)
- S:** *lùpnja* ž. (za vodu); *lúpnja* ž (lupnjava) (166); **H:** - , - ; **B:** - , +
- S:** *břnja* ž (balega); *brnja* m (brnjast mužjak); ž (brnjasta ženka) (166); **H:** + (2, 96), - ; **B:** + (njuška), - (brnjo)
- S:** *lùtnja* ž (lauta); *lútnja* ž (lutanje) (166); **H:** + (*lútnja* ž), - (6, 32); **B:** + (/ *lútnja*), +
- S:** *Trěšnja* ž; *trěšnja* ž ; *trěšnja* ž (tresenje; grah) (166-7); **H:** - , + , + (11, 117); **B:** - , + , +
- S:** *Višnja* ž; *všnja* ž (vočka); *všnja* ž (pasulj) (167); **H:** + , + , - , - (11, 333); **B:** + (/ *Višnja* ž), + , -
- S:** *pàpa* m (otac; ž dječ.); *pápa* m (rimski papa) / *pâpa*; *papa* uzv. (167); **H:** - , + (*pâpa* m), + (*pa-pâ*) (7, 260); **B:** - , + (dječ. hrana, kaša), + (*pâpa* m), + (*pa-pâ*)
- S:** *cřpa* ž (ptica); *cřpa* ž (opna) (168); **H:** - , - ; **B:** - , -
- S:** *čřpa* ž (čuperak); *čřpa* ž/m (čupavica / čupavac) (169); **H:** + , - (čupavica) (2, 238); **B:** + , +
- S:** *bàra* ž (voda); *bára* ž (koza); *bàra* ž (poluga) (169); **H:** + , - , - , *Bàra* top. (1, 243); **B:** + , + , - , +
- S:** *vàra* ž (varnica); *vára* ž S (zemlja) (169); **H:** - , - , *vàra* ž. (pov. stara mjera za dužinu) (11, 278); **B:** - , + , -
- S:** *gàdara* ž (sablja); *gàdara* ž (gadura) (169); **H:** + (*gàdara* ž), - (3, 291); **B:** - , +
- S:** *žàra* ž (posuda); *Žára* m ; *žára* ž (žar; kopriva) (170); **H:** + ; - (*Žàre*), + (u zn. rumenilo lica) (12, 200); **B:** + , - (*Žàra* m), +
- S:** *kàmara* ž (soba); *kàmara* ž (gomila) (171); **H:** + , + (5, 25); **B:** + , +

S: *pàra* ž (vodena para); *pàra* ž (novac) (171); **H:** +, + (7, 265); **B:** +, +
B: *buhàra* ž (: Buhara); *bùhara* ž (: buha; : buhač) (172); **H:** +, + (2, 114-5); **B:** +, +
S: *šàra* ž K; *šàra* ž/m (puška; zool); *šàra* ž (crtež) (173); **H:** -, -, +, *šàra* reg. alb. (pila) (10, 233-4); **B:** -, +, +, +
S: *bàgra* ž (ološ / bàgra; plamenjača); *bàgra* ž (boja) (173); **H:** + (*bàgra* stlat.), + (1, 220); **B:** +, +
S: *kùdra* ž (kovrdža); *kùdra* ž (žen(k)a) (174); **H:** -, -, *Kùdra* pr. (5, 279); **B:** +, +, +
S: *kùra* ž (čipka); *kéra* ž (ker) (174); **H:** -, + (5, 84); **B:** +, - (kêr)
S: *mìra* ž (aroma; izmirina); *Mìra* ž, *míra* ž/m (175); **H:** -, -, +, - (6, 186-7); **B:** -, + (/ *Mìra* ž/m), -
S: *žmìra* ž (žmara); *žmíra* ž (igra; igrač) (175); **H:** -, -, -; **B:** + (žmirava osoba, žmíra), + (/ žmirava osoba), itd., itd.

Drugi i drugačiji korpus ponudio bi i nove i drugačije primjere, ali ne i drugačiji sud o distinktivnoj funkciji fonoloških prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Sve segmentalne vokalske foneme istovremeno mogu biti i nosioci nekog prozodijskog obilježja, akcenta ili postakcenatskog kvantiteta. Kada u homografima postanu jedino njihovo razlikovno značajno obilježje, onda su prozodeme suprasegmentalne foneme. Pored segmentalnih 30, fonološki sistem naših jezika se, preuzimanjem razlikovne fonološke funkcije prozodema, udvostručava.

Isti status imale su suprasegmentalne foneme i u zajedničkom standardu. Broj fonema u sadašnjim jezicima nije se promijenio, izuzme li se lingvistički upitan hrvatski dvoglas *ie*, niti se može mijenjati jer je utemeljen na istom jeziku. S obzirom na brojnost suprasegmentalnih fonema, ali i neriješen fonološki status nekih glasova (npr. sonanta *r*, koji se javlja u dvojakoj ulozi, i kao suglasnik i kao samoglasnik, te, takođe, sonanta *j* i vokala *i*), tačan broj fonema naših jezika još uvijek nije jednostavno ustanoviti.

Suprasegmentne foneme u sva tri jezika, komparirajući ih jedne s drugima i sve zajedno, u novim standardima zadržale su isti status.

Svi vokali u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku na isti način u segmentno istim riječima mogu obavljati razlikovnu fonološku funkciju. Ovdje, međutim, prema nekim hrvatskim lingvistima (Barić et al. 1995) treba izuzeti jasno razgraničeno vokalno *r̥* od suglasničkog *r* u hrvatskom jeziku, te prema jednim diftonški karakter hrvatskog troslova *ije*, koji drugi hrvatski lingvisti i ne pominju (Silić/Pranjaković 2005), a govorna praksa u Bosni i Hercegovini ne potvrđuje. Duga zamjena jata, tj. hrvatski troslov *ije*, međutim, fonološki ni u jednom našem standardu nije posve jasno izdiferencirana. Najčešće se dugi jat ostvaruje sa redukovanim *i* između vokala *i* i *e*, odnosno neslogovnim *i* (Brborić 2001: 78).

Suprasegmentne foneme su manje frekventne od segmentnih. Na njima se, nerijetko, i temelji tonski karakter naših jezika. Neke su prozodeme češće u fonološkoj poziciji, i bitna su razlikovna obilježja riječi u kojima se javljaju, a neke veoma rijetko preuzimaju takvu ulogu. Kakav je odnos među njima, kakva je i kolika frekvencija svake pojedinačno, bez obimnijih istraživanja teško je išta pouzdanije reći. Istraživanja te vrste podrazumijevaju dugotrajan i obiman lingvistički zahvat. U Hrvatskoj i Srbiji, u nacionalno homogenijim sredinama, u povoljnijoj društvenoj i političkoj klimi od one koja već gotovo dva desetljeća razara Bosnu i Hercegovinu, lingvistička istraživanja te naravi će se obaviti prije negoli Bosni i Hercegovini. Tim prije što tamoshnje lingvističke institucije ne samo da nisu prekidale rad nego su i kadrovski osnažene bh. lingvistima, a u Bosni i Hercegovini lingvistika je manje-više prestala s istraživačkim radom početkom devedesetih godina XX stoljeća. Fonološki popisi i opisi, uključujući i suprasegmentalne foneme, u bosanskom jeziku, i mimo spremnosti bosanskih lingvista da se prihvate ovog zahtjevnog izazova, kao i bosanski jezik u cijelosti, politički su limitirani.

Ovim su se radom pokušala rasvijetli dva temeljna pitanja u vezi s fonološkom funkcijom prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku općenito, a posebno u Bosni i Hercegovini. Prvo se odnosi na broj i funkciju prozodema u njima, a drugo na njihov međujezički (su)odnos, tj. da li u tom smislu postoji razlika između bosanskog jezika, hrvatskog jezika i srpskog jezika, a ako postoji, kolika je i u čemu se ona ogleda.

Zaključak je sljedeći.

Svi naši standardni jezici raspolažu istim suprasegmentalnim fonološkim inventarom. On se ni po čemu ne razlikuje od onoga što je našoj nauci o jeziku bilo poznato i već davno rečeno (Peco 1971: 76–77):

1) Kao diferencijalni znak javlja se samo kvantitet akcentovanog sloga: a) *lûk* : *lûk*; *grâd* : *grâd*; *sâd* : *sâd*; *jâ* : *jâ* (uzv.); *mâst* : *mâst* (od grožđa); b) *Zóra* : *zòra*; *Kósa* : *kòsa*; *vóda* (aor.) : *vòda*; *Rósa* : *ròsa*.

2) Kao diferencijalni znak javlja se kvalitet akcentovanog sloga: a) *rávan* : *râvan*; *lúka* : *Lûka*; *dúšē* : *dûšē*; *Brána* : *brâna*; b) *pàša* : *pâša*; *jàrica* : *jârica*; *klòbūk* – šešir : *klôbūk* – mjehurić; *zdràvica* : *zdrâvica*; *tòrina* : *tôrina*.

3) Kao diferencijalni znak javlja se mjesto uzlaznog akcenta: a) *màlina* : *malîna*; *srèdina* : *sredîna*; *dùbina* : *dubîna*; b) *Mášina* : *mašîna*; *Édina* : *Edîna*.

4) I mjesto i kvantitet akcenta javljaju se kao semantičko-diferencijalni znaci: *òkusiti* : *okúsiti*; *ìskupiti* : *iskúpiti*; *òbaliti* : *obáлити*.

5) I kvalitet i kvantitet akcentovanog sloga javljaju se kao nosioci semantičke razlike: *krùniti* : *krúniti*; *kùpiti* : *kúpiti*.

6) Kvalitet i mjesto akcenta su nosioci semantičke razlike: *jàrina* : *jarìna*; *nòvine* : *novìne*.

7) Kao razlika javlja se odnos akcentovan i neakcentovan prvi slog: *òko* : *oko*; *krâj* : *kraj*; *jôj* : *joj*; *sâm* : *sam*.

Opozicionalnost iskazana na drugi način (npr.: *kùcē* : *kùče*; *kâvgē* : *kâvge*; *vojnîkā* : *vojnîka*; *màlina* : *màlînā*; *rùčica* : *rùčicā*; *gláva* : *glávā*; *zíma* : *zímā*; *jàgoda* : *jàgōdā*; *kùkavica* : *kùkavcā*) riječima ne daje druga, drugačija, nova značenja nego ih samo morfološki precizira, daje im drugi, drugačiji oblik, te ima morfološku a ne fonološku funkciju.

Među 280 ekscerpiranih oblika, identična fonološka funkcija prozodema u sva tri jezika zabilježena je u samo 26 primjera. U 79 slučajeva suprasegmentalne foneme se razlikuju u svakom jeziku posebno, ili fonološke funkcije fonema u njima uopće nema, jer je normativnom intervencijom u izboru leksema neutralisana njihova ranija suprasegmentalna opozicionalnost. Normativne intervencije su češće, odnosno brojnije, u hrvatskom negoli u srpskom i bosanskom jeziku.

U 65 od 280 promatranih primjera, srpski jezik se odvojio od bosanskog i hrvatskog, a hrvatski jezik od bosanskog i srpskog razlikuje se čak u 111 riječi ovoga prozodijskog modela.

Bosanski jezik se od druga dva razlikuje drugačijim rasporedom suprasegmentalnih fonema. Pošto je riječ o genetski istom jeziku, drugačije i ne može biti. Svako insistiranje na vještačkom udaljavanju ovog od druga dva jezika vodilo bi njegovom nestanku. „Onog momenta kad se takvom normom iz bosanskog jezika, npr. iščiste razne dvostrukosti, on prestaje biti taj jezik“ (Čedić 2001: 11).

5. Zaključak

Prozodijski sistem bosanskog jezika, hrvatskog jezika i srpskog jezika, a sva tri su ravnopravni bh. standardi, teorijski se ne razlikuje od prozodijskog sistema ranijeg zajedničkog standarda. Međutim, propisana ili eksplicitna norma nije uvijek u saglasju s implicitnom i/ili upotrebnom normom. Ponekad je eksplicitna norma u govornoj praksi jedva i ostvariva.

Bosanski se jezik po nekim svojim obilježjima suprasegmentalne fonološke naravi, što je pokazalo i ovo istraživanje, podudara sa stanjem u hrvatskom, a po drugima u srpskom jezičkom standardu. Općenito gledano, bosanski jezik je, ovisno od toga kako se sociolingvistički promatra, istovremeno izvorište i stjecište različitosti evidentiranih u hrvatskom jeziku na jednoj, i srpskom jeziku na drugoj strani.

Sva tri su jezika u Bosni i Hercegovini, ima li se u vidu govorno ostvarenje proskribiranih prozodijskih oblika, međusobno bliža jedan drugom nego identični nacionalni jezici u različitim sociokulturnim sredinama (hrvatski u Bosni i Hrvatskoj, srpski u Bosni i Srbiji). Takvo je stanje uslovljeno s jedne strane njihovim zajedničkim novoštokavskim dijalekatskim temeljem, a s druge – višestoljetnim suživotom u istoj državi i na istom prostoru.

O savremenim naglasnim sistemima tri standardna jezika, te o inovacijama koje u posljednje vrijeme narušavaju klasični „karadžićevsko-daničićevski“ model, koje ga obogaćuju ili ruše, čije se posljedice ogledaju i u ovdje promatranim fonološkim obilježjima prozodema, tek će se, u vremenima koja dolaze, ozbiljnije govoriti. Klasična akcentuacija još uvijek je snažna, više psihička negoli govorna smetnja u intenzivnijem inoviranju prozodijske norme i u njenom usaglašavanju s pojavama koje kreira i zahtijeva govorna praksa. Iako, zasada uglavnom u akcentovanju tuđica i zamjeni jata, njenoj kontroli značajnije izmiče jedino hrvatski jezik (Pranjeković 2001: 299–306; Jojić/Matasović 2002, 2004). Problemi akcenatske naravi s kojima se susreću bosanski leksikografi, ako ne odmah, a ono vjerovatno već u sljedećoj generaciji, nužno će biti u žiži jezičkih rasprava i dogovaranja, čiji će rezultat biti demokratizacija dosadašnje, u nekim segmentima već sada jedva održive prozodijske norme u svim jezicima utemeljenim na ranijem srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, pa tako i u standardnim jezicima u Bosni i Hercegovini.

Literatura

- Barić et al. 1995: Barić, Eugenija et al. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Brborić 2000: Brborić, Branko. *O jezičkom raskolu*. Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej.
- Brborić 2001: Brborić, Branko. *S jezika na jezik*. Beograd – Novi Sad: CPL – Prometej.
- Čedić 2001: Čedić, Ibrahim. *Osnovi gramatike bosanskog jezika*. Sarajevo: Institut za bezik.
- Ivić 2003: Ivić, Milka. *Pravci u lingvistici*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Jojić/Matasović 2002: Jojić, Ljiljana; Matasović, Ranko. (ur.). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.
- Kristal 1985: Kristal, David. *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Nikolić 2000: Nikolić, Miroslav. *Obratni rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad – Beograd: Matica srpska – Institut za srpski jezik SANU.

- Peco 1971: Peco, Asim. *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Naučna knjiga.
- Peco 1989: Peco, Asim. *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd: Naučna knjiga.
- Pranjkić 2001: Pranjkić, Ivo. Za demokratizaciju hrvatske ortoepske norme. In: *Jezik i demokratizacija*. (Zbornik radova). Sarajevo: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 299–307.
- Riđanović 1985: Riđanović, Midhat. *Jezik i njegova struktura*. Sarajevo: Svjetlost.
- Riđanović 2003: Riđanović, Midhat. *Totalni promašaj. Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Silić/Pranjkić 2005: Silić, Josip; Pranjkić, Ivo. *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Šipka 2005: Šipka, Milan. *Kultura govora*. Sarajevo: Institut za jezik.
- Valjevac 2003: Valjevac, Naila. Standardnojezička norma između tradicije, politike i prakse. In: Nikčević, Vojislav P. (ur.). *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Zbornik radova. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje.

Naila Valjevac (Sarajevo)

Die phonologische Funktion von Prosodemen in der bosnischen, kroatischen und serbischen Standardsprache

Die suprasegmentale Phonologie des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen erweist sich angesichts der Tatsache, dass es sich bei diesen Sprachen um tonale Sprachen handelt, als überaus interessantes, wenn auch wenig behandeltes Forschungsgebiet. Prosodemen kommt, vor allem in der bosnischen Ausprägung der erwähnten Sprachen, nicht selten die Funktion von Phonemen zu, wodurch sich das Bosnische, Kroatische und Serbische auf dem Staatsgebiet Bosnien und Herzegowinas näher stehen als man dies auf Grund ihrer Benennung und ihrer jeweiligen Norm vermuten könnte.

Naila Valjevac
Institut za jezik
Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +38733200117
insjezik@bih.net.ba

Maja Midžić (Graz)

Fonetske razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma

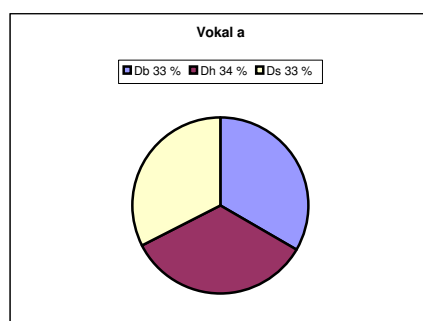
Fonetske razlike u bosanskoj/bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma analizirali smo tako što smo svaku verziju posebno istražili, a zatim pojedinačno i poredbeno utvrdili učestalost pojedinih vokala i konsonanata.

0. Dejtonski mirovni sporazum (DS)¹ pravni je akt sporazumnog karaktera, koji je stupio na snagu 14. decembra 1995. godine. Njime je zvanično prekinut rat u Bosni i Hercegovini, koji je trajao od 1991. do 1995. godine. Sporazum se naročito bavio upravnim i ustavnim uređenjem Bosne i Hercegovine (Dayton1). Pošto je DS preveden na tri jezika: bosanski, hrvatski i srpski, odlučili smo istražiti fonetske razlike u ove tri verzije.

1. Što se tiče vokala, u svim tekstovima registrovali smo 151.694: najviše u Dh (51.042), manje u Db (50.473), a najmanje u Ds (50.179). Najfrekventniji je u sve tri verzije **a** (38.793), zatim **i** (34.219), slijedi vokal **o** (31.644), **e** (31.298), a najmanje u (15.740).

Vokali	Bosanska verzija		Hrvatska verzija		Srpska verzija		Ukupno
a	12.794	33%	13.062	34%	12.937	33%	38.793
e	10.300	33%	10.694	34%	10.304	33%	31.298
i	11.585	34%	11.095	32%	11.539	34%	34.219
o	10.528	33%	10.831	34,5%	10.285	32,5%	31.644
u	5.266	33,5%	5.360	34%	5.114	32,5%	15.740
Ukupno	50.473	100%	51.042	100%	50.179	100%	151.694

Kao što se vidi, vokal **a** je najčešći u Db i Ds (33%), a u Dh (34%). Vokal **a** više se pojavljuje u Dh, nego u Db i Ds.

¹ Dejtonski mirovni sporazum označavamo u daljnjem tekstu kao DS, i to: Db – bosanska verzija, Dh – hrvatska verzija i Ds – srpska verzija.

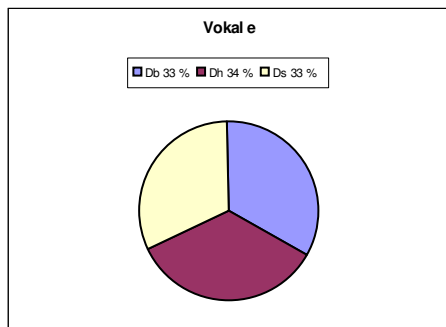
Razlog za češću upotrebu **a** u Dh leži u činjenici da se genitivni prijedložni oblik u ovoj verziji završava obično na **-a** (*mirovnoga*), dok u Db i Ds ovaj fakultativni vokal nije prisutan. U DS zabilježili smo trinaest ovakvih primjera. Up.:

Stranke pozdravljaju i podržavaju postignute dogovore o vojnim aspektima *mirovnog* rješenja i aspektima regionalne stabilizacije [...] (Db: uvod/2) Strane pozdravljaju i podupiru postignute dogovore o vojnim aspektima *mirovnoga* rješenja i aspektima regionalne stabilizacije [...] (Dh: uvod/2) Strane pozdravljaju i prihvataju aranžmane koji su napravljeni u vezi sa vojnim aspektom *mirovnog* sporazuma i aspektima regionalne stabilizacije [...] (Ds: uvod/2)

U Db i Ds pojavljuje se oblik *tog*, a u Dh *toga*. Još jedan razlog češće upotrebe **a** u Dh jeste primjena zamjenice *taj* u genitivu sa nastavkom **a** (*toga*), u Db i Ds nema nastavka u pomenutom obliku. Ovakav saodnos našli smo pet puta.

Stranke će u cijelosti poštivati i promovirati ispunjenje *tog* programa. (Db: uvod/4) Strane će u cijelosti poštovati i promicati ispunjenje *toga* programa. (Dh: uvod/4) Strane će u potpunosti poštovati i promovisati ispunjenje *tog* programa. (Ds: uvod/2)

Vokal **e** zastupljen je manje u Db i Ds (33%) nego u Dh (34%).

Do povećane frekvencije **e** u Dh došlo je zbog upotrebe dativskog oblika tipa *tome*, *ovome*, *kome* u Db i Ds odgovaraju oblici *tom*, *ovom*.

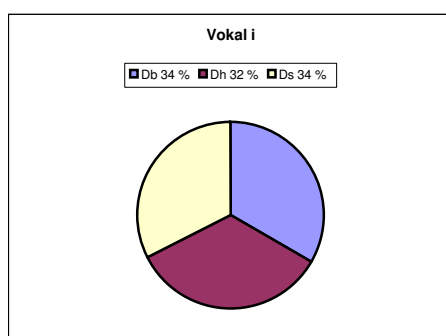
Želeći pridonijeti *tom* cilju i promovirati trajni mir i stabilnost. (Db: uvod) Želeći pridonijeti *tome* cilju i promicati trajni mir i stabilnost [...] (Dh: uvod) Želeći da doprinesu *ovoj svrsi* i promovišu trajni mir i stabilnost [...] (Ds: uvod)

Slična situacija je i sa vokalom **a**. U Db i Ds registrovali smo riječ *tom*, a u Dh *tome*. Recimo:

[...] nadzornim organima ustanovljenim od bilo kojega od međunarodnih sporazuma navedenih u Dodatku I *ovog* Ustava. (Db: 4/2)
 [...] nadzornim tijelima koja su ustanovljena na temelju bilo kojega od međunarodnih sporazuma navedenih u Dodatku I *ovome* Ustavu. (Dh: 4/2) [...] nadgledajućim tijelima uspostavljenim putem međunarodnih sporazuma navedenih u Aneksu 1 ovom Ustavu. (Ds: 4/2)

U Dh se pojavljuje leksem *ovome*, u Ds *ovom*, dok u Db nalazimo zamjenicu *ovog*. Iako se radi o prividnoj razlici u Db, na osnovu prethodnih saodnosa možemo pretpostaviti da bi u Db bila riječ *ovom*, a ne *ovome*.

Vokal **i** pojavljuje se češće u Db i Ds (34%) nego u Dh (32%).

U Db i Ds zabilježili smo riječ *poštivanje*, a u Dh *poštovanje*.

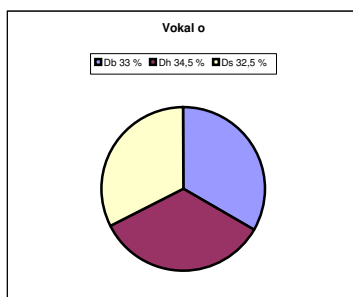
Priznajući da su *poštivanje* ljudskih prava i zaštita izbjeglica i prognanika od vitalne važnosti za postizanje trajnog mira [...] (Db: uvod/7)
 Priznajući da su *poštovanje* ljudskih prava i zaštita izbjeglica i prognanika od vitalne važnosti za postizanje trajnoga mira [...] (Dh: uvod/7)
 Shvatajući da su *poštivanje* ljudskih prava i zaštita izbjeglica i rasiljenih lica od vitalnog značaja za postizanje trajnog mira [...] (Ds: uvod/7)

Jedan od razloga povećane frekvencije vokala **i** u Dh je primjena varijativnih oblika *poštivanje* – *poštovanje*, koji se pojavljuju u pet slučajeva. U sljedećem primjeru imamo saodnos *g l a g o l – i m e n i c a*: u Db pojavljuje se *poštivati*, u Dh *poštovati*, a u Ds *poštivanje* (četiri puta).

Entiteti će na područjima pod svojom nadležnošću osigurati sigurno okruženje za sve osobe putem civilnih ustanova za provedbu zakona koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim standardima te *poštivati* međunarodno priznata ljudska prava i osnovne slobode iz gornjeg člana 2. (Db: 4/3.1c) Entiteti će na područjima pod svojom nadležnosti učiniti sigurnom okolinu za sve osobe putem građanskih ustanova za provedbu zakona, koje će djelovati u skladu s međunarodno priznatim standardima te *poštovati* međunarodno priznata ljudska

prava i temeljne slobode navedene u gornjem Članku 2. (Dh: 4/3.1c) Entiteti će obezbediti sigurnu i zaštićenu sredinu za sve osobe u svojim jurisdikcijama, održavanjem agencija za provođenje građanskog prava koje će funkcionisati u skladu sa međunarodno priznatim standardima uz *poštivanje* međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda, na koje je ukazano u članu 2. (Ds: 4/3.1c)

Vokal *o* je najviše zastupljen u Dh (34,5%), a najmanje u Ds (32,5%), dok srednju poziciju zauzima Db (33%).

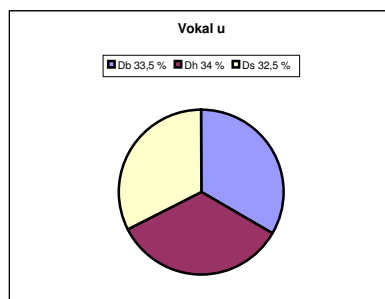

U Db i Dh nalazimo na nekim mjestima prijedlog *o*, a u Ds *u vezi sa*. Razlog za češću upotrebu *o* u Db i Dh jeste upotreba *o* u ove dvije verzije, dok Ds ima prijedložki izraz *u vezi sa* (šest puta):

Stranke pozdravljaju i podržavaju postignute dogovore *o* vojnim aspektima mirovnog rješenja i aspektima regionalne stabilizacije, kako je izloženo u Sporazumima u Aneksu 1-A i Aneksu 1-B. (Db: uvod/2) Strane pozdravljaju i podupiru postignute dogovore *o* vojnim aspektima mirovnoga rješenja i aspektima regionalne stabilizacije, kako je izloženo u Sporazumima, u Aneksu 1-A i Aneksu 1-B. (Dh: uvod/2) Strane pozdravljaju i prihvataju aranžmane koji su napravljeni *u vezi sa* vojnim aspektom mirovnog sporazuma i aspektima regionalne stabilizacije, kao što je izloženo u sporazumima u aneksu 1-A i aneksu 1-B. (Ds: uvod/2) Stranke pozdravljaju i podržavaju postignute dogovore *o* razgraničenju između dvaju entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kako je izloženo u Sporazumu u Aneksu 2. (Db: uvod/3) Strane pozdravljaju i podupiru postignute dogovore *o* razgraničenju između dvaju entiteta, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kako je izloženo u Sporazumu iz Aneksa 2. (Dh: uvod/3) Strane pozdravljaju i prihvataju aranžmane koji su napravljeni *u vezi sa* razgraničenjima između dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, kao što je izloženo u aneksu 2. (Ds: uvod/3)

U Ds se pojavljuje prijedložki izraz *u vezi sa* tamo gdje u Db i Ds nalazimo prijedlog *o*.

Vokal **u** je najčešći u Dh (34%), rjeđi u Db (33,5%), a Ds je bliži Db nego Dh (32,5%).

Jedan od razloga povećanja frekvencije **u** u Dh leži u tome što Dh ima zamjenicu sa nastavkom **u** (*kojemu*), dok u Db i Ds on nije zastupljen (*kojem*). Ovakav saodnos registrovali smo pet puta. Npr.:

[...] kada ta područja mogu zauzeti snage entiteta *kojem* se ona prenose. (Db: 1/4/f 2) [...] kad ta područja mogu zauzeti snage entiteta *kojemu* se ona prenose. (Dh: 1/4/f 2) [...] kada će te oblasti moći da zauzmu snage Entiteta *kome* su predate. (Ds: 1/4/f 2)

U Db i Ds zabilježili smo leksem *kojem/kome*, a u Dh *kojemu*, i to u primjerima koje smo naveli za vokale **a** i **e**.

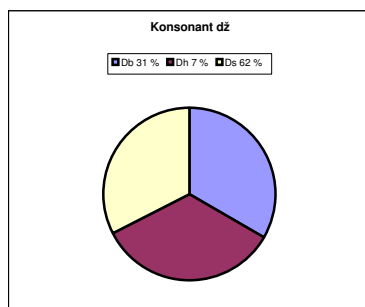
Pošto entitet *kojem* se prenosi područje zauzme područje, IFOR će uspostaviti novu Zonu... (Db: 1/4/f 2) Pošto entitet *kojemu* se prenosi područje zauzme to područje, IFOR će uspostaviti novu zonu [...] (Dh: 1/4/f 2) Pošto Entitet *kome* je oblast predata zauzme datu oblast IFOR će uspostaviti novu zonu [...] (Ds: 1/4/f 2)

2. Kao što se iz analize vidi, vokali **a**, **e**, **o** i **u** imaju najveću frekvenciju u hrvatskom tekstu. U slučaju vokala **a** susrećemo češću upotrebu genitivnog prijedložnog oblika sa nastavkom **-a**. Isto vrijedi i za vokale **e** i **u**, koji se u dativu i lokativu nadovezuju na nastavak. Što se tiče vokala **o**, u hrvatskoj verziji češće dolazi prijedlog *o*, čiju funkciju u bosanskom i srpskom tekstu preuzima prijedložki izraz *u vezi sa*. Glavni razlog za veću učestalost vokala **i** u bosanskoj i srpskoj varijanti leži u tome da su u njima primarni sufiksi **-iva-**, dok u hrvatskoj verziji prevladava **-ova-**.

3. Kada su u pitanju konsonanti, u svim tekstovima registrovali smo ukupno 202.382: najviše u Dh (68.923), manje u Db (67.775), a najmanje u Ds (65.684). Najfrekventniji konsonanti su **n** (25. 654), **r** (18. 391) i **s** (17. 522), a najrjeđi **đ** (1.131), **f** (1.200) i **dž** (13). Konsonanti (afrikati) **č**, **ć**, **nj**, **lj**, **š** i **ž** koriste se manje od ostalih.

Konsonanti	Bosanska verzija		Hrvatska verzija		Srpska verzija		Ukupno
b	1.736	32%	1.797	33%	1.927	35%	5.460
c	1.095	33%	1.059	32%	1.195	35%	3.349
č	982	34%	991	35%	877	31%	2.850
ć	893	32%	916	33%	970	35%	2.779
d	3.999	33%	4.035	33%	4.089	34%	12.123
dž	4	31%	1	7%	8	62%	13
đ	356	31%	357	31,5%	418	37,5%	1.131
f	382	32%	346	29%	472	39%	1.200
g	2.037	34%	2.052	34%	1.947	32%	6.036
h	1.023	33,5%	1.035	34%	994	32,5%	3.052
j	5.376	35%	5.513	36%	4.465	29%	15.354
k	3.774	34%	3.631	33%	3.658	33%	11.063
l	3.185	33%	3.250	33,5%	3.257	33,5%	9.692
lj	623	33%	678	36%	588	31%	1.889
m	3.491	34%	3.308	32%	3.495	34%	10.294
n	8.538	33%	8.729	34%	8.378	33%	25.645
nj	1.184	34%	1.172	34%	1.088	32%	3.444
p	3.819	34%	3.912	35%	3.477	31%	11.208
r	6.215	34%	6.239	34%	5.937	32%	18.391
s	5.891	33,5%	5.976	34%	5.655	33,5%	17.522
š	654	31,5%	673	32,5%	751	36%	2.078
t	5.399	33%	5.700	35%	5.312	32%	16.411
v	4.495	33%	4.861	36%	4.227	31%	13.583
z	1.981	33%	2.112	35%	1.928	32%	6.021
ž	643	36%	580	32%	571	32%	1.794
	67.775		68.923		65.684		202.382

Suglasnik **dž** zauzima posljednje mjesto u svim tekstovima. On se javlja najčešće u Ds (osam puta, 62%), manje u Db (četiri puta, 31%), a samo jednom u Dh (7%).

Razlog češće upotrebe **dž** u Db i Dh leži u tome da se u Dh isključivo koristi leksem *proračun*, u Db dolazi do variranja *proračun – budžet*, dok Ds ima samo *budžet*. Recimo:

Parlamentarna skupština svake godine na prijedlog Predsjedništva usvaja *budžet* koji obuhvata izdatke potrebne za obavljanje poslova iz nadležnosti ustanova Bosne i Hercegovine i podmirivanje međunarodnih obaveza Bosne i Hercegovine. (Db: 4/8.1) Parlamentarna skupština svake godine na prijedlog Predsjedništva usvaja *proračun*, koji obuhvaća izdatke potrebne za obavljanje poslova iz nadležnosti ustanova Bosne i Hercegovine i podmirivanje međunarodnih obaveza Bosne i Hercegovine. (Dh: 4/8.1) Parlamentarna skupština će svake godine na predlog predsedništva usvojiti *budžet* koji će pokriti izdatke neophodne za izvršavanje nadležnosti zajedničkih institucija Bosne i Hercegovine i međunarodne obaveze Bosne i Hercegovine. (Ds: 4/8.1)

U sljedećem primjeru vidimo da se u Db radi o slobodnom prijevodu imenica *proračun* i *budžet* (u ovom slučaju *proračun* u Db), dok se u Ds konstantno ponavlja *budžet*. U suprotnom bi bosanska i srpska varijanta imale isti broj **dž**. Recimo:

Odobrava *proračun* za ustanove Bosne i Hercegovine. (Db: 4/4.4c)

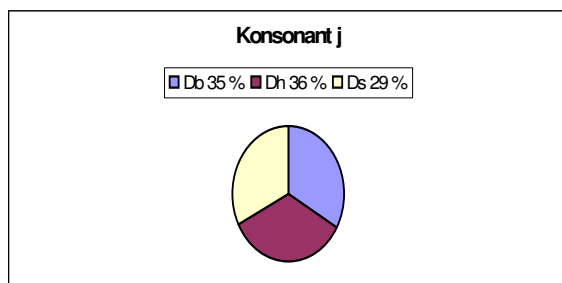
Odobrava *proračun* za ustanove Bosne i Hercegovine. (Dh: 4/4.4c)

Odobranje *budžeta* za institucije Bosne i Hercegovine. (Ds: 4/4.4c)

U Dh konsonant **dž** pojavljuje se samo jednom.

Stranke su dužne promovirati i poticati djelovanje nevladinih i međunarodnih organizacija za zaštitu i *promovisanje* ljudskih prava. (Db: 6/pog.3/13.1). Strane su obvezne promicati i poticati djelovanje nevladinih i međunarodnih organizacija za zaštitu i *promidžbu* ljudskih prava. (Dh: 6/pog.3/13.1). Strane će unaprediti i podsticati aktivnosti nevladinih i međunarodnih organizacija za zaštitu i *unapređenje* ljudskih prava. (Ds: 6/pog.3/13.1).

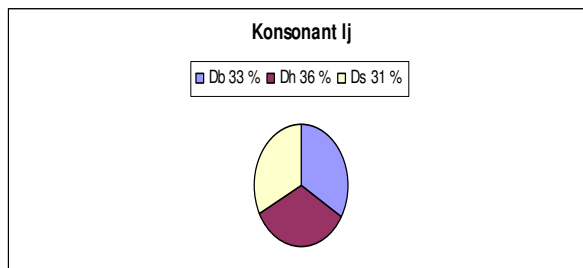
Konsonant **j** dolazi najčešće u Dh (5.513: 36%), približno često i u Db (5.376: 35%), dok je u Ds frekventnost mnogo manja (4.465: 29%).

Razlog slabe učestalosti **j** u Ds leži u tome što je srpska verzija data u ekavskoj varijanti. To ilustruje par *prijenos – prenos*:

Stranke će osloboditi i prebaciti sve zarobljenike koje drže najkasnije trideset (30) dana po *prijenosu* ovlasti. (Db: 1a/9.3) Strane će osloboditi i prebaciti sve zarobljenike koje drže najkasnije trideset (30) dana nakon *prijenosa* ovlasti. (Dh: 1a/9.3) [...] u roku od trideset (30) dana po *prenosu* ovlaštenja Strane će osloboditi i predati sve zarobljenike koje drže. (Ds: 1a/9.3) Na dan stupanja ovog Aneksa na snagu, sve snage u Bosni i Hercegovini, koje nisu lokalnog *porijekla*, bile one pravno i vojno podređene Republici Bosni i Hercegovini, Federaciji Bosne i Hercegovine ili Republici Srpskoj ili ne, povući će se zajedno sa svojom opremom s teritorija Bosne i Hercegovine u roku od trideset (30) dana. (Db: 1a/3.1) Na dan stupanja ovoga Aneksa na snagu sve će se snage u Bosni i Hercegovini koje nisu lokalnog *podrijetla*, bile one pravno i vojno podređene Republici Bosni i Hercegovini, Federaciji Bosne i Hercegovine ili Republici Srpskoj ili ne, povući zajedno sa svojom opremom s teritorija Bosne i Hercegovine u roku od trideset (30) dana. (Dh: 1a/3.1) Sve Snage u Bosni i Hercegovini, počev od datuma stupanja na snagu ovog Aneksa, a nisu lokalnog *porekla*, bez obzira da li su pravno i vojno podređene Republici Bosni i Hercegovini, Federaciji Bosne i Hercegovine ili Republici Srpskoj, biće povučene zajedno sa svojom opremom sa teritorije BiH u roku od 30 (trideset) dana. (Ds: 1a/3.1)

Konsonant **lj** nije mnogo zastupljen u tekstovima DS. Najviše ga ima u Dh (678, 36%), manje u Db (623, 33%), a najmanje u srpskom (588, 31%).

Jedan od razloga manje frekventnosti u slučaju konsonanta **lj** u Ds je njegova ekavica. Recimo:

Stranke znaju i saglasne su da će se *prekršitelji* gornjih potparagrafa (1), (2) i (3) izložiti vojnoj akciji IFOR-a, uključujući primjenu potrebne sile radi osiguranja poštovanja. (Db: 1a/4/faza1/sa) Strane znaju i suglasne su da će se *prekršitelji* odredaba gornjih podstavaka (1), (2) i (3) izložiti vojnom djelovanju IFOR-a, uključujući primjenu potrebne sile, kako bi se osiguralo poštovanje ovih odredaba. (Dh: 1a/4/faza1/sa) Strane shvataju i saglasne su da *prekršioca* Paragrafa

(1), (2) i (3) gore budu podložne vojnoj akciji IFOR, uključujući korištenje vojne sile da bi se obezbedilo pridržavanje. (Ds: 1a/4/faza1/sa)

Uz ostale odredbe ovog Aneksa, na Sarajevo i Goražde odnosit će se i *sljedeće* posebne odredbe: (Db: 1a/4/faza1) Uz ostale odredbe ovoga Aneksa, na Sarajevo i Goražde odnosit će se i *sljedeće* posebne odredbe: (Dh: 1a/4/faza1) Pored drugih odredbi ovog Aneksa *sledeće* specifične odredbe će se takođe primenjivati za Sarajevo i Goražde: (Ds: 1a/4/faza1)

4. Konsonanti **j** i **lj** imaju najveću frekvenciju u hrvatskom tekstu. Srpska verzija sadrži najmanji broj pomenutih suglasnika, jer je napisana na ekavici. U bosanskom tekstu ovi su konsonanti češći nego u srpskoj verziji, ali su rjeđi u odnosu na hrvatsku. Glavni razlog je upotreba sufiksa **-itelj** i **-lac** u imenicama muškog roda. Ovo se takođe odnosi na jedninu (*prevoditelj – prevodilac*) i na množinu (*čitatelj – čitaoci*). Konsonant **dž** manje se upotrebljava u hrvatskom tekstu, više u bosanskom, a najfrekventniji je u srpskom. Razlog leži u tome što se u hrvatskoj verziji koristi leksem *proračun*, u bosanskoj dolazi do variranja leksema *proračun – budžet*, a u srpskoj se isključivo daje internacionalizam *budžet*. U cijelom hrvatskom dokumentu ovaj suglasnik je samo jednom upotrebljen (*promidžba*).

5. Na osnovu provedene analize možemo izvući konačan zaključak, da najveći broj samoglasnika i suglasnika sadrži hrvatski tekst, manje bosanski, a najmanje srpski. Vokali **a**, **e**, **o** i **u** imaju najveću frekvenciju u hrvatskoj, dok je samoglasnik **i** češći u bosanskoj i srpskoj verziji. Konsonanti **j** i **lj** češće se koriste u hrvatskom, dok suglasnik **dž** ima veću frekvenciju u bosanskom i hrvatskom tekstu.

Izvori

Dayton1: http://bs.wikipedia.org/wiki/Daytonski_mirovni_sporazum

Ds: <http://www.vladars.net/lt/zakoni/dejton.html>

Dh: <http://www.oscebih.org/overview/gfap/bos/default.asp>

Db: http://www.soros.org.ba/docs_pravo/ustav-txt/prof-dr.omer-ibrahimagic.doc

Maja Midžić (Graz)

Phonetische Unterschiede in der bosnischen, kroatischen und serbischen Version des Version des Vertrages von Dayton

In vorliegender Arbeit werden die phonetischen Unterschiede der drei sprachlichen Versionen (bosnisch, kroatisch, serbisch) des Vertrages von Dayton analysiert, wobei die Häufigkeit der einzelnen Vokale und Konsonanten in absoluten Zahlen und prozentuellen Anteilen eruiert wurde. Hinsichtlich der Vokale stellt sich dabei heraus, dass diese allesamt in der kroatischen Version eine höhere Frequenz aufweisen als in der bosnischen und serbischen. In konsonantischer Hinsicht erwähnenswert scheint, dass der Konsonant **dž** mit 62% Prozent mit Abstand die mit Abstand höchste in der serbischen Version aufweist (vgl. dazu: bosnische Version: 31%, kroatische Version: 7%).

Maja Midžić
Kaiser-Franz-Josef-Kai 42
8010 Graz
Österreich
majamarija24@hotmail.com

V.

Morfologija
Morphologie

Senahid Halilović (Sarajevo)

Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika

Normiranje jezika podrazumijeva izbor između više mogućnosti. Kad ne bi bilo konkurencije više formi za istovjetan sadržaj, ne bi bilo ni potrebe za normiranjem. Međutim, sama jezička norma, iako ima nesumnjivu preskriptivnu moć, ne uspijeva eliminirati dvostrukosti i višestrukosti u jeziku.

1. Pristup

Ovdje nas zanimaju intervencije normativnog tipa na razini morfološke strukture, a koje su poduzete u posljednjih deset godina s ciljem uobličavanja i stabiliziranja standardnog bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. Cilj nam je da ukažemo na podudarnosti i razlike u oblasti morfologije ovih triju standardnih jezika.

O osobnostima gramatičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika već je pisano.¹

Uspoređivanje norme ovih triju standardnih jezika potrebno je jer će pred č i n j e n i c a m a – bilo da svjedoče o stupnju podudaranja bilo o obimu različitosti – uzmicati sve neutemeljene procjene, kako one u kojima se prenaplašavaju razlike tako i one u kojima se različitosti previđaju.

Ova tri standardna jezika utemeljena su na istome dijasistemu. Zajednički dijasistem nudi obilje dosad neiskorišćenih mogućnosti (neiskorišćenih u standardnoj novoštokavštini). Zanimljivo je, međutim, da nijedno od tih novijih normativističkih izjašnjenja ne poseže za mogućnostima koje nije otkrio bivši, nadnacionalni standard: gramatičke norme ovih triju standardnih jezika ne izlaze iz okvira bivše gramatičke norme. Gotovo da i nema pojedinosti u savremenim gramatikama bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika, a da nije prisutna u gramatikama nastalim prije raspada bivšeg standarda. U ovome se morfološka (i uopće gramatička) norma, budući da je manje slobodna, bitno razlikuje od pravopisne i leksičke. Dakle, ne samo da su ova tri standarda utemeljena na istome dijasistemu nego su i gramatičke norme njihove u cijelosti izvedene iz gramatičke norme bivšeg standardnog jezika (standardne novoštokavštine). Stoga je nedovoljno reći da poredba morfoloških normi potvrđuje da preovlađuju podudarnosti među njima (podudarnosti preovlađuju

¹ Up.: I. Palić, „Osobnosti gramatičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog standardnog jezika“, Forum Bosnae, 5/99, Međunarodni Forum Bosna, Sarajevo, 1999: 227–245. Prilog I. Palića donosi prilično iscrpan popis postojećih normativnih razilaženja, a nastao je prije pojave prve obimnije normativne gramatike bosanskog jezika (v. Izvori). Tek po njenu objavljivanju imamo cjelovitiji uvid u gramatičku normu bosanskoga jezika, a time je umnogome olakšano i uspoređivanje gramatičkih normi ovih triju blisko srodnih standardnih jezika.

i u pravopisnoj i leksičkoj normi): ona pokazuje da su podudarnosti posve mašnje, a razlike malobrojne i marginalne. Ponešto od tih marginalija stabiliziralo se i otprije na ovoj ili onoj strani, u okrilju varijanata standardne novostokavštine, pa je posve razumljivo da su neke od njih u novonastaloj sociolingvističkoj stvarnosti dobile status razlikovnih crta između standardnog bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika.²

I z v o r i . Za potrebe ovoga pregleda koristili smo se sljedećim normativnim izjašnjenjima:

- a) za bosanski: Dž. Jahić – S. Halilović – I. Palić, „Gramatika bosanskoga jezika“, Dom štampe, Zenica, 2000 (skrać.: HBJ); dopunski izvor: S. Halilović, „Pravopis bosanskoga jezika“, Preporod, Sarajevo, 1996 (skrać.: PBJ);
- b) za hrvatski: E. Barić – M. Lončarić i dr., „Hrvatska gramatika“, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1997 (skrać.: GHJ); dopunska normativna literatura: S. Težak – S. Babić, „Gramatika hrvatskoga jezika“: „Priručnik za osnovno jezično obrazovanje“, 11. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1996 (skrać.: T–B: GHJ); V. Anić, „Rječnik hrvatskoga jezika“, treće, prošireno izdanje, Novi Liber, Zagreb, 2000 (skrać.: RHJ); S. Babić – B. Finka – M. Moguš, „Hrvatski pravopis“, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1995 (skrać. HP);
- c) za srpski: Ž. Stanojčić – Lj. Popović, „Gramatika srpskoga jezika“: „Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997. (skrać.: GSJ); dopunski izvori: R. Simić, „Srpska gramatika za srednje škole“, I: Uvod – Fonetika i fonologija – Morfologija, MX Aktuel, Beograd, 1996 (skrać.: SG); M. Pešikan – J. Jerković – M. Pižurica, „Pravopis srpskoga jezika“: I. „Pravila i njihovi osnovi“; II. „Rečnik uz pravopis“, Matica srpska, Novi Sad, 1993 (skrać.: PSJ).

2. Uočljivije osobenosti

2.1. Imenice

Različiti načini prilagođavanja riječi iz klasičnih jezika i uopće internacionalne leksike uvjetuju uklapanje tih riječi u različite kategorije roda, a onda i u različite obrasce promjene.

Kada je riječ o klasi imenica, gramatičke norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika međusobno se razlikuju i u izboru padežnih nastavaka. Te su

² Na različita rješenja nailazimo i u bosanskoj i u hrvatskoj i u srpskoj novijoj normativnoj literaturi. Mnogima bi mogao koristiti i iscrpniji popis nesuglasja koje nude normativni priručnici unutar jednog standardnog jezika.

razlike kod imenica a-vrste vezane za Vjd., Ijd. i Gmn., a kod imenica e-vrste za Vjd. i Gmn.

2.1.1. Bosanska norma u Njd. ima, npr., *teritorij* (m.r.) / *teritorija* (ž.r.), pa je u Gjd. *teritorija* i *teritorije*, u Djd. *teritoriju* i *teritoriji* itd. (PBJ, 548).

Srpska norma u ovome je bliska bosanskoj: PSJ uz oblike ž.r. u zagradi navodi i one m.r.: *laboratorija* (*laboratorij* i *laboratorijum*) (400), *opservatorija* (*opservatorij* i *opservatorijum*) (431), *teritorijal/teritorij* (476). Međutim, oblicima ž. r. u srpskoj normi izrijeком se daje prednost: “Srpski tradicionalni izraz nije sklon imenicama na **-ij**, pa se pribegava i oblicima ž. roda (gimnazija, laboratorija, imperija, opservatorija, stipendija, studija, teritorija [...])” (PSJ, 176).

Hrvatska norma – za razliku od bosanske i srpske – prihvaća samo oblike m.r.: *laboratorij* (HP, 271; RHJ, 474), *opservatorij* (HP, 314; RHJ, 693), *teritorij* (HP, 415; RHJ, 1190). Hrvatska norma oblike ž.r. (npr. oblik *teritorija*) određuje kao *razgovorne (kolokvijalne)*.³

2.1.2. Imenice m. r. na **-ist** i **-t** u Njd. mogu dobiti vokal **a** na kraju (npr.: *arhitekt/arhitekta*, *asket/asketa*, *diplomat/diplomata*, *estet/esteta*, *kapitalist/kapitalista*, *telegrafist/telegrafista* i dr.); stoga imaju dva tipa promjene (Gjd.: *diplomata* i *diplomate*, Djd. *diplomatu* i *diplomati* [...]).

Tako je u bosanskom⁴ i u srpskom⁵ standardnom jeziku.

U hrvatskom su standardnom jeziku samo oblici bez vokala **a** na kraju: *aristokrat* (HP, 165), *autokrat*, *automobilist*, *autonomist*, *avangardist*, *avanturist* (HP, 166), *diplomat* (HP, 204), *lingvist* (HP, 273), *telefonist*, *telegrafist* (HP, 415); dakle, u Gjd. samo je *diplomata*, u Djd. *diplomatu* itd.

2.1.3. U Vjd. neke imenice m.r. a-vrste na **-ak** (s tzv. nepostojanim **a**) mogu imati nastavak **-u**, odnosno **-e**, a neke od njih mogu imati N=V. Bosanska norma ima, npr., *mačak/mačku*, *patak/patku* (GBJ, 200). Hrvatska norma ima *graškul/grašče* (B-T:GHJ, 87); srpska norma: *gusku*, *mačku*, *patku* (GSJ, 76).

³ V.: „Rječnik hrvatskoga jezika“, 1190.

⁴ Up.: S. Halilović, „Pravopis bosanskoga jezika“: „Priručnik za škole“, Dom štampe, Zenica, 1999, 49 (t. 170).

⁵ Podatke o ovome sadrži jedino „Pravopis srpskoga jezika“: *avangardist(a)*, *avanturist(a)* – str. 331, *ateist(a)* – 336, *autokrat(a)* – 337, *lingvist(a)* – 402. Međutim, PSJ nudi samo *arhitekt* (336), a uz *esteta* stoji i *estet*, s napomenom da je to rjeđi oblik (372).

2.1.4. U Ijd. imenica m.r. a-vrste imamo nastavak za koji je osobena alternacija vokala **o:e**, pa je taj nastavak **-om** ili **-em**.

Općenito vrijedi (i u bosanskom i u hrvatskom i u srpskom) da nastavak **-om** imaju imenice čija se osnova završava nenepčanim suglasnikom (*gradom*), a alternantu **-em** imenice čija se osnova završava nepčanim suglasnikom (*mladićem, nožem*). Kako ovo pravilo nije dosljedno sprovedeno (najčešće usljed djelovanja disimilacije), susrećemo i drugačije nastavke od očekivanih.

Tri norme u pojedinim slučajevima opredjeljuju se različito; tako je

- a) u imenica čija se osnova završava na alveopalatale **č, ž, š**:
- u bosanskoj normi samo *vozačem* (GBJ, 200), a u srpskoj normi imamo morfološke dublete *vozačem/vozačom* (GSJ, 77);
 - u bosanskoj i srpskoj normi samo *padežom* (GBJ, 201; GSJ, 77), a u hrvatskoj normi imamo morfološke dublete *padežom/padežem* (GHJ, 108);
- b) u imenica s osnovom na dentale **c** i **z**:
- u bosanskoj i hrvatskoj normi samo *stricem* (GBJ, 201; GHJ, 108–109), a u srpskoj normi imamo morfološke dublete *stricom/stricem* (GSJ, 77);
 - u bosanskoj i srpskoj normi imamo morfološke dublete *mrazem/mrazom* (GBJ, 201; GSJ, 77), a u hrvatskoj je normi samo *mrazom* (GHJ, 117);
- c) u imenica tvorenih sufiksom **-telj**: u bosanskoj i hrvatskoj normi samo je: (ne)prijateljem, učiteljem (GBJ, 201; GHJ, 108), a u srpskoj normi imamo morfološke dublete *(ne)prijateljem/(ne)prijateljom, učiteljem/učiteljom* (GSJ, 77).

2.1.5. Većina jednosložnih i dio dvosložnih imenica m.r. a-vrste i u bosanskom i u hrvatskom i u srpskom standardnom jeziku mogu imati kratku i dugu množinu. U stilski neobilježenu izrazu pojedine imenice imaju samo dugu množinu (*gradovi, krajevi*), druge samo kratku (*gosti, jezici*), a treće i dugu i kratku (*vukovi/vuci*). Tri se norme, međutim, međusobno razilaze kada je posrijedi prisustvo umetka **-ov/-ev-** u pojedinim imenica u kojih se osnova završava na **s, z** i **r**.

U bosanskoj je normi, npr., i **-ov-** i **-ev-**: *nos (nosevil/nosovi), knez (kneževil/knezovi), mraz (mrazevil/mrazovi), čir (čirevil/čirovi), sir (sirevil/sirovi)* itd. (GBJ, 202).

U hrvatskoj je normi **-ov-**: *nos (nosovi), mraz (mrazovi)* (B-T: GHJ, 88).

U srpskoj je normi u tih imenica **-ev-**: *nosevi, mrazevi* (GSJ, 77).

2.1.6. Gmn. imenica m.r. a-vrste koje mogu imati trojake nastavke (-**a**, -**i**, -**iju**) – a to su: *gost*, *nokat* i *prst* – također je tačka razilaženja triju standardnojezičkih normi.

Bosanska norma ima: *prstiju/prsta/prsti*; *gostiju* (rjeđe: *gosti*); *noktiju/nokata/nokti* (GBJ, 203).

Hrvatska norma ima: *gostiju/gosti*; *prstiju/prsti*; *noktiju/nokata* (B-T: GHJ, 89).

Srpska norma ima: *prstiju* (rjeđe: *prsta*); *gostiju* (rjeđe: *gosta*); *noktiju* (rjeđe: *nokata*) (GSJ, 78).

2.1.7. U promjeni imenica e-vrste najuočljivija su razilaženja između triju normi u Vjd. i Gmn. pojedinih imenica.

U Vjd. imenica e-vrste kojima se obilježavaju rodbinski i drugi društveni odnosi te zanimanja i dr. imamo sljedeći izbor padežnih nastavaka.

Bosanska norma: *strina* (s pogrdnim značenjem: *strino*); *harambaša* (pejorativno: *harambašo*), *gazija*, *sudija*, *vladikal/vladiko*; *varalicol/varalice*, *kukavicol/kukavice*, *izdajicol/izdajice* (GBJ, 210; PBJ, 591). Hrvatska norma: *strina*, *tetka*, *ujna* – u ovih je imenica V=N kad znače rodbinski odnos. „Kad znače što drugo, vladaju se kao druge imenice: *Tetko jedna*, *baš si se ušeprtljao*”; *vojvodo/vojvoda*, *harambašoharambaša* (s napomenom da je običniji nastavak -**o**; *izdajicol/izdajice*, *kukavicol/kukavice*, *izjelicol/izjelice* (GHJ, 154); prema drugome izvoru, u hrvatskom su standardu stilski neobilježeni oblici *strina*, *harambaša*, *starješina*, *vojvoda* (B-T: GHJ, 93–94).

Srpska norma: *sudija/sudijo*, *vladikal/vladiko* (GSJ, 81).

2.1.8. U Gmn. imenica a-vrste također je uočljivo međusobno razilaženje današnjih normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – kako u pogledu izbora padežnih nastavaka (-**a** ili -**i**), tako i u vezi s umetanjem nepostojanog **a** u suglasničke skupine. U bosanskoj normi širi je prodor nastavka -**i** negoli je to u srpskoj **i**, poglavito, u hrvatskoj normi. Taj je nastavak u bosanskom u pojedinih imenica posve prevladao (up. PBJ: *bombi*, *lopti*, *mazgi*, *opaski*, *psovski*, *sjenki*, *varki* i dr.).

Bosanska norma nudi ovakva rješenja:

- a) nastavak -**a** imaju sve imenice čija se osnova završava jednim suglasnikom (*golubica*), potom imenice čija se osnova završava suglasničkom skupinom koja se u Gmn. rastavlja nepostojanim **a** (*sestara*) te imenice či-

ja se osnova završava suglasničkim skupinama koje se nikad ne rastavljaju – **st, zd, št, šć, šč, žd** (*lasta, gazda, pošta, gošća, bošća, nužda*⁶);

- b) nastavak **-i** (često naporedo s **-a**) dolazi samo kad se suglasnička skupina ne rastavlja (*čergi, čežnji, konzervi, majki*).

Kako se ova načelna pravila nisu potpuno stabilizirala, mnoge imenice imaju dva ili tri oblika u Gmn.:

- a) s nastavkom **-a** (i s nepostojanim **a**), te s nastavkom **-i** (*bukavalbukvi, gusakalguski, tačakaltački* i dr.);
- b) s nastavkom **-a** (i bez nepostojanog **a**), te s nastavkom **-i** (*nepravdal nepravdi, smetnjalsmetnji*);
- c) s nastavkom **-a** (i s nepostojanim **a** i bez nepostojanog **a**), te s nastavkom **-i** (*kletavalkletvalkletvi, optužabaloptužbaloptužbi* i dr.) – GBJ, 210.

Hrvatska norma ima manje dvojnih rješenja – prednost se daje nastavku **-a**: pored nastavka **-a** nastavak **-i** mogu imati jedino imenice koje završavaju na suglasničku skupinu **a** nemaju nepostojano **a** (npr.: *molbalmolbi, tajnaltajni*); izuzeci su rijetki: *majkalmajakalmajki, zibakalzipkalzipki* (GHJ, 155; ovakva rješenja i slične primjere nudi i B-T: GHJ, 94–95).

Srpska norma ne ograničava upotrebu nastavka **-i** u riječima čija se osnova završava suglasničkim skupinama koje se ne rastavljaju nepostojanim **a**, pa su česta i dubletna rješenja, npr.: *radnji, lopti, čergi, petlji; kretnjalkretnji, smetnjalsmetnji* (GSJ, 81; SG, 119).

2.1.9. Dvosložne imenice (hipokoristici, imena, prezimena) s dugozlaznim akcentom na prvome slogu mogu imati dva obrasca promjene.

U standardnom srpskom jeziku ove imenice osim promjene tipa *Pero, Per-a, Per-u* mogu imati i promjenu tipa *Pero, Per-e, Per-i* (GSJ, 75). Iz formulacije može se zaključiti da je na prvome mjestu deklinacijski tip *a*-vrste, a na drugome mjestu deklinacijski tip *e*-vrste.

U standardnom bosanskom jeziku upravo je obrnuto: češće se dekliniraju po *e*-vrsti (*babo, bab-e, bab-i; Mujo, Muj-e, Muj-i...*), a rjeđe po *a*-vrsti (*babo, bab-a, bab-u; Mujo, Muj-a, Muj-u* [...]) (GBJ, 205–208).

U standardnom je hrvatskom jeziku: *zeko, zek-e, zek-i* (GHJ, 155–156; ovaj izvor ne navodi drugu mogućnost). U drugome izvoru navodi se i promjena tipa *zeko, zek-a, zek-u*, za koju je istaknuto da je tek regionalno zastuplje-

⁶ U PBJ imamo dvojna rješenja i u pojedinih imenicama čije se osnove završavaju navedenim skupinama: *pistalpisto* (402), *odmazdalodmazdi* (374), *nuždalnuždi* (365).

na: „u jugoistočnim krajevima, posebno u Dubrovniku i okolici“ (B-T: GHJ, 90).

U hrvatskoj normi vrijedi dodatno pravilo: ako dvosložna imena imaju dva suglasnika na kraju osnove, a drugi je **k**, onda se dekliniraju po a-vrsti: *Zvonko, Zvonk-a; Jerko, Jerk-a*.⁷ To bi se moglo reći i za srpsku normu (*Slavko, Slavk-a*; GSJ, 74). U bosanskome su standardu prisutna oba tipa: *Asko, Ask-e* i *Asko, Ask-a* (: *Asim*); *Enko, Enk-e* i *Enko, Enk-a* (: *Enver*).

2.2. Pridjevi

2.2.1. U komparaciji pridjeva također postoje razlike između bosanske, hrvatske i srpske norme. One se vezuju za tvorbu komparativa: izbor nastavaka **-ši**, **-ji** i **-ij(i)**, **-ij(a)**, **-ije(e)**, koji se dodaju na osnovu pozitivna, nije istovjetan, tj. pojedini se pridjevi svrstavaju u različite poredbene obrasce.

Tako je, npr., u bosanskoj normi: *strog – strožiji, slan – slaniji* (GBJ, 240); u hrvatskoj: *strog – stroži, slan – slanij/slani* (GHJ, 182), a u srpskoj: *strog – stroži, slan – slaniji* (GSJ, 87).

Prema *krepak, krotak*, u bosanskom stoji *krepkiji* (GHJ, 240), *krotkiji* (PBJ, 305); u hrvatskom je običnije: *krepkiji, krotkiji*, ali i: *krepči, kroči* (GHJ, 182); u srpskom: *krotkiji* (GSJ, 88), *krepkiji* i *krepči* (PSJ, 397).

Bosanski i hrvatski uz komparativ *duži* (: *dug*) imaju supletivni oblik *dulji* (GBJ, 240; GHJ, 183), dok srpski standard prihvaća samo oblik *duži* (GSJ, 88; SG, 132).

2.2.2. U bosanskom i hrvatskom standardu (GBJ, 242; GHJ, 178–179) pridjevi određenog vida u DLjd. muškog i srednjeg roda mogu imati *trojake* likove, a u srpskom standardu samo *dvojake* (kraće nastavke te one s pokretnim **e**; GSJ, 85):

- a) bez pokretnih vokala (*velik-om, mlad-om*);
- b) s pokretnim vokalom **e** (*velik-ome, mlad-ome*);
- c) s pokretnim vokalom **u** (*velik-omu, mlad-omu*)

Nepostojanje likova s dužim nastavcima koji završavaju na **-u** u pridjevskoj (pridjevsko-zamjениčkoj) promjeni u srpskom standardnom jeziku najbitnija je razlikovna crta spram bosanskog i hrvatskog u promjeni imenskih riječi uopće.

⁷ Up.: D. Raguž, „Priručna hrvatska gramatika“, Medicinska naklada, Zagreb, 1997: 43.

Između bosanskog i hrvatskog ovdje također postoji uočljiva razlika

– hrvatski ima na prvome mjestu u Djđ. pokretno **-u**, a na drugome pokretno **-e**; u bosanskom je obrnuto. (Ovo vrijedi za pridjeve s osnovom na nenepčani suglasnik; u pridjeva s osnovom na nepčani suglasnik i u bosanskom i u hrvatskom moguće je samo pokretno **-u** u DLjd.: *vrućem-u, tuđem-u*.) Nije slučajaj upravo ovakav slijed pokretnih vokala u tabelarnim pregledima normativnih gramatika: riječ je o tome da se u hrvatskom u Djđ. **-u** češće javlja negoli **-e**, dok je u bosanskom češće **-e** nego **-u**.⁸ (U Ljd. i bosanski i hrvatski imaju na prvome mjestu **-e**, a na drugome **-u**. Inače, pokretni vokali nisu obavezni, ali se često dodaju padežnim nastavcima, osobito u pisanome jeziku.)

2.2.3. Kada je riječ o upotrebi određenog i neodređenog vida pridjeva, opet su bosanski i hrvatski u jednome detalju različiti od srpskog standardnog jezika.

Gramatike bosanskog i hrvatskog jezika u biranom izrazu daju prednost imeničkoj promjeni pridjeva koji su u osnovnom obliku samo neodređenog vida: *očev savjet, očeva savjeta, očevu savjetu*... U bosanskoj i hrvatskoj normi također se daje prednost neodređenom vidu kad pridjev dolazi uz imenicu u atributivnom skupu: *djevojka lijepa stasa, seljak zdepasta tijela*; u srpskoj normi u atributivnoj službi pretežno se upotrebljavaju oblici određenog vida: *djevojka lakog koraka i neobičnog izgleda*. Međutim, sve tri norme i jedne i druge oblike prihvaćaju kao standardne (GBJ, 243; GHJ, 179; GSJ, 87).

2.3. Zamjenice

2.3.1. U sistemu imeničkih neličnih zamjenica pada u oči nekoliko sitnijih razlika između bosanske, hrvatske i srpske norme.

Upitne zamjenice za lica i stvari oblikom su iste kao odnosne zamjenice. U bosanskom to su *ko* (upitno-odnosna zamjenica za lica) i *šta/što* (upitno-odnosna zamjenica za stvari); u hrvatskom to su *tko* i *što*; u srpskom to su *kolto* i *što/šta* (GBJ, 243; GHJ, 205–207; GSJ, 90–93). Iz ovoga se vidi, prvo, da se bosanska norma opredijelila za upitno-odnosnu zamjenicu za živo novijeg lika (*ko*)⁹, hrvatska norma za stariji lik (*tko*), a srpska za oba lika.

⁸ Vezivanje **-u** za dativ, a **-e** više za lokativ (u hrvatskom standardnom jeziku), bez pravog je opravdanja (stav iznesen u: D. Raguž 1997: 91).

⁹ U bosanskoj normi stariji lik stilski je obilježen. Međutim, u mnogim bosanskim govorima on je i jedini: govori Bošnjaka i Hrvata uz rijeku Bosnu (ijekavsko-šćakavski dijalekt) najbolje čuvaju oblike *tko, netko, nitko* i sl. u cjelokupnoj štokavštini. Up. D. Brozović, „O problemu ijekavsko-šćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 1966: 140.

Međutim, srpska je norma ovdje tek naoko na sredokraći: ovi su oblici u njoj tek formalno naporedni – prevlast je u upotrebi nedvojbena na strani novijeg lika (*ko*). To možemo zaključiti i iz primjera i paradigmi u samoj GSJ (v. str. 91–93). Druga normativna gramatika uopće i ne spominje mogućnost upotrebe oblika *tko* u srpskom jeziku (SG, 145–150). Ovo se odnosi i na sve zamjenice koje se tvore od imeničkih neličnih zamjenica *koltko*: na odrične (u bosanskom i srpskom: *niko*, u hrvatskom: *nitko*), neodređene (u bosanskom i srpskom: *neko*; *iko*; *kogod*; u hrvatskom: *netko*; *itko*; *tkogod*) te na opću zamjenicu (u bosanskom i srpskom: *svako*; u hrvatskom: *svatko*).

Dalje, u bosanskom može se ustvrditi da nelična imenička zamjenica s likom *šta* češće ima upitno značenje: *Šta da mu podarimo?* (u ovom se značenju lik *što* rjeđe javlja), a s likom *što* – relativno značenje: *Ono što se dogodilo nije nas obeshrabrilo* (GBJ, 246).

Međutim, u hrvatskom samo se likom *što* pita za šta neživo (*Što je pred vratima*) a njime se uvodi i odnosna rečenica (*Reci što želiš*) – GHJ, 205–206.

U srpskoj normi javljaju se oba lika (*šta* i *što*) kada se pita za stvari (GSJ, 91, 93), ali se može zaključiti da prvi ima prednost, utoliko prije je jedino on naveden u drugoj gramatici srpskog jezika (SG, 145: *Šta imate za ručak?*); lik *što* ima relativno značenje (SG, 145: *Što pomisliš, ne učini*); po tome je srpski bliži bosanskom negoli hrvatskom.

2.3.2. U promjeni zamjenica može se uočiti sljedeće. Imenička nelična zamjenica *koltko* u dativu u bosanskom i hrvatskom ima tri lika, ali njihov poredak u bosanskim i hrvatskim gramatikama nije istovjetan, što bi mogao biti znak da im čestotnost u tim dvama standardima nije ista: prema *kom*, *kome*, *komu* u bosanskom (GBJ, 250), u hrvatskom stoji *komu*, *kome*, *kom* (GHJ, 211).¹⁰ U srpskoj normi također su prisutna sva tri lika, s tim što su očita nesuglasja u dvjema gramatikama: GSJ (na str. 93) navodi samo *kome* (na prvome mjestu) i *komu* (na drugome mjestu), a SG (na str. 149) navodi *kom* i *kome*. Na osnovu svega moglo bi se zaključiti da je lik s pokretnim **u** u hrvatskom češći negoli u bosanskom i, osobito, u srpskom.

Pridjevske zamjenice u DLjd. muškog i srednjeg roda i u zamjениčkoj i u pridjevskoj promjeni mogu imati pokretne vokale **e** i **u**. Tri su standardno-jezičke norme i ovdje unekoliko osobene: bosanska ima DLjd. *ovom(e/-u)*, *nekom(e/-u)* (GBJ, 250–251); hrvatska ima u Dj. *tomu*, *tom*, *tome*, a u Ljd. *tome*, *tom*, *tomu* (GHJ, 213); srpska ima u DLjd. zamjениčke promjene *ovom(e/ -u)*, a u DLjd. pridjevske promjene ne navodi se pokretno **u**, pa je *svakom(e)* (GSJ, 91–92).

¹⁰ Doduše, u drugoj hrvatskoj gramatici navode se za dativ samo *kome* i *komu* (T–B: GHJ, 210).

2.3.3. Gramatike bosanskog i srpskog jezika ne daju upute o upotrebi odnosnih zamjenica u službi neodređenih (prisutno je dvojstvo, npr.: *Ako upoznaš koga/nekoga od mojih, javi mi*); hrvatska norma daje prednost odnosnoj zamjenici: *Opiši nam koji svoj doživljaj. – Sretan je kad može komu pomoći. – kad nađeš čiju stvar, odmah je vrati* (GHJ, 207; T–B: GHJ, 112).

2.4. Brojevi

U promjeni brojeva tri norme pokazuju međusobno razilaženje u nekolicini sitnijih pojedinosti.

2.4.1. Glavni broj *jedan* u DLjd. ima trojake likove: *jednom(e/-u)* (GBJ, 253; up. i napomenu na istoj strani); *jednom, jednomu, jednome* (GHJ, 215); u srpskim gramatikama za Dj. navedeno je *jednom(e/-u)* (GSJ, 95), odnosno *jednom(e)* (SG, 154), a za Ljd. samo *jednom* (GSJ, 95). Pritom se u jednoj srpskoj gramatici kaže da broj *jedan* „nema oblika množine, osim kada se upotrebljava uz imenice koje imaju samo množinu a označavaju jedan pojam (pluralia tantum): *jedni naočari, jedne gusle, jedna vrata*“ (GSJ, 95), a u drugoj se navode množinski oblici, ali se ne nude primjeri (SG, 154). Gramatike bosanskog i hrvatskog jezika navode množinske oblike, kao i primjere upotrebe uz imenice pluralia tantum (*jedna vrata*) te uz imenice koje u množini znače neku cjelinu ili skup ljudi (*jedne rukavice, jedne čarape, jedni prosioci, jedni igrači*) (GBJ, 254; GHJ, 216).

Broj *dva* za ženski rod (*dvije*) ima oblik DIL *dvjema* u bosanskom i hrvatskom (GBJ, 254; GHJ, 216), a u srpskom ijekavskom standardu *dvijema* (GSJ, 95) i *dvjema* (SG, 154).

Broj *četiri* ima oblik DIL *četirima* u bosanskom i hrvatskom (GBJ, 254; GHJ, 216), a u srpskom *četirma* (GSJ, 95).

2.4.2. Zbirni brojevi (i oni koji se završavaju na **-oje** i oni na **-ero** /u bosanskom/, **-ero/ -oro** /u hrvatskom; oblici na **-oro** stilski su obilježeni – up. GHJ, 219/, odnosno **-oro** /u srpskom/) nemaju uvijek u trima standardnim jezicima istovjetne padežne oblike.

Tako je u bosanskom: *dvog, dvoga, dvojeg(a)* u G; *dvom, dvoma, dvome, dvojem* u DL (GBJ, 256); u hrvatskom je: *dvojeg(a)*, rjeđe *dvojga, dvoga, dvog* u G; *dvojem(u), dvom, dvome* u DL, te *dvoma* u DIL (GHJ, 219); a u srpskom: *dvoga, dvojega* u G, a u DL: *dvoma, dvome, dvojemu* (GSJ, 96; SG, 154).

U bosanskom je: NAV *četvero*; G *červeroga, četverga*; DL *četveroma, četverma, četverome*; I *četverma, četveroma* (GBJ, 256). U hrvatskom je: NAV *četvero, četvoro*; G *četverga, četvorga*; DL *četvermu, četvormu, četvorme* – a obilici DIL *četverim(a), četvorim(a)* zapravo su oblici brojnog pridjeva *četveri, četvori* (kao što su i oblici DIL *dvojima, dvojim* – oblici broj-

nog pridjeva *dvoji*; GHJ, 219). U srpskom je: NAV *čtvoro*¹¹; G *čtvorga*; DL *čtvorma*, *čtvorme*; a I ima samo *čtvorma* (GSJ, 96).

2.5. Glagoli

U kategoriji glagola također su neznatna razilaženja ovih triju normi. Pažnju zavrđuje jedino glagolski pridjev trpni tvoren od infinitivne osnove pojedinih glagola. Razlike se očituju u izboru između više mogućih nastavaka.

Evo karakterističnih primjera:

- a) u bosanskom je: *biti* – *bijen* (PBJ, 173), *naduti* – *nadut*, *šiti* – *šiven* (GBJ, 283–284);
- b) u hrvatskom je: *biti* – *bijen/bit*, *naduti* – *naduven/nadut*, *šiti* – *šiven/šit* (GHJ, 246–247);
- c) u srpskom je: *naduti* – *naduven/nadut* (PSJ, 368), *šiti* – *šiven* (neob. *šit*) (PSJ, 502).

2.6. Nepromjenljive riječi

2.6.1. Gramatike bosanskog i hrvatskog jezika nastoje razgraničiti značenja mjesnih priloga *gdje* (znači: na kojem mjestu, npr.: *Gdje je bio?*), *kuda* (znači: kojim pravcem, npr.: *Kuda je unišao miš?*) i *kamo* (znači: u koje mjesto, npr.: *Kamo je ptica odletjela?*) (GBJ, 295; GHJ, 273; T–B: GHJ, 134). Gramatike srpskog jezika ne daju upute ove vrste (GSJ, 118; SG, 191).

2.6.2. Jedno od neslaganja tiče se upotrebe prijedloga *mimo* i **u/s** *prkos* uz pojedine padeže.

Prijedlog *mimo* slaže se s genitivom i akuzativom, bez razlike u značenju: *Prošli su mimo škole.* – *Prošli su mimo školu.* Tako je u bosanskom (GBJ, 298) i hrvatskom (uz napomenu da je slaganje s akuzativom rjeđe: GHJ, 279); ako je suditi prema onome što nudi SG (na str. 192), u srpskom jeziku prijedlog *mimo* dolazi samo uz genitiv.

Prijedlog *u(s)prkos* u bosanskoj i hrvatskoj normi upotrebljavaju se samo s dativom (GBJ, 298; GHJ, 279); jedna srpska gramatika u suglasju je s onim što navode gramatike bosanskog i hrvatskog jezika (SG, 192), a druga iznosi stav da prijedlog *uprkos* dolazi i uz genitiv i uz dativ (GSJ, 283).

¹¹ Druga srpska gramatika u napomeni ističe: „Ravnopravno sa **-oro** upotrebljava se i nastavak **-ero**: *čtvoro*, *petero*, *sedmero*, *osmero*, *jedanaestero*, *dvadesetero*“ (SG, 155). Inače, spram brojnih imenica izvedenih od osnove zbirnog broja sufiksom **-ica**, kao: *četverica*, *peterica*, *dvadesetsedmerica* u bosanskom (GBJ, 257) – u hrvatskom i srpskom stoje: *četvorica*, *sedmorica*, *desetorica* i sl. (GHJ, 221; GSJ, 96).

3. Zaključak

Gramatička norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika predočena je u nekolicini novijih gramatika, a podatke o tim normama sadrži i druga normativna literatura. Usporedba tih normativnih priručnika omogućava nam cjelovitiji uvid u osobenosti i razilaženja današnjih morfoloških normi ovih triju standardnih jezika, kao i naziranje razvojnih tendencija.

Ove tri norme pokazuju uočljiva međusobna razilaženja; međutim, te su razlike bitne tek za simboličku – ne i za komunikativnu funkciju jezika. Njihovo je ishodište u dvostrukostima i višestrukostima koje nudi zajednički jezik kao dijasistem. Također pada u oči to da nijedna od triju uspoređivanih normi ne izlazi izvan okvira pređašnje norme: norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika ne prihvataju ništa što nije bilo odlikom standardne novoštokavštine. Svaka od normi predstavlja naročiti izbor iz onoga što je nudio i bivši, nadnacionalni standardni jezik. Povrh zajedničkih razvojnih puteva, tri norme pokazuju i različite tendencije (u hrvatskoj je normi naglašenija disjunktivna tendencija negoli u srpskoj i, poglavito, u bosanskoj normi). Možemo očekivati da će norme bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika i ubuduće zadržati i snažiti ispoljene tendencije.

Senahid Halilović (Sarajevo)

Morphological norm of Bosnian, Croatian and Serbian languages: particularities and tendencies

The grammatical norm of the Bosnian, Croatian and Serbian languages norms show visible mutual differences; however, these differences are crucial only for the symbolic, and not for the communicational function of language. Their origins are in their twofold and threefold options that are offered by the common language as dia-system. Also, it is evident that none of the three comparable norms goes beyond the previously applied norm; the norms of the Bosnian, Croatian and Serbian language, respectively, do not accept anything that was not the feature of standard novoštokavština. Each of these norms represents a special selection from what was also offered by the previous, supranational standard language. Beyond the common development, the three norms show also different tendencies (in the Croatian norm we see a more emphatic disjunctive tendency than in the Serbian, and to a great extent in the Bosnian norm). We can expect the norms of the Bosnian, Croatian, and Serbian languages to maintain and further strengthen these already evident tendencies.

Senahid Halilović
Filozofski fakultet Sarajevo
Bosna i Hercegovina

VI.

Sintaksa

Syntax

Edina Špago-Ćumurija (Mostar)

Bosnian or Croatian?

Sintaksičke razlike u kursevima bosanskog i hrvatskog jezika za strance

U posljednje vrijeme je porastao interes za učenje jezika koji se govori u Bosni i Hercegovini zbog povećane prisutnosti stranaca u ovoj državi, koji dolaze poslovno, turistički ili iz drugih razloga. Mnogo je online materijala sa informacijama o jezičkim varijantama/jezicima u Bosni i Hercegovini, a oni su i najdostupniji svakome ko poželi ili treba naučiti jezik koji se govori u BiH. U ovom radu analizirani su materijali o bosanskom i hrvatskom jeziku koji se mogu naći na internetu, uzimajući u obzir uglavnom sintaksičke, ali i neke leksičke razlike, u pokušaju da se oslika lingvistički profil Bosne i Hercegovine onako kako ga vidi prosječan Evropljanin čitajući dostupne online kurseve za strance.

Jezik u Bosni i Hercegovini se prezentira na internetu, što je i najbrži način za jednog stanovnika iz Evrope ili svijeta da dođe do podataka o našem jeziku/jezicima/jezičnim varijantama. U ovom radu analizirani su internetski izvori o bosanskom i hrvatskom jeziku. Lako je opravdati ovakav odabir materijala za istraživanje. Ako se postavi pitanje od kada počinje zainteresovanost, odgovor se ne odnosi na posljednjih desetak godina, već i više, a definitivno će biti još jačeg interesa, s obzirom na činjenicu da je u nedavnoj historiji politička situacija osigurala prisustvo većeg broja stranaca u državi, uz već postojeći interes ljudi koji dolaze poslovno, turistički, radi obrazovanja itd.

Stranci koji žive u BiH, zbunjeni jezičnom/političkom/jezičkom ispolitiziranom situacijom, koriste najčešće jezik okoline u kojoj su se zatekli, pri čemu se dešava da, naprimjer, službena glasnogovornica OHR-a kaže na televiziji: *Ono, ko ne vrati stan na vrijeme, ono, pravo će se zeznuti* (Vajzović 2001).

Takav kompleksan kontekst unutar BiH postaje manje komplikovan ako se udaljimo i sagledamo situaciju realnije, iz perspektive prosječnog Evropljanina koji želi saznati nešto o jeziku koji se govori u BiH.

Ovaj rad se bavi odnosom između bosanskog i hrvatskog jezika onako kako su predstavljeni na internetskim stranicama za strance koji žele učiti jezik koji se govori u Bosni i Hercegovini. Odabrane su bosanska i hrvatska varijanta u BiH iz nekoliko razloga. Iz prethodnih vlastitih ispitivanja, uočeno je mnogo manje podudaranja između bosanske i hrvatske varijante nego između bosanske i srpske varijante jezika koji se govori u Bosni i Hercegovini, te će biti zanimljivo eventualno potvrditi prethodne zaključke.

Hrvatski i bosanski jezik su počeli svoj ubrzaniji razvoj u nedavnoj historiji, jer su promjenom političkog konteksta ova dva jezika mogla izaći iz okrilja srpskohrvatskog jezika bivše Jugoslavije¹, s obzirom na to da su i hrvatski i bosanski, po mišljenju mnogih lingvista, doživjeli ubrzaniji samostalni razvoj u nedavnoj historiji, kada se u novim državama otvorilo i jezično pitanje (iako je taj razvoj, naravno, tekao i postojao i odranije, ali ne ovako vidljivo i otvoreno).

Pomoću internetskog pretraživača Google pregledani su svi online izvori koji nude informacije i direktne lekcije iz bosanskog i hrvatskog jezika. Obradeno je oko dvadeset stranica sa lekcijama i informacijama o bosanskom i hrvatskom jeziku.² Pri odabiru se vodilo računa o tome da je riječ o materijalima koji podučavaju jezik/e koji se govore u geografskom okviru Bosne i Hercegovine, pa tako nisu obrađivane stranice koje pišu samo o hrvatskom jeziku onako kako se koristi isključivo u Republici Hrvatskoj. Također, razmotreno je približno jednako primjera za bosanski i za hrvatski. Bilo je moguće povući paralelu jer se u ovakvim kursevima uglavnom obrađuju iste teme, a to su situacije u kojima se stranac može naći u bilo kojoj državi, poput putovanja, boravka u restoranu, hotelu, kod liječnika, u policijskoj stanici itd. Ukupno je analizirano oko 400 pojedinačnih primjera za oba jezika, sa naglaskom na upotrebu infinitiva, konstrukciju upitne rečenice, formu futura, te rod i broj imenica. Tokom analize bilježeni su i zanimljivi primjeri. Oni su analizirani integralno, odnosno svi primjeri za bosanski jezik sa svih obrađenih stranica te isto tako za hrvatski. Cilj rada je uočiti nivo razlika u spomenutim gramatičkim kategorijama onako kako su predstavljene strancu u danas najdostupnijim, online izvorima, te u dvije knjige novijeg datuma. To je nova, još neobjavljena knjiga profesora Midhata Riđanovića o bosanskom jeziku za strance, te knjiga „Colloquial Croatian and Serbian“ autorice Celie Hawkesworth iz 2002. godine.

¹ Hrvati su „[...] napokon dočekali da svoj jezik nominiraju samo svojim nacionalnim imenom, [...] a Bošnjaci slično imaju svoj jezik, bosanski. [...] Nakon dokidanja zajedničkoga sh/hs jezika započinju zasebni procesi standardizacije..osamostaljenih jezika“ (Vajzović 2001). „U novostvorenim državama [...] u psihološkom i psiholingvističkom smislu uspostavljen je novi odnos prema vlastitom jeziku [...] nakon raspada Jugoslavije odnosi među idiomima u javnoj komunikaciji počeli su se uspostavljati na novim temeljima. [...] Pojedine jezične politike – prije svega hrvatska, a zatim bošnjačka, uložile su trud u planiranje korpusa i stvaranje razmaka među standardnim idiomima“ (Škiljan 2001). „Oponiranje prethodnoj dominaciji naziva srpski jezik u BiH“ [...] (Stančić 2001). „Od početka stvaranja zajedničkih država, nakon Prvog svjetskog rata, do proklamiranja posebnih nacionalnih jezika, srpskohrvatski je [...] bivao dirigiran u BiH pretežno iz Beograda kao jugoslavenske metropole“ (Jurić-Kappel 2001) itd.

² Popis linkova naveden je na kraju rada.

Osim obrade navedenih materijala, urađena je i anketa koja je elektronski distribuirana i koju je popunilo 56 ispitanika, u kojoj su bila postavljena pitanja o upotrebi navedenih gramatičkih kategorija i nekih leksičkih jedinica koje će biti navedene kasnije u tekstu. Ispitanici su uglavnom, ali ne isključivo, studenti, svi iz Bosne i Hercegovine, sa većinskim prebivalištem ili mjestom rođenja u Mostaru (72% s prebivalištem, a 64% s mjestom rođenja), te po nekoliko iz Sarajeva, Bugojna, Gornjeg i Donjeg Vakufa, Banje Luke, Jajca, Gračanice, Stoca, Prozora, Konjica i Čapljine.

Kad je u pitanju hrvatski jezik, općenito se može reći da postoji veća dosljednost u korištenju predstavljenih kategorija.

Jedna od gramatičkih osobitosti hrvatskog jezika je upotreba infinitiva umjesto konstrukcije s veznikom *da* u rečenicama poput *Morate **popuniti** ovaj formular* vs. *Morate **da popunite** ovaj formular*.

U materijalu koji se nudi na stranicama o hrvatskom jeziku može se uočiti potpuno dosljedna upotreba infinitiva, kao u primjerima: *I can't afford it.* – *Ne mogu si to **priušiti*** ili *I want to check out.* – *Želim se **odjaviti***. Nije pronađen nijedan primjer upotrebe *da* + prezent.

Kad je riječ o izvorima o bosanskom jeziku, u svim pregledanim mogu se naći brojni primjeri upotrebe infinitiva poslije glagola *željeti*, *moći*, *početi* jednako kao u hrvatskom jeziku, poput: *You must complete a form.* – *Morate **popuniti** ovaj formular.*; *I want to check out.* – *Želim se **odjaviti**.*; *Can I stay over?* – *Mogu li **ostati** kod tebe večeras?*; *It has started to rain.* – *Kiša je počela **padati**.*; ali i primjera sa konstrukcijom veznik *da* + glagol, kao u primjerima: *I haven't got anything to say.* – *Ja nemam ništa **da kažem**.*; ili *I want to rent a car.* – *Želim **da iznajmim** auto.*

Pri tome, varijacije se javljaju i u pojedinim jednakim rečeničnim konstrukcijama, pa je tako već navedeno *Želim se **odjaviti***, ali i *Želim **da iznajmim** auto.* (preuzeto iz istog izvora).

Može se reći da je dosljedna varijantnost u upotrebi u obrađenim materijalima. Anketa je pokazala da je 53% ispitanika navelo konstrukciju sa infinitivom, kao u hrvatskoj varijanti, a ostatak, koji čini otprilike polovicu, odlučio se za varijantu sa *da* + prezent. Time se može zaključiti da je stvarna upotreba ove gramatičke kategorije realistično odslikana u analiziranim materijalima.

Način pravljenja upitne rečenice je različit u dva jezika utoliko što se u hrvatskoj varijanti na svim dostupnim internetskim izvorima uglavnom koristi konstrukcija pitanja koja ne uključuje upitnu riječcu *da* (npr. *Do you understand Croatian?* – *Razumijete li hrvatski?*; *Can you swim?* – *Znate li **plivati**?*; *Can you play football?* – *Znate li **igrati** nogomet?*; ili *Can I use your phone?* – *Mogu li se **poslužiti** telefonom?*; *Can you show me on the map?* – *Može-*

te li mi **pokazati** na zemljovidu?; *Can you change money for me?* – *Možete li mi **razmijeniti** novac?*).

Ipak, na jednoj stranici je pronađena upotreba pitanja sa upitnom riječom *da*, sa više primjera poput:

Excuse me, is this seat free? – **Da li** je ovo mjesto slobodno?

Are you on holiday or on business? – **Da li** idete na odmor ili poslovno?

Is Split the next stop? – **Da li** je Split slijedeća stanica?³ Međutim, riječ je o samo jednoj stranici.

Dvojaka upotreba pitanja u hrvatskoj varijanti može se objasniti činjenicom da normativni status pitanja sa *da li* nije do kraja razjašnjen. Kako navode Hudeček i Vukojević, skupina *da li* se u principu zamjenjuje riječom *je li* u hrvatskom standardnom jeziku, ali su dopuštena tri slučaja kada se može ostaviti *da li*, poput upotrebe u funkciji vezničke skupine u uvođenju zavisnosložene rečenice, u indirektnim pitanjima, te tzv. pitanjima preko potvrde (Hudeček, Vukojević, 2007: 224). Pri tome, ovo dvoje autora, nakon analize postojećih normi u vezi sa skupinom *da li*, donosi zaključke u prilog češćoj upotrebi pitanja sa upitnom riječom *je li*, a primjere pitanja sa *da li* povezuju sa razgovornim funkcionalnim stilom (Hudeček, Vukojević: 2007: 223). Primjeri pronađeni u obrađenom korpusu govore u prilog stavu da je u hrvatskom jeziku češća upotreba pitanja sa riječom *li*.

U svim materijalima na bosanskom jeziku ponuđena su različita rješenja, pri čemu se može zaključiti da postoji tendencija ka korištenju oblika pitanja bez riječice *da* (*Can I get insurance?* – **Mogu li** dobiti osiguranje?; *Can I look at the menu, please?* – **Mogu li** pogledati meni/jelovnik?; *Can I look in the kitchen?* – **Mogu li** pogledati kuhinju?; *Is there a house specialty?* – **Imate li** specijalitet kuće?; *Is there a local specialty?* – **Imate li** lokalni specijalitet?; *Is there a lost property office?* – **Je li** ured za izgubljene stvari ovdje?). U cjelokupnom materijalu može se zaključiti da je u upitnim konstrukcijama u bosanskom jeziku upotreba infinitiva mnogo dosljednija (u odnosu na izjavne rečenice), kao u primjerima: *Mogu li se **poslužiti** telefonom?*, *Možete li mi **razmijeniti** novac?*; *Mogu li **ostati** kod tebe večeras?* sa jednim izuzetkom *May I introduce myself?* – *Mogu li **da se predstavim?***

Anketa je potvrdila ovu tendenciju, jer je 76% ispitanika navelo pitanje sa infinitivom kao prevladavajuće u njihovom govoru i pisanju.

Tamo gdje se koristi pitanje koje počinje sa *da li*, pronađene su paralelne upotrebe unutar jednog izvora, npr. *Do you have this in my size?* – **Da li imate ovo u mojoj veličini?**, ali poslije toga *Is there a house specialty?* – **Ima-**

³ <http://www.visit-croatia.co.uk/croatianfortravellers.htm>

te li specijalitet kuće? i *Is there a local specialty?* – **Imate li lokalni specijalitet?** (iz istog internetskog izvora). A u dva različita izvora nađena su dva rješenja za englesko pitanje *Do you Speak English?*, na jednom kao *Govorite li engleski?* a na drugom *Da li govorite Engleski?* (sa velikim slovom, neprimjereno bosanskom pravopisu).

Samo na jednom izvoru (blog na kojem se kao jedan unos javlja kratka informacija o knjizi o bosanskom jeziku u Engleskoj koju je autor bloga pročitao), dva pitanja su napravljena sa konstrukcijom sa *da*, a jedno bez: *Do you like this?* – **Da li ti se to sviđa;** *Do you want a massage?* – **Hoćeš masažu?**; *Do you want to come inside for a while?* – **Da li želiš ući na kratko?**

Dosljedno razlikovanje se može prepoznati u primjerima za futur. U hrvatskom materijalu se uvijek koristi futur sa odvojeno napisanim pomoćnim glagolom *htjeti*, npr.: *OK, I'll take it.* – *U redu, uzet ću je.*; *I'll call the police.* – **Zvat ću policiju;** ili *When I make a million dollars, I will buy a yacht.* – *Kad budem zaradio milion dolara, kupit ću jahtu.* (na ovoj stranici je ovaj primjer dat uz objašnjenje da je upravo upotreba odvojeno napisanog pomoćnog glagola *htjeti* osobitost hrvatskog jezika nasuprot srpskom; bosanski se ne spominje.⁴)

U materijalima za bosanski se, s druge strane, dosljedno koriste oblici u kojima se pomoćni glagol *htjeti* piše zajedno: *Ok, I'll take it.* – *U redu, uzeću je.*; *I'll call the police.* – **Zvaću policiju.**; ili *I will go to the Alps.* – **Putovaću do Alpa.** Ni u jednom materijalu za bosanski jezik nije pronađena upotreba futura sa odvojeno napisanim pomoćnim glagolom. Međutim, anketa je pokazala da 44% ispitanika koristi ovaj oblik.

Brojevi su jednako napisani u obje varijante osim na stranici *101 language*, gdje su razlike u pisanju stotica (*dvjesto* vs. *dvjesta*), te u pisanju šest stotina, u hrvatskom kao *šesto*, a u bosanskom kao *šeststo*. *Thousand* je napisano kao *tisuću*, a u bosanskom *hiljada*.

S druge strane, kao ekvivalent engleskom *Thank you very much* na bosanskom se može naći *Hvala lijepo*, gdje je *lijepo* prilog, a na hrvatskom *Hvala lijepa* sa *lijepa* u obliku pridjeva u ženskom rodu, ali ta upotreba nije zabilježena kao dosljedna.

Razlika se dosljedno javlja i u rodu imenica za boje pa su tako u hrvatskom one muškog roda, dok su u bosanskom ženskog roda (npr. *black* je

⁴ <http://www2.bc.edu/~niebuhro/crogrammar.htm>.

crn vs. *crna*).⁵ Zanimljivo je da nije pronađen nijedan primjer u kome bi ime boje bilo u srednjem rodu.

Kad je u pitanju množina, pronađeni su i primjeri poput imenice *opeka* – u bosanskom u jednini, kao nebrojiva, a u hrvatskom kao brojiva: *Hajde da pravimo opeku i da je pečemo u ognju!* na bosanskom jeziku, te *Hajdemo praviti opeke te ih peći da otvrdnu!* za hrvatski jezik. Međutim, ovo je izoliran slučaj i ne može se smatrati pravilnom pojavom.

Ipak, najzanimljivija zapažanja u ovom istraživanju odnose se na leksiku. Iako je općepoznato da ona daje najveći dio razlika između jezičkih varijanti u Bosni i Hercegovini, u ispitanim materijalima se mogu naći posebno zanimljivi primjeri upotrebe leksike koja očito, po mišljenju autora stranica, nose specifična kulturološka obilježja bosanskog, odnosno hrvatskog jezika. Na stranici „101 language“ može se pročitati da je ekvivalent za neformalni pozdrav na engleskom *Hello*, dakle nešto što se najprije nauči u stranom jeziku, na bosanskom *Zdravo* ili *Merhaba*, a za hrvatski se daje samo *Bok*. Za *Goodbye* je bosansko rješenje *Alahimanet* ili *Zbogom*, a u hrvatskom *Do viđenja* ili *Zbogom*.

Ispitanici provedene ankete nisu prepoznali nijedan od ovih pozdrava kao uobičajene pozdrave u Bosni i Hercegovini. Neki od njih (40% za *Merhaba!* i čak 58% za *Alahimanet!*) primaju ove pozdrave kao postojeće, ali ih povezuju isključivo za ruralna područja i starije ljude koji se tako pozdravljaju unutar religijskih grupa, ali nikako kao svakodnevni pozdrav u institucijama ili urbanim sredinama. Zanimljivo je da je jedan ispitanik iz Sarajeva naveo pozdrav *Merhaba* kao svojstven ne religiji islama nego sarajevskim mahalama gdje se često ljudi, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost pozdravljaju *Merhaba*.

U obrađenim materijalima su pronađeni i primjeri *Excuse me* na bosanskom kao *Izvinite*, a na hrvatskom je to *Oprostite*.

Ipak, ako želite dozvati konobara kao *Excuse me waiter*, na bosanskom ćete reći *Oprostite konobar* (a ne *Izvinite*), a u hrvatskom *Oprostite*.

Također, na istoj stranici se dosljedno pravi razlika između bosanskog i hrvatskog korištenjem glagola *biti* u bosanskom tj. *nalaziti se* u hrvatskom, npr.

Where is the toilet? na bosanskom je *Gdje je WC?* a u hrvatskom *Gdje se nalazi WC?* Tako u primjeru za *Where are there a lot of...?* hrvatski ekvivalent je *Gdje se nalazi mnogo...?*

⁵ Rezultati ranijih vlastitih istraživanja pokazali su da se neke imenice u hrvatskom pišu u muškom rodu, dok su u druge dvije varijante (bosanskoj i srpskoj) ženskog roda (*vrst* vs. *vrsta*, *teritorij* vs. *teritorija*).

Ovi primjeri ne mogu se posmatrati kao dosljedni u upotrebi, nego su odlika pojedinih stranica jer je, očito, presudio lični osjećaj autora.

Na drugim stranicama nema takvog razlikovanja, npr. *Excuse me, (sir/madam), where is X street (square)? – Oprostite, (gospodine/gospođo), gdje je Trg bana Jelačića?*⁶

Ako želite zatražiti da vam očiste sobu, ili na engleskom *Please clean my room*, na bosanskom ćete koristiti imperativ i reći *Molim očistite mi sobu*, a u hrvatskom je rješenje kondicional: *Biste li mogli očistiti moju sobu?*

Osim toga, u većini materijala mogle su se uočiti razlike poput upotrebe zamjenica *iko, ko* u bosanskom naspram *tko, itko* u hrvatskom jeziku: *Da li iko ovdje govori engleski?* – na hrvatskom *Govori li ovdje netko engleski?* te *I don't want it – Neću to* na bosanskom i *Ne želim to* na hrvatskom.

Također je na site-u „101 language“ koji nudi i hrvatski i bosanski jezik (od ukupno četrdeset dva jezika) zanimljivo pogledati odabir ponuđenog materijala. Iako su svi pregledani izvori vrlo uporedivi, jer se uvijek radi o sličnim situacijama (npr. upoznavanje, pozdravljanje, korisni izrazi pri putovanju, u restoranu, na policiji, u kupovini, kod liječnika itd.), na ovoj stranici mogu se uočiti neke specifičnosti kao što je npr. izostavljanje izraza za naručivanje pive ili *još jedne runde pića* u lekcijama za bosanski jezik, koje se nalaze u inače vrlo uporedivom materijalu za hrvatski. U slučaju ovog autora jasno je nepoznavanje govorne i kulturološke situacije u Bosni i Hercegovini.

Neminovno je i da se na većini analiziranih internetskih izvora mogu naći greške, proistekle iz kulturološkog prejudiciranja i generaliziranja ali i one materijalne jezičke. Tako je npr. kod autorice Bajraktarević, *seasons* prevedeno kao *sezona* umjesto *godišnja doba*; rečenica *I can't afford it* je na bosanski prevedena kao *Ne mogu to priuštiti bez povratne zamjenice*, a *Was it marked with your name?* kao *Je li bilo označeno sa vašim imenom?*

Inače, na svim izvorima ima mnogo rečenica i izraza koji zvuče kruto, poput rješenja za rečenicu *What was the weather like during your holiday?* gdje se ponovo iz engleskog prevelo doslovno *Kakvo je vrijeme bilo na vašem odmoru?*

Tako se na stranici čija je autorica Jennifer Wagner, dakle neko kome bosanski/hrvatski nije maternji jezik, javlja izraz za vrijeme *4:15* kao *četvrt poslije četiri*, varijanta koja se sigurno ne može tako često, ako ikako i može čuti u Bosni i Hercegovini. I ovaj primjer je predložen ispitanicima, i 100% njih je odgovorilo da nikada nisu čuli ovu varijantu u Bosni i Hercegovini.

⁶ <http://www.hr/hrvatska/language/put.en.htm> – hrvatski jezik.

Osim čisto jezičkog materijala iz različitih komunikacijskih situacija, na većini izvora daju informacije u smislu objašnjenja historijata i sadašnjeg stanja pojedinog jezika, ali su uvijek uključena i objašnjenja u vezi sa političkom situacijom i ispolitiziranošću jezičkog pitanja na prostoru Balkana. Jedan od zaključaka na svim pregledanim stranicama je da su bosanski i hrvatski, kao i srpski, jezici koji su strukturalno vrlo slični, a ponegdje se navodi da su isti, pa su i u lekcijama prikazane razlike vrlo često isključivo u vokabularu. Pri tome se bosanski ističe velikim brojem turcizama (*ćilim* za *carpet*, *čaršaf* za *beed sheet*⁷), riječi iz kolokvijalnog govora (*studen* za *cold*), a mogu se naći i riječi pomjerenog značenja poput *kisela voda* za *water*, dok je u hrvatskom ostavljeno samo *voda*.⁸ Na ovaj način se javljaju pogrešni prijevodni ekvivalenti tamo gdje bi se mogla odabrati mnogo prirodnija rješenja.

Svaki od pregledanih internetskih izvora ima pojašnjenja *o jeziku*, koja uglavnom uključuju prikaz događaja iz nedavne historije, sa osvrtom na političku dimenziju u jezičkim procesima. Zaključak svih izvora je, kao što je već navedeno, da su strukturalno jezici na Balkanu vrlo slični i da je razlika samo u leksici. Evo nekih od ovih tekstualnih uputa: *There is at present no sole regulatory body which determines correct usage of the Croatian language. – Trenutno ne postoji ni jedno jedino regulatorno tijelo koje propisuje pravilnu upotrebu hrvatskog jezika* (v.p.).⁹

Ili iz istog izvora: *The irony of the Bosnian language is that its speakers are, on the level of colloquial idiom, more linguistically homogenous than either Serbs or Croats, but failed, due to historical reasons, to standardize their language in the crucial 19th century. – Ironija bosanskog jezika je da su njegovi govornici, na nivou govornog jezika, lingvistički homogeniji i od Srba i od Hrvata, ali su propustili, usljed istorijskih razloga, standardizirati svoj jezik tokom ključnog 19. vijeka* (v.p.).

U uvodu knjige „Croatian and Serbian“ Celia Hawkesworth objašnjava da „[...] when they need an umbrella term, they tend to use **naš jezik** or, informally, **naški**. – [...] kad trebaju zajednički naziv, koriste termin **naš jezik**, ili neformalno, **naški** [...]“ (Hawkesworth: 2002: 2).

Slično tome, prof. Riđanović u novoj knjizi varijante koje se koriste u Bosni i Hercegovini zove *podjezicima* (Riđanović: 2009).

Ako se pomjerimo u perspektivu stranog čitaoca zainteresiranog za bosanski i/ili hrvatski jezik, od materijala koje bi pronašao na internetu dobio

⁷ <http://www.ielanguages.com/croatian.html>

⁸ http://wopedia.mobi/en/Differences_between_standardCroatian%2C_Serbian_and_Bosnian?t=4

⁹ http://wopedia.mobi/hr/Hrvatski_jezik

bi već na prvom koraku prilično zbunjujuću poruku, a to je odabir jezičke varijante kojoj će se posvetiti i njenog imenovanja. Ponekad je ta dilema brzo riješena, s obzirom na činjenicu da se često iza naslova koji uključuje dva ili tri naziva, (bosanski, hrvatski i srpski) krije samo jedan materijal, sa istaknutim razlikama tamo gdje postoje, najčešće samo leksičkim. Iz onih izvora koji nude kurseve, tj. lekcije za učenje bosanskog i hrvatskog jezika odvojeno, najveće razlike su opet u leksici, te nekoliko i u gramatici. Osnovni je zaključak tako da su iz ovakve, šire perspektive, razlike među jezičnim varijantama u BiH zanemarive. Odatle očito i potreba da se naglasi na svakoj stranici da su one političke prirode i da su govornici sve tri varijante osjetljivi na naziv jezika.

Ostali zaključci dobiveni obradom online izvora za učenje bosanskog i hrvatskog jezika koji se koriste u Bosni i Hercegovini mogli bi se svesti na slijedeće:

- Pronađene razlike u analiziranim materijalima za većinu posmatranih gramatičkih i leksičkih kategorija često su rezultat uticaja stavova i jezičkog osjećanja pojedinih autora materijala, tako da se različiti autori različito odnose prema dva jezika / dvije varijante.
- Odlika izvora koji predstavljaju oba jezika je formalnost, neprilagođenost i udaljenost od govorne realizacije jezika. Ta čudnost jezika je naglašena umjetnim razlikama izvučenim iz pretpostavljenih različitih kulturoloških konteksta. Ako bi stranac došao u BiH i koristio pozdrav *Merhaba* u značenju *Hello*, na pragmatičkom nivou bi poruka bila pogrešno dekodirana u prosječnoj bh. govornoj zajednici, što su potvrdili i anketirani ispitanici.
- Najčešće se javljaju leksičke razlike u analiziranim internetskim izvorima. Međutim, izgleda da često i tu nisu odabrane one prirodne i stvarne, iz jezičke realnosti, nego vještačke razlike, kao u primjerima gdje je objašnjeno da je bosanska leksema *rabila* a hrvatska *imala* (umjesto obratno), bosanski *ravnica* a hrvatski *dolina*, bosanski *Gospod* a hrvatski *Jahve*, bosanski *odanle* vs. hrvatski *odande* itd.
- Što se tiče gramatičkih razlika, može se reći da je u materijalima na hrvatskom jeziku dosljedna upotreba infinitiva, oblika za futur sa odvojeno napisanim pomoćnim glagolom *htjeti*, upitne konstrukcije bez riječice *da*, te muški rod nekih imenica koje su u bosanskom u ženskom rodu. Može se uočiti vrlo dosljedna upotreba ovih gramatičkih oblika.
- Kad je riječ o bosanskom jeziku, u obrađenom materijalu se mogu naći paralelne upotrebe svih obrađenih likova, osim oblika za futur koji je u svim primjerima korišten sa zajedno napisanim pomoćnim glagolom. Ako se ovaj rezultat uporedi sa stavovima anketiranih ispitanika, dolazi se do zaključka da je omjer odgovora ispitanika i obra-

đenih primjera za bosansku varijantu, prikazan u brojkama otprilike ovakav:

Kategorija	Postotak upotrebe u analiziranom materijalu (za bosanski)	Postotak anketiranih ispitanika koji koristi ovu kategoriju (za bosanski)	Upotreba u hrvatskoj varijanti
Prezent + Infinitiv	50%	53%	100%
Prezent + <i>da</i>	50%	47%	0%
Konstrukcija pitanja sa infinitivom	70%	76%	95%
Konstrukcija pitanja sa <i>da li</i>	30%	34%	5%
Futur sa zajedno napisanim pomoćnim glagolom	95%	56%	0%
Futur sa odvojeno napisanim pomoćnim glagolom	5%	44%	100%

Može se reći da se rezultati dobiveni analizom materijala i anketom 56 ispitanika poklapaju za bosansku varijantu, osim u slučaju futura, koji je pokazao veću raznolikost u upotrebi u obavljenoj anketi. U odnosu na hrvatsku varijantu, najveće razlike su kod futura, gdje se radi o gotovo većinski različitim upotrebama, te kod prezenta s veznikom *da*, koja nije uopšte zabilježena u hrvatskoj varijanti. Bosanska varijanta je najbliža hrvatskoj u upotrebi pitanja sa infinitivom.

- Anketirani ispitanici su dali nekoliko korisnih komentara, iz kojih se vidi da su gotovo svi svjesni procesa standardizacije jezika u BiH (nekoliko ih je komentarisalo da se trude pisati futur sa odvojenim pomoćnim glagolom), da gotovo svi prepoznaju i dopuštaju obje upotrebe kad su pitanju varijante ponuđenih gramatičkih oblika. Ono što je posebno zanimljivo, ti su komentari pokazali da postoji tendencija pomjeranja značenja pri upotrebi određenih gramatičkih likova, u odnosu na njihovu upotrebu u Hrvatskoj, npr. da pitanja koja počinju sa *da li* pripadaju formalnijem načinju izražavanja i pisanja (što je suprotno od ranije pomenutog stava Hudeček, Vukojević 2007, koji ova pitanja povezuju sa razgovornim funkcionalnim stilom); ili da se pozdrav Zbogom! upotrebljava šaljivo ili ljutito, što su naveli ispitanici koja

koriste ili su čuli za ovaj pozdrav. Bilo bi korisno ispitati kreiranja ovakvih novih značenja u daljem istraživanju.

- Ako se postavimo u poziciju stranca koji uči jezik / o jeziku Bosne i Hercegovine, može se zaključiti da su razlike sasvim izvjesno veće u političkoj rascijepjenosti Bosne i Hercegovine koja je nametnula psiholingvističke posebnosti kad je u pitanju jezik u BiH, nego u samim jezičkim varijantama koje se u njoj koriste. S druge strane, ostaje činjenica da jezik predstavljen na internetu nije onaj koji se zaista govori u bh. jezičkoj zajednici te da bismo morali biti svjesni da su, kako kaže i prof. Riđanović, stvarne razlike više u govornim, a manje u pisanim realizacijama jezičnih varijanti u Bosni i Hercegovini (Riđanović: 2009).

Literatura

- Hawkesworth 2002: Hawkesworth, Celia. *Croatian and Serbian, The Complete Course for Beginners*. London – New York: Routledge.
- Riđanović 2009: Riđanović, Midhat. *O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama*. Sarajevo: Zalihica.
- Vajzović 2001: Vajzović, Hanka. Savremena jezička situacija u Bosni i Hercegovini – komunikativna i simbolička funkcija jezika. In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik. S. 79–93.
- Škiljan 2001: Škiljan, Dubravko. Stara jezična prava i nove manjine. In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik. S. 179–190.
- Stančić 2001: Stančić, Ljiljana. Demokratska društva afirmiraju različitost. In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik. S. 213–224.
- Jurić-Kappel 2001: Jurić-Kappel, Jagoda. Neke jezične posebnosti starije bosanske književnosti i njihov udio u standardizacionim procesima. Propuštene mogućnosti? In: *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo: Institut za jezik. S. 137–148.
- Hudeček, Vukojević 2007: Hudeček, Lana; Vukojević, Luka. Da li, je li i li – normativni status i raspodjela. In: *Rasprave*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 33. S. 217–234.

Korpusi

<http://www.bosanski.ba/internet.html>

<http://www.lingvozone.com/Bosnian>, Lingvo Soft Online, Princeton University

<http://www2.bc.edu/~niebuhro/crogrammar.htm> – Serbian – Croatian Grammar Sheet.

<http://www.ielanguages.com/croatian.html> – Bosnian, Croatian and Serbian Tutorial

http://wapedia.mobi/en/Differences_between_standard_Croatian%2C_Serbian_and_Bosnian?t=4 – Differences between standard Bosnian, Croatian and Serbian

<http://home.freeuk.net/iandart/bosni.htm> – Namira Bajraktarević

<http://feelgood.blogger.hr/post/bosanski-za-strance/425044.aspx>

http://au.encyarta.msn.com/encyclopedia_761563040/bosnian_croatian_and_serbian_languages.html – Bosnian, Croatian and Serbian

http://www.bosnia.org.uk/news/news_list.cfm?startrow=11 – Bosnian Institute, England

<http://learn-croatian.com/index.php> – Learn Croatian

<http://www.101languages.net/>

<http://www.omniglot.com/writing/serbo-croat.htm> – Serbian, Croatian and Bosnian

<http://www.hr/hrvatska/language/uctivi.en.htm>

<http://www.visit-croatia.co.uk/croatianfortravellers.htm> – Croatian for Travellers

http://au.encyarta.msn.com/encyclopedia_761563040/bosnian_croatian_and_serbian_languages.html

Svim linkovima je pristupano u prvoj polovini 2009. godine.

Edina Špago-Ćumurija (Mostar)

**Bosnian or Croatian?
Syntactical differences in courses of Bosnian and
Croatian languages for foreigners**

There has been increased interest in learning Bosnian/Croatian/Serbian over past years, due to recent history of the Balkans. There are many sources offering information and materials on the language/s in Bosnia Herzegovina, as well as discussions and forums of new learners, with English as the language for communication. This paper deals with Bosnian and Croatian courses for foreigners, offered on various web sites and in books. Taking into consideration different authors and styles of such materials, various aspects of grammar are analyzed in order to compare Bosnian and Croatian courses. These aspects include mainly syntactic features, such as use of infinitive, numbers, tenses etc. However, lexical differences are taken into consideration too, in order to gain a larger picture on how our language/s is/are linguistically presented to the European learners.

Edina Špago-Ćumurija
Fakultet humanističkih nauka
M. Tita bb
88 104 Mostar
Tel. /Fax.: ++387 36 571 559
Privat:
88104 Mostar
Muje Pašića 69
edina@unmo.ba

Izvori

Izvori

I. Opšti/Opći aspekti

- Alija Isaković** (Sarajevo). BOSANSKI JEZIK. In: *Język wobec przemian kultury*. Pod redakcją Emila Tokarza. Katowice, 1997: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. S. 68–80.
- Dževad Jahić** (Sarajevo). FRAGMENTI O JEZIČKIM ODNOSIMA IZMEĐU BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: Jahić, Dževad. *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*. Sarajevo, 1999: Ljiljan.
- Ibrahim Čedić** (Sarajevo). BOSANSKOHERCEGOVAČKI STANDARDNOJEZIČKI IZRAZ – BOSANSKI JEZIK. In: Mønnesland Svein (odgovorni urednik). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo, 2001: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. S. 69–77.
- Ibrahim Čedić** (Sarajevo). ZAJEDNIČKI STANDARDNI JEZIK BOŠNJAKA, CRNOGORACA, HRVATA I SRBA. In: Radovi Instituta za jezik XVII: Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija. Sarajevo, 2005. Fragment: 152–154.
- Ibrahim Čedić** (Sarajevo). BOSANSKOHERCEGOVAČKI JEZIČKI STANDARD U XX VIJEKU. In: Radovi Instituta za jezik XVII: Standardna novoštokavština i bosanskohercegovačka jezička situacija. Sarajevo, 2005. S. 152–163.
- Mevlida Karadža** (Sarajevo). SOCIOLINGVISTIČKI ASPEKTI JEZIČKE SITUACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI. In: Čedić, Ibrahim (odg. urednik). *Simpozij o bosanskom jeziku*. Sarajevo, 1999: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 10. S. 38–45.
- Ismail Palić** (Sarajevo). MOGUĆNOSTI FUNKCIONIRANJA TRIJU STANDARDNIH JEZIKA (BOSANSKOGA, HRVATSKOGA I SRPSKOGA) U BOSNI I HERCEGOVINI. In: Badurina, Lada; Pranjković, Ivo; Silić, Josip (ur.). *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti*. Zagreb, 2009: Disput. S. 111–123.
- Midhat Ridanović** (Sarajevo). O SPECIFIČNOSTIMA BOSANSKOG U ODNOSU NA SRPSKI, HRVATSKI I CRNOGORSKI JEZIK. In: Ridanović, Midhat. *O bosanskom jeziku, o propadanju Bosne, i ... o vama*. Sarajevo, 2009: Zalihica. S. 31–48.
- Muhamed Šator** (Sarajevo). OD KALLAYEVOG MONOCENTRIZMA DO POLICENTRIČNIH JEZIČKIH STANDARDNA. In: Mønnesland Svein (odgovorni urednik). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo, 2001: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. S. 149–161.

Hanka Vajzović (Sarajevo). SAVREMENA JEZIČKA SITUACIJA – KOMUNIKATIVNA I SIMBOLIČKA FUNKCIJA JEZIKA. In: Mønnesland Svein (odg. urednik). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo, 2001: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. S. 79–93.

Hanka Vajzović (Sarajevo). JEZIK I POLITIKA: KROATIZACIJA JEZIKA NA PROSTORU BOSNE I HERCEGOVINE – AGRESIJA ILI USTAVNO PRAVO? In: Vajzović, Hanka. *Jezik i nacionalni identiteti*. Sarajevo, 2008: Fakultet političkih nauka. S. 187–203.

II. Pravopis

Ibrahim Čedić (Sarajevo). NEKE PRAVOPISNE I FONOLOŠKE RAZLIKE NORMI BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et. al., 2008: LIT. S. 495–504. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Senahid Halilović (Sarajevo). OSOBENOSTI PRAVOPISNE NORME BOSANSKOGA, HRVATSKOG, CRNOGORSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: Književni jezik, 21/1. Sarajevo, 2003: Institut za jezik. S. 32–39.

Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo). PARALELA AKTUELNIH PRAVOPISA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: Mønnesland Svein (odg. urednik). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo, 2001: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. S. 323–338.

III. Leksika. Tvorba riječi

Rašid Durić (Bohum). STILEMATIKA BOŠNJAČKE PROZNE KNJIŽEVNOSTI NA IZABRANOM MODELU. Novi rad.

Nedad Memić (Beč). LEKSIČKI TRANSFER IZ AUSTRIJSKOG NJEMAČKOG U BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 123–136. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Nedad Memić (Beč). O PRENOŠENJU AUSTRIJSKIH I NJEMAČKIH TOPONIMA U BOSANSKI, HRVATSKI I SRPSKI JEZIK: O PROBLEMU EGZONIMA U SAVREMENOM JEZIKU. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 435–448. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Maja Midžić (Graz). LEKSIČKE RAZLIKE U BOSANSKOJ, HRVATSKOJ I SRPSKOJ VERZIJI DEJTONSKOG SPORAZUMA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 229–238. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

Maja Midžić (Graz). NAJFREKVENTNIJI LEKSEMI U DEJTONSKOM SPORAZUMU In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 448–458. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Amela Šehović (Sarajevo). MOCIONI SUFIKSI U BOSANSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM JEZIKU (U NOMINA AGENTIS ET PROFESSIONIS). Novi rad.

Edina Špago-Ćumurija (Mostar). ENGLISKI U TROUGLU BOSANSKOG/HRVATSKOG/SRPSKOG JEZIKA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik – Wortbildung – Phraseologie*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 253–262. [Slawische Sprachkorrelationen 2]

IV. Fonetika. Fonologija. Prozodija

Naila Hebib-Valjevac (Sarajevo). AKCENATSKE SLIČNOSTI I RAZLIKE IZMEĐU BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA S POSEBNIM OSVRTOM NA JEZIK U BiH. Novi rad.

Naila Hebib-Valjevac (Sarajevo). BOSANSKI STANDARDNI JEZIK I NJEGOVA PROZODIJSKA NORMA. In: *Bosanski – Hrvatski – Srpski / Bosnisch – Kroatisch – Serbisch. Aktuelle pitanja jezika Bošnjaka, Hrvata, Srba i Crnogoraca*. Wiener slawistischer Almanach. Sonderband 57. Wien, 2003. 303–323.

Alen Kalajdžija (Sarajevo). NEDOSLJEDNOST PRENOŠENJA SILAZNIH NAGLASAKA NA PROKLITIKE U MORFOLOŠKIM I LEKSIČKIM KATEGORIJAMA. Novi rad.

Naila Hebib-Valjevac (Sarajevo). FONOLOŠKA FUNKCIJA PROZODEMA U BOSANSKOM, HRVATSKOM I SRPSKOM STANDARDNOM JEZIKU. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et. al., 2008: LIT. S. 364–384. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

Maja Midžić (Graz). FONETSKE RAZLIKE U BOSANSKOJ, HRVATSKOJ I SRPSKOJ VERZIJI DEJTONSKOG SPORAZUMA. In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen*. Münster et. al., 2008: LIT. S. 217–226. [Slawische Sprachkorrelationen 1]

V. Morfologija

Senahid Halilović (Sarajevo). MORFOLOŠKA NORMA BOSANSKOG, HRVATSKOG I SRPSKOG JEZIKA. In: . In: Mønnesland Svein (odg. urednik). *Jezik i demokratizacija*. Sarajevo, 2001: Institut za jezik. Posebna izdanja. Knjiga 12. 307–318.

VI. Sintaksa – Syntax

Edina Špago-Ćumurija (Mostar). BOSNIAN OR CROATIAN? SINTAKSIČKE RAZLIKE U KURSEVIMA BOSANSKOG I HRVATSKOG JEZIKA ZA STRANCE In: Tošović, Branko (Hg.). *Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Grammatik*. Münster et. al., 2009: LIT. S. 375–387. [Slawische Sprachkorrelationen 3]

Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz)

Die bosniakische Sichtweise des Verhältnisses zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen

Bei diesem Sammelband handelt es sich um eines der Ergebnisse des am Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz (Österreich) durchgeführten Projektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz 2006–2010, Projekt-nummer: P-19158-G03) unter der Leitung von Branko Tošović, das seine Finanzierung seitens des Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung (FWF) in Wien erfährt. Das vorliegende Buch beinhaltet sämtliche Arbeiten bosniakischer Linguistinnen und Linguisten, die in drei Sammelbänden aus den Jahren von 2006 bis 2009 abgedruckt wurden. Dazu kommen zusätzliche – bereits vorhanden gewesene oder neu verfasste – Aufsätze von Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftlern, die sich an einer Veröffentlichung ihrer Beiträge in dieser Publikation interessiert gezeigt haben.

Auf diese Weise enthält der vorliegende Sammelband zum wechselseitigen Verhältnis zwischen der bosnischen, kroatischen und serbischen Sprache 28 Aufsätze von 17 Autorinnen und Autoren, die entsprechend folgenden thematischen Kapiteln bzw. linguistischen Disziplinen gegliedert wurden: I. Allgemeine Aspekte; II. Rechtschreibung; III. Lexik. Wortbildung; IV. Phonetik. Phonologie. Prosodie; V. Morphologie und VI. Syntax. Am umfangreichsten ist dabei das Kapitel über die allgemeinen Unterschiede bzw. das allgemeine Verhältnis zwischen den Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch ausgefallen, das sich aus elf Beiträgen zusammensetzt. Diese stammen durchgehend von in Sarajevo lebenden und arbeitenden Autorinnen und Autoren, die sich in ihren Aufsätzen vorrangig der sprachlichen Situation in ihrer Heimat Bosnien und Herzegowina annahmen. Der Bogen spannt sich dabei in thematischer Hinsicht von den ersten Definitionen des Begriffs der bosnischen Sprache als Nachfolgerin des bosnisch-herzegowinischen standardsprachlichen Ausdrucks im 20. Jahrhundert (Alija Isaković, Ibrahim Čedić und Muhamed Šator) über Analysen der gegenwärtigen (wohl weltweit einzigartigen) soziolinguistischen Situation im Lande (Ibrahim Čedić, Mevlida Karadža, Ismail Palić, Midhat Ridanović) bis hin zu aktuellen Tendenzen der Sprachentwicklungen, die in den letzten Jahren vermehrt angetroffen werden können (Hanka Vajzović). Mehrere Themen berühren die von Dževad Jahić verfassten „Fragmenti o jezičkim odnosima između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Fragmente über die sprachlichen Beziehungen zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen“, die ein Fragenkonvolut über die bosnische Sprache und ihre Rolle in Bezug auf das Kroatische und Serbische beinhalten. Im Hinblick auf die Herausbildung der zu Beginn der 1990er Jahre proklamierten bosnischen Sprache kommt etwa Ibrahim Čedić in seinem Beitrag „Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik – Der bosnisch-herzegowinische standard-

sprachliche Ausdruck – die bosnische Sprache“ zur Schlussfolgerung, dass diese das direkte Erbe des einstmaligen bosnisch-herzegowinischen standard-sprachlichen Ausdrucks angetreten habe, ohne dass es dabei zu größeren Eingriffen bzw. Reformen gekommen wäre. In diesem Lichte sind auch die Arbeiten „Bosanskohercegovački jezički standard u XX vijeku – Der bosnisch-herzegowinische Sprachstandard im 20. Jahrhundert“ und „Zajednički standardni jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba – Eine gemeinsame Standardsprache von BosniakInnen, MontenegrinerInnen, KroatInnen und Serbinnen“ (beide Ibrahim Čedić) zu sehen, die die Entwicklung des Bosnischen als logische Folge und historischen (wenn auch mit Verzögerung eingetretenen) Ausgleich in Bezug auf die bereits früher erfolgte Standardisierung der kroatischen und serbischen Sprache deuten. Noch expliziter wurde diese These der Gleichberechtigung des Bosnischen bereits in den 1990er Jahren von Alija Isaković in seinem Kurzbeitrag „Bosanski jezik – Die bosnische Sprache“ vertreten, in dem er, in durchaus angemessener und korrekter Deutung der Zukunft, auch die Entstehung einer eigenen montenegrinischen Sprache als möglich erachtet. Muhamed Šator begibt sich in seiner Arbeit „Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda – Von Kalláys Monozentrismus zu den polyzentrischen Sprachenstandards“ am weitesten in die Vergangenheit und analysiert Versuche des österreichisch-ungarischen Gouverneurs in Bosnien und Herzegowina, Benjámín von Kállay, die Sprachenfrage im Sinne einer Stärkung der bosniakisch-muslimischen Identität zu lösen.

Eine Bestandaufnahme der gegenwärtigen Lage wird von Mevlida Karadža „Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini – Soziolinguistische Aspekte der Sprachensituation in Bosnien und Herzegowina“, Ismail Palić „Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini – Die Möglichkeit des Funktionierens von drei Standardsprachen (Bosnisch, Kroatisch, Serbisch) in Bosnien und Herzegowina“ und Hanka Vajzović „Savremena jezička situacija – komunikativna i simbolička funkcija jezika – Die gegenwärtige Sprachensituation – die kommunikative und symbolische Funktion der Sprache“ vorgenommen, die ich ihren Beiträgen soziolinguistische Aspekte der Koexistenz dreier in höchstem Grade ähnlicher und primär durch nationale Zugehörigkeit definierter Sprachen beleuchten. Im Mittelpunkt stehen dabei konkrete Beispiele des alltäglichen Zusammenlebens von Trägerinnen und Trägern nominell verschiedener Sprachen, zwischen denen ein Grad absoluter Verständlichkeit besteht. Weiters werden in diesen Arbeiten diverse juristisch-normative Regelungen über den Status der drei in Bosnien und Herzegowina beheimateten Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch in den beiden Entitäten des Landes (Föderation Bosnien und Herzegowina und Republika Srpska) aufgezeigt. Ebenfalls auf teils rechtliche Wege begibt sich in diesem Kapitel abschließend Hanka Vajzović, die in ihrem Aufsatz „Jezik i politika: kroatizacija jezika na prostoru Bosne i Hercegovine – agresija ili ustavno pravo? – Sprache und Politik: Kroatisierung der Sprache auf dem Staatsgebiet von Bosnien und Herzegowina –

Aggression oder verfassungsmäßiges Recht?“ den in den letzten Jahren in Bosnien und Herzegowina zu beobachtenden Prozess einer zunehmenden Kroatisierung der bosnischen Sprache im öffentlichen Raum untersucht.

Das zweite Kapitel vorliegender Publikation widmet sich der in Zeiten des Entstehens neuer Sprachen und Glottonyme stets aktuellen Frage der Orthographie. Als AutorInnen fungieren in diesem Themenblock Ibrahim Ćedić („Neke pravopisne i fonološke razlike normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Einige orthographische und phonologische Unterschiede in den Normen des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen“), Senahid Halilović („Osobnosti pravopisne norme bosanskoga, hrvatskog, crnogorskog i srpskog jezika – Die Besonderheiten der orthographischen Normen der bosnischen, kroatischen, serbischen und montenegrinischen Sprache“) und Hasnija Muratagić-Tuna („Paralela aktuelnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Parallelen der gegenwärtigen Rechtschreibungen des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen“). Während Ibrahim Ćedić und Hasnija Muratagić-Tuna einen synchronen Vergleich der aktuellen orthographischen Lösungen in den drei Sprachen vornehmen und als historisches Referenzmaß die gemeinsame serbokroatische bzw. kroatoserbische Rechtschreibung aus dem Jahre 1960 heranziehen, unternimmt Senahid Halilović – Verfasser der ersten und bis dato einzigen bosnischen Rechtschreibung aus den frühen 1990er Jahren – einen Rückblick bis in das 19. Jahrhundert, von dem ausgehend er gegenwärtige Lösungen in den einzelnen Sprachen einer Analyse unterzieht. In allen drei Arbeiten liegt der Schwerpunkt auf der Darstellung unterschiedlicher Normierungsweisen, die in den momentan gültigen Rechtschreibwerken des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen angeboten werden.

Das mit dem Titel „Leksika. Tvorba riječi – Lexik. Wortbildung“ versehene Kapitel umfasst acht Beiträge von fünf Autorinnen und Autoren, die mehrheitlich bereits in den Publikation im Rahmen des Projektes „Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen“ (Graz, 2006–2010) abgedruckt wurden. Nedžad Memić („Leksički transfer iz austrijskog njemačkog u bosanski, hrvatski i srpski jezik – Lexikalischer Transfer aus dem österreichischen Deutsch ins Bosnische, Kroatische und Serbische“, „O prenošenju austrijskih i njemačkih toponima u bosanski, hrvatski i srpski jezik: o problemu egzonomima u savremenom jeziku – Zur Übernahme deutschsprachiger Toponyme ins Bosnische, Kroatische und Serbische: das Problem der Exonyme in der Gegenwartssprache“) legt seinen Fokus dabei auf den Transfer bzw. die Übernahme von Lexemen aus der in Deutschland und Österreich gesprochenen deutschen Sprache in die drei Nachfolgesprachen des einstmaligen Serbokroatischen. Dabei demonstriert er unterschiedliche Adaptionspraktiken auf den Ebenen der Phonologie, Morphologie und der Lexik, wobei im Rahmen Letztgenannter der Übernahmeprozess bei Toponymen am ausführlichsten behandelt wird. Im Mittelpunkt der Untersuchungen von Maja Midžić steht ein für den Staat Bosnien und Herzegowina wesentliches und häu-

fig auch umstrittenes Dokument, das den Aufbau der staatlichen Gliederung regelt. Es ist dies der aus dem Englischen ins Bosnische, Kroatische und Serbische übersetzte Vertrag von Dayton aus dem Jahre 1995, der als seinerzeit Frieden stiftendes Regelwerk hinsichtlich seiner Lexik untersucht wurde („Leksičke razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Lexikalische Unterschiede in der bosnischen, kroatischen und serbischen Version des Vertrages von Dayton“, Najfrekventniji leksemi u Dejtonskom sporazumu – Die häufigsten Lexeme im Vertrag von Dayton“). Angesichts der auf Englisch vorliegenden Originalversion dieses Dokumentes sind die dabei angetroffenen Unterschiede zwischen den einzelnen sprachlichen Versionen vor allem auch im Hinblick auf translatorische Aspekte wie etwa individuelle Übersetzungswahl zu betrachten. Die englische Sprache steht auch im Zentrum der Untersuchung von Edina Špago-Ćumurija („Engleski u trouglu bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika – English in the triangle between Bosnian, Croatian and Serbian“), die in ihrem der Lexik gewidmeten Beitrag ebenfalls Probleme bei der Adaption von in englischer Sprache verfassten administrativen Schriftstücken aufzeigt. Amela Šehović begibt sich schließlich auf die Ebene der Wortbildung („Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis) – Movierungssuffixe im Bosnischen, Kroatischen und Serbischen (bei Nomina agentis und Nomina professionis“)) und erhebt Unterschiede bei der in letzter Zeit zusehends aktueller gewordenen Frage der Movierung zur Bildung meist weiblicher Formen der substantivischen Klassen Nomina agentis und Nomina professionis.

Im Rahmen des Kapitels zu Phonetik, Phonologie und Prosodie liegt der Schwerpunkt einerseits auf Fragen der Akzentologie bzw. Prosodie (Naila Valjevac: „Akcentatske sličnosti i razlike između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika s posebnim osvrtom na jezik u BiH – Akzentuelle Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen unter besonderer Beachtung der Sprache in Bosnien und Herzegowina“, Bosanski standardni jezik i njegova prozodijska norma – Die bosnische Standardsprache und ihre prosodische Norm“; Alen Kalajdžija: „Nedosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike u morfološkim i leksičkim kategorijama – Die Inkonsequenz beim Übertragen fallender Akzente auf Proklitika in morphologischen und lexikalischen Kategorien“) und andererseits auf der Ebene von Phonetik und Phonologie (Naila Valjevac: „Fonološka funkcija prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku – Die phonologische Funktion von Prosodemen in der bosnischen, kroatischen und serbischen Standardsprache“; Maja Midžić: „Fonetske razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Phonetische Unterschiede zwischen der bosnischen, kroatischen und serbischen Version des Vertrages von Dayton“). Gerade die Frage der Akzentproblematik erweist sich innerhalb der Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch als in höchstem Maße interessant, zumal diese Sprachen aus dem Serbokroatischen bzw. Kroatoserbischen ein überaus komplexes Akzentsystem ererbten. Die Erhaltung desselben und der (in den Sprachen un-

terschiedliche) Grad an anzutreffenden Abweichungen von der prosodischen Norm stehen im Mittelpunkt der Arbeiten von Naila Valjevac und Alen Kalajđija. Maja Midžić verweist in ihrer ebenfalls mithilfe des Vertrages von Dayton verfassten Arbeit auf frequentiell unterschiedliche Realisationen einzelner Phoneme.

Die im Vergleich zu den bisherigen Themenblöcken weniger umfangreichen Kapitel zu Morphologie und Syntax können wohl durchaus als bezeichnend dafür angesehen werden, dass gerade in Bezug auf Studien zum Verhältnis zwischen (sehr) nahe verwandten Sprachen Untersuchungen allgemeiner (und meist soziolinguistischer) und lexikalischer Natur bevorzugt als Thema gewählt werden. Auf Basis einiger Grammatiken des Bosnischen, Kroatischen und Serbischen und nach Wortarten gegliedert illustriert Senahid Halić („Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Die morphologische Norm der bosnischen, kroatischen und serbischen Sprachen“) die wesentlichsten Unterschiede zwischen den drei untersuchten Sprachen, denen in vielen Fällen jedoch keine differenzierende Funktion zu kommen muss. Sie können als mehr oder weniger häufigere Varianten angesehen werden, die in unterschiedlichem Ausmaße in den Sprachen forciert werden. Im Sinne dieser für das Verhältnis zwischen dem Bosnischen, Kroatischen und Serbischen elementaren Feststellung der Relativität bzw. Nichtabsolutheit sei auch auf das abschließende Kapitel der Syntax verwiesen, in dem Edina Špago-Ćumurija („Bosnian or Croatian? Sintaksičke razlike u kursevima bosanskog i hrvatskog jezika za strance – Bosanski ili hrvatski? Syntactical differences in courses of Bosnian and Croatian languages for foreigners“) abermals erkennen lässt, dass syntaktische Abweichungen in den meisten Fällen nicht als tatsächliche Unterschiede interpretiert werden müssen.

Zum Abschluss sei festgehalten, dass mit dieser Publikation ein erster Versuch unternommen wurde, das Verhältnis zwischen den Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch (denen sich mittlerweile auch das Montenegrinische angeschlossen hat) durch die Beiträge namhafter Linguistinnen und Linguisten bosniakischer Volkszugehörigkeit individuell und sachlich darzustellen. In den insgesamt 28 Beiträgen ergehen an konkretem Material (Texte unterschiedlicher Stile und Provenienz, Sprachkorpora) erarbeitete Darstellungen zu einem der in sprachlicher Hinsicht wohl komplexesten Fälle eines Verhältnis zwischen sehr nahe verwandten Sprachen – der Koexistenz der Sprachen Bosnisch, Kroatisch und Serbisch (und nunmehr auch Montenegrinisch).

Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz)

The Bosniak View of the Interrelationship of Bosnian, Croatian and Serbian

This anthology contains the results of the project “The Differences between Bosnian/Bosniak, Croatian and Serbian” (Graz, 2006 to 2010, Project Identification Number P-19158-G03) conducted at the Department of Slavic Studies at the University of Graz (Austria). The project is led by Branko Tošović and was funded by the Austrian Science Fund (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung; FWF) in Vienna. The book at hand contains the collected works of Bosniak linguists which were published in three anthologies in the years 2006 to 2009. Additionally, it includes contributions, both already existing and recently written, composed by researchers who had expressed their interest in the publication of their articles in this book.

Hence this anthology about the interrelationship between Bosnian, Croatian and Serbian contains 28 contributions by 17 authors which were organised into the following thematic chapters and linguistic disciplines: I. General Aspects; II. Orthography; III. Lexis. Word Formation; IV. Phonetics. Phonology. Prosody; V. Morphology and VI. Syntax. The most extensive chapter with eleven contributions is that about the general differences and the general interrelationship of the Bosnian, Croatian and Serbian languages. All articles were written by authors living and working in Sarajevo who principally focus on the linguistic situation in their home-country of Bosnia and Herzegovina. The thematic arch spans from the initial definition of the term ‘Bosnian language idiom’ as the successor to the Bosnian-Herzegovinian standard language in the 20th century (Alija Isaković, Ibrahim Čedić and Muhamed Šator) through analyses of the contemporary (worldwide unique) sociolinguistic situation in the country (Ibrahim Čedić, Mevlida Karadža, Ismail Palić, Midhat Riđanović) to current trends in language development which have been encountered with increased frequency over the past years (Hanka Vajzović). Dževad Jahić’s “Fragmenti o jezičkim odnosima između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Fragments about the Linguistic Interrelationship of Bosnian, Croatian and Serbian” touches upon several topics by including a compilation of questions about the Bosnian language and its role with regard to Croatian and Serbian. Investigating the development of the Bosnian language as proclaimed in the early 1990s, Ibrahim Čedić concludes in his paper “Bosanskohercegovački standardnojezički izraz – bosanski jezik – The Bosnian-Herzegovinian Standard Language Idiom – the Bosnian Language” that it is the direct successor to the former Bosnian-Herzegovinian standard language without having experienced any major interventions or reforms. The contributions “Bosanskohercegovački jezički standard u XX vijeku – The Bosnian-Herzegovinian Language Standard in the 20th Century” and “Zajednički standardni jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba – A Common Standard Language of Bosniaks, Mon-

tenegrins, Croats and Serbs” (Ibrahim Čedić) are also to be seen in this light. They interpret the development of the Bosnian language as the logical consequence and the historic (even if delayed) conciliation with regard to the standardisation of Croatian and Serbian, which had already occurred earlier. This thesis of equality of the Bosnian language had already been supported in the 1990s in Alija Isaković’s paper “Bosanski jezik – The Bosnian Language”. In this paper, Isaković – giving an appropriate and correct interpretation of the future – considers the development of a Montenegrin language in its own right as a possibility. Muhamed Šator’s contribution “Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda – From Kalláy’s Monocentrism to the Polycentric Language Standards” ventures the furthest into the past by analysing the attempts by Benjámín von Kállay, the Austro-Hungarian governor of Bosnia and Herzegovina, to resolve the language conflict by strengthening the Bosniak Muslim identity.

A review of the current language situation is contributed by Mevlida Karadža in “Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini – Sociolinguistic Aspects of the Language Situation in Bosnia and Herzegovina”, Ismail Palić in “Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini – The Possibility of Functioning of Three Standard Languages (Bosnian, Croatian, Serbian) in Bosnia and Herzegovina” and by Hanka Vajzović in “Savremena jezička situacija – komunikativna i simbolička funkcija jezika – The Current Language Situation – The Communicative and Symbolic Function of Language”. In their papers, these three authors investigate sociolinguistic aspects of the coexistence of three highly similar languages, which are primarily defined by their national affiliation. The focus therein is on concrete examples from the everyday social lives of users of nominally varying languages, which are to a very high degree mutually intelligible. Additionally, these contributions point out various legal and normative regulations about the status of the three languages of Bosnia and Herzegovina, namely Bosnian, Croatian and Serbian, as found in the country’s two entities (the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republika Srpska). Legal aspects are also investigated in another paper in the chapter: Hanka Vajzović’s contribution “Jezik i politika: kroatizacija jezika na prostoru Bosne i Hercegovine – agresija ili ustavno pravo? – Language and Politics: Croatisation of Language on the National Territory of Bosnia and Herzegovina – Aggression or Constitutional Right?” examines the process of increased Croatisation of the Bosnian language in the public arena of Bosnia and Herzegovina as experienced over the past years.

The second chapter of the publication at hand is dedicated to the, in times of development of new languages and glottonyms, ever so current question of orthography. The authors of this section are Ibrahim Čedić (“Neke pravopisne i fonološke razlike normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Some Orthographic and Phonological Differences in the Norms of Bosnian,

Croatian and Serbian”), Senahid Halilović (“Osobnosti pravopisne norme bosanskoga, hrvatskog, crnogorskog i srpskog jezika – The Peculiarities of Orthographic Standards of Bosnian, Croatian, Serbian and Montenegrin”) and Hasnija Muratagić-Tuna (“Paralela aktualnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Parallels of Contemporary Orthography of Bosnian, Croatian and Serbian”). While Ibrahim Ćedić and Hasnija Muratagić-Tuna demonstrate a synchronistic comparison between the current orthographic implementation of the three languages and use the common Serbo-Croat and Croato-Serbian orthography from the year 1960 as a historical reference, Senahid Halilović – editor of the first and only Bosnian orthography to date in the 1990s, offers a review back into the 19th century which forms the basis for the analysis of current solutions in the individual languages. All three contributions focus on the representation of different standardisations, which are offered in the currently valid orthographic resources of the Bosnian, Croatian and Serbian languages.

The chapter entitled “Leksika. Tvorba riječi – Lexis. Word Formation” comprises eight contributions by five authors which have for the most part already been published within the project “The Differences between the Bosnian/Bosniak, Croatian and Serbian Languages” (Graz, 2006–2010). Nedžad Memić (“Leksički transfer iz austrijskog njemačkog u bosanski, hrvatski i srpski jezik – Lexical Transfer from Austrian German into Bosnian, Croatian and Serbian”, “O prenošenju austrijskih i njemačkih toponima u bosanski, hrvatski i srpski jezik: o problemu egzonyma u savremenom jeziku – The Adoption of German Language Toponyms into Bosnian, Croatian and Serbian: the Problem of Exonyms in Contemporary Language”) focuses on the transfer and adoption of lexemes from the German language as spoken in Germany and Austria into the three successor languages to Serbo-Croat. Memić thereby demonstrates different ways of adoption on the levels of phonology, morphology and lexis. Within the latter, the adoption process of toponyms is investigated in most detail. The focus of Maja Midžić’s research is a document of great importance to and cause for dispute in the country of Bosnia and Herzegovina, which regulates the federal constitutional structure. It is the Dayton Agreement from 1995 which was translated into Bosnian, Croatian and Serbian from English and which Midžić investigated as a – at the time peacemaking – body of legislation with regard to its lexis (“Leksičke razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Lexical Differences in the Bosnian, Croatian and Serbian Versions of the Dayton Agreement”, “Najfrekventniji leksemi u Dejtonskom sporazumu – The Most Frequent Lexemes in the Dayton Agreement”). In light of the original English version of this document, the differences between the individual language versions must especially be considered bearing in mind the translational aspects such as the individual choice of translations. The English language is also at the centre of Edina Špago-Ćumurija’s investigation (“Engleski u trouglu bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika – English in the Triangle between Bosnian, Croatian and Serbian”) which is dedicated to the lexis and exposes problems in

the adaptation of administrative documents written in English. Finally, Amela Šehović investigates the level of word formation (“Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis) – Suffixes Used to Derive Female from Male Noun Forms in Bosnian, Croatian and Serbian (for Nomina agentis and Nomina professionis)”) by examining differences in the increasingly current question of derivation of female forms of the substantival classes Nomina agentis and Nomina professionis. An analysis based on literary resources is offered by Rašid Durić (“Stilematika bošnjačke prozne književnosti na izabranom modelu – The Stylematics of Bosniak Prose Using a Selected Model”), whose contributions analyses the lexical-stylistic characteristics of typically Bosnian lexemes in Bosniak literature.

The chapter about phonetics, phonology and prosody focuses on the one hand on questions of accentology and prosody (Naila Valjevac: “Akcentne sličnosti i razlike između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika s posebnim osvrtom na jezik u BiH – Accentual Similarities and Differences between the Bosnian, Croatian and Serbian Languages with Special Consideration of the Language in Bosnia and Herzegovina”, *Bosanski standardni jezik i njegova prozodijaska norma – The Bosnian Standard Language and its Prosodic Standard*”; Alen Kalajdžija: “Nedosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike u morfološkim i leksičkim kategorijama – The Inconsequence of Applying Falling Accents on Proclitics in Morphological and Lexical Categories”). The other focus is on the levels of phonetics and phonology (Naila Valjevac: “Fonološka funkcija prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku – The Phonological Function of Prosodemes in the Bosnian, Croatian and Serbian Standard Language”; Maja Midžić: “Fonetske razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Phonetic Differences between the Bosnian, Croatian and Serbian Version of the Dayton Agreement”). The question of accents among Bosnian, Croatian and Serbian proves particularly interesting as these languages have inherited a thoroughly complex system of accents from Serbo-Croat and Croato-Serbian. The conservation of accents and the degree of occurring deviations from the prosodic standard (which varies across the languages) form the core of Naila Valjevac’s and Alen Kalajdžija’s work. Maja Midžić refers to the varying frequency of realisations of individual phonemes by again investigating the Dayton Agreement.

Compared to the previous sections, the chapters about morphology and syntax are less comprehensive. This reflects the fact that research into the relationship between (very) closely related languages is generally more directed at general (and usually sociolinguistic) and lexical aspects. Based on several grammars of Bosnian, Croatian and Serbian and classified according to lexical categories, Senahid Halilović (“Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – The Morphological Standard of Bosnian, Croatian and Serbian”) illustrates the essential differences between the three languages under

investigation, which in many cases do not have a differentiating function. They can be regarded as fairly frequent variants which are employed in the language to a varying degree. The fundamental identification of relativity and non-absoluteness for the relationship between Bosnian, Croatian and Serbian links to the final chapter of the syntax section. Edina Špago-Ćumurija (“Bosanski ili hrvatski? Sintaksičke razlike u kursevima bosanskog i hrvatskog jezika za strance – Bosnian or Croatian? Syntactical Differences in Courses of the Bosnian and Croatian Languages for Non-Native Speakers”) points out that in most cases syntactical deviations do not have to be interpreted as actual differences.

Finally, it should be pointed out that this publication represents a first attempt to present the interrelationship of Bosnian, Croatian and Serbian (which have now also been joined by the Montenegrin language) in an individual and factual manner through contributions by renowned linguists of Bosniak ethnicity. Its 28 contributions comprise research on concrete material (texts of various styles and provenance, language corpora) which, from a linguistic point of view, represents the most complex case of a relationship between very closely related languages – the coexistence of the Bosnian, Croatian and Serbian (and nowadays Montenegrin) languages.

Бранко Тошович – Арно Вониш (Грац)

Бошняцкие взгляды на отношения между боснийским, сербским и хорватским языками

В данном сборнике представлены результаты научно-исследовательского проекта „Различия между боснийским (бошняцким), хорватским и сербским языками“ (Грац, 2006–2010 гг., № P-19158-G03), который проводится в Институте славистики Грацкого университета (Австрия) под руководством Бранко Тошовича. Проект финансировался венским Фондом поддержки научных исследований. Данный сборник объединяет работы бошняцких лингвистов, опубликованные в трех томах в 2006–2009 гг. Среди авторов сборника есть также исследователи, заинтересовавшиеся данной тематикой и предложившие свои уже готовые статьи, или специально написавшие тексты для этой книги.

Сборник, объединяющий двадцать восемь статей (семнадцати авторов), посвященных различиям между бошняцким, хорватским и сербским языками, состоит из шести глав, названных по основным разделам: I. Общие вопросы; II. Правописание; III. Лексика. Словообразование; IV. Фонетика. Фонология. Просодия; V. Морфология и VI. Синтаксис. Наиболее обширной является глава „Общие вопросы“, в которой рассматриваются отношения между бошняцким, хорватским и сербским языками. Глава состоит из одиннадцати статей. Их авторы живут и работают в Сараеве. Статьи посвящены в первую очередь языковой ситуации в Боснии и Герцеговине. Темы варьируются от первых определений боснийского как преемника боснийско-герцеговинской стандартной формы 20-го столетия (Алия Исакович, Ибрагим Чедич и Мугамед Шатор) до анализа сложившейся в стране уникальной социолингвистической ситуации (Ибрагим Чедич, Мевлида Караджа, Измаил Палич, Мидхат Риджанович) и современных тенденций развития языка (Ханка Вайзович). Некоторые из этих тем затрагиваются в статье Джевада Яхича „Fragmenti o jezičkim odnosima između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Отрывки о языковых отношениях между боснийским, хорватским и сербским“, которая посвящена ряду вопросов, связанных с боснийским языком и его ролью относительно хорватского и сербского. В статье „Bosanskohercegovački standardno-jezički izraz – bosanski jezik – Боснийско-герцеговинская литературная форма языка – боснийский язык“ Ибрагим Чедич приходит к выводу, что боснийский язык, провозглашенный в начале девяностых годов прошлого столетия, является прямым наследником прежней боснийско-герцеговинской литературной языковой формы, при этом язык не претерпел значительных вмешательств и не подвергался реформам. В этом же контексте следует рассматривать статьи „Bosanskohercegovački jezički standard u XX vijeku – Боснийско-герцеговинский языковой стандарт в двадцатом веке“ и

„Zajednički standardni jezik Bošnjaka, Crnogoraca, Hrvata i Srba – Общий литературный язык бошняков, черногорцев, хорватов и сербов“ (автор Ибрагим Чедич). Как подчеркивают авторы этих статей, формирование боснийского языка является логическим и исторически оправданным (хоть и запоздавшим) следствием проведенной ранее стандартизации хорватского и сербского языков. Тезис о том, что боснийский уже в девяностые годы был равноправным самостоятельным языком, высказывает Алия Исакович в своем очерке „Bosanski jezik – Боснийский язык“, где он, делая прогноз на будущее, предсказывает образование черногорского языка. Мухамед Шатор в своей работе „Od Kallayevog monocentrizma do policentričnih jezičkih standarda – От моноцентризма Каллая до полицентрических языковых стандартов“ обращается к прошлому и анализирует попытку австро-венгерского губернатора Боснии и Герцеговины Бенямина фон Каллая решить языковой вопрос путем усиления бошняцко-мусульманской идентичности.

Оценка современной языковой ситуации представлена в статьях Мевильды Караджи „Sociolingvistički aspekti jezičke situacije u Bosni i Hercegovini – Социолингвистические аспекты языковой ситуации в Боснии и Герцеговине“, Измаила Палича „Mogućnosti funkcioniranja triju standardnih jezika (bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga) u Bosni i Hercegovini – Возможность функционирования трех литературных языков (боснийского, хорватского и сербского) в Боснии и Герцеговине“ и Ханки Вайзович „Savremena jezička situacija – komunikativna i simbolička funkcija jezika – Современная языковая ситуация – коммуникативная и символическая функции языка“, которые освещают социолингвистические аспекты сосуществования трех близкородственных и различающихся исключительно по национальной принадлежности языков. Основу данных работ составляют конкретные примеры повседневного сосуществования носителей номинально различных языков, между которыми царит абсолютное взаимопонимание. В этих работах представлены также различные примеры нормативно-юридического регулирования статуса трех языков Боснии и Герцеговины, то есть боснийского, хорватского и сербского в обеих автономных образованиях (Федерация Боснии и Герцеговины и Сербская Республика). Правовые вопросы затрагиваются и в завершающей данную главу статье Ханки Вайзович „Jezik i politika: kroaticizacija jezika na prostoru Bosne i Hercegovine – agresija ili ustavno pravo? – Язык и политика. Хорватизация языка на территории государства Босния и Герцеговина: агрессия или конституционное право?“, посвященной процессу хорватизации боснийского языка Боснии и Герцеговины, который набирает силу в последние годы в общественной сфере.

Второй раздел сборника посвящен вопросам орфографии, которые приобрели исключительно важное значение в эпоху возникновения новых языков и глоттонимов. Авторы статей этого раздела – Ибрагим

Чедич („Neke pravopisne i fonološke razlike normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – О некоторых орфографических и фонологических различиях между нормами боснийского, хорватского и сербского языков“), Сенахид Халилович („Osobnosti pravopisne norme bosanskoga, hrvatskog, crnogorskog i srpskog jezika – Особенности орфографической нормы боснийского, хорватского, сербского и черногорского языков“) и Хасния Муратагич-Туна („Paralela aktuelnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – О параллели между современным боснийским, хорватским и сербским правописаниями“). Работы Ибрагима Чедича и Хаснии Муратагич-Туны посвящены сравнению современных орфографических правил трех языков. В качестве исторического образца для сопоставления авторы привлекают сербохорватское или хорватосербское правописание 1960 года. Сенахид Халилович, автор первой и на настоящий момент единственной орфографии боснийского языка, созданной в начале девяностых, прослеживает в своей статье историю развития орфографии, начиная с девятнадцатого века, анализируя с исторической точки зрения современную орфографию каждого из языков. Основу всех трех статей составляет анализ различных путей нормализации орфографии, которые предлагаются в боснийских, хорватских и сербских орфографических справочниках.

Глава „Leksika. Tvorba riječi – Лексика. Словообразование“ состоит из восьми статей (пяти авторов), которые уже публиковались в рамках проекта „Различия между боснийским/бошняцким, хорватским и сербским языками“ (Грац, 2006–2010 гг.). Недад Мемич в статьях „Leksički transfer iz austrijskog njemačkog u bosanski, hrvatski i srpski jezik – Лексические заимствования из австрийского немецкого языка в боснийском, хорватском и сербском языках“ и „О prenošenju austrijskih i njemačkih toponima u bosanski, hrvatski i srpski jezik: o problemu egzonima u savremenom jeziku – О заимствовании германских топонимов в боснийском, хорватском и сербском языках: проблема экзонимов в современном языке“ рассматривает перенос или заимствование лексем из немецкого, на котором говорят в Германии и в Австрии, в трех языках, которые раньше обозначались как сербохорватский. При этом автор говорит о различных формах адаптации в рамках фонологии, морфологии и лексики. На лексическом уровне автор подробнее всего рассматривает практику заимствования топонимов. Исследование Майи Миджич посвящено важнейшему и неоднозначному документу, регулирующему государственное образование Боснии и Герцеговины. Речь идет о Дейтонском соглашении 1995 года, переведенное с английского на боснийский, хорватский и сербский языки. В статьях „Leksičke razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Лексические различия между боснийской, хорватской и сербской версией Дейтонского соглашения“ и „Najfrekventniji leksemi u Dejtonskom sporazumu – Наиболее употребительные лексемы Дейтонского соглашения“ автор прово-

дит лексический анализ этого миротворческого документа. Рассматривая различия между тремя переводами, автор учитывает английский оригинал документа и особенности переводных текстов, обусловленные индивидуальным стилем переводчиков. Английская лексика также составляет предмет исследования Эдины Шпаго-Чумурия („Engleski u trouglu bosanskog/hrvatskog/srpskog jezika – Английский язык в треугольнике между боснийским, хорватским и сербским языками“), которое посвящено проблеме перевода официально-деловых текстов, составленных на английском языке. Амела Шехович обращается к ставшей в последнее время исключительно актуальной теме словообразования в статье „Mocioni sufiksi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku (u nomina agentis et professionis) – Суффиксы имен существительных женского рода в боснийском, хорватском и сербском языках на примере nomina agentis и nomina professionis“ и анализирует различия в словообразовании форм женского рода категории nomina agentis и nomina professionis. Анализ Рашида Дурича базируется на литературных источниках („Stilematika bošnjačke prozne književnosti na izabranom modelu – Стилистические приемы боснийской художественной прозы на примере избранной модели“). В этой статье автор исследует лексико-стилистические характеристики типичных боснийских лексем, встречающихся в бошняцкой литературе.

Одна из основных тем главы „Фонетика. Фонология. Просодия“ – это акцентология и просодия. Этой теме посвящены статьи Наилы Валевац „Акценатске sličnosti i razlike između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika s posebnim osvrtom na jezik u BiH – Сходства и различия в постановке ударения между боснийским, хорватским и сербским с учетом языка Боснии и Герцеговины“ и „Bosanski standardni jezik i njegova prozodijska norma – Боснийский литературный язык и его просодическая норма“ и статья Алена Калайджия „Nedosljednost prenošenja silaznih naglasaka na proklitike u morfološkim i leksičkim kategorijama – Непоследовательность при переносе нисходящего ударения на проклитики в морфологических и лексических категориях“). Другая центральная тема главы – фонетика и фонология. Эта тема представлена в статье Наилы Валевац „Fonološka funkcija prozodema u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku – Фонологическая функция просодем в боснийском, хорватском и сербском литературном языке“, а также в статье Майи Миджич „Fonetske razlike u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj verziji Dejtonskog sporazuma – Фонетические различия между боснийской, хорватской и сербской версией Дейтонского соглашения“). Особого внимания заслуживает проблема постановки ударения в боснийском, хорватском и сербском языках. Все эти три языка унаследовали сложную систему ударений сербохорватского/хорватосербского языка. В статьях Наилы Валевац и Алена Калайджия затрагивается вопрос сохранения этой системы ударений и различная (в разных языках) степень отклоне-

ния от просодической нормы. Майя Миджич в своей работе, написанной по материалам Дейтонского соглашения, указывает на количественные различия в реализации отдельных фонем.

Главы „Морфология“ и „Синтаксис“ уступают по объему предшествующим тематическим блокам, что довольно показательно, поскольку большинство сравнительных исследований близкородственных языков затрагивают общие социолингвистические или лексические аспекты. Сенахид Халилович в своей статье „Morfološka norma bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika – Морфологическая норма боснийского, хорватского и сербского языков“ анализирует на примере различных частей речи некоторые грамматики боснийского, хорватского и сербского языков. Автор рассматривает наиболее существенные различия между ними, которые, тем не менее, в большинстве случаев не обладают дистинктивной функцией. Такие несовпадения можно рассматривать как более или менее частотные варианты, которым придается различное значение в данных языках. Эта относительность различий между боснийским, хорватским и сербским становится очевидной и в завершающей главе, посвященной синтаксису. Эдина Шпаго-Чумурия в статье „Bosnian or Croatian? Sintaksičke razlike u kursevima bosanskog i hrvatskog jezika za strance – Боснийский или хорватский? Синтаксические различия на примере курсов боснийского и хорватского языков как иностранных“ свидетельствуют о том, что наличие синтаксических вариантов в большинстве случаев не означает существенных различий.

В заключение можно сказать, что данный сборник представляет собой попытку объединить результаты исследований известных боснийских языковедов и представить объективную картину различий между боснийским, хорватским и сербским языками (к которым недавно присоединился и черногорский). В двадцати восьми статьях на примере конкретного материала (тексты разных стилей и различного происхождения, корпусные источники) авторы рассматривают один из сложнейших с лингвистической точки зрения случаев сосуществования трех близкородственных языков – боснийского, хорватского, сербского (а теперь еще и черногорского).

Inhalt

<i>Vorwort</i>	11
I. Allgemeine Aspekte	13
Alija Isaković (Sarajevo). DIE BOSNISCHE SPRACHE	15
Dževad Jahić (Sarajevo). FRAGMENTE ÜBER DIE SPRACHLICHEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	19
Ibrahim Čedić (Sarajevo). DER BOSNISCH-HERZEGOWINISCHE STANDARDSPRACHLICHE AUSDRUCK – DIE BOSNISCHE SPRACHE	41
Ibrahim Čedić (Sarajevo). EINE GEMEINSAME STANDARDSPRACHE VON BOSNIAKINNEN, MONTENEGRINERINNEN, KROATINNEN UND SERBINNEN	51
Ibrahim Čedić (Sarajevo). DER BOSNISCH-HERZEGOWINISCHE SPRACHSTANDARD IM 20. JAHRHUNDERT	55
Mevlida Karadža (Sarajevo). SOZIOLINGUISTISCHE ASPEKTE DER SPRACHENSITUATION IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA	67
Ismail Palić (Sarajevo). DIE MÖGLICHKEIT DES FUNKTIONIERENS VON DREI STANDARDSPRACHEN (BOSNISCH, KROATISCH, SERBISCH) IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA	77
Midhat Riđanović (Sarajevo). ÜBER DIE BESONDERHEITEN DES BOSNISCHEN IN BEZUG AUF DAS SERBISCHE, KROATISCHE UND MONTENEGRINISCHE	93
Muhamed Šator (Sarajevo). VON KALLÁYS MONOZENTRISMUS ZU DEN POLYZENTRISCHEN SPRACHENSTANDARDS	111
Hanka Vajzović (Sarajevo). DIE GEGENWÄRTIGE SPRACHENSITUATION – DIE KOMMUNIKATIVE UND SYMBOLISCHE FUNKTION DER SPRACHE	125
Hanka Vajzović (Sarajevo). SPRACHE UND POLITIK: KROATISIERUNG DER SPRACHE AUF DEM STAATSGEBIET VON BOSNIEN UND HERZEGOWINA – AGGRESSION ODER VERFASSUNGSMÄßIGES RECHT?	143

II. Rechtschreibung	157
Ibrahim Čedić (Sarajevo). EINIGE ORTHOGRAPHISCHE UND PHONOLOGISCHE UNTERSCHIEDE IN DEN NORMEN DES BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	159
Senahid Halilović (Sarajevo). DIE BESONDERHEITEN DER ORTHOGRAPHISCHEN NORMEN DER BOSNISCHEN, KROATISCHEN, SERBISCHEN UND MONTENEGRINISCHEN SPRACHEN	169
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo). PARALLELEN DER GEGENWÄRTIGEN RECHTSCHREIBUNGEN DES BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	181
III. Lexik. Wortbildung	199
Rašid Durić (Bohum). DIE STILEMATIK DER BOSNIAKISCHEN PROSALITERATUR ANHAND EINES AUSGEWÄHLTEN MODELLS	201
Nedad Memić (Beč). LEXIKALISCHER TRANSFER AUS DEM ÖSTERREICHISCHEN DEUTSCH INS BOSNISCHE, KROATISCHE UND SERBISCHE	225
Nedad Memić (Beč). ZUR ÜBERNAHME DEUTSCHSPRACHIGER TOPONYME INS BOSNISCHE, KROATISCHE UND SERBISCHE: DAS PROBLEM DER EXONYME IN DER GEGENWARTSSPRACHE	239
Maja Midžić (Graz). LEXIKALISCHE UNTERSCHIEDE IN DER BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN VERSION DES VERTRAGES VON DAYTON	253
Maja Midžić (Graz). DIE HÄUFIGSTEN LEXEME IM VERTRAG VON DAYTON	263
Amela Šehović (Sarajevo). MOVIERUNGSSUFFIXE IM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN (BEI NOMINA AGENTIS UND NOMINA PROFESSIONIS)	273
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). ENGLISH IN THE TRIANGLE BETWEEN BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	293
IV. Phonetik. Phonologie. Prosodie	305
Naila Valjevac (Sarajevo). AKZENTUELLE ÄHNLICHKEITEN UND UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN UNTER BESONDERER BEACHTUNG DER SPRACHE IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA	307

Naila Valjevac (Sarajevo). DIE BOSNISCHE STANDARDSPRACHE UND IHRE PROSODISCHE NORM	351
Alen Kalajdžija (Sarajevo). DIE INKONSEQUENZ BEIM ÜBERTRAGEN FALLENDER AKZENTE AUF PROKLITIKA IN MORPHOLOGISCHEN UND LEXIKALISCHEN KATEGORIEN	373
Naila Valjevac (Sarajevo). DIE PHONOLOGISCHE FUNKTION VON PROSODEMEN IN DER BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN STANDARDSPRACHE	385
Maja Midžić (Graz). PHONETISCHE UNTERSCHIEDE ZWISCHEN DER BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN VERSION DES VERTRAGES VON DAYTON	407
<i>V. Morphologie</i>	417
Senahid Halilović (Sarajevo). DIE MORPHOLOGISCHE NORM DER BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN SPRACHEN	419
<i>VI. Syntax</i>	431
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). BOSANSKI ILI HRVATSKI? SYNTACTICAL DIFFERENCES IN COURSES OF BOSNIAN AND CROATIAN LANGUAGES FOR FOREIGNERS	433
<i>Quellen</i>	449
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). DIE BOSNIAKISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSES ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	453
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). THE BOSNIAK VIEW OF THE INTERRELATIONSHIP OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	459
Бранко Тошович – Арно Вонич (Грац). БОШНЯЦКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ	465
<i>Inhalt</i>	471
<i>Content</i>	475
<i>Содержание</i>	479

Content

<i>Preface</i>	9
<i>I. General aspects</i>	
Alija Isaković (Sarajevo). THE BOSNIAN LANGUAGE	15
Dževad Jahić (Sarajevo). FRAGMENTS ABOUT THE LINGUISTIC INTERRELATIONSHIP OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	19
Ibrahim Ćedić (Sarajevo). THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN STANDARD LANGUAGE IDIOM – THE BOSNIAN LANGUAGE	41
Ibrahim Ćedić (Sarajevo). A COMMON STANDARD LANGUAGE OF BOSNIAKS, MONTENEGRINS, CROATS AND SERBS	51
Ibrahim Ćedić (Sarajevo). THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN LANGUAGE STANDARD IN THE 20TH CENTURY	55
Mevlida Karadža (Sarajevo). SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE LANGUAGE SITUATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	67
Ismail Palić (Sarajevo). THE POSSIBILITY OF FUNCTIONING OF THREE STANDARD LANGUAGES (BOSNIAN, CROATIAN, SERBIAN) IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	77
Midhat Ridanović (Sarajevo). SOME SPECIFIC FEATURES OF BOSNIAN IN RELATION TO SERBIAN, CROATIAN AND MONTENEGRIN	93
Muhamed Šator (Sarajevo). FROM KALLÁY'S MONOCENTRISM TO THE POLYCENTRIC LANGUAGE STANDARDS	111
Hanka Vajzović (Sarajevo). THE CURRENT LANGUAGE SITUATION – THE COMMUNICATIVE AND SYMBOLIC FUNCTION OF LANGUAGE	125
Hanka Vajzović (Sarajevo). LANGUAGE AND POLITICS: CROATISATION OF LANGUAGE ON THE NATIONAL TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – AGGRESSION OR CONSTITUTIONAL RIGHT	143
<i>II. Orthography</i>	
Ibrahim Ćedić (Sarajevo). SOME ORTHOGRAPHIC AND PHONOLOGICAL DIFFERENCES IN THE NORMS OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	159

Senahid Halilović (Sarajevo). THE PECULIARITIES OF ORTHOGRAPHIC STANDARDS OF BOSNIAN, CROATIAN, SERBIAN AND MONTENEGRIN	169
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo). PARALLELS OF CONTEMPORARY ORTHOGRAPHY OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	181
III. Lexis. Word formation	199
Rašid Durić (Bochum). THE STYLEMATICS OF BOSNIAK PROSE USING A SELECTED MODEL	210
Nedad Memić (Vienna). LEXICAL TRANSFER FROM AUSTRIAN GERMAN INTO BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	225
Nedad Memić (Vienna). THE ADOPTION OF GERMAN LANGUAGE TOPONYMS INTO BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN: THE PROBLEM OF EXONYMS IN CONTEMPORARY LANGUAGE	239
Maja Midžić (Graz). LEXICAL DIFFERENCES IN THE BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN VERSIONS OF THE DAYTON AGREEMENT	253
Maja Midžić (Graz). THE MOST FREQUENT LEXEMES IN THE DAYTON AGREEMENT	263
Amela Šehović (Sarajevo). SUFFIXES USED TO DERIVE MALE FROM FEMALE NOUN FORMS IN BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN (FOR NOMINA AGENTIS AND NOMINA PROFESSIONIS)	273
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). ENGLISH IN THE TRIANGLE BETWEEN BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	293
IV. Phonetics. Phonology. Prosody	305
Naila Valjevac (Sarajevo). ACCENTUAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES BETWEEN THE BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN LANGUAGES WITH SPECIAL CONSIDERATION OF THE LANGUAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA	307
Naila Valjevac (Sarajevo). THE BOSNIAN STANDARD LANGUAGE AND ITS PROSODIC STANDARD	351
Alen Kalajdžija (Sarajevo). THE INCONSEQUENCE OF APPLYING FALLING ACCENTS ON PROCLITICS IN MORPHOLOGICAL AND LEXICAL CATEGORIES	373

Naila Valjevac (Sarajevo). THE PHONOLOGICAL FUNCTION OF PROSODEMES IN THE BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN STANDARD LANGUAGE	385
Maja Midžić (Graz). PHONETIC DIFFERENCES BETWEEN THE BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN VERSION OF THE DAYTON AGREEMENT	407
<i>V. Morphology</i>	417
Senahid Halilović (Sarajevo). THE MORPHOLOGICAL STANDARD OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	419
<i>VI. Syntax</i>	431
Edina Špago-Ćumurija (Mostar). BOSNIAN OR CROATIAN? SYNTACTICAL DIFFERENCES IN COURSES OF THE BOSNIAN AND CROATIAN LANGUAGES FOR NON-NATIVE SPEAKERS	433
<i>Sources</i>	449
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). DIE BOSNIAKISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSES ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	453
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). THE BOSNIAK VIEW OF THE INTERRELATIONSHIP OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	459
Бранко Тошович – Арно Вонис (Грац). БОШНЯЦКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ	465
<i>Inhalt</i>	471
<i>Content</i>	475
<i>Содержание</i>	479

Содержание

<i>Предисловие</i>	9
I. Общие вопросы	13
Алия Исакович (Сараево). БОСНИЙСКИЙ ЯЗЫК	15
Джевад Яхич (Сараево). ОТРЫВКИ О ЯЗЫКОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, ХОРВАТСКИМ И СЕРБСКИМ	19
Ибрагим Чедич (Сараево). БОСНИЙСКО-ГЕРЦЕГОВИНСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ ФОРМА ЯЗЫКА – БОСНИЙСКИЙ ЯЗЫК	41
Ибрагим Чедич (Сараево). ОБЩИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК БОШНЯКОВ, ЧЕРНОГОРЦЕВ, ХОРВАТОВ И СЕРБОВ	51
Ибрагим Чедич (Сараево). БОСНИЙСКО-ГЕРЦЕГОВИНСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ СТАНДАРТ В ДВАДЦАТОМ ВЕКЕ	55
Мевлида Караджа (Сараево). СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ	67
Исмаил Палич (Сараево). ВОЗМОЖНОСТЬ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТРЕХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ЯЗЫКОВ (БОСНИЙСКОГО, ХОРВАТСКОГО И СЕРБСКОГО)	77
Мидхат Риджанович (Сараево). ОБ СВОЕОБРАЗИЯХ БОСНИЙСКОГО ЯЗЫКА ПО ОТНОШЕНИЮ К СЕРБСКОМУ, ХОРВАТСКОМУ И ЧЕРНОГОРСКОМУ ЯЗЫКАМ	93
Мугамед Шатор (Сараево). ОТ МОНОЦЕНТРИЗМА КАЛЛЯ ДО ПОЛИЦЕНТРИЧЕСКИХ ЯЗЫКОВЫХ СТАНДАРТОВ	111
Ханка Вайзович (Сараево). СОВРЕМЕННАЯ ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ – КОММУНИКАТИВНАЯ И СИМВОЛИЧЕСКАЯ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА	125
Ханка Вайзович (Сараево). ЯЗЫК И ПОЛИТИКА. ХОРВАТИЗАЦИЯ ЯЗЫКА НА ТЕРРИТОРИИ ГОСУДАРСТВА БОСНИЯ И ГЕРЦЕГОВИНА: АГРЕССИЯ ИЛИ КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО	143
II. Правописание	157
Ибрагим Чедич (Сараево). О НЕКОТОРЫХ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ И ФОНОЛОГИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЯХ МЕЖДУ НОРМАМИ БОСНИЙСКОГО, ХОРВАТСКОГО И СЕРБСКОГО ЯЗЫКОВ	159

Сенахид Халилович (Сараево). ОСОБЕННОСТИ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ НОРМЫ БОСНИЙСКОГО, ХОРВАТСКОГО, СЕРБСКОГО И ЧЕРНОГОРСКОГО ЯЗЫКОВ	169
Хасния Муратагич-Туна (Сараево). О ПАРАЛЛЕЛЯХ СОВРЕМЕННОГО БОСНИЙСКОГО, ХОРВАТСКОГО И СЕРБСКОГО ПРАВОПИСАНИЯ	181
III. Лексика. Словообразование	199
Рашид Дурич (Бохум). СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ БОСНИЙСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЫ НА ПРИМЕРЕ ИЗБРАННОЙ МОДЕЛИ	201
Недад Мемич (Вена). ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ АВСТРИЙСКОГО НЕМЕЦКОГО В БОСНИЙСКОМ, ХОРВАТСКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ	225
Недад Мемич (Вена). О ЗАИМСТВОВАНИИ ГЕРМАНСКИХ ТОПОНИМОВ В БОСНИЙСКОМ, ХОРВАТСКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ: ПРОБЛЕМА ЭКЗОНИМОВ В СОВРЕМЕННОМ ЯЗЫКЕ	239
Майя Миджич (Грац). ЛЕКСИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКОЙ, ХОРВАТСКОЙ И СЕРБСКОЙ ВЕРСИЕЙ ДЕЙТОНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ	253
Майя Миджич (Грац). НАИБОЛЕЕ УПОТРЕБИТЕЛЬНЫЕ ЛЕКСЕМЫ ДЕЙТОНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ	263
Амела Шехович (Сараево). СУФФИКСЫ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ЖЕНСКОГО РОДА В БОСНИЙСКОМ, ХОРВАТСКОМ И СЕРБСКОМ ЯЗЫКАХ НА ПРИМЕРЕ NOMINA AGENTIS И NOMINA PROFESSIONIS	273
Эдина Шпаго-Чумурия (Мостар). АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК В ТРЕУГОЛЬНИКЕ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, ХОРВАТСКИМ И СЕРБСКИМ ЯЗЫКАМИ	293
IV. Фонетика. Фонология. Просодия	305
Наила Валевац (Сараево). СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ПОСТАНОВКЕ УДАРЕНИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, ХОРВАТСКИМ И СЕРБСКИМ С УЧЕТОМ ЯЗЫКА БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ	307
Наила Валевац (Сараево). БОСНИЙСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И ЕГО ПРОСОДИЧЕСКАЯ НОРМА	351

Ален Калайджия (Сараево). НЕПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ПРИ ПЕРЕНОСЕ НИСХОДЯЩЕГО УДАРЕНИЯ НА ПРОКЛИТИКИ В МОРФОЛОГИЧЕСКИХ И ЛЕКСИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЯХ	373
Наила Валевац (Сараево). ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ПРОСОДЕМ В БОСНИЙСКОМ, ХОРВАТСКОМ И СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ	385
Майя Миджич (Грац). ФОНЕТИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКОЙ, ХОРВАТСКОЙ И СЕРБСКОЙ ВЕРСИЕЙ ДЕЙТОНСКОГО СОГЛАШЕНИЯ	407
	417
V. Морфология	
Сенахид Халилович (Сараево). МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ НОРМА БОСНИЙСКОГО, ХОРВАТСКОГО И СЕРБСКОГО ЯЗЫКОВ	419
VI. Синтаксис	431
Эдина Шпаго-Чумурия (Мостар). БОСНИЙСКИЙ ИЛИ ХОРВАТСКИЙ? СИНТАКСИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ НА ПРИМЕРЕ КУРСОВ БОСНИЙСКОГО И ХОРВАТСКОГО ЯЗЫКОВ КАК ИНОСТРАННЫХ	433
Источники	449
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). DIE BOSNIAKISCHE SICHTWEISE DES VERHÄLTNISSSES ZWISCHEN DEM BOSNISCHEN, KROATISCHEN UND SERBISCHEN	453
Branko Tošović – Arno Wonisch (Graz). THE BOSNIAK VIEW OF THE INTERRELATIONSHIP OF BOSNIAN, CROATIAN AND SERBIAN	459
Бранко Тошович – Арно Вонисш (Грац). БОШНЯЦКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ БОСНИЙСКИМ, СЕРБСКИМ И ХОРВАТСКИМ ЯЗЫКАМИ	465
Inhalt	471
Content	475
Содержание	479

Bibliographische Information der Deutschen Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek verzeichnet diese Publikation in der Deutschen Nationalbibliographie; detaillierte bibliographische Daten sind im Internet über <http://dnb.ddb.de> abrufbar.

Bibliographic information published by Die Deutsche Bibliothek

Die Deutsche Bibliothek lists this publication in the Deutsche Nationalbibliografie; detailed bibliographic data is available in the Internet at <http://dnb.ddb.de>

ISBN 3-9501485-4-X

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Sarajevo

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
811.163.4 : 316.356.4] (=163.4*3) (082)

Tošović, Branko; Wonisch Arno (ur.). Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika. – Graz – Sarajevo: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität – Institut za jezik. – 2009. – 481 str.

ISBN 978-9958-620-11-9
1. Tošović, Branko, 2. Wonisch, Arno
COBISS/BiH-ID 17888006